

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ:
«ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»

Στέλλα Φρέσκου

Διπλωματική εργασία

«Η περιφερειακή διάσταση της αγροτικής πολιτικής στη διάρκεια του Μεσοπολέμου: Η περίπτωση του νομού Ηρακλείου».

Τριμελής Επιτροπή:

Επιβλέπων: Ι. Κοκκινάκης, επίκουρος καθηγητής Παν/μίου Κρήτης

Μέλη: Σ. Πετμεζάς, καθηγητής Παν/μίου Κρήτης

Ε. Ζέη, επίκουρη καθηγήτρια Παν/μίου Κρήτης

Στους γονείς μου

Εξώφυλλο: Αγρότες σε έργο του χαράκτη Τάσσου (Α. Αλεβίζος, 1914-1985), Πηγή:
<https://atexnos.gr/%CF%84%CE%AC%CF%83%CF%83%CE%BF%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AC%CF%83%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CE%B1%CE%BB%CE%B5%CE%B2%CE%AF%CE%B6%CE%BF%CF%82/>

Πίνακας περιεχομένων

I.	Πρόλογος.....	6-9
II.	Εισαγωγή	10-71
A1.	Ευρωπαϊκός Μεσοπόλεμος: η σκιαγράφηση μιας εποχής	10
i.	Ο τερματισμός του Α' Παγκόσμιου Πολέμου: η ίδρυση της ΚΤΕ και οι συνθήκες ειρήνης	10
ii.	Η πληθυσμιακή και οικονομική κατάσταση στην Ευρώπη τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.....	12
iii.	Τεχνολογική «έκρηξη» και αστικοποίηση αλλάζουν τη φυσιογνωμία της ευρωπαϊκής ηπείρου.....	19
iv.	Ιδεολογίες, κινήματα και πραξικοπήματα στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου.....	21
v.	Η τακτική του κατευνασμού: μια θνησιγενής στόχευση.....	27
vi.	Η «Μεγάλη Ύφεση» και η Ευρώπη	29
vii.	Η ΕΣΣΔ τη δεκαετία του 1930	36
viii.	Η πορεία προς τον νέο πόλεμο	38
A2.	Η Ελλάδα στα μεσοπολεμικά χρόνια: θεσμικά αδιέξοδα, οικονομικά μεγέθη και κοινωνικοί αγώνες	40
i.	Η αρχή του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα.....	40
ii.	1923-1928: όψεις μιας ασταθούς πολιτικής περιόδου	43
iii.	Η τετραετία του Βενιζέλου: ιχνηλάτηση μέσα από πολιτικές επιλογές και στοχεύσεις	45
iv.	Η πορεία προς τη μεταξική δικτατορία: πολιτειακή εκτροπή και πολιτική παθητικότητα	52
v.	Κοινωνικές αντανάκλασεις βασικών οικονομικών μεγεθών στον Μεσοπόλεμο	55
vi.	Ένας μαχητικός, απεργιακός Μεσοπόλεμος.....	60
III.	Κυρίως Θέμα	72-240
A.	Η γεωργία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: χαρακτηριστικά, στοχεύσεις, αδυναμίες	72
B1.	Η γεωργική εικόνα στον νομό Ηρακλείου τη δεκαετία του 1920: γεωργική παραγωγή, έσοδα και εκμηχάνιση με συγκριτικά στοιχεία	101
B2.	Η δεκαετία του 1930 στη γεωργική εικόνα του νομού Ηρακλείου: μεγέθη και δυναμική.....	132
Γ.	Οι γεωργοί στον νομό Ηρακλείου: δράσεις και αντιδράσεις στην αγροτική πολιτική.....	154
i.	Όψεις της ζωής του αγρότη στον μεσοπολεμικό Νομό Ηρακλείου.....	154
ii.	Ο αγροτικός συνεργατισμός και οι διεργασίες του: δημιουργία συνεταιρισμών και σύγκληση συνεδρίων	166

iii.	Η γεωργική εκπαίδευση στον νομό: το Πρακτικό Γεωργικό Σχολείο Μεσσαράς	188
iv.	Η δυναμική των κομματικών σχηματισμών στην αγροτική περιφέρεια του Ηρακλείου: η αποτύπωση των εκλογικών αναμετρήσεων	204
v.	Διεκδικητικές ζυμώσεις στους κόλπους των αγροτών του νομού Ηρακλείου: Διαδηλώσεις και αγροτικά συλλαλητήρια κατά τον Μεσοπόλεμο	215
IV.	Επίλογος	241-244
V.	Κατάλογος πινάκων, διαγραμμάτων, γραφημάτων και εικόνων	245
VI.	Βιβλιογραφία.....	250
VII.	Παράρτημα	261

«Παρά τα εμπόδια που έχουμε να αντιμετωπίσουμε, αν δεν περιλάβουμε στην ιστορία τους αγρότες και τις αγρότισσες, τους εργάτες, τους ναυτικούς, τους μικροπωλητές και τους ζητιάνους, οι γνώσεις μας για την ελληνική κοινωνία θα είναι ατελείς».¹

---

¹ Th. W. Gallant, *Νεότερη Ελλάδα. Από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*, Πεδίο, Αθήνα, 2017, σ. 194.

Ι. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα εργασία, που σε καμία περίπτωση δε φιλοδοξεί να είναι εξαντλητική, θα επιχειρηθεί η αποτύπωση των επιπτώσεων και των αποτελεσμάτων της αγροτικής πολιτικής στη διάρκεια του Μεσοπολέμου στον νομό Ηρακλείου.

Γιατί στον Μεσοπόλεμο; Διότι πρόκειται για την κατεξοχήν «αγροτι(στι)κή» περίοδο στην ιστορία του σύγχρονου ελληνικού κράτους, κατά τη διάρκεια της οποίας επιχειρήθηκαν παρεμβάσεις στον αγροτικό τομέα, οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «τομές». Η αγροτική μεταρρύθμιση, αναμφίβολα, κατέχει την πρώτη θέση· αλλά δεν είναι η μόνη: η μεγάλη επέκταση των συνεταιρισμών και η ίδρυση μιας μακράς σειράς κρατικών, κυρίως, οργανισμών παρέμβασης και προστασίας της παραγωγικής διαδικασίας, η ίδρυση γεωπονικών σχολών και σχολείων, η οργάνωση της αγροτικής πίστης, το πρόταγμα της αυτάρκειας στην αγροτική πολιτική του κράτους και η διεκπεραίωση έργων υποδομών σκιαγραφούν μια περίοδο με αυξημένο το ενδιαφέρον στον αγροτικό τομέα της χώρας.

Ωστόσο, απαιτούνται κάποιες διασαφηνίσεις. Πρώτα απ' όλα, είναι δεδομένο ότι δεν υπήρξε μία, μονοδιάστατα αρθρωμένη ή ομοίως επιχειρούμενη, αγροτική πολιτική στη μακρά περίοδο της –σχεδόν- εικοσαετίας του ελληνικού Μεσοπολέμου. Προτιμήθηκε, ωστόσο, ο όρος «αγροτική πολιτική» (αντί ίσως του όρου «αγροτικών πολιτικών») ως δηλωτικός της επίσημης –και άρα σχεδιασμένης από το κράτος ή τους φορείς του- πολιτικής (με παρεμβάσεις και στοχεύσεις βελτιωτικές ή εκσυγχρονιστικές και πάντως καθοδηγητικές γύρω από τον αγροτικό τομέα της Ελλάδας), η οποία περιλάμβανε πολλές και διαφορετικές ενίοτε όψεις, πράξεις και θεσμίσεις, αν και με στοχεύσεις σχετικά σταθερές.

Παράλληλα, χρειάζεται να επισημανθεί ότι η απάντηση των ερωτημάτων, όπου ήταν δυνατόν, στηρίχτηκε στη συλλογή αριθμητικών-ποσοτικών δεδομένων, καθώς μια

τέτοια μεθοδολογία, όπως έχει παρατηρηθεί,² επιτρέπει αφενός κάποιο βαθμό βεβαιότητας στην εξαγωγή συμπερασμάτων και αφετέρου εξασφαλίζει τον έλεγχο της βασιμότητας τους.

Ωστόσο, γνώμονας της εργασίας δεν υπήρξε η προσέγγιση της μεσοπολεμικής αγροτικής πολιτικής στον γεωγραφικά προσδιορισμένο χώρο που αναφέρθηκε παραπάνω και η ανίχνευση των αντανάκλασών της με παράθεση μόνο αριθμητικών δεδομένων. Λείπει, πρωτίστως, η γνώση για να στηριχτεί μια τέτοια πρόθεση. Αυτό που θα επιχειρηθεί στις σελίδες που ακολουθούν είναι, κυρίως, η συνάρθρωση ερωτημάτων τόσο οικονομικού όσο και κοινωνικού ενδιαφέροντος, για να γίνει δυνατή η προβολή των επιδράσεων της αγροτικής πολιτικής στον μέσο αγρότη του νομού Ηρακλείου και για να δοθεί μια εικόνα του μεσοπολεμικού γεωργικού «τοπίου» σε έναν περιφερειακό τομέα του.

Προς την κατεύθυνση αυτή, με την παρούσα εργασία θα επιχειρηθεί, η προσέγγιση συγκεκριμένων ερωτημάτων:

α) Ποιος ήταν ο γεωργικός χάρτης του νομού Ηρακλείου στην περίοδο του Μεσοπολέμου; Ποια είδη καλλιεργειών και ποια αγροτικά συστήματα προτιμούνταν; Ο εκμηχανισμός της γεωργίας σε τι επίπεδο είχε συντελεστεί;

β) Ποια ήταν η παραγωγικότητα της γεωργίας στον νομό; Η εμπορευματοποιημένη γεωργική παραγωγή ποιες καλλιέργειες αφορούσε;

γ) Ποιοι θεσμοί που σχεδίαζαν και προωθούσαν την επίσημη αγροτική πολιτική λειτούργησαν την περίοδο αυτή στον νομό; Υπήρξε συντονισμένη γεωργική εκπαίδευση; Και αν ναι, τι ανταπόκριση είχε στον αγροτικό κόσμο;

δ) Λαμβάνουν χώρα στον Νομό εγχειρίσματα έργα και βελτίωση ή κατασκευή αρδευτικών έργων και οδικού δικτύου την υπό εξέταση περίοδο σε αντιστοιχία με ό, τι συμβαίνει τότε στην ηπειρωτική Ελλάδα;

ε) Πώς σκέφτονταν, τι έκαναν και πώς συμπεριφέρονταν οι αγρότες στην καθημερινότητά τους; Η αφύπνιση-ριζοσπαστικοποίηση των αγροτικών μαζών πώς εκφραζόταν; Συνδεόταν με ιδεολογίες ή αποτελούσε περισσότερο απόρροια της κρίσης των οικονομικών σχέσεων στην ύπαιθρο;

στ) Οι αγρότισσες σε τι δουλειές απασχολούνται και πώς σκιαγραφούνται από τον αγροτικό τύπο της εποχής;

---

² Γ. Μαυρογορδάτος, «Λαϊκή βάση των κομμάτων και ταξικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 28, 1976, σ. 237. Πηγή: <https://doi.org/10.12681/grsr.348>

ζ) Οι κινητοποιήσεις των αγροτών πώς και υπό ποιες συνθήκες εκδηλώνονταν; Είχαν επιτυχή έκβαση ως προς την ικανοποίηση των αιτημάτων τους;

Οι απαντήσεις αναζητήθηκαν σε σημαντικό βαθμό στον -τοπικό και όχι μόνο- Τύπο της εποχής, σε σχετικές πρωτογενείς πηγές και σε στατιστικές έρευνες των μεσοπολεμικών χρόνων.

Εφημερίδες της εποχής είτε επικεντρωμένες στους αγρότες, όπως η *Αγροτική Κρήτη* κι η *Αγροτική Ελλάς* είτε γενικότερου περιεχομένου, όπως η *Ανόρθωσις*, ο *Ριζοσπάστης*, κ.ά. αντανακλούν πολλές πραγματικότητες της αγροτικής ζωής, καθημερινότητας και πάλης.

Επίσης, υλικό αντλήθηκε και από τις Στατιστικές Επετηρίδες (1930-1939), τις Ετήσιες Γεωργικές Στατιστικές των μεσοπολεμικών χρόνων, καθώς και από τη Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929, όσον αφορά την Κρήτη. Στο κεφάλαιο που αφορά την αποτύπωση των εκλογικών αναμετρήσεων του Μεσοπολέμου χρησιμότερα φάνηκαν τα Στατιστικά αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών.

Ακόμη, κάποιο μέρος των πρωτογενών πηγών της εργασίας καλύπτουν διάφορα βιβλία-μελέτες γραμμένα την περίοδο του Μεσοπολέμου από ειδικούς επί των αγροτικών θεμάτων, οι οποίοι από τη θέση του ειδήμονα (διοικητικού στελέχους Αγροτικής Τράπεζας ή καθηγητή πανεπιστημίου κλπ) παρουσιάζουν τις εξελίξεις ή τις αδυναμίες του γεωργικού τομέα της χώρας ή και των περιφερειών της. Το περιοδικό του Δημήτρη Καλλιτσούνακη, «Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών», με τους πρώτους 20 τόμους που χρονικά εκτείνονται από το 1921 μέχρι το 1940 και το οποίο είναι ψηφιοποιημένο και αναρτημένο στον «ΠΑΝΔΗΜΟ» (Παντειακές Δημοσιεύσεις), πρόσφερε, επίσης, σχετικό υλικό για την παρούσα εργασία. Τέλος, σημαντικά στοιχεία για τη λειτουργία της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς αντλήθηκαν και από το αρχείο της σχολής, το οποίο φυλάσσεται στις εγκαταστάσεις της.

Αναφορικά με τις δευτερογενείς πηγές, έγινε προσπάθεια να συγκεντρωθούν και να προσεγγιστούν, άλλες σε μεγαλύτερες κι άλλες σε μικρότερο βαθμό, οι μελέτες, οι μονογραφίες και τα συλλογικά έργα που επικεντρώνονται ή εμπεριέχουν στις αναλύσεις τους τον ελληνικό μεσοπόλεμο.

Τελικά, η εργασία αρθρώθηκε σε τρία επίπεδα ή –παραστατικότερα- τρεις ομόκεντρος κύκλους: αρχικά, παρουσιάζονται οι βασικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ευρώπη και οι οποίες σκιαγραφούν την ιδιαίτερη εικόνα

της ηπείρου στα χρόνια αυτά, έπειτα επιχειρείται μια αδρή παρουσίαση των καίριων γεγονότων σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο που προσδιορίζουν την ίδια περίοδο την Ελλάδα και τέλος, αναλύονται βασικές πτυχές και όψεις του αγροτικού τομέα του Μεσοπολέμου στον νομό Ηρακλείου. Το τρίτο μέρος καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας. Στον επίλογο της εργασίας παρουσιάζονται κάποια συμπεράσματα, ενώ ταυτόχρονα τίθενται και κάποια νέα ερωτήματα, τα οποία ήγειρε η έρευνα.

Θεωρώ ότι μια τέτοια προσέγγιση θα οδηγήσει στην όσο το δυνατόν καλύτερη επεξεργασία των ερωτημάτων της εργασίας, υπό την έννοια ότι συμβάλλει στην αναζήτηση συσχετισμών, αντανάκλασεων ή και αντιδράσεων και στη συνάρθρωση στοιχείων τοπικού και υπερτοπικού περιεχομένου, με τους υπαρκτούς, βέβαια, περιορισμούς της.

II. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A1. Ευρωπαϊκός Μεσοπόλεμος: η σκιαγράφηση μιας εποχής

i. Ο τερματισμός του Α' Παγκόσμιου Πολέμου: η ίδρυση της ΚΤΕ και οι Συνθήκες Ειρήνης

«Οι άνθρωποι του 1900 πιστεύουν στην πρόοδο επειδή τον προηγούμενο αιώνα είχαν γίνει πρωτοφανείς εφευρέσεις που άλλαξαν την ανθρώπινη ζωή: οι σιδηρόδρομοι, ο τηλεγράφος, τα αεροπλάνα που κάνουν, ήδη, τότε την εμφάνισή τους. Κι ύστερα, μαζί με τις τεχνικές εφευρέσεις έρχονται οι θρίαμβοι της ιατρικής. [...] Οι άνδρες και οι γυναίκες του περασμένου αιώνα πιστεύουν ότι αυτές οι καταφανείς πρόοδοι θα συνοδευτούν αναγκαστικά από κοινωνικές και πολιτικές προόδους. Η έναρξη του παγκόσμιου πολέμου του 1914-1918 διαψεύδει τις αυταπάτες τους, αλλά θέλουν να πιστεύουν ότι θα είναι ο τελευταίος ο «des des ders (ο τελευταίος των τελευταίων)».

M. Ferro, *Εξηγώντας τον 20^ο αιώνα στον εγγονό μου*, μετ. Γ. Καυκιάς, Πολύτροπον εκδόσεις, Αθήνα 2008, σσ. 91-92

Χρονικά, η περίοδος που αποκαλείται Μεσοπόλεμος εκτείνεται από το τέλος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου (1918) μέχρι και τις παραμονές έναρξης του Β' Παγκόσμιου Πολέμου (1939). Την επαύριο του «Μεγάλου Πολέμου» και μπροστά στα νέα δεδομένα τα οποία αυτός δημιουργούσε (νέα κράτη, μειονότητες, άνοδος κομμουνισμού, αμοιβαία καχυποψία κρατών, αίσθημα εκμετάλλευσης νικημένων) συστάθηκε ένας νέος οργανισμός η Κοινωνία Των Εθνών (League of Nations) με στόχο να μεσολαβεί μεταξύ των κρατών για τις διαφορές που θα προέκυπταν μελλοντικά, ώστε να αποφευχθεί ένας νέος, αιματηρός πόλεμος. Έτσι, «την ημέρα της υπογραφής της Συνθήκης των Βερσαλλιών, στις 28 Ιουνίου 1919, 44 κράτη συνυπέγραψαν το καταστατικό του νέου οργανισμού»³ και συμφωνούσαν στην εφεξής ειρηνική διευθέτηση των διακρατικών διαφορών. Βέβαια, διατηρούσαν σε ισχύ το ευρωπαϊκό αποικιακό status quo, που δεν προκαλούσε μόνο την εκμετάλλευση των αποικιοκρατούμενων αλλά και τον φανατισμό και τον ανταγωνισμό των ίδιων των αποικιοκρατών.

---

³ Γ. Μαργαρίτης, *Πλημμυρίδα και Άμπωτη. Ο ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας: Από τον αποικισμό στη ναζιστική Νέα Ευρώπη (1873-1942)*, Τόμος Α', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σ. 276.

Εξάλλου, ήδη από τις πρώτες της συνεδριάσεις η Κοινωνία των Εθνών (στο εξής ΚΤΕ) θα κληθεί να διαχειριστεί το θέμα μεγάλων τμημάτων της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που μεταβλήθηκαν, μέσω του συστήματος των «εντολών», σε αποικίες.⁴ Στην ουσία, η δημιουργία της ΚΤΕ υπηρετούσε αγνές μεν, μαξιμαλιστικές δε στοχεύσεις σε μια περίοδο με κατ' επίφαση σταθεροποίηση ή εξομάλυνση.

Οι συνθήκες ειρήνης, οι οποίες επίσημα σηματοδότησαν τον τερματισμό του πολέμου, «τακτοποιούσαν» τον χώρο που έμενε από τη διάλυση των αυτοκρατοριών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης και το πέρας των μαχών. Με γνώμονα αφενός τη διαχείριση των μειζόνων προβλημάτων του πολέμου⁵ και αφετέρου την ικανοποίηση των νικητών και τον ταυτόχρονο αποκλεισμό της ΕΣΣΔ προς τη δύση ίδρυσαν πέντε νέα κράτη στην κεντρική Ευρώπη (Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Αυστρία, Γιουγκοσλαβία) από τα οποία μόνον η Αυστρία ήταν «σχεδόν ομογενές εθνικά κράτος», ενώ αντίθετα η Γιουγκοσλαβία ήταν «ένα μωσαϊκό εθνών»⁶. Οι μειονότητες θα δεσπόζουν στο εξής στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη (περισσότεροι από 30.000.000 Ευρωπαίοι (!) γίνονται μειονότητες στους γενέθλιους τόπους τους⁷) και, καθώς θα αισθανθούν πολίτες δεύτερης κατηγορίας στα κράτη όπου διαμένουν, εμπνεόμενοι και από την αρχής της εθνικής αυτοδιάθεσης, θα πυροδοτήσουν εντάσεις στη μεσοπολεμική περίοδο. Εξάλλου, πολλές χώρες είχαν σχεδόν εξ αρχής εδαφικές διαφορές με άλλες όμορες τους, γεγονός που θα ωθήσει και κάποιες άλλες στην υιοθέτηση του αναθεωρητισμού⁸. Η Γερμανία και η Ιταλία υπήρξαν κατ' εξοχήν αναθεωρητικές, αλλά ακολούθησαν και άλλες, όπως η Ουγγαρία ή η Βουλγαρία.

---

⁴ Στο ίδιο, σ. 277.

⁵ S. Marks, «Mistakes and Myths: The Allies, Germany and the Versailles Treaty, 1918-1921», *The Journal of Modern History*, τόμ. 85, τεύχ. 3, 2013, σ. 637.
<https://www.jstor.org/stable/10.1086/670825>

⁶ Γ. Μαργαρίτης, *Πλημμυρίδα ... ό.π.*, σ. 278.

⁷ Στο ίδιο, σ. 279.

⁸ βλ. αναλυτικά Ι. Κολιόπουλος, «Αναθεωρητισμός» στο βιβλίο του *Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία (1789-1945). Από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 327.

ii. **Η πληθυσμιακή και οικονομική κατάσταση στην Ευρώπη τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.**

«Γη! Γη! Γη! Γη, με τις πτυχές, τα βαθουλώματα και τις αμέτρητες τρύπες σου, όπου μπορεί κανείς να βρει ασφάλεια και σιγουριά. Γη, εσύ μας έδωσες, μέσα στην ακινησία της φρίκης, στο μάνιασμα της καταστροφής και στο θανάσιμο κοντσέρτο των εκρήξεων, την ελπίδα για μια νέα ζωή που έρχεται μετά τον φόβο».

Ερ. Μ. Ρεμάρκ, *Ουδέν νεότερον από το δυτικό μέτωπο*, μετ. Αρχ. Αντώναρος, Το ΒΗΜΑ ΒΙΒΛΙΟ-ΘΗΚΗ- Σειρά: Η Λογοκρισία στη Λογοτεχνία, Αθήνα 2013, σ. 78.

Ο μεσοπόλεμος είναι μια εποχή ραγδαίων και ριζικών αλλαγών σχεδόν σε όλους τους τομείς της κοινωνίας, οι οποίες μάλιστα καθόρισαν και τις μετέπειτα εξελίξεις.⁹

Πρώτα απ' όλα, η Ευρώπη «δοκιμάζει», κατά την είσοδο στη δεκαετία του 1920, μια έντονη απογοήτευση, που φτάνει, κατά περιπτώσεις, στα όρια της παραφροσύνης και μια διάψευση, που αγγίζει κάπου την επαναστατική αμφισβήτηση της καθεστηκυίας τάξης ή τη ριζοσπαστικοποίηση. Και τα δύο αυτά γνωρίσματα θα στιγματίσουν σοβαρά τη φυσιογνωμία της ηπείρου αυτής της περιόδου.

Βγαίνοντας από τον πόλεμο με τεράστιες ανθρώπινες απώλειες, υλικά κατεστραμμένη και ηθικά καταρρακωμένη, η Ευρώπη παραπαίει μεταξύ φθοράς και αστάθειας. Πάνω από 8 εκατομμύρια Ευρωπαίοι ήταν συνολικά οι νεκροί και 6 εκατομμύρια οι ανάπηροι, χωρίς τα θύματα της αντεπανάστασης και της ξένης επέμβασης στη Ρωσία.¹⁰ Ο ευρωπαϊκός πληθυσμός σε μεγάλο ποσοστό ήταν γηρασμένος τόσο εξαιτίας των απωλειών του πολέμου όσο και εξαιτίας της έλλειψης γεννήσεων την ίδια περίοδο.

Μάλιστα, συγκεκριμένες χώρες πλήττονται περισσότερο, με πρώτες τη Γερμανία και την Ιταλία, αλλά και τη Μ. Βρετανία και τη Γαλλία.¹¹ Ειδικά η Γαλλία υπολογίζεται ότι πλήρωσε το μεγαλύτερο τίμημα σε ανθρώπινες ζωές απλών πολιτών-αμάχων, ενώ και η Σερβία και το Μαυροβούνιο έχασαν μεγάλο τμήμα του πληθυσμού τους (5-7%).¹²

---

⁹ Για μια αναλυτική περιγραφή των χαρακτηριστικών του Α' Π. Π. βλ. R. Frank, «Εμφύλιοι Ευρωπαϊκοί Πόλεμοι» στο Ελ. Αρβελέρ, Μ. Aymard, *Οι Ευρωπαίοι. Νεώτερη και Σύγχρονη Εποχή*, μετ. Π. Μπουρλάκης, Σ. Κακουργιώτης, Κ. Γεωργακοπούλου, Τόμος Β', Σαββάλας, Αθήνα 2003, σσ. 366-371.

¹⁰ S. Bernstein, P. Milza, *Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης. 1919 έως σήμερα*, μετ. Μ. Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 31.

¹¹ Στο ίδιο, σ. 32.

¹² R. Millward, «The demographic impact of the Great War: Killings, diseases, and displacement» στο St. Broadberry, M. Harrison, *The economics of the Great War, A Centennial perspective*, CEPR Press, Λονδίνο 2018, σ. 153.

Ταυτόχρονα, στα μέτωπα των αποφασιστικών συγκρούσεων, στην κεντρική κυρίως και ανατολική Ευρώπη, οι υλικές καταστροφές -αχρήστευση υποδομών και παραγωγικού εξοπλισμού, αγροτικών καλλιεργειών και σπιτιών- άφηναν ένα καίριο έλλειμμα μέσων και κινήτρων για επανεκκίνηση της οικονομίας και της παραγωγής.

Σε οικονομικό επίπεδο, στην αρχή του Μεσοπολέμου η Ευρώπη είχε πλέον χάσει την πρωτοκαθεδρία της, αφού νέες δυνάμεις, όπως οι Η.Π.Α. ο Καναδάς και η Ιαπωνία, αναδύονταν στο προσκήνιο δυναμικά. Όσο καιρό η Ευρώπη ήταν βυθισμένη στον «Μεγάλο Πόλεμο», τα νέα αυτά κέντρα εξουσίας είχαν βρει την ευκαιρία να καλύψουν το κενό το οποίο αυτή άφηνε. Αυξάνοντας την παραγωγή τους, παίρνοντας αγορές απ' αυτήν κυρίως στην Ασία, αλλά και εξαγοντας στην ίδια την Ευρώπη τις πρώτες ύλες τις οποίες είχε ανάγκη για τον πολεμικό της εξοπλισμό, κάποια εξω-ευρωπαϊκά κράτη ισχυροποιούνται αισθητά.¹³

Οι ΗΠΑ μετατρέπονται από κράτος-χρεώστη σε κράτος-πιστωτή, στο οποίο οι ευρωπαϊκές χώρες όφειλαν τεράστια χρηματικά ποσά: το συνολικό χρέος προς τις ΗΠΑ το 1922 ανερχόταν σε 11, 6 δις δολάρια, σύμφωνα με τον Τσακαλογιάννη.¹⁴

Πίνακας 1: Ποσοστά στην παγκόσμια παραγωγή και στο διεθνές εμπόριο (1913-1924)

	ΠΟΣΟΣΤΟ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗ		ΠΟΣΟΣΤΟ ΣΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΕΜΠΟΡΙΟ	
	1913	1924	1913	1924
ΕΥΡΩΠΗ	43	34	59	50
ΒΟΡΕΙΑ ΑΜΕΡΙΚΗ	26	32	14	18
ΑΣΙΑ	20	21	12	16
ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΜΕΡΙΚΗ	7	8	8	9
ΑΦΡΙΚΗ	2	3	4	4

¹³ Γ. Μαργαρίτης, *Πλημμυρίδα και Άμπωτη... ό. π.*, σσ. 257-258.

¹⁴ Π. Τσακαλογιάννης, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Από τη Βασίλλη στον 21^ο αιώνα*, Τόμος Β', Εστία, Αθήνα 2009, σ. 127.

ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ	2	2	3	3
------------------	---	---	---	---

Πηγή: Κοινωνία των Εθνών, Memorandum on Production and Trade, 1923 and 1923-1926, Γενεύη 1928, σσ. 29, 51.¹⁵

Έτσι, η Ευρώπη, που το 1913 δέσποζε στην παραγωγή και στο εμπόριο σε διεθνή κλίμακα, βλέπει μεταπολεμικά να μειώνεται η σαφής απόσταση που τη χώριζε από τη Βόρεια Αμερική στον τομέα της παραγωγής, παρόλο που στο παγκόσμιο εμπόριο διατηρεί ακόμη την πρωτοκαθεδρία. Κοντολογίς, οι παγκόσμιοι οικονομικοί όροι αλλάζουν ραγδαία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Άλλωστε, η γηραιά ήπειρος γνωρίζει και δημοσιονομική αστάθεια, έχοντας προσφύγει στον εξωτερικό δανεισμό και δοκιμάζοντας υψηλό πληθωρισμό, δεδομένου ότι η παραγωγή της ήταν στάσιμη ή μειωμένη. Την κατάσταση επέτεινε η επιτακτική ανάγκη κάλυψης των υπέρογκων πολεμικών της αποζημιώσεων και η ανάγκη χρηματοδότησης της ανοικοδόμησής της.

Ειδικά η Γερμανία ήταν υποχρεωμένη να καταβάλει αποζημιώσεις ύψους 132 εκατομμυρίων χρυσών μάρκων και το 26% των εσόδων από τις εισαγωγές της.¹⁶ Είναι γεγονός ότι ο Wilson σε 3 από τα 14 σημεία του, που αποτέλεσαν το θεμέλιο της σύναψης των συνθηκών ειρήνης, έκανε λόγο για υποχρέωση της ηττηθείσας Γερμανίας για «επανόρθωση» (restore) των κατεστραμμένων περιοχών, με άλλα λόγια για πληρωμή εκ μέρους της του κόστους αποκατάστασης των πληγεισών χωρών. Ωστόσο, διευκρινιζόταν ότι η αποπληρωμή δε θα έπρεπε να υπερβαίνει τη δυνατότητα της Γερμανίας να την ολοκληρώσει σε 30 χρόνια.¹⁷

Η κατά γενική ομολογία αδυναμία της να καταβάλει τα υπέρογκα αυτά ποσά σε συνδυασμό με τη δραματική μείωση των εξαγωγών της εξαιτίας των προστατευτικών δασμών πολλών ευρωπαϊκών χωρών¹⁸ οδήγησε σε ένα μόνιμα ελλειμματικό προϋπολογισμό και τελικά στη γαλλοβελγική στρατιωτική κατάληψη του Ρουρ τον Γενάρη του 1923. Η κατάσταση στη χώρα θα αλλάξει χάρη σε μια ορθολογική νέα θεώρηση του ζητήματος των γερμανικών επανορθώσεων στη βάση του σχεδίου Dawes.

¹⁵ Π. Τσακαλογιάννης, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία...*, ό. π., σ. 162.

¹⁶ Ι. Κολιόπουλος, *Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία (1789-1945)*... ό. π., σ. 328.

¹⁷ Sally Marks, «Mistakes and Myths: The Allies, Germany and the Versailles Treaty», ..., ό. π., σσ. 641-642.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 644.

Εκκρεμούσαν, όμως, και μεγάλα ποσά διασυμμαχικών χρεών κυρίως μεταξύ Γαλλίας και Βρετανίας, γεγονός που ήδη δυναμίτιζε τις ενδο-ευρωπαϊκές σχέσεις εξαιτίας της αδυναμίας συλλογικού διακανονισμού τους.

Άλλωστε, ο κανόνας χρυσού είχε εγκαταλειφθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου κι επανήλθε τροποποιημένος ως κανόνας χρυσού συναλλάγματος, για να επιτευχθεί μια κάποια ισορροπία στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις. Σύμφωνα με αυτόν, το νόμισμα κάθε χώρας θα έπρεπε να συνδέεται με τη στερλίνα ή το δολάριο, που ήταν τα εναπομείναντα μετατρέψιμα σε χρυσό νομίσματα.

Όπως παρατηρούμε από τον ακόλουθο πίνακα, οι ισχυρές οικονομικά χώρες της κεντρικής Ευρώπης επέστρεψαν στον κανόνα χρυσού συναλλάγματος σταδιακά έως το 1926 με σημαντική υποτίμηση του νομίσματός τους, με εξαίρεση τη Βρετανία που επανέφερε την προπολεμική σχέση στερλίνας-χρυσού, όχι χωρίς συνέπειες: η μείωση των εξαγωγών της και η στασιμότητα της βιομηχανικής της παραγωγής οπωσδήποτε δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό της δεκαετίας του '20 ως χαμένης δεκαετίας για τη Βρετανία.¹⁹

Πίνακας 2: Μεταπολεμική σταθεροποίηση νομισμάτων

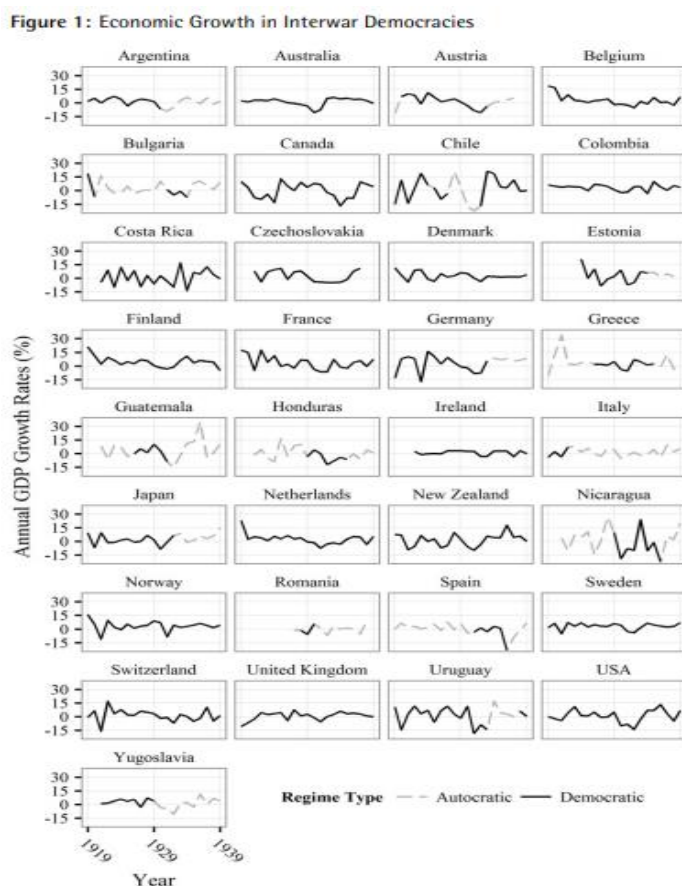
	ΕΤΟΣ ΕΠΑ- ΝΕΝΤΑΞΗΣ ΣΤΟΝ ΧΡΥΣΟ ΚΑ- ΝΟΝΑ	ΠΕΡΙΕΚΤΙ- ΚΟΤΗΤΑ ΣΕ ΧΡΥΣΟ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟ- ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΣΕ ΠΟΣΟ- ΣΤΑ %	ΕΤΟΣ Ε- ΓΚΑΤΑΛΕΙ- ΨΗΣ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΑ ΧΡΥΣΟΥ
ΓΕΡΜΑ- ΝΙΑ	1923	0,000000001	1932
ΓΑΛΛΙΑ	1926	20,3	1936
ΒΡΕΤΑ- ΝΙΑ	1925	100	1931

¹⁹ Ch. Feinstein, P. Temin, G. Toniolo, *The world economy between the world wars*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008, σσ. 46-47.

ΙΤΑΛΙΑ	1926	27,3	1936
--------	------	------	------

Πηγή: Ch. Feinstein, P. Temin, G. Toniolo, *The world economy between the world wars*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008, σ. 46.

Διάγραμμα 1: Οικονομική Ανάπτυξη στις μεσοπολεμικές δημοκρατίες

Πηγή: J. Moller, Al. Schmotz & Sv. Er. Skaaning, «Economic crisis and democratic breakdown in the interwar years: A Reassessment», *Historical Social Research*, 40, 2015, σ. 308 [https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/42616/ssoar-hsr-2015-2-mller et al-Economic crisis and democratic breakdown.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-hsr-2015-2-mller et al-Economic crisis and democratic breakdown.pdf](https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/42616/ssoar-hsr-2015-2-mller%20et%20al-Economic%20crisis%20and%20democratic%20breakdown.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-hsr-2015-2-mller%20et%20al-Economic%20crisis%20and%20democratic%20breakdown.pdf)

Στις πιο πολλές ευρωπαϊκές χώρες ο «Μεγάλος Πόλεμος» επέφερε και μια σοβαρή επιδείνωση των όρων διαβίωσης των περισσότερων κοινωνικών στρωμάτων. Επωφελήθηκαν, βέβαια, κάποιοι μεγαλοβιομήχανοι λόγω των πολεμικών παραγγελιών ή κάποιοι τραπεζίτες, αλλά η πλειονότητα των Ευρωπαίων υπαλλήλων, εργατών και μισθωτών δοκιμάστηκε από

μια σημαντική μείωση της αγοραστικής τους δύναμης, που κυμαινόταν, σύμφωνα με υπολογισμούς, μεταξύ 15-25%.²⁰

Ακόμη, η αγροτική παραγωγή στην Ευρώπη είχε μειωθεί αναπόφευκτα εξαιτίας του πολέμου και της εξόδου πολλών αγροτών στα αστικά κέντρα.²¹ Πιο συγκεκριμένα, παρά τη μικρής διάρκειας ανάκαμψη των ετών 1924-1925, η ευρωπαϊκή γεωργική παραγωγή πλήττεται σοβαρά από το 1928 λόγω μιας κρίσης στην καλλιέργεια δημητριακών, η οποία επηρεάζει παράλληλα και άλλα είδη καλλιεργειών (π.χ. βαμβάκι) και επεκτείνεται σύντομα και εκτός Ευρώπης.

Μολονότι η γεωργική αυτή κρίση δεν εκδηλώνεται με τον ίδιο τρόπο ή την ίδια ένταση σε κάθε χώρα (αν και έχει επισημανθεί ότι «σχεδόν καμία χώρα, στον κόσμο, σχεδόν κανένας τομέας αγροτικής δραστηριότητας δεν έμεινε ανεπηρέαστος από τη γενική δυσχέρεια»²²), είναι γεγονός ότι δεν είναι μόνο ευρωπαϊκή, καθώς και ότι οι αιτίες της δεν ανευρίσκονται σε δυσμενείς περιβαλλοντικές συνθήκες ή σε κακές σοδειές ούτε εξαντλούνται στη γενικότερη απορρύθμιση την οποία επέφερε η πολεμική αναταραχή· είναι βαθύτερες.²³

Ας δούμε κάποιες. Πρώτα απ' όλα, η ανισορροπία, την οποία είχαν να αντιμετωπίσουν οι αγρότες, μεταξύ των πάγιων εξόδων παραγωγής και καλλιέργειας και των εσόδων από τη διάθεση των αγροτικών προϊόντων τους ήταν πρωταρχικής σημασίας.²⁴ Ενώ, δηλαδή, οι πρόσοδοι της γεωργίας μετά το 1928 μειώθηκαν σημαντικά, οι δαπάνες παρέμειναν περίπου ίδιες.²⁵ Καθώς, λοιπόν, οι τιμές των γεωργικών προϊόντων μειώνονται, οι αγρότες δεν μπορούν να καλύψουν τα έξοδά τους και να βιοποριστούν αξιοπρεπώς. Η πτώση ήταν τόσο ραγδαία, ώστε στο τέλος του 1930 η τιμή σε κάποια γεωργικά προϊόντα μειώθηκε κατά το ¼ ή και κατά το μισό σε σύγκριση με τα προπολεμικά της επίπεδα.²⁶

Οπωσδήποτε στην κρίση συνέβαλε και η αλλαγή βασικών καταναλωτικών συνηθειών των Ευρωπαίων: η κατανάλωση σίκαλης μειώθηκε σημαντικά, καθώς πλέον οι Ευρωπαίοι προτιμούσαν το λευκό ψωμί, ενώ παράλληλα ελαττώθηκε και η κατανάλωση κρασιού, που

---

²⁰ S. Bernstein, P. Milza, *Διάσπαση και Ανοικοδόμηση...* ό. π, σ. 36.

²¹ Στο ίδιο, σσ. 128-129.

²² League of Nations, Economic Committee, *The Agricultural Crisis*, τόμ. 1, Γενεύη 1931, σ. 22.

²⁴ League of Nations, Economic Committee, *The Agricultural Crisis*, ό. π, σ. 7.

²⁵ Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργική κρίσις ιδία εν Ελλάδι», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών* 2 (11), 1931, σ. 174. Πηγή:
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&type=creator&q=%CE%95%CF%85%CE%B5%CE%BB%CF%80%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CF%82,%20%CE%A7%CF%81%CF%8D%CF%83%CE%BF%CF%82&page=1&scope=&lang=en&pid=iid:10106>

²⁶ League of Nations, Economic Committee, *The Agricultural Crisis*, ...ό. π, σ. 8.

αντικαταστάθηκε από τον καφέ ή το τσάι.²⁷ Έπειτα, η κρατική φορολόγηση πολλών γεωργικών προϊόντων, όπως ο καπνός, το κρασί ή η ζάχαρη, ήταν μεγάλη²⁸, όπως και η με όρους τοκογλυφίας δανειοδότηση των αγροτών με επιτόκια που κυμαίνονταν σε κάποιες χώρες από 18% έως και 50%.²⁹

Από τα μέσα περίπου της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας και ως επακόλουθο της αγροτικής κρίσης, τα ευρωπαϊκά κράτη εισήλθαν σε μια εποχή έντονου γεωργικού προστατευτισμού. Είναι, εξάλλου και η εποχή που -μετά το 1919- σχεδόν σε κάθε ευρωπαϊκό κράτος αναπτυσσόταν η επονομαζόμενη -κατά τον Eduard Carr- «σχεδιασμένη οικονομία»,³⁰ καθώς γινόταν ολοένα και σαφέστερο το γεγονός ότι η αρμονία των συμφερόντων δεν ήταν ακριβώς φυσική, όπως διακήρυττε ο οικονομικός φιλελευθερισμός· μπορούσε, εντούτοις, να πραγματοποιηθεί μέσω της παρέμβασης του κράτους.

Έτσι, σε κάθε χώρα επιβάλλονται κάθε είδους μέτρα προστασίας της εγχώριας παραγωγής της, από τελωνειακούς δασμούς έως και περιορισμούς στις εισαγωγές, την ίδια ώρα που καταβάλλονται συστηματικές προσπάθειες αύξησης των εξαγωγών. Η εξαγωγή γεωργικών προϊόντων ενθαρρύνεται με έξοδα του κράτους είτε μέσω επιδοτήσεων (bounties) είτε με αποζημίωση των εξαγωγέων ή με εξαίρεση από φόρους.³¹ Η παραγωγή εξάγεται σε χαμηλό κόστος χωρίς, όμως, να λαμβάνεται υπόψη εάν αυτές οι «βεβιασμένες εξαγωγές»³² συνάδουν με τη ζήτηση στις άλλες χώρες.

Τελικά, αυτό που θα χαρακτηρίσει σχεδόν όλη τη δεκαετία 1920-1930 σε μεγάλο βαθμό είναι μια υπερ-κορεσμένη αγορά που απορρυθμίζεται υπό το βάρος ενός ανορθολογικού συστήματος προστασίας, το οποίο, σύμφωνα με την ανάλυση των ειδικών της ΚΤΕ, ανεβάζει για λίγο τις εγχώριες τιμές και την παραγωγή, αλλά καταλήγει σε νέα πτώση των τιμών τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.³³

---

²⁷ Στο ίδιο, σ. 15.

²⁸ Στο ίδιο, σσ. 13-14.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 14.

³⁰ Ed. Carr, *Η εικοσαετής κρίση. 1919-1939. Εισαγωγή στη μελέτη των διεθνών σχέσεων*, μετ. Ηρ. Στρούκου, επιμ. Κ. Αρβανιτόπουλος, Ποιότητα, Αθήνα 2000, σ. 88.

³¹ League of Nations, Economic Committee, *The Agricultural Crisis*, ..., ό. π., σ. 20.

³² Στο ίδιο, σ.20.

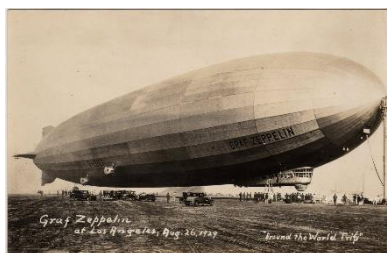
³³ Στο ίδιο, σ. 21.

iii. **Τεχνολογική «έκρηξη» και αστικοποίηση αλλάζουν τη φυσιογνωμία της ευρωπαϊκής ηπείρου**

ΟΥΡΑΝΟΞΥΣΤΗΣ (Berliner Boersen- Courier, 12.3.1922) «Εδώ και αρκετές εβδομάδες μπορεί κανείς να επισκεφθεί μια πολύ ενδιαφέρουσα έκθεση στο Δημαρχείο: μια έκθεση οικοδομικών σχεδίων. Ακόμει πως η ανοικοδόμηση ενός ουρανοξύστη επισπεύδεται. Θα είναι ο πρώτος ουρανοξύστης της Γερμανίας. [...] Ένας ουρανοξύστης είναι η υλοποιημένη εξέγερση ενάντια στη ματαιότητα του Άφθαστου· ενάντια στο μυστικό του Ύψους· ενάντια στο υπερπέραν του Ουρανού. Ο ουρανοξύστης αντιπροσωπεύει μια από κείνες τις κορυφές της τεχνολογικής προόδου, που υπερβαίνουν ήδη το πρακτικό πνεύμα της κατασκευής».

Γ. Ροτ, *Βερολινέζικα Χρονικά. 1920-1933*, μετ. Μ. Αγγελίδου, Άγρα, Αθήνα 2016, σ.133.

Μπορεί ο αγροτικός τομέας να δέχτηκε πλήγματα από την πτώση των τιμών και των εισοδημάτων των αγροτών, ωστόσο μία ουσιώδης εξέλιξη που χαρακτηρίζει την περίοδο του μεσοπολέμου είναι ο τεχνολογικός του εκσυγχρονισμός. Η είσοδος του γεωργικού ελκυστήρα και η γενικότερη εκμηχάνιση στη γεωργία σε συνδυασμό με τη δράση των πρώτων γεωπόνων προσδιορίζουν την αγροτική εικόνα των δεκαετιών του 1920-1930 στην Ευρώπη και αντικατοπτρίζουν μία προσπάθεια νεωτερισμού. Από την άλλη, κι η βιομηχανία γνωρίζει αξιοσημείωτη άνθηση. Νέα καταναλωτικά αγαθά, όπως τα αυτοκίνητα, οι κουζίνες και τα ραδιόφωνα, κάνουν την εμφάνισή τους ως είδη ευρείας κατανάλωσης, αν και θα μένουν -για πολύ ακόμη- δύσκολα προσιτά για τους πολλούς. Τελειοποιείται το αεροπλάνο και ανακαλύπτεται η πενικιλίνη, το πρώτο αντιβιοτικό και μία από τις σημαντικότερες επιστημονικές εξελίξεις της εποχής.

Εικόνα 1: Το γιγαντιαίο Ζέπελιν, που πραγματοποίησε τον γύρο του κόσμου (Λος Άντζελες, 1929). Μπορούσε να μεταφέρει πολλαπλάσιους επιβάτες σε μεγάλες αποστάσεις.

Πηγή: <https://www.thisdayinaviation.com>

Bugatti Type 44 Drophead Coupe
Παρουσιάστηκε τον Οκτώβρη του 1927, στο Σαλόνι των Παρισίων. Ήταν το πιο επιτυχημένο εμπορικά μοντέλο.

Πηγή: <http://www.hellenicmotormuseum.gr/el/car/bugatti-type-44-drophead-coupe/>

Επίσης, κατά τον Μεσοπόλεμο, η αστικοποίηση γνώρισε ραγδαίους ρυθμούς. Οι Ευρωπαίοι, μην μπορώντας πια να μεταναστεύσουν μαζικά στην άλλη μεριά του Ατλαντικού, όπως είχαν κάνει κατά καιρούς προπολεμικά, συνωστιζονται στις πόλεις, κατά βάση για να βρουν δουλειά ως φτηνό εργατικό προσωπικό. Έτσι, «ο αριθμός των πολεοδομικών συγκροτημάτων της Ευρώπης με περισσότερο από 1.000.000 κατοίκους διπλασιάστηκε από τον έναν πόλεμο ως τον άλλο».³⁴

Ως συνέπεια της διόγκωσης των αστικών κέντρων και προκειμένου να εξασφαλιστούν οι -κατά το δυνατόν- καλύτερες συνθήκες διαβίωσης του μεγάλου μέρους του πληθυσμού που ζει εκεί εγκαινιάζονται μια σειρά κρατικών πρωτοβουλιών στον τομέα της υγείας οι οποίες χρήζουν αναφοράς. Για παράδειγμα, ιδρύονται σε μεγάλη κλίμακα κλινικές για τη θεραπεία αφροδίσιων νοσημάτων ή της φυματίωσης, που αποτελούσε μάστιγα της εποχής, και ο σχεδιασμός και η λήψη μέτρων για την προαγωγή της υγείας αποκτούν τον επίσημο φορέα τους, τα κατά τόπους Υπουργεία Υγείας, τα οποία οργανώνονται μετά τον πόλεμο στη Βρετανία, στη Γαλλία και αλλού. Τέλος, στις περισσότερες μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις εφαρμόστηκε ένας ορθολογικός πολεοδομικός σχεδιασμός, ενίοτε και καλλιτεχνικού ύφους, που διευκόλυνε τη ζωή στην πόλη και ελαχιστοποιούσε τους κινδύνους που ελλόχευαν στις «εξαθλιωμένες» συνοικίες.³⁵

---

³⁴ Μ. Mazower, *Σκοτεινή Ηπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετ. Κ. Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 101.

³⁵ Στο ίδιο, σσ. 96, 98.

iv. **Ιδεολογίες, κινήματα και πραξικοπήματα στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου**

«Ω Μεγάλε Οχτώβρη της εργατιάς! Τελική ανόρθωση εκείνων που καιρό πολύ βρίσκονταν χαμηλά σκυμμένοι. [...]

Ομοιώματα τρακτέρ και τα κουβάρια το μαλλί απ' τα υφαντουργεία. Και τα δεμάτια του σταριού επίσης απ' τους μύλους. Πάνω από τα κεφάλια τους τα πολεμικά τους αεροπλάνα που σκοτεινιάζουν τον ουρανό, και μπροστά τους τα συντάγματά τους κι οι μεραρχίες των ταγκς. Πάνω σε αστραφτερά πανώ σηκώνουν τα συνθήματά τους και τις απεικονίσεις του μεγάλου τους δασκάλου. [...] Πορεύονται οι σειρές, πολλοί ο ένας πλάι στον άλλο, χαρούμενα. *Μα για τους καταπιεστές όλους μια φοβέρα. Ω Μεγάλε Οχτώβρη της εργατιάς!»*

Μπ. Μπρεχτ, «Ο Μεγάλος Οχτώβρης (στην 20^η επέτειο της Οχτωβριανής Επανάστασης)» στο *Ποίηματα*, μετ.-πρόλ. Ν. Βαλαβάνη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992, σσ.191-192.

Όμως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι γενικά ο ανώτατος κανόνας της ανθρώπινης ύπαρξης δεν είναι η διατήρηση ενός έθνους: είναι η διαφύλαξη της φυλετικής ακεραιότητας. Όταν η φυλή κινδυνεύει ν' απωθηθεί ή και να εξαφανιστεί, το ζήτημα της νομιμότητας δεν παίζει παρά δευτερεύοντα ρόλο. Σ' αυτές τις περιπτώσεις δεν παίζει κανένα ρόλο αν το δικαίωμα της ύπαρξης κατακτάται με νόμιμα μέσα· το ένστικτο της αυτοσυντήρησης των καταπιεζόμενων θα είναι πάντα η μεγαλύτερή τους δικαιολογία για έναν αγώνα με όλα τα μέσα.

Όσα πλάσματα καταφέρουν να αντισταθούν στις αντιξοότητες αυτές της φύσης, όποιοι τους επιτρέπει η φύση να επιζήσουν θα γίνουν σκληροί και ικανοί να δημιουργήσουν με τη σειρά τους, έτσι ώστε η ίδια βασική εκλογή να επαναληφθεί. Η φύση ενεργώντας έτσι σκληρά απέναντι στο άτομο και ανακαλώντας το πίσω την στιγμή που θα αντιληφθεί ότι δεν είναι σε θέση ν' αντιμετωπίσει τις δυσκολίες της ζωής, δαμώνει την φυλή και το είδος και την βοηθάει να φτάσει σε ψηλά επιτεύγματα.

Μια φυλή πιο δυνατή θα κατακτήσει τις αδύνατες φυλές, γιατί η τελική εφόρμηση προς τη ζωή θα τσακίσει τις γελοίες αυτές αντιλήψεις για υποτιθέμενη ιδεαλιστική ανθρωπότητα και θα κάνει θέση σε μια ανθρωπότητα που πατά γερά πάνω στη φύση και που θα συντρίψει τους αδύνατους και θα ενθρονίσει τους δυνατούς.

A. Χίτλερ, *Ο Αγών μου*, Zentralverlag den NSDAP, 1942, σ. 86, 118, 119.³⁶

Σε πολιτικό επίπεδο, η δεκαετία του 1920 στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης εκκινεί με μια επικράτηση, τουλάχιστον φαινομενικά, των αρχών και των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας.³⁷ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Hobsbaum, «εκτός από τη Σοβιετική Ένωση, όλα τα καθεστώτα που αναδύθηκαν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, παλαιά και νέα, ήταν βασικά εκλεγμένα αντιπροσωπευτικά κοινοβουλευτικά καθεστώτα».³⁸ Ο πόλεμος είχε επιταχύνει την υποβόσκουσα διάλυση των μεγάλων αυτοκρατοριών (της Ρωσικής, της Αυστροουγγρικής και της Οθωμανικής) και οδήγησε στη δημιουργία νέων κρατών (Πολωνία,

³⁶ Πηγή: <https://archive.org/details/mein-kampf-in-greek/page/n1/mode/2up>

³⁷ S. Bernstein, P. Milza, *Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης. 1919 έως σήμερα...*, ό. π., σ. 37.

³⁸ Er. Hobsbaum, *Η εποχή των Άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας. 1914-1991*, μετ. Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 146.

Τσεχοσλοβακία, Σερβία, Βαλτικές χώρες και Φινλανδία). Τα περισσότερα από αυτά τα κράτη υπήρξαν, όμως, ασταθή πολιτικά και οικονομικά και θα αντιμετώπιζαν στο εξής ένα καίριο πρόβλημα, το ανικανοποίητο αίσθημα των συμπαγών μειονοτήτων τους που εμφορούνταν από έντονο εθνικισμό, όπως είδαμε και παραπάνω.

Παράλληλα, ο πόλεμος επέτρεψε σε νέες κοινωνικές δυνάμεις να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή. Κι αυτό γιατί αφενός είχε καταδείξει τον αναχρονισμό και την ανικανότητα του «ancient regime» να ηγείται και αφετέρου είχε καταστήσει τις πλατιές μάζες που πολέμησαν στα πεδία των μαχών -τους αγρότες, τους εργάτες, και τους μικροαστούς- ενσυνείδητα υποκείμενα κοσμοϊστορικών δράσεων. Ταυτόχρονα, ένα μεγάλο μέρος των μάχιμων που επέζησαν από τον πόλεμο διακατέχονταν από ένα αίσθημα κοινωνικής αποξένωσης ως αποτέλεσμα της αδυναμίας τους να επανενταχθούν ομαλά στο κοινωνικό σώμα. Έτσι, πολλοί βετεράνοι εντάχθηκαν σε πολιτικά κινήματα ή σε συλλόγους αποστράτων προσκείμενους στην άκρα δεξιά ή την αριστερά.³⁹

Άλλωστε, το επαναστατικό κίνημα της εξτρεμιστικής πτέρυγας της σοσιαλδημοκρατίας που είχε επικρατήσει στη Ρωσία τον Νοέμβριο του 1917 και είχε κατορθώσει να στεριώσει παρά τη συντονισμένη επίθεση των χωρών της Αντάντ με τους εγχώριους «λευκούς» στρατηγούς, τους άμεσα, δηλαδή, θιγόμενους της επαναστατικής αλλαγής, λειτουργούσε και ως πρότυπο ανάλογης δράσης και αλλού. Οι Μπολσεβίκοι ανέτρεψαν την προσωρινή, μετά την ανατροπή της μοναρχίας, κυβέρνηση Κερένσκυ με βασικά αιτήματα την κατάπαυση του πολέμου, την ελευθερία των εθνοτήτων και την κρατικοποίηση των γαιών, της βιομηχανίας και των επιχειρήσεων.⁴⁰ Υπόσχονταν την αρχή μιας νέας εποχής για όλη την ανθρωπότητα⁴¹ με την απελευθερωτική πολιτική των καταπιεσμένων και την επικράτηση του σοσιαλισμού ως την αταξική δόμηση της κοινωνίας.

Η «Οκτωβριανή επανάσταση», αναντίρρητα, πρόβαλλε ένα ιδεώδες που δεν ήταν δυνατό να μην επιδράσει στις συνειδήσεις πολλών. Εξεγέρσεις συγκλονίζουν τη Γερμανία που βρίσκεται σε επαναστατικό αναβρασμό και φτάνουν ως την ανακήρυξη μιας βραχύβιας σοβιετικής κυβέρνησης στο Βερολίνο το 1919.⁴² Εξεγέρσεις ταραίζουν και την Ουγγαρία, την ίδια ώρα που διαδηλώσεις και απεργίες πλήττουν τη Γαλλία και τη Μ. Βρετανία.

³⁹ Π. Τσακαλογιάννης, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία...* ό. π., σσ. 124-125.

⁴⁰ Ι. Κολιόπουλος, *Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία (1789-1945)*..., ό. π., σσ. 313-314.

⁴¹ Π. Τσακαλογιάννης, «Ο μετασχηματισμός της Ευρώπης: 1914-1923», ..., ό. π., σ. 141.

⁴² Στο ίδιο, σ. 143.

Κομμουνιστικά κόμματα αφοσιωμένα στην Τρίτη Διεθνή ή Κομιντέρν (Communist International), η οποία ιδρύθηκε το 1919 ακριβώς για να συντονίζει και κατευθύνει επαναστατικές προσπάθειες, ξεπήδησαν σχεδόν σε όλη την ήπειρο. Και μπορεί οι χώρες της δυτικής Ευρώπης να εξάλειψαν σχετικά γρήγορα τις επαναστατικές εστίες τους, εντούτοις, η ριζοσπαστικοποίηση και η μαχητική διεκδίκηση των λαϊκών αιτημάτων συνιστούσαν πλέον απτή πραγματικότητα, εξαιρετικά απειλητική για τα αστικά κόμματα.

Στον αντίποδα, την ίδια περίοδο, τη δεκαετία του 1920-1930 εντοπίζεται η μεγάλη άνοδος του αυταρχισμού στην Ευρώπη. Ο φιλελευθερισμός, ως πολίτευμα που φαινόταν να ευνοεί τις ελίτ και την αστική τάξη, είχε αρχίσει, βέβαια, ήδη από το τέλος του προηγούμενου αιώνα να δέχεται τα «βέλη» τόσο των σοσιαλιστών όσο και των εθνικιστικών λιγκών για διαφορετικούς λόγους.⁴³ Ωστόσο, μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και χάρη στη μεγάλη συνεισφορά των λαϊκών μαζών κατά τη διεξαγωγή του πολέμου με τη μάχη, την εργασία τους ή την ηθική τους αντοχή στις δυσκολίες διαβίωσης, συντελείται η πολιτική αφύπνισή τους: σχεδόν παντού βλέπουν μια ειρήνη που δεν μπορεί να τους εγγυηθεί «την επιστροφή στο φυσιολογικό»,⁴⁴ μια ειρήνη τελικά «κατώτερη των προσδοκιών» τόσο των νικητών όσο και των ηττημένων και ριζοσπαστικοποιούνται. Η συνειδητοποίηση αυτής της κατάστασης πυροδοτεί με τη σειρά της την αντίδραση των συντηρητικών δυνάμεων που αρχίζουν να ανησυχούν.

Είτε με την παλινόρθωση παλιών αυταρχικών πολιτικών δομών, κυρίως στην ανατολική και νότια Ευρώπη και σε χώρες που δεν είχαν μακρά δημοκρατική παράδοση είτε με τη μορφοποίηση ενός νέου πολιτικού μοντέλου, όπως για παράδειγμα του φασισμού στην Ιταλία, το οποίο σταδιακά εκτείνεται και σε άλλες χώρες, η φιλελεύθερη δημοκρατία αποδεικνύεται εύθραυστη.

Στην Ιταλία, ειδικότερα, η ίδρυση την επαύριο του πολέμου (1919) του Φασιστικού Κόμματος (Fasci Italiani di Combattimento) από τον Μουσολίνι και η εργαλειοποίησή του λίγο μετά (1920) από την κυρίαρχη μεγαλοαστική τάξη (όταν επιχορηγούμενο τέθηκε τελικά στην υπηρεσία των μεγαλογαιοκτημόνων της Κοιλιάδας του Πάδου για την κατίσχυσή τους επί του σοσιαλισμού και του αγροτικού συνδικαλισμού των αγροτοεργατών)⁴⁵, προβάλλει ως λύση στο φλέγον ζήτημα της ένταξης των ιταλικών μαζών και πρωτίστως στην ανακοπή του

---

⁴³ S. Bernstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20^ο αιώνα*, μετ. Ηρ. Στροϊκού-Σ. Βόικου, επιμ. Ηλ. Κουσκουβέλης-Ν. Μαραντίδης, Ποιότητα, Αθήνα 2001, σσ. 113-114.

⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 116-117.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 57.

επαναστατικού, κομμουνιστικού ρεύματος. Είχε προηγηθεί, άλλωστε, η αποτυχία των συνομιλιών για την ειρήνη στο Παρίσι με την αποχώρηση της ιταλικής αντιπροσωπίας και η εκδήλωση του ιταλικού αλυτρωτισμού και εθνικισμού στην αμφισβητούμενη περιοχή του Φιούμε στην Αδριατική.⁴⁶ Εδώ σχηματίστηκε από τον Ντ' Αννούντσιο μια φασιστική δομή-πρότυπο για τον Μουσολίνι και από εδώ ξεχύθηκαν οι εμπρηστικοί ξενοφοβικοί και εθνικιστικοί λόγοι των Ιταλών φασιστών, βασικό χαρακτηριστικό των φασιστικών κινημάτων του Μεσοπολέμου (με την εξαίρεση αυτών της Ιβηρικής χερσονήσου).⁴⁷

Ο Μουσολίνι ανεβαίνει στην εξουσία το 1922 ως πρόεδρος του νόμιμα διορισμένου υπουργικού συμβουλίου, όταν το προηγούμενο παραπαίον αστικό καθεστώς καταρρέει μπροστά στην «πορεία στη Ρώμη» των Μελανοχιτώνων του και ενώ προηγουμένως στις εκλογές του Μαΐου του 1921 είχε καταφέρει να εκλέξει μόνον 32 βουλευτές στη νέα βουλή που αριθμούσε 122 σοσιαλιστές και 107 «Λαϊκούς».⁴⁸ Σε λιγότερο από τέσσερα χρόνια θα έχει δημιουργήσει ένα αυταρχικό, ολοκληρωτικό και αντιφιλελεύθερο κράτος που –σε αντίθεση με άλλα αυταρχικά καθεστώτα- βασίζεται στις μάζες κι όχι στην ελίτ.⁴⁹

Εικόνα 3, Αριστερά: Η ιταλική φασιστική οργάνωση νέων, «Opera Nazionale Balilla», συγκροτήθηκε με την επιβολή του μονοκομματικού φασιστικού καθεστώτος, το 1926. Στόχος της η μύηση των νέων στον φασισμό

Πηγή:https://it.wikipedia.org/wiki/File:Balilla_adunata.jpg

Μέχρι το 1926 η φασιστικοποίηση του ιταλικού κράτους ολοκληρώνεται με τους «νόμους για την υπεράσπιση του κράτους» και από τότε σημειώνεται και μια καίρια, επιθετική μεταστροφή του δικτάτορα στον τομέα των διεθνών σχέσεων, ασύμβατη με την έως τότε ακολουθούμενη τακτική της καλής γειτονίας και της εξομάλυνσης –με την εξαίρεση του επεισοδίου της Κέρκυρας- όπως αποτυπωνόταν στη συμμετοχή στο Λοκάρνο και στη συνθήκη με τη Γιουγκοσλαβία για το Φιούμε.⁵⁰ Παράλληλα, αρχίζει να εκδηλώνεται και η φασιστικοποίηση της Ευρώπης.

⁴⁶ Π. Τσακαλογιάννης, ό. π., σ. 148

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 146.

⁴⁸ S. Bernstein, P. Milza, *Διάσπαση και ανοικοδόμηση...*, ό. π., σ. 57.

⁴⁹ S. Bernstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα...*, ό. π., σσ. 128-129

⁵⁰ S. Bernstein, P. Milza, *Διάσπαση και ανοικοδόμηση...*, ό. π., σσ. 58-59.

Στην Αυστρία το Χριστιανοσοσιαλιστικό Κόμμα του Ζάιπελ χρησιμοποιεί παραστρατιωτικές ομάδες για την πάταξη της αριστερής ενδυνάμωσης, ώσπου από το 1927 και εξής φτάνει να επιχορηγείται και να κατευθύνεται από τον Μουσολίνι⁵¹ και στην Ουγγαρία κυριαρχεί η στρατιωτική δικτατορία του ναυάρχου Χόρτι, που ανακηρύσσεται αντιβασιλέας εφ'αφ'όσοντας μια επιθετική και εθνικιστική στρατηγική στο εξωτερικό και μια αυταρχική και αντισημιτική πολιτική στο εσωτερικό.⁵²

Στην Πολωνία, ο στρατάρχης Πιλσούντσκι υπό την απειλή πραξικοπήματος από ακροδεξιούς αξιωματικούς, αναλαμβάνει την εξουσία εγκαθιστώντας ένα «πλουραλιστικό αλλά αυταρχικό καθεστώς»⁵³ και στις Βαλτικές χώρες η υιοθέτηση δημοκρατικού συντάγματος και οι επιχειρούμενες αγροτικές μεταρρυθμίσεις δεν εξισορροπούν τον οξύ ανταγωνισμό μεταξύ των μεγάλων και των μικρών γαιοκτημόνων, με αποτέλεσμα το κοινοβουλευτικό καθεστώς, όποτε δεν απειλείται ανοιχτά, να είναι αδύναμο και πλασματικό.

Στην Ισπανία το δικτατορικό καθεστώς του στρατηγού Μιγκέλ Πρίμο ντε Ριβέρα θα επιβληθεί με τη βασιλική υποστήριξη και στην Πορτογαλία οι στρατηγοί Γκομέζ ντε Κόστα, Όσκαρ Καρμόνα και ο Ουλιβέιρα Σαλαζάρ θα δομήσουν σταδιακά από τη δεκαετία του 1920 ένα αυταρχικό, συντεχνιακό κράτος.

Στη Γερμανία, ο αντίκτυπος από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών ήταν συνταρακτικός, γεγονός που αναντίρρητα συνέβαλε στην έξαρση των παθών. Η κοινή γνώμη αιφνιδιάστηκε, αρχικά, από την ήττα, καθώς, με εξαίρεση μια μικρή λωρίδα στα δυτικά την οποία κατείχαν οι σύμμαχοι, η χώρα παρέμενε ελεύθερη.⁵⁴ Έτσι, οι πολίτες δεν είχαν καμία απτή απόδειξη της επερχόμενης κατάρρευσης, παρόλο που είχαν κουραστεί, και τελικά πίστεψαν ότι η ήττα τους δεν έλαβε χώρα στο πεδίο της μάχης αλλά ήταν μια «πισώπλατη μαχαιριά από τους ειρηνιστές, τους σοσιαλιστές και τους Εβραίους».⁵⁵

Στη Γερμανία, λοιπόν, η δυναμική της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης εξασθένησε μετά το 1928, έχοντας γνωρίσει μια τετραετή μόνο σταθερότητα μόλις από το 1924.⁵⁶ Η δημοκρατία, για πολλούς Γερμανούς, αποτελούσε «diktat», δηλαδή έναν όρο που επιβλήθηκε έξωθεν,

---

⁵¹ S. Bernstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα ...* ό. π. σ. 140

⁵² Στο ίδιο, σ. 141.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 142.

⁵⁴ S. Marks, «Mistakes and Myths: The Allies, Germany and the Versailles Treaty, 1918-1921», ..., ό. π., σ. 634.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 635.

⁵⁶ S. Bernstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20ό αιώνα, ...*, ό. π., σσ. 146-147.

από τους νικητές και άρα φορτιζόταν αρνητικά, ενώ για άλλους ήταν ακατάλληλη να «θεραπεύσει» τα μεταπολεμικά προβλήματα που ζητούσαν επαναστατικές λύσεις. Αλλά και ως πολιτεύμα ήταν κατά βάση ξένη με τη συντηρητικότερη γερμανική πολιτική παράδοση.

Το 1928 τα αποτελέσματα των εκλογών θα φέρουν στην εξουσία τον σοσιαλιστή Μίλερ που κυβερνά μέχρι το 1930, όταν ο πρόεδρος Χίντενμπουργκ θα τον αναγκάσει σε παραίτηση και θα διορίσει καγκελάριο τον αρχηγό της κοινοβουλευτικής ομάδας του Κέντρου, Μπρίνινγκ. Χωρίς κοινοβουλευτική πλειοψηφία, με παραγκωνισμένο το κοινοβούλιο και με εμφανή τα πρώτα σημάδια της οικονομικής κρίσης, προκρίνεται η διάλυση του γερμανικού κοινοβουλίου και η προκήρυξη εκλογών ως λύση στο αδιέξοδο. Είναι αυτές οι εκλογές που θα αποτυπώσουν τη ναζιστική άνοδο των 6,5 εκατομμυρίων ψήφων και των 107 εδρών⁵⁷ και θα εγκαινιάσουν μια περίοδο κυβερνήσεων χωρίς πλειοψηφία και με μάταιη την προσπάθεια τιθάσευσης της ναζιστικής επέλασης. Μετά και τις εκλογές του 1932, οπότε σημειώνεται ενίσχυση της κομμουνιστικής αριστεράς στη μεσοπολεμική Γερμανία, ο Χίντενμπουργκ διορίζει καγκελάριο τον Χίτλερ, ο οποίος σε 18 μήνες δημιουργήσε στη Γερμανία αυτό που αποκλήθηκε «το πιο αποτελεσματικό ολοκληρωτικό κράτος στην ιστορία».⁵⁸

Εκμεταλλεζόμενος την εθνική δυσφορία που συνόδευε τη γερμανική ήττα στον «Μεγάλο Πόλεμο» (μετά από τον οποίο η Γερμανία, μεταξύ άλλων, χάνει το 1/6 των εδαφών και του πληθυσμού της, υποχρεώνεται να δεχτεί τη στρατιωτική κατοχή τμήματος των εδαφών της και βέβαια οφείλει να πληρώσει και πολεμικές επανορθώσεις στους νικητές⁵⁹) και την απεργιακή και επαναστατική αναταραχή από το 1918-1923, ο ναζισμός γεννιέται, μετουσιώνεται σε κόμμα, το NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei), και υπόσχεται εθνική ανόρθωση μέσα από τη δημιουργία ενός κράτους βασισμένου στη φυλετική καθαρότητα. Αυτό το κράτος, μάλιστα, θα ακολουθήσει βίαιη επεκτατική πολιτική, για να αποδείξει την ανωτερότητα της λευκής, «αρίας» φυλής.⁶⁰ Στα επόμενα χρόνια, το θεωρητικό μείγμα απόλυτου αντικομμουνισμού και ανηλεούς αντισημιτικού ρατσισμού συνδυασμένο με την τακτική ενός επιθετικού –πλειοδοτικού θα έλεγε κανείς– επεκτατισμού θα αιματοκυλίσει την ευρωπαϊκή ήπειρο.

Και στα Βαλκάνια, η φιλελεύθερη δημοκρατία δεν καταφέρνει να ριζώσει με εξαίρεση τη Γιουγκοσλαβία, όπου και πάλι είναι υπό αίρεση εξαιτίας της δράσης, από τα τέλη της

---

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 149.

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 150.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 116

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 130.

δεκαετίας του 1920, της εξτρεμιστικής οργάνωσης των Ουστάσι. Τόσο στη Βουλγαρία όσο και στη Ρουμανία εγκαθιδρύθηκαν αυταρχικά καθεστώτα, το μεν πρώτο οργανωμένο από την αστική τάξη, το δε δεύτερο χειραγωγούμενο από τον βασιλιά.

ν. Η τακτική του κατευνασμού, μια θνησιγενής στόχευση

«Οι εικόνες από το Μόναχο δεν απατούν: ο Μουσσολίνι και ο Γκαίρινγκ δείχνουν να έχουν τη μεγαλύτερη άνεση· αυτοί είναι που συντάξαν τα πρωτόκολλα της συμφωνίας την οποία υπέγραψε ο Χίτλερ χωρίς να φανερώσει την παραμικρή ικανοποίηση. Ο Νταλαντιέ, ενοχλημένος που αναγκάστηκε να υποχρεώσει τον Μπένες να συνθηκολογήσει, αντικρούει τον Χίτλερ στον λίβελό του κατά του τσέχου προέδρου. Στη συνέχεια, υπογράφει, δείχνοντας μια κάποια δυσαρέσκεια, και αρνείται, όπως και ο Τσάμπερλαιν, να παραστεί στο δείπνο που είχε προγραμματιστεί ως επιστέγασμα της διαπραγμάτευσης. Επιστρέφοντας στη Γαλλία, έκπληκτος και ντροπιασμένος που βλέπει το πλήθος να τον επευφημεί επειδή έσωσε την ειρήνη, πετάει ως μοναδικό σχόλιο: «Τους ηλίθιους!». Ξέρει πολύ καλά ότι αυτή η ειρήνη δεν πρόκειται να κρατήσει για πολύ. Όσο για τον Τσάμπερλαιν, είναι κολακευμένος που είδε ότι η διαπραγμάτευση ευοδώθηκε και πασιχαρής που είχε μια τελευταία ιδιωτική συνομιλία με τον Χίτλερ για να θίξει το μέλλον των σχέσεων του Ράιχ με το Ηνωμένο Βασίλειο. Επιπλέον, επικροτείται από τους Γερμανούς που τον βλέπουν σαν ειρηνοποιό...»

M. Ferro, *Οι 7 ηγέτες του πολέμου (1918-1945)*, μετ. Ε. Γραμματικοπούλου, πρόλ. Σ. Τρανταφύλλου, Μεταίχιμο, Αθήνα 2016, σσ. 66-67.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, με τις συμφωνίες του Λοκάρνο, εγκαινιάζεται μια περίοδος κατευνασμού και ευρωπαϊκής συνεννόησης. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε και η ύπαρξη της ΚΤΕ, που παρά τις ατέλειες και τις αδυναμίες της,⁶¹ εξακολουθούσε ακόμη να λειτουργεί ως αποτρεπτικός μηχανισμός ριψοκίνδυνων ή ευρείας κλίμακας και έντασης πολεμικών διενέξεων χωρίς, ωστόσο, να μπορεί να αποσοβήσει ολοκληρωτικά τον κίνδυνο μικρότερων επεισοδίων (π.χ. κατάληψη Κέρκυρας από Ιταλούς). Πιο καίρια στην εξομάλυνση της δεκαετίας του '20 συμβάλλει η οικονομική επανάκαμψη που παρατηρήθηκε από το 1924 χάρη στις αποφάσεις της Συνδιάσκεψης της Γένοβας (1922). «Η μετατρεψιμότητα του χαρτονομίσματος όχι μόνο σε χρυσό αλλά και σε ισχυρά νομίσματα, όπως το δολλάριο θα επιτρέψει στις κυριότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις να ξαναβρούν μια μορφή νομισματικής σταθερότητας»·⁶² γενικά, το εθνικό εισόδημα των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών θα ανακτήσει από

⁶¹ βλ. σχετικά, Ι. Κολιόπουλος, «Προσπάθειες κατευνασμού και συνεργασίας», ..., ό. π., σσ. 331-333.

⁶² S. Bernstein, *Δημοκρατίες και ολοκληρωτικά καθεστώτα...*, ό. π., σ. 46.

το 1924 τα προπολεμικά επίπεδα. Παράλληλα, «στο σύνολο της εκβιομηχανισμένης Ευρώπης» θα σημειωθεί «αισθητή βελτίωση της παραγωγικότητας»⁶³ χάρη και στους βιομηχανικούς συνασπισμούς που συγκροτούνται την περίοδο αυτή.

Τέλος, και οι πολιτικές αλλαγές που συμβαίνουν στο πολιτικό στερέωμα των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων ευνοούν το κλίμα συνεργασίας και συναδέλφωσης: ήδη από το 1921, στη Διάσκεψη της Ουάσιγκτον, έχει αποφασιστεί η μείωση των εξοπλισμών από τις ηγετικές δυνάμεις, ευρωπαϊκές και εξω-ευρωπαϊκές. Προκρίνονται οι διαπραγματεύσεις για την επίλυση των διαφορών. Εξάλλου, από το 1924 την εξουσία στη Γαλλία και την Αγγλία έχουν οι «αριστεροί», ενώ την ίδια περίοδο κι η Δημοκρατία της Βαϊμάρης δείχνει να σταθεροποιείται. Η Σοβιετική Ένωση διαμορφώνει την ίδια περίοδο την ομοσπονδιακή της ιδιοσυστασία υπό την ηγεσία του Stalin, γεγονός που αντικατοπτρίζει και εκεί μια διάθεση συμβιβασμού και αρμονικής συνύπαρξης μεταξύ του ανανεωτικού αέρα της επανάστασης και των πολιτισμικών χαρακτηριστικών των πολλών μειονοτήτων.

Στο πνεύμα αυτό της αμοιβαίας προσέγγισης και της σφυρηλάτησης των δεσμών της ειρήνης, η Γερμανία, δια του Stresemann, εγγυόταν τα σύνορα με τη Γαλλία και δεσμευόταν να μην επιχειρήσει μεταβολές στα σύνορα με την Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία παρά μόνο με διαιτησία. Αλλά και η Γαλλία συνδέθηκε με συνθήκες με τη Βρετανία, ώστε να δεχτεί τη στρατιωτική συνδρομή της σε περίπτωση γερμανικής επίθεσης, καθώς και με την Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία, για να τις βοηθήσει στρατιωτικά, εάν δέχονταν επίθεση. Είχε προηγηθεί και η συντονισμένη πρωτοβουλία 10 κρατών για την υπογραφή του «Πρωτοκόλλου της Γενεύης» στη Γενική Συνέλευση της ΚΤΕ το 1924· προέβλεπε την υποχρεωτική προσφυγή στη διαιτησία της ΚΤΕ ή του διαρκούς δικαστηρίου για την άρση οποιασδήποτε διακρατικής διαφοράς και μολονότι απορρίφθηκε εξαιτίας της «βρετανικής αντίθεσης», ουσιαστικά αποτύπωνε τη διάθεση αρμονικής σύμπλευσης και αποφόρτισης των παθών από ένα μεγάλο μέρος των Ευρωπαίων ιθυνόντων.

Λίγο αργότερα, τον Αύγουστο του 1928, υπογράφεται και το «σύμφωνο Briand- Kellogg», με το οποίο 15 χώρες και μάλιστα η Γαλλία και η Γερμανία καταδίκασαν την προσφυγή στον πόλεμο ως τρόπο λύσης των διαφορών τους. Εν τω μεταξύ, το νέο σχέδιο Young μειώνει περαιτέρω τις οφειλές της Γερμανίας και επεκτείνει τον χρονικό άξονα εξόφλησής τους ως το 1988.⁶⁴ Το φάντασμα του πολέμου δε θα πλανιέται (;) πάνω από την Ευρώπη...

---

⁶³ Στο ίδιο, σ. 47.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 52.

vi. Η «Μεγάλη Ύφεση» και η Ευρώπη

«Αν μια τράπεζα ή μια χρηματοδοτική εταιρεία ήταν ιδιοκτήτρια γης, οι άνθρωποί της έλεγαν, Η Τράπεζα –ή η Εταιρεία–επιμένει, δεν μπορεί να γίνει αλλιώς–θαρρείς κι η Τράπεζα ή η Εταιρεία ήταν ένα τέρας με σκέψη και συναίσθημα, που τους είχε παγιδέψει. [...] Οι εκπρόσωποι κάθονταν μες τα αμάξια τους και εξηγούσαν. Ξέρεις ότι ο τόπος είναι φτωχός. Αρκετά τον πάλεψες, μα το Θεό. [...] Οι εκπρόσωποι συνέχιζαν προς τα κει που ήθελαν να καταλήξουν. Ξέρεις ότι η γη γίνεται όλο και πιο φτωχή. Ξέρεις τι κάνει το μπαμπάκι στη γη· τη ληστεύει, της απομυζεί όλο το αίμα. [...] Ένας άνθρωπος μπορεί να κρατήσει ένα κομμάτι γης αν μπορεί να τρέφεται απ' αυτό και να πληρώνει τους φόρους· ναι, μπορεί να το κάνει ως τη μέρα που η σοδειά θα πάει στραβά κι ο άνθρωπος θ' αναγκαστεί να δανειστεί λεφτά από την τράπεζα. Αλλά, βλέπεις, μια τράπεζα ή μια εταιρεία δεν μπορεί να το κάνει αυτό, γιατί τούτα τα πλάσματα δεν ανασαίνουν αέρα, δεν τρώνε φαΐ. Ανασαίνουν κέρδη και τρώνε τον τόκο των χρημάτων. Ειδαλλιώς πεθσαίνουν [...] Οι άντρες, καθισμένοι στις φτέρνες τους, ύψωναν τα μάτια για να καταλάβουν. Δεν μπορούμε να περιμένουμε; Του χρόνου ίσως να 'ναι καλή χρονιά. Ένας θεός ξέρει πόσο θα 'ναι το μπαμπάκι του χρόνου. Και μ' όλους τους πολέμους –ένας θεός ξέρει τι τιμή θα πιάσει. Δε φτιάχνουν εκρηκτικά απ' το μπαμπάκι; Και στολές;»

Τζ. Στάινμπεγκ, *Τα σταφύλια της οργής*, μετ. Μ. Μακρόπουλος, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2014, σσ. 41-42.

Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις έθεταν ως προτεραιότητα τους μια ομαλή επανασύνδεση με τον Κανόνα Χρυσού⁶⁵, καθώς θεωρούσαν ότι αυτός συνδεόταν με τα προπολεμικά χρυσά τους χρόνια. Ωστόσο, προκειμένου να γίνει κάτι τέτοιο στις αρχικές ισοτιμίες, απαιτούνταν αποπληθωρισμός σε μια μη ρεαλιστική κλίμακα για πολλές χώρες.⁶⁶ Οι ΗΠΑ επέστρεψαν στον Κανόνα Χρυσού ήδη από το 1919· το ίδιο συνέβη και με το Ηνωμένο Βασίλειο αρκετά αργότερα, το 1925 (και μάλιστα με την αρχική του ισοτιμία) και με τη Γαλλία το 1929.

Το γεγονός, όμως, ότι οι ΗΠΑ και η Γαλλία κατέληξαν να ελέγχουν το παγκόσμιο απόθεμα χρυσού σε ποσοστό 70% σήμαινε ότι οι άλλες χώρες όφειλαν να περιορίσουν τα χρηματικά τους αποθέματα. Αυτή η κατάσταση σε συνδυασμό και με την κατάρρευση της Wall Street, μεταξύ άλλων, οδήγησαν στη Μεγάλη Ύφεση των αρχών της δεκαετίας του 1930.⁶⁷

Όταν αναφερόμαστε στον ευρωπαϊκό μεσοπόλεμο, αναμφίβολα σκεπτόμαστε τη μεγάλη οικονομική και κοινωνική κρίση η οποία έπληξε σχεδόν όλη την ήπειρο από τις αρχές

⁶⁵ βλ. αναλυτικά Κ. Gunnar Persson, P. Sharp, «The International Gold Standard c. 1870-1914» στο *An Economic History of Europe: Knowledge, Institutions and Growth. 600 to the Present*. (New approaches to Economic and Social History), Cambridge University Press, 2015, σσ. 175-177.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 178.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 178-179.

της δεκαετίας του 1930. Η δυτική κοινωνία των «roaring twenties», του εύκολου χρήματος των ελίτ και της ψευδαίσθησης πως ο πόλεμος ήταν μια παρένθεση που έκλεισε οριστικά, εισήλθε σε μια περίοδο βαθιάς ύφεσης, κοινωνικοοικονομικών αδιεξόδων και μαζικής απογοήτευσης, που όμοιά της δεν είχε ξαναβιώσει, παρόλο που το καπιταλιστικό σύστημα είχε δοκιμαστεί και στον 19^ο αιώνα από σοβαρούς κραδασμούς (π.χ. 1873, 1893).

Πριν από το χρηματιστηριακό κραχ της Νέας Υόρκης, που πυροδότησε τις εξελίξεις, το καπιταλιστικό οικοδόμημα είχε να αντιμετωπίσει τη νομισματική αστάθεια και τις πληθωριστικές τάσεις, καθώς και προβλήματα επισιτισμού και αναδιανομής της μεγάλης γαιοκτησίας, τουλάχιστον στη νότια και κεντρική Ευρώπη. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Mazower, «τέσσερα χρόνια ολοκληρωτικού πολέμου είχαν καταστρέψει εντελώς τα παραδοσιακά θεμέλια της αστικής εμπιστοσύνης και της οικονομικής σταθερότητας».⁶⁸ Όμως, αυτό που θα ακολουθούσε στο τέλος της δεκαετίας του 1920 ήταν πέραν κάθε φαντασίας.

Όλα ξεκίνησαν από τις ΗΠΑ, όπου η κατάρρευση των τραπεζών μετά τη χρηματιστηριακή παράλυση απείλησε και τελικά καταρράκωσε τα τραπεζικά συστήματα της Κεντρικής –ιδιαίτερα- Ευρώπης, τα οποία βάσιζαν την κυκλοφορία των κεφαλαίων τους στα αμερικανικά δάνεια και στις επενδύσεις. Έχει επισημανθεί και παραπάνω η μεγάλη αλληλεξάρτηση της αμερικανικής και της ευρωπαϊκής οικονομίας με σχέσεις πιστωτή-χρεώστη.

Αλλά δεν ήταν μόνον αυτό: οι ΗΠΑ ήταν η πρώτη εξαγωγική χώρα στον κόσμο τη δεκαετία του '20 και ο μεγαλύτερος εισαγωγέας, μετά τη Βρετανία. Απορροφούσε το 40% των εισαγωγών των 15 πιο σημαντικών εμπορικών κρατών.⁶⁹

Στη μεταπολεμική, λοιπόν, Αμερική η μαζική ροή χρήματος ως απότοκο των ευρωπαϊκών δανειακών οφειλών, διογκωμένων μάλιστα εξαιτίας των υψηλών επιτοκίων, δημιούργησε μια αίσθηση ευημερίας και οικονομικής αλαζονείας χάρη στο «πλασματικό χρήμα», που ήταν στην ουσία τοκογλυφικό.⁷⁰ Εκατομμύρια Αμερικανοί τοποθέτησαν τα χρήματά τους σε μετοχές στο χρηματιστήριο, όντας σίγουροι ότι θα καταφέρουν μέσα σε ένα χρόνο να πολλαπλασιάσουν εύκολα και γρήγορα τα κέρδη τους. Κάποιοι το είχαν πετύχει λίγο πριν.

Όσπου, στις 24 Οκτωβρίου 1929 συνέβη το αδιανόητο: μαζικές εντολές προς πώληση των μετοχών οδήγησαν στην κατάρρευση των τιμών στο χρηματιστήριο της Wall Street. Όπως γλαφυρά περιγράφεται από τους Bernstein & Milza, «12 εκατομμύρια μετοχές έπεσαν

⁶⁸ M. Mazower, *Σκοτεινή Ηπειρος...*, ό. π., σ. 112.

⁶⁹ Er. Hobsbaum, *Η εποχή των άκρων...*, ό. π., σ.131.

⁷⁰ Γ. Μαργαρίτης, *Πλημμυρίδα και Άμπωτη...* ό. π., σ. 292.

στην αγορά χωρίς να συναντήσουν αγοραστή» και διασαφηνίζεται πως «όλοι δοκίμαζαν να ξεφορτωθούν τους τίτλους τους μια ώρα αρχύτερα».⁷¹ Έτσι, επικράτησε πανικός. Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα πολλές τράπεζες χρεοκόπησαν, αφού είχαν επενδύσει σε μετοχές τις καταθέσεις των πελατών τους προκαλώντας τελικά έλλειψη ρευστότητας που παρέλυσε στην κυριολεξία την αμερικανική οικονομία της απατηλής αφθονίας.

Εικόνα 4, Δεξιά: Το φύλλο των The New York Times της Τρίτης 29 Οκτωβρίου 1929 («Μαύρη Τρίτη»).

Πάνω δεξιά διαβάζουμε: «Ο δεύτερος τυφώνας της ρευστοποίησης μέσα σε τέσσερις μέρες χτύπησε την αγορά μετοχών χτες. Ήρθε ξαφνικά και βίαια, αφού οι ιδιοκτήτες μετοχών παρασύρθηκαν σε μια αίσθηση ασφάλειας από τα ράλι της Παρασκευής και του Σαββάτου».

Πηγή:

<https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/financial/102929crash-slump>

Οι επιπτώσεις φάνηκαν γρήγορα και στην Ευρώπη εξαιτίας της κάθετης μείωσης των εξαγωγών των ευρωπαϊκών προϊόντων και βέβαια της πιεστικής απαίτησης για αποπληρωμή των δανείων τα οποία είχαν δοθεί στη Γερμανία, προκειμένου η τελευταία να αντεπεξεέλθει στις πολεμικές αποζημιώσεις⁷². Τον Μάη του 1931 η Kredit Anstalt, η μεγαλύτερη τράπεζα της Αυστρίας, κηρύσσει πτώχευση με επακόλουθο την παράλυση του τραπεζικού της συστήματος και λίγο μετά, το καλοκαίρι του ίδιου έτους, κλείνουν στη Γερμανία όλα τα πιστωτικά ιδρύματα και ανοίγουν μόνο με αυστηρά όρια.

Πέρα από τους χρηματοπιστωτικούς κλυδωνισμούς, η κρίση εξαπλώνεται συνακόλουθα και στον παραγωγικό τομέα. Η γερμανική βιομηχανία πλήττεται με σφοδρότητα: η παραγωγή γαιάνθρακα πέφτει από 160 σε 100 εκατομμύρια τόνους και η παραγωγή σιδήρου από 16 σε 5,7 εκατομμύρια τόνους· στη Μ. Βρετανία, μεταξύ 1929-1931 η παραγωγή πέφτει κατά 30% και στη Γαλλία σημειώνεται ηπιότερη μείωση της βιομηχανικής της παραγωγής

⁷¹ S. Bernstein, P. Milza, *Διάσπαση και Ανοικοδόμηση...*, ό. π., σ. 66

⁷² Π. Τσακαλογιάννης, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία...*, ό. π., σ. 172.

κατά 20% μεταξύ 1929-1933.⁷³ Η κεντρική και ανατολική Ευρώπη γνωρίζει τη μεγαλύτερη σε παγκόσμιο επίπεδο κάμψη στη βιομηχανία της. Με βάση τον δείκτη βιομηχανικής παραγωγής περισσότερο επλήγησαν η Γερμανία και οι ΗΠΑ αλλά και η Πολωνία, η Αυστρία, η Τσεχοσλοβακία και η Ολλανδία.⁷⁴

Αγρότες, μισθωτοί και εργάτες υποφέρουν από τη μείωση των αμοιβών τους, τις πτωχεύσεις των επιχειρήσεων, τον μαρασμό του εμπορίου ή από την ανεργία που καλπάζει στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ. Στη Γερμανία οι άνεργοι ξεπερνούν τα 6 εκατομμύρια μεταξύ 1929-1932.⁷⁵ Η μέχρι το 1914 κραταιά στον οικονομικό τομέα Γερμανία είχε ήδη βιώσει σοβαρές πληθωριστικές κρίσεις στη δεκαετία του 1920⁷⁶ και οι κοινωνικές ισορροπίες της ήταν πραγματικά εύθραυστες. Στις ΗΠΑ η ανεργία μέχρι το 1933 αυξήθηκε κατά 25% και «άγγιξε» τα 15.000.000 τη δεκαετία του '30⁷⁷.

Ο αγροτικός παραγωγικός τομέας, επίσης, δοκιμάστηκε φοβερά. Έχοντας ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '20 ταλανιστεί από την υπερπαραγωγή και τη μείωση της αξίας των βασικών αγροτικών προϊόντων, γνωρίζει μια κάθετη μείωση των τιμών του μεταξύ 1930-1933⁷⁸, ώστε στα 1934 η μέση παγκόσμια τιμή των αγροτικών προϊόντων μετά δυσκολίας «άγγιξε» σχεδόν το 35% των επιπέδων του 1929. Οι αγρότες βιώνουν εντονότερα την εξαθλίωση στις σιτοπαραγωγικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης, όπου παρατηρούνται και πτωχεύσεις μεγάλων γαιοκτημόνων.⁷⁹ Ενώ οι βιομηχανικές τιμές μειώνονται σε 3 χρόνια κατά 30%, η πτώση στον αγροτικό τομέα φτάνει το 70%.⁸⁰ Η κορύφωση της κρίσης παρατηρείται στην Ευρώπη κατά τα έτη 1932-1933.

---

⁷³ S. Bernstein, P. Milza, *Διάσπαση και ανοικοδόμηση...*, ό. π., σσ. 68-69.

⁷⁴ P. Fearon, *The origins and nature of the Great Slump (1929-1932)*, MacMillan, Λονδίνο 1979, σ. 58.

⁷⁵ N. Dimsdale, N. Horsewood, Ar. V. Riel, «Unemployment in interwar Germany: An analysis of the labour market, 1927-1936», *The Journal of Economic History*, 66, (3), 2006, σ. 778. Πηγή: <http://www.jstor.org/stable/3874859>

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 779.

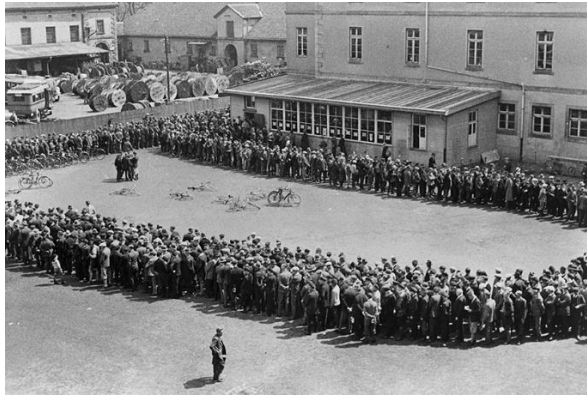
⁷⁷ Π. Τσακαλογιάννης, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία...*, ό. π., σ. 173.

⁷⁸ G. Federico, «Not guilty? Agriculture in the 1920s and the Great Depression», *The Journal of Economic History*, 65, (4), 2005, σ. 950.

⁷⁹ S. Bernstein, P. Milza, *Διάσπαση και Ανοικοδόμηση...* ό. π., σ. 69.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 68.

Εικόνα 5, Επάνω: Ουρά ανέργων μπροστά από Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας στο Αννόβερο.

Πηγή: Bundesministerium für Wirtschaft und Klimaschutz

<https://www.100.bmwi.de/BMWI100/Navigation/DE/Meilenstein-03/1929-1933.html>

Εικόνα 6, Επάνω & αριστερά: 1930, άνεργος Γερμανός δηλώνει: «Ψάχνω δουλειά κάθε είδους!»

Πηγή: Lebendiges Museum online

<https://www.dhm.de/lemo/bestand/objekt/arbeitsloser-waehrend-der-weltwirtschaftskrise-um-1930.html>

Εικόνα 7, Επάνω: Οι εικόνες αποτυπώνουν τα παραπήγματα, γνωστά και ως Hoovervilles από το όνομα του τότε Αμερικανού Προέδρου Hoover ο οποίος θεωρήθηκε υπεύθυνος για τις διαστάσεις της κρίσης, που υψώθηκαν κατά εκατοντάδες σε όλη σχεδόν την επικράτεια των ΗΠΑ στα χρόνια της Μεγάλης Ύφεσης, τραγική απόδειξη των οικονομικών και κοινωνικών συνεπειών που ακολούθησαν το «Μεγάλο Κράχ».

Πηγή: <https://digitalcollections.lib.washington.edu/digital/collection/imlsmohai/id/7232/rec/17>

Προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κρίση, τα κράτη αποδύθηκαν, αρχικά, σε μια τακτική προστατευτισμού με μείωση των εισαγωγών και συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου.⁸¹

⁸¹ Π. Τσακαλογιάννης, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία...*, ό. π., σ. 173.

Παράλληλα, μείωσαν τις δημόσιες δαπάνες και τα ημερομίσθια. Ωστόσο, η οικονομική δυσπραγία δε φαινόταν να ξεπερνιέται. Στις ΗΠΑ, ο Roosevelt πήρε δραστικά μέτρα: οι περίφημες «Διακοπές των τραπεζών» του 1933, το κλείσιμο, δηλαδή, των πιστωτικών ιδρυμάτων της χώρας και η σταδιακή επαναλειτουργία τους μέσω κρατικών ελέγχων που επιβεβαίωναν την οικονομική και πιστωτική τους δυναμική επανέφεραν την εμπιστοσύνη των καταθετών.⁸² Ταυτόχρονα, με το «Νέο Συμβόλαιο» (New Deal) το κράτος δεσμευόταν να δημιουργήσει νέους οργανισμούς, ώστε να απορροφήσει την ανεργία και να τονώσει την εγχώρια οικονομία. Είναι, εξάλλου, η εποχή των μεγάλων δημόσιων έργων της Αμερικής.

Η κρατική πολιτική στην Ευρώπη για την εκτόνωση της κρίσης είχε εξίσου πολλές εκφάνσεις. Στη Μ. Βρετανία, που δεν επλήγη δραματικά από την κρίση, το πρώτο βήμα ήταν η εγκατάλειψη του «Χρυσού Κανόνα» το 1931 και η διέξοδος στις αποικίες της.

Από το 1937 οι αισθητές συνέπειες της Μεγάλης Ύφεσης θα εξακολουθήσουν να απασχολούν και θα γίνει προσπάθεια να αποκλιμακωθούν μέσω των προγραμμάτων επανεξοπλισμού και κρατικών στρατιωτικών παραγγελιών. Στη Γαλλία η κυβέρνηση του «Λαϊκού Μετώπου» από το 1936 επιχείρησε να βελτιώσει τους όρους ζωής των πολιτών, αφού αύξησε τις αμοιβές των εργαζομένων και ενίσχυσε τη θέση του κράτους ως επενδυτή ή αγοραστή, αλλά τα αποτελέσματα δεν ήταν τα αναμενόμενα. Αργότερα, προς το δεύτερο μισό της δεκαετίας, η στρατιωτικοποίηση της οικονομίας άνοιξε έναν νέο δρόμο για την έξοδο από τα «απόνερα» της κρίσης.⁸³ Στη Γερμανία, η ανίσχυρη πια αλλά υφιστάμενη ακόμη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, όταν κλήθηκε να αντιμετωπίσει τη μεγάλη κρίση, οδηγήθηκε σε μαζικές επενδύσεις σε δημόσια έργα. Επίσης, η λήψη πολιτικών μέτρων κοινωνικής πρόνοιας, όπως η παροχή συσσιτίων ή η επέκταση της αμοιβής των εργαζομένων σε είδος, σε συνδυασμό με την επιταχυνόμενη εκμηχάνιση της χώρας⁸⁴ έδωσε λύση στον μεγάλο αριθμό ανέργων –τον μεγαλύτερο της Ευρώπης για την περίοδο αυτή-, που στα 1932 ξεπερνούσε το 40% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού!

Μετά το 1933, με την άνοδο του Hitler στην εξουσία, η χώρα στην κυριολεξία επενδύει στην πολεμική βιομηχανία και μάλιστα με τέτοιο ρυθμό και σε τέτοια έκταση που η καλπάζουσα γερμανική πολεμική οικονομία να χρειάζεται έναν νέο πόλεμο, για να διοχετευτεί.

---

⁸² Γ. Μαργαρίτης, *Πλημμυρίδα και Άμπωτη...*, ό. π., σ. 314.

⁸³ Στο ίδιο, σσ. 308-309.

⁸⁴ Βλ. αναλ. στο ίδιο, σσ. 310-312.

Εικόνα 8, Αριστερά: Διαφημιστική αφίσα του εθνικοσοσιαλιστικού οργανισμού «Δύναμη μέσω της χαράς» για το Volkswagen, το αμάξι του λαού, το 1938.

Η εκμηχάνιση διά του αυτοκινήτου με παράλληλη ώθηση της οικονομίας υπήρχε ως ιδέα στα μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο χρόνια. Η Γερμανία, όπως και οι ΗΠΑ και αργότερα κι η Ιταλία, επένδυσαν σε αυτήν.

Πηγή: Deutsches Historisches Museum Berlin

<https://www.dhm.de/lemo/bestand/objekt/96002327>

Κοινή συνισταμένη, πάντως των πολιτικών που ακολουθήθηκαν στη δεκαετία του '30 και εδραιωμένη πεποίθηση αποτελούσε το γεγονός ότι το κράτος όφειλε να επεμβαίνει στην οικονομική ζωή και να μην αρκείται στην επόπτευση των όρων του οικονομικού παιχνιδιού, όπως διατεινόταν μέχρι πρότινος οι θιασώτες του κλασσικού οικονομικού φιλελευθερισμού.

Είναι δυνατόν να υποστηρίξουμε ότι, όπως ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος άλλαξε άρδην την ουσία της αστικής ηθικής -αν δεν την ανέτρεψε- ακριβώς γιατί αμφισβήτησε τα συστατικά της (ατομική πρόοδος, ανοχή, πραγματισμός),⁸⁵ κατ' ανάλογο τρόπο και η «Μεγάλη Ύφεση» έθεσε εν αμφιβόλω τα κηρύγματα του οικονομικού φιλελευθερισμού και επηρέασε ποικιλότροπα την πολιτική φυσιογνωμία των χωρών.

Στο εξής τα κράτη θα ρυθμίζουν τις τιμές και τα ημερομίσθια, θα στηρίζουν τις τιμές των γεωργικών προϊόντων μέσω επιδοτήσεων, θα προστατεύουν τις επιχειρήσεις και γενικά θα οδηγηθούν σε ένα στάδιο «διευθυνόμενης οικονομίας».⁸⁶ Από την άλλη, η εξάρτηση της οικονομίας από το κράτος και τις πολιτικές του προλείανε το έδαφος για την επικράτηση συγκεντρωτικών ή αυταρχικών καθεστώτων, όπως είδαμε. Και βέβαια, η κρίση ενδυνάμωσε και τον συνδικαλισμό, με τη βοήθεια των οργανώσεων του οποίου οι εργαζόμενοι μπορούσαν να αρθρώνουν λόγο και να συνδιαμορφώνουν με τους εργοδότες ή το κράτος τις συνθήκες και τους όρους της δουλειάς τους.

⁸⁵ Βλ. αναλ. S. Romano, «Το τέλος της βεβαιότητας. Ο άνθρωπος ως αξία» στο Ελ. Αρβελέρ, M. Aymard, *Οι Ευρωπαίοι. Νεότερη και Σύγχρονη εποχή*, Τόμος Β', μετ. Π. Μπουρλάκης, επιμ. Ε. Γλύκατζη- Αρβελέρ, Σαββάλας, Αθήνα 2009, σσ. 511-513.

⁸⁶ S. Bernstein, P. Milza, *Διάσπαση και Ανοικοδόμηση...*, ό. π., σσ. 70-71

vii. Η ΕΣΣΔ τη δεκαετία του 1930

«Από τις αρχές λοιπόν της δεκαετίας του 1920, ο ολοκληρωτισμός τίθεται πλήρως σε εφαρμογή στη Σοβιετική Ένωση. Διαδέχεται σχεδόν χωρίς μεταβατικό στάδιο τον τσαρικό αυταρχισμό, χωρίς να έχει προηγηθεί καμία εμπειρία φιλελεύθερης δημοκρατίας τους λίγους μήνες που ακολούθησαν την πτώση του τσάρου. Επίσης, τα σπέρματα του οικονομικού φιλελευθερισμού που υπήρχαν στην παλιά Ρωσία εξαφανίζονται από τις εθνικοποιήσεις του μαχόμενου κομμουνισμού. Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα κράτος που προσπαθεί να οργανώσει την απέραντη Ρωσία πάνω στις αρχές της μαρξιστικής ιδεολογίας. Για να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός, έγινε ευρεία χρήση, στο όνομα της δικτατορίας του προλεταριάτου, του εξαναγκασμού και των μέσων πολιτικού και οικονομικού καταναγκασμού που προσφέρει ο έλεγχος του κράτους».

S. Bernstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20ό αιώνα*, μετ. Η. Στροϊκού, Σ. Βόικου, πρόλ. Μ. Κοππά, επιμ. Η. Κουσκουβέλης, Ν. Μαραντζίδης, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα, 2007, σ. 175.

Στην ΕΣΣΔ, μετά τον θάνατο του Lenin, προχώρησε -με γρήγορους ρυθμούς και με σκληρό ανθρώπινο τίμημα αρχικά- η κολλεκτιβοποίηση της γης και η έντονη εκβιομηχάνιση. Από το 1929 άρχισε να εφαρμόζεται και το πρώτο πενταετές πρόγραμμα ανάπτυξης της σοσιαλιστικής οικονομίας της χώρας, που προέβλεπε επενδύσεις του κράτους σε υποδομές, ενέργεια, μεταφορές κ.ά. Λίγο αργότερα θα ξεσπάσει η μεγάλη κρίση, η οποία θα πλήξει σφοδρά τον καπιταλιστικό κόσμο, αλλά θα «αγγίξει» σε πολύ μικρότερο βαθμό την ΕΣΣΔ. Απομονωμένη από τον δυτικό κόσμο ως «κράτος-παρίας» για τις μεγάλες, καπιταλιστικές δυνάμεις και ως επικίνδυνο πρότυπο για τη διεθνή «τάξη» και «ισορροπία», η Σοβιετική Ένωση είχε στραφεί στην με κάθε μέσο –συχνά αμείλικτο- συγκρότηση και ισχυροποίηση του κρατικού «Εαυτού».

Εικόνα 9, Αριστερά: Αφίσα του 1933 στη Σοβιετική Ένωση. «Σήκωσε ψηλότερα το λάβαρο του Μαρξ, του Ένγκελς, του Λένιν και του Στάλιν».

Πηγή: <https://historia-europa.ep.eu/en/permanent-exhibition/europe-ruins>

Χώρα κατεξοχήν αγροτική η Σοβιετική Ρωσία επιζητούσε τη μέγιστη και προσοδοφόρα ακμή του αγροτικού της τομέα για το αναγκαίο και για τη λοιπή ανάπτυξη πλεόνασμα· γι' αυτό και προώθησε ακόμη και με τη βία τη «συνεταιριστική οργάνωση των αγροτών και

τη συλλογική καλλιέργεια, ώστε οι όροι παραγωγής να ανταποκρίνονται στις γενικές ανάγκες». ⁸⁷

Η οικονομική κρίση επηρέασε, βέβαια, αρνητικά την προσπάθεια οικοδόμησης που είχε ξεκινήσει στην ΕΣΣΔ, καθώς κατακρήμισε τις εξαγωγές της και έκανε βίαιη την ένταξη των αγροτών στα συνεταιριστικά σχήματα. Υπολογίζεται ότι η αναγκαστική κολεκτιβοποίηση και η μετεγκατάσταση ή εκτόπιση μεγάλου αριθμού χωρικών, καθώς και ο συνακόλουθος λιμός του 1933 επέφεραν περί τα 6 εκατομμύρια θανάτους. ⁸⁸

Έτσι, τα θετικά από την άποψη της παραγωγικότητας ήλθαν, αλλά όχι αναίμακτα. Στα τέλη του 1933 το 60% των αγροτικών οικογενειών ήταν ενταγμένο σε κολχόζ και διαχειρίζονταν το 70% της καλλιεργήσιμης γης, που μάλιστα είχε σημαντικά αυξηθεί λόγω των εκχερσώσεων. Ακόμη, ο βιομηχανικός τομέας αναζωογονήθηκε: η παραγωγή χάλυβα το διάστημα 1928-1938 υπερτετραπλασιάστηκε, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, και η παραγωγή άνθρακα υπερτριπλασιάστηκε την ίδια περίοδο. ⁸⁹

Αναντίρρητα, όμως, τα χρόνια αυτά στιγματίζονται από τη διόγκωση των μηχανισμών τρομοκρατίας εντός των κόλπων του Κομμουνιστικού Κόμματος Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ) με τις εκτεταμένες εκκαθαρίσεις αντιφρονούντων, δυνάμει αντιφρονούντων ή απλώς διαφωνούντων. Το 1935 ξεκίνησε η πρώτη δίκη στελεχών του Κόμματος και ακολούθησαν και άλλες την επόμενη τριετία με τις εκτελέσεις να είναι η συνηθέστερή τους κατάληξη.

---

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 361.

⁸⁸ ΑΙ. Blum, J.L. Rallu, «Ευρωπαϊκή Δημογραφία μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο» στο Ελ. Αρβελέρ, Μ. Αymar, *Οι Ευρωπαίοι, ...* ό. π., σ. 435 και Ι. Κολιόπουλος, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, ...* ό. π., σ. 340.

⁸⁹ Γ. Μαργαρίτης, *Πλημμυρίδα και Άμωτη*.... ό. π., σ. 363.

viii. Η πορεία προς τον νέο πόλεμο

«Λίγοι παρατηρητές στον κόσμο μοιάζουν ν' αντιλαμβάνονται τι σημαίνουν το κάψιμο των βιβλίων, ο διωγμός των Εβραίων συγγραφέων και όλες οι άλλες παρανοϊκές προσπάθειες του Τρίτου Ράιχ να καταστρέψει, ν' αφανίσει το πνεύμα. Η ματωμένη εισβολή των βαρβάρων στην τελειοποιημένη τεχνολογία, η φριχτή έφοδος των μηχανοκίνητων ουρακοτάγκων, οπλισμένων με χειροβομβίδες, θανατηφόρα αέρια, βιομηχανική αμμωνία, νιτρογλυκερίνη, αντιασφυξιογόνες μάσκες και αεροπλάνα, η επανάσταση των απογόνων Κίμβρων και Τευτόνων, όλα αυτά έχουν σημασία πολύ μεγαλύτερη απ' όση θα 'θελε να πιστεύει ο κόσμος που απειλείται και κινδυνεύει. Πρέπει να το αναγνωρίσουμε και να το πούμε ανοιχτά: η πνευματική Ευρώπη παραδίνεται. Παραδίνεται από αδυναμία, από νοθρότητα, από αδιαφορία, από απειρισκεψία».

Γ. Ροτ, «Το Auto- da- fe του πνεύματος (1933)» στο «Βερολινέζικα Χρονικά. 1920-1933», Άγρα, Αθήνα 2016, σ. 245.

Η εκκίνηση της τελευταίας μεσοπολεμικής δεκαετίας, πέρα από την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, διαμορφώνεται και από το πρώτο σοβαρό πολεμικό επεισόδιο, εξωευρωπαϊκό μεν, ενδεικτικό, όμως, των ορίων της επισφαλούς ειρήνης που θεμελιώθηκε στα μεταπολεμικά χρόνια. Πρόκειται για την εισβολή της Ιαπωνίας στη Μαντζουρία το 1931.

Λίγα χρόνια μετά η Γερμανία θα αποχωρήσει από την ΚΤΕ, αφού προηγουμένως, (στα μέσα του 1933) και για να καθησυχάσει τους Ευρωπαίους, υπογράφει το Τετραμερές Σύμφωνο με την Ιταλία, τη Βρετανία και τη Γαλλία για τη «διατήρηση» της ειρήνης. Το 1935 η ναζιστική Γερμανία καταγγέλλει, επίσης, τις συνθήκες ειρήνης και την ίδια χρονιά η Ιταλία επιτίθεται στην Αιθιοπία.

Το κείμενο πλήγμα στο γόητρο της ΚΤΕ δόθηκε ακριβώς με την ιταλική κατάκτηση της Αιθιοπίας, την οποία ο διεθνής οργανισμός δεν μπόρεσε να αποσοβήσει. Το σημαντι-

Εικόνα 10, Επάνω: Εθελοντές στις Διεθνείς Ταξιαρχίες.

Πηγή:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_International_Brigade_during_the_Spanish_Civil_War,_December_1936_-_January_1937_HU71509.jpg

κότερο ήταν ότι αυτή η κρίση κατέδειξε τα όρια της ευθυξίας των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων ως προς την καταδίκη πολεμικών ενεργειών οι οποίες ναρκοθετούσαν την παγίωση της ειρήνης. Ενώ, δηλαδή, τόσο η Γαλλία όσο και η Βρετανία

και η εσχάτως προσχωρούσα στην ΚΤΕ Σοβιετική Ένωση συμφώνησαν στην καταδίκη αυτού του επεισοδίου και στην επιβολή οικονομικών κυρώσεων σε βάρος της επιτιθέμενης Ιταλίας, εντούτοις δε διέκοψαν τις συναλλαγές μαζί της ούτε την απομόνωσαν.⁹⁰

Το άλλο μεγάλο γεγονός της δεκαετίας ήταν αναμφίβολα ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος. Το πραξικόπημα των εθνικιστών αξιωματικών του στρατού ενάντια στη δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου θα προκαλέσει έναν τριετή εμφύλιο πόλεμο (1936-1939). Η ανάμειξη της Σοβιετικής Ένωσης που στηρίζει την ισπανική δημοκρατία, όπως και της φασιστικής Ιταλίας και της ναζιστικής Γερμανίας στο πλευρό των φασιστών του Franco μεγεθύνουν τις διαστάσεις της αναμέτρησης και συνιστούν το προλούδιο του επερχόμενου πολέμου. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Hobsbaum, «ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος προδίκασε και προετοίμασε το σχήμα των δυνάμεων που επρόκειτο, μέσα σε λίγα χρόνια από τη νίκη του Franco, να καταστρέψουν τον φασισμό».⁹¹

Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ισπανία, ακόμη, συνέτεινε στην προσέγγιση των δικτατόρων Ιταλίας και Γερμανίας, που μορφοποιήθηκε στον σχηματισμό του «Άξονα Βερολίνου-Ρώμης». Το «Anschluss» της Αυστρίας και η Συμφωνία του Μονάχου με την οποία νομιμοποιήθηκε ο κατακερματισμός της Τσεχοσλοβακίας καθιστούσαν ευκρινή πια στην Ευρώπη την απειλή ενός νέου πολέμου.

«Λόγω της εντάσεως της διεθνούς καταστάσεως, εις όλας τας ευρωπαϊκάς χώρας, γίνονται παραλλήλως προς τους πυρετώδεις εξοπλισμούς, ασκήσεις αμύνης εναντίον του αεροχημικού πολέμου. Εις την

εικόνα μία σκηνή από τας τελευταίας ασκήσεις εις την Αγγλίαν», διαβάζουμε στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Έθνος*, τον Απρίλη του 1936.

Εικόνα 11, Επάνω: Δοκιμαστικές ασκήσεις για αεροχημικό πόλεμο στην Αγγλία, στην Εφημερίδα «Έθνος», 28/4/1936.

Πηγή:
https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=32870&seg=

⁹⁰ Ι. Κολιόπουλος, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία...*, ό. π., σ. 368.

⁹¹ Er. Hobsbaum, *Η εποχή των Άκρων...*, ό. π., σ. 210.

A2. Η Ελλάδα στα μεσοπολεμικά χρόνια: Θεσμικά αδιέξοδα, οικονομικά μέγεθ και κοινωνικοί αγώνες

i. Η αρχή του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα

«Σμύρνη, 16 Αυγούστου (Εξαιρετικώς επείγον).-Ο Αρχιστράτηγος Χατζηανέστης κατόπιν τριήμερου ανίσου μάχης μετά του εχθρού εις τον τομέα Αφιόν-Καρά-Χισσάρ και αφού προηγουμένως επέτυχε πλήρη την μεταφοράν των εις Αφιόν-Καρά-Χισσάρ ευρισκομένων πολεμοφοδίων διέταξε την εκκένωσιν της πόλεως ταύτης προς αποφυγήν περαιτέρω ανθρωπίνων θυσιών. [...]Αι νέαι θέσεις τας οποίας κατέλαβον τα ημέτερα στρατεύματα είνε απρόσιτοι. Η προέλασις του εχθρού ανεκόπη [...]».

Εφημερίδα Αθηναϊκή, 16/8/1922.⁹².

«Τότε άρχισαν να φτάνουν οι ηττημένοι, σκονισμένοι και κουρελιασμένοι Έλληνες στρατιώτες, με το βλέμμα να κοιτάζει ίσια μπροστά, σαν υπνοβάτες... Χυνόντουσαν στην πόλη σε ένα ατελείωτο ποτάμι με κατεύθυνση το σημείο της ακτής όπου είχε αποσυρθεί ο ελληνικός στόλος. Περπατούσαν σιωπηλοί, σαν φαντάσματα, χωρίς να κοιτούν ούτε δεξιά ούτε αριστερά. Κάπου κάπου, κάποιος στρατιώτης κατέρρεε από εξάντληση στο πεζοδρόμιο ή στο κατώφλι μιας πόρτας».

G. Horton, *Η μάστιγα της Ασίας. 1922- Η μικρασιατική καταστροφή*, μτφρ. Γ. Μπαρουζής, επιμ. Δ. Καραδήμας, Μίνωας, Αθήνα 2016, σσ. 113-114.

«Θυμάσαι το λιμάνι. Αρκετά όμορφα πράγματα επέπλεαν στην επιφάνεια του νερού. [...] Δεν σε ένοιαζε τόσο για τις γυναίκες που γεννούσαν, όσο για εκείνες που κρατούσαν πάνω τους τα νεκρά τους παιδιά. Τα κρατούσαν σφιχτά πάνω τους. [...] Απλώς τις σκεπάζαμε με κάτι και τις αφήναμε να μπου στο πλοίο. Πάντοτε διάλεγαν το πιο σκοτεινό σημείο στο αμπάρι για να μπορούν να τα έχουν στην αγκαλιά τους. Καμιά τους δε νοιάστηκε για τίποτε άλλο αφότου εγκατέλειψε την προβλήτα».

Έρ. Χεμινγκουέι, *Στην προκουαία της Σμύρνης και άλλα δύο διηγήματα*, μτφρ. Β. Σύρμου-Βεκρή, Οκτασέλιδο του Μπιλιέτου, Αθήνα 2016, σσ. 3-4

«Μαύρον χειμώνα θα περάσωμεν εφέτος. Εθνικαί, κοινωνικαί συμφοραί και πλήθη δυστυχισμένων προσφύγων. Και ό,τι επείγει δι' αυτούς είνε η στέγη. Πού να ευρεθί όμως; Ας χαιρετήσωμεν την νοημοσύνην μας. Αφίνωμεν τους Τούρκους εις την Θράκην και την Μακεδονίαν να κατέχουν περίφημα σπίτια και τους αδελφούς μας, θύματα της θηριωδίας των Τούρκων, προσπαθούμεν να οικονομήσωμεν εις αποθήκας, αι οποίαι δεν υπάρχουν και αυταί. [...]Μάτην αναμένει ο λαός παρά του κράτους να προβή εις ταχείαν λύσιν του προσφυγικού ζητήματος διά της εκμεταλλεύσεως των Τούρκων της Μακεδονίας και της Θράκης και διά της εγκαταστάσεως των παθόντων Ελλήνων υπό του τουρκικού διωγμού».

Εφημερίδα Αθηναϊκή, 12/9/1922.⁹³

92 https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=45927&seg=

93 https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=45927&seg=

Αποτελεί κοινό τόπο στη βιβλιογραφία το γεγονός ότι ο ελληνικός Μεσοπόλεμος συνιστά μια κρίσιμη περίοδο στην ελληνική ιστορία. Το πλήθος των προβλημάτων σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο και η ριζοσπαστική τους αντιμετώπιση –η όχι πάντα επιτυχής, αλλά πάντως δυναμική-, η καλλιέργεια νέων ιδεολογικών ζυμώσεων, η ανάδυση νέων πνευματικών ρευμάτων και η μεθοδική προσπάθεια εκσυγχρονισμού του κρατικού μηχανισμού διαμορφώνουν μια από κάθε άποψη ενδιαφέρουσα ιστορικά και ιστοριογραφικά εποχή, που επηρέασε πολυεπίπεδα τα επόμενα χρόνια.⁹⁴

Η είσοδος στον Μεσοπόλεμο πραγματώνεται για την Ελλάδα με ένα σοκ: η μικρασιατική καταστροφή και η άφιξη 1.5 εκατομμυρίου προσφύγων, η συνακόλουθη επιδείνωση των συνθηκών της ζωής⁹⁵ και η de facto «χρεωκοπία» της Μεγάλης Ιδέας δομούν ένα πιεστικό πλαίσιο για τη χώρα, η οποία ήδη είχε δοκιμαστεί σκληρά επί 10 συναπτά χρόνια με πολεμικές αναμετρήσεις (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α' Παγκόσμιος), διχαστικές ιδεολογίες (Εθνικός Διχασμός) και οικονομικές πολιτικές λιτότητας, ως απότοκο των υπέρογκων πολεμικών δαπανών και της δημοσιονομικής ανεπάρκειας (εσωτερικό δάνειο του 1914, πιστώσεις του 1918 από κυβερνήσεις Γαλλίας, Αγγλίας, ΗΠΑ, εσωτερικό δάνειο 1919)⁹⁶.

Με την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας,⁹⁷ την πιστά εναρμονιζόμενη με τη μεταπολεμική διάθεση των ηγετών για δημιουργία εθνικά ομοιογενών κρατών, ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνεται κατά 20⁹⁸ με 25% περίπου.⁹⁹ Στην απογραφή του 1928 ο αριθμός των προσφύγων υπολογιζόταν στους 1.221.849 κατοίκους και αντιστοιχούσε στο 20% περίπου του συνολικού πληθυσμού.¹⁰⁰

Ο κρατικός μηχανισμός κλήθηκε, λοιπόν, να ανταποκριθεί στις αυξημένες και άμεσες ανάγκες των προσφυγικών πληθυσμών για διατροφή, στέγαση, υγιεινή και για επαγγελματική

---

⁹⁴ Ενδεικτικά, για τη -λιγότερο γνωστή- επιρροή την οποία άσκησε η πολιτική κληρονομιά του Μεσοπολέμου στον κατοπινό Έλληνα νομοθέτη, βλ. Σπ. Βλαχόπουλος, «Η νοηματοδότηση διατάξεων του ισχύοντος συνταγματικού δικαίου» στο βιβλίο του *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935*, Ευρασία, Αθήνα, 2012, σσ. 65-68.

⁹⁵ βλ. αναλυτικά Κ. Κωστής, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο», Ιανουάριος 1992, σσ. 34-45

⁹⁶ βλ. αναλυτικά Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2015, σσ. 567-572.

⁹⁷ Η ελληνοτουρκική συνθήκη υποχρεωτικής ανταλλαγής δεν είχε ως κριτήριο τη γλώσσα, την εθνική συνείδηση ή την ελεύθερη βούληση, αλλά τη θρησκεία.

⁹⁸ Θ. Σακελλαρόπουλος, *Κείμενα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα 2003, σ. 115.

⁹⁹ Δ. Μπαλαμπανίδης, Κ. Σούμπασης, «Η εγκατάσταση των «ανταλλάξιμων» προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης» στο Ε. Αβδελά, Ρ. Αλβανός, κ.ά. (επιμ.), *Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 37.

100 Κ. Κωστής, *κακομαθημένα...*, ό. π., σ. 610.

επαναδραστηριοποίηση, δεδομένου ότι η απότομη αύξηση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας δεν είχε διεξόδους να διοχετευτεί.

Με την έμπρακτη συνδρομή της ΕΑΠ, που συστήνεται από την Κοινωνία των Εθνών επί τούτω, και την υλική «βοήθεια» του εξωτερικού «προσφυγικού» δανείου (με δυσβάσταχτους πάντως όρους) ξεκινά η εργώδης προσπάθεια της (επιλεγμένης) αγροτικής κυρίως αποκατάστασης των προσφύγων.¹⁰¹ Άλλωστε, το κράτος ελάχιστα προώθησε τις αστικές δραστηριότητες των προσφύγων, εφόσον εξέλειπε μια ορθολογική βιομηχανική πολιτική που θα καθοδηγούσε τις όποιες προσπάθειες και τα περισσότερα μέτρα που πάρθηκαν ήταν προς την κατεύθυνση της κοινωνικής πολιτικής και όχι της ανάπτυξης.¹⁰²

Μια τέτοια στόχευση αντικατοπτρίζει αφενός την επίσημη πολιτική στρατηγική της μετατροπής των προσφύγων σε αυτοσυντήρητους χωρικούς, οι οποίοι θα ήταν σε θέση να ανταποδώσουν τις δαπάνες τις οποίες είχε καταβάλει το κράτος για την εγκατάστασή τους και αφετέρου τη μεγάλη ανάγκη της εποχής για την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και -ει δυνατόν- για αυτάρκεια.

Πράγματι, «από τη στιγμή που εγκαταστάθηκαν στις διάφορες περιοχές οι πρόσφυγες άρχισαν να μετατρέπουν», όπως γλαφυρά έχει επισημανθεί, «κάθε πιθαμή γης σε παραγωγικό έδαφος»,¹⁰³ επιδιδόμενοι στην καλλιέργεια μεγαλύτερης -σε σχέση με πριν- ποικιλίας δημητριακών και στην καλλιέργεια καπνού. Στη βιοτεχνία, τη βιομηχανία και τα μεταλλεία απασχολήθηκε το 10% περίπου των προσφύγων, με βάση υπολογισμούς.¹⁰⁴

Είναι γεγονός, όμως, ότι αυτή η ώθηση στην παραγωγικότητα ή στη βιοτεχνία φάνηκε μακροπρόθεσμα κι ότι η άφιξη των προσφύγων, σε πρώτο επίπεδο, δυσχέρανε σοβαρά τα ήδη υπάρχοντα δημοσιονομικά προβλήματα.

---

¹⁰¹ Τελικά, το 47% των προσφύγων εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές και το 53% σε αστικά κέντρα και μάλιστα, η συντριπτική πλειονότητα από αυτό βρέθηκε στην Αθήνα και τον Πειραιά.

¹⁰² Θ. Σακελλαρόπουλος, *Κείμενα...*, ό. π., σ. 118

¹⁰³ D. Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μετ. Α. Ξανθόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982, σ. 401.

¹⁰⁴ Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνολογία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 26.

Εικόνα 12, Αριστερά: Προσωρινή κατασκήνωση προσφύγων στην Αττική. Εικόνα 13, Επάνω: Προσφυγική εγκατάσταση στα περίχωρα της Αθήνας.

Πηγή: Αρχείο Φωτογραφιών - Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών
<http://www.kms.org.gr>

ii. 1923-1928: όψεις μιας ασταθούς πολιτικής περιόδου

«Η μεγάλη δύναμη που απολάμβανε ο ελληνικός στρατός στο Μεσοπόλεμο ήταν μια σχετικά πρόσφατη εξέλιξη. Ως τη δεκαετία του 1880 είχε περιορισμένες δυνατότητες· στην πραγματικότητα, δεν αρκούσε ούτε καν για ν' αντιμετωπίσει τη ληστεία. Αριθμητικά μικρός (σπάνια ξεπερνούσε τους δέκα χιλιάδες άντρες), φτωχά οπλισμένος και γενικά ανοργάνωτος, δεν έπανε να ταλαντεύεται ανάμεσα στο επίσημο πρότυπο του τακτικού στρατού και τις πιο θελκτικές εγγώριες παραδόσεις του κλεφταρματολισμού [...] Η σημασία του στρατού αναβαθμίστηκε μετά τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1877-1878, όταν άρχισε η αναδιανομή της Βαλκανικής [...] Με το κίνημα του 1922 ο στρατός πήρε για πρώτη φορά στα χέρια του τη διακυβέρνηση χωρίς πολιτικούς μεσολαβητές, μολονότι τον συνέτρεξαν ο Βενιζέλος, ο Παπανδρέου και πολλά στελέχη του στρατοπέδου των Φιλελευθέρων. Η ίδια παράταξη πρωτοστάτησε στις επιθέσεις εναντίον των δημοκρατικών θεσμών το επόμενο διάστημα· στην πραγματικότητα, οργάνωσε τα επτά από τα οκτώ σημαντικά στρατιωτικά κινήματα ανάμεσα στην Επανάσταση του 1922 και το κίνημα του Βενιζέλου και του Πλαστήρα το 1935».

Σ. Μαρκέτος, *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Τόμος Ι, Βιβλίοραμα, Αθήνα 2006, σσ. 153-155.

Από το τέλος του 1923 και μέχρι το πέρας του Μεσοπολέμου, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η Ελλάδα συνεχίζει να βιώνει τον Εθνικό Διχασμό. Η διαίρεση όχι μόνο του πολιτικού φάσματος αλλά και της κοινωνίας σε «βενιζελικούς» και «αντιβενιζελικούς» ή «φιλοβασιλικούς» και «αντιβασιλικούς» εξακολουθεί να υφίσταται και πυροδοτεί εντάσεις και κινήματα σε όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Κάποιες ενδείξεις υπέρβασης του διχασμού, τις οποίες θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς στα μέσα της δεκαετίας του '20, όπως ο σχηματισμός της Οικουμενικής Κυβέρνησης υπό τον Ζαΐμη το 1926 ή η αναγνώριση της αβασίλευτης δημοκρατίας από το Λαϊκό Κόμμα το 1932, είναι μεμονωμένες εξελίξεις που γρήγορα χάνουν τη δυναμική τους.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μαυρογορδάτος στο έργο του «*Stilborn democracy*», η ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου θα εμφανίζει «μεγάλα ρήματα»: πέραν από το

ρήγμα μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών, τα δίπολα ύπαιθρος-πόλη, πρόσφυγες-ντόπιοι και Νέα –Παλαιά Ελλάδα θα προσδιορίζουν τον ελληνικό μεσοπόλεμο. Βέβαια, δεν μπόρεσαν να προκαλέσουν σοβαρές αποσχιστικές τάσεις, μολονότι συνιστούσαν εστίες διχασμού, ανταγωνισμού ή και απροκάλυπτης εχθρότητας. Άλλωστε, όπως έχει παρατηρηθεί, για τη μεσοπολεμική περίοδο «κανένα μαζικό κίνημα αμφισβήτησης του όλου συστήματος, καμιά κοινωνικο-πολιτική ή έστω μόνο πολιτική συσπείρωση ικανή για ριζικές, επαναστατικές ενέργειες ανατροπής του κυρίαρχου status quo δεν παρουσιάζεται, ούτε φασιστικής ούτε ριζοσπαστικοαγροτικής, ούτε κομμουνιστικής έμπνευσης».¹⁰⁵

Η έκρυθμη, πάντως, κατάσταση που προέκυψε μετά τη μικρασιατική καταστροφή, τον Αύγουστο του 1922, «εκτονώθηκε» ένα μήνα μετά, με την «Επανάσταση» του Σεπτεμβρίου του 1922 των «βενιζελικών» Πλαστήρα, Γονατά και Φωκά. Επρόκειτο για την πρώτη στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα με εθνικιστική ρητορεία και αυταρχικές δομές (Δίκη των 6, σκληρή καταστολή απεργιών του 1923), που, εντούτοις, κατάφερε να επιβάλει την τάξη στον πλήρως αποδιορθωμένο κρατικό μηχανισμό και να προωθήσει την αγροτική μεταρρύθμιση, μέσω της οποίας έγινε ευρεία διανομή γης σε όλη την επικράτεια μέχρι και το 1926. Σχεδόν έναν χρόνο μετά ο Μεταξάς οργάνωσε φιλοβασιλικό πραξικόπημα, που κατεστάλη εύκολα.

Έκτοτε, ο στρατός -είτε ως εκφραστής των αιτημάτων των βενιζελικών κύκλων είτε ως υποστηρικτής των «δικαίων» του βασιλικού ή φιλοβασιλικού περιβάλλοντος- θα επεμβαίνει συχνότατα στην πολιτική ζωή και θα χρίζεται ως ρυθμιστής της κατάστασης.¹⁰⁶ Από το 1922 έως και το 1940 θα εναλλαχθούν στην εξουσία 33 κυβερνήσεις είτε μέσω εκλογών είτε μέσω στρατιωτικών κινημάτων, κατάσταση δηλωτική της πολιτικής αστάθειας του τόπου.

Το κίνημα του Πάγκαλου, το καλοκαίρι του 1925, ακολουθεί την ανακήρυξη της Δημοκρατίας στις 25/3/1924 από τον Παπαναστασίου και μια σύντομη περίοδο πολιτικής αστάθειας και εναλλασσόμενων κυβερνήσεων μετά την ανατροπή του. Άλλωστε, η «δεύτερη ελληνική δημοκρατία» είχε εγκαθιδρυθεί χάρη στον ζήλο του αρχηγού της «Δημοκρατικής Ένωσης» και τη στήριξη μεγάλου μέρους του στρατού για την έκπτωση της βασιλείας. Η αντιφατική και αυταρχική της διάσταση φάνηκε κιόλας εν τη γενέσει της, με το περίφημο διάταγμα του Πάγκαλου «Περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος», με το οποίο

---

¹⁰⁵ Αλ. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία. 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 122.

¹⁰⁶ Για τους λόγους της αυξανόμενης παρεμβατικότητας του στρατού στην πολιτική ζωή του Μεσοπολέμου, βλ. αναλυτικά, Κ. Κωστής, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο βιβλίο του *Τα κακομαθημένα...*, ό. π., σσ. 598-599.

οριζόταν ότι ειδικό δικαστήριο διορισμένο από τον Υπ. Στρατιωτικών θα επιλαμβανόταν των δυνάμει πολιτικών αδικημάτων κατά της δημοκρατίας.¹⁰⁷

Ο Πάγκαλος, λίγο μετά, με την ανοχή του αστικού πολιτικού κόσμου, ακόμη και του ΚΚΕ, «ενδύθηκε» τον κοινοβουλευτικό μανδύα και υποσχέθηκε την προώθηση δημοκρατικού Συντάγματος, αλλά λίγο μετά μεταστράφηκε προς έναν αυταρχικό συντηρητισμό. Σχημάτισε δικτατορικά κυβέρνηση με τους μοναρχικούς, εξόρισε βουλευτές και έθεσε εκτός νόμου το ΚΚΕ, ενέργειες που δεν άφηναν περιθώρια για παρερμηνείες των προθέσεών του.

Οι πολιτικοί συνεννοήθηκαν με τον Κονδύλη κι ο τελευταίος ανέτρεψε τον Πάγκαλο και προκήρυξε εκλογές τον Νοέμβρη του 1926. Η οικουμενική κυβέρνηση, που πρέκυψε με τη σύμπραξη Φιλελευθέρων, Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων διατηρήθηκε στην εξουσία μέχρι το 1928, οπότε ο Βενιζέλος επέστρεψε στην πολιτική σκηνή για την τρίτη και τελευταία του θητεία. Κύριο έργο της οικουμενικής κυβέρνησης υπήρξε η ψήφιση του Συντάγματος του 1927, ενός «άρτιου δημοκρατικού Συντάγματος»,¹⁰⁸ με πρωτότυπα σημεία τον αιρετό αρχηγό του κράτους και τη Γερουσία.

iii. Η τετραετία του Βενιζέλου: ιχνηλάτηση μέσα από πολιτικές επιλογές και στοχεύσεις

«Τα λόγια του Βενιζέλου- «θα κάνω την Ελλάδα αγνώριστη»- δείχνουν και το μέγεθος της φιλοδοξίας του, όσο και την αυτοπεποίθησή του[...].»

Κ. Κωστής, «Η μεγάλη τετραετία. Το στοίχημα της οικονομίας: Αντιμέτωποι με τη διεθνή οικονομική κρίση» στο Θ. Βερέμης, Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 333.

Στις εκλογές του Αυγούστου του 1928 ο Βενιζέλος, έπειτα από πενταετή απουσία από τα πολιτικά πράγματα της χώρας, επικράτησε θριαμβευτικά κι ακολούθησε μια τετραετία με πολύπτυχο έργο.

---

107 Στο ίδιο, σ. 602.

108 Αν. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου. Βασικές έννοιες, συνταγματική ιστορία, οργάνωση του κράτους*, Λιβάνη, Αθήνα 2007, σ. 246.

Η κυβέρνησή του πέτυχε, κατ' αρχάς, την εξομάλυνση των σχέσεων με την Τουρκία και την Ιταλία μέσω της υπογραφής συμφώνων φιλίας, τα οποία με τη μεν Ιταλία προωθούσαν την αμοιβαία συνεργασία, με τη δε Τουρκία έλυναν οριστικά –και πάντως όχι χωρίς συνέπειες- το εκκρεμές ως τότε ζήτημα της περιουσίας των ανταλλάξιμων πληθυσμών και απάλλασσαν την Ελλάδα από έναν ανταγωνισμό αιώνων.¹⁰⁹ Εξάλλου, το περιεχόμενο της εθνικής ολοκλήρωσης είχε αλλάξει ριζικά μετά το 1922 και πλέον σήμαινε την αφομοίωση των πρώην αλύτρωτων και των προσφύγων και την ισχυροποίηση της εθνικής ταυτότητας εντός των κρατικών συνόρων.¹¹⁰

Στον τομέα της οικονομίας, επίσης, η περίοδος αυτή είναι η πρώτη «κατά την οποία το ελληνικό κράτος εφαρμόζει με συνοχή και συνέπεια αναπτυξιακή πολιτική», όπως σημειώνει ο Κωστής.¹¹¹ Εκτελέστηκαν, με τη βοήθεια και του εξωτερικού δανεισμού της χώρας, αποστραγγιστικά και αντιπλημμυρικά έργα στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης (αναφέρεται σχετικά: «Διά των έργων μόνον της πεδιάδος της Θεσσαλονίκης πρόκειται ν' αποδοθούν εις την καλλιέργειαν 1.865.000 στρέμματα [...]»¹¹²), στη λίμνη των Γιαννιτσών και στον Στρυμόνα, που απέδωσαν καλλιεργήσιμα εδάφη της τάξης των 2.750.000 στρ.,¹¹³ κατασκευάστηκαν, ακόμη, νέες σιδηροδρομικές γραμμές και σύγχρονοι δρόμοι 1.650 χλμ, ενώ παράλληλα ολοκληρώθηκε και η κατασκευή 3.000 και πλέον σχολικών κτηρίων ανά την επικράτεια.¹¹⁴

Παράλληλα, η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας (στο εξής και ΑΤΕ), η οποία άρχισε να λειτουργεί το 1930, συνέβαλε στην τόνωση της αγροτικής πίστης και κατ' επέκταση της παραγωγής με τη χορήγηση δανείων, παρόλο που δεν επετεύχθη χωρίς διαμάχες και αντιρρήσεις διατυπωμένες στη Βουλή, αλλά και προερχόμενες εκτός αυτής, από τους ιθύνοντες της Εθνικής Τράπεζας.¹¹⁵

---

¹⁰⁹ Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων. 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, σ. 477.

¹¹⁰ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» στο Γ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1988, σ. 10.

¹¹¹ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα ...*, ό. π., σ. 626.

¹¹² Δ. Τσούγκος, «Διατί απέτυχεν η αγροτική μας προσπάθεια», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών* τόμ. 4, τεύχ. 12, 1932, σ. 444, Πηγή:

<http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:10169>

¹¹³ βλ. αναλυτικά Χρ. Ευελπίδη, *Θεωρία και πράξις Αγροτικής Πολιτικής και Οικονομίας*, Τόμος Β': Αι φυσικαί συνθήκες της γεωργικής παραγωγής και η βελτίωσίς των, Εκδόσεις Αργ. Παπαζήσης, Αθήνα 1942, σσ. 118-124.

Πηγή: http://opac.seab.gr/record=b1062700~S13*gre

¹¹⁴ Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων...*, ό. π., σσ. 498-499.

¹¹⁵ Θ. Βερέμης, «Ο αγώνας για την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας και ο Αλεξ. Παπαναστασίου. Ένα χρονικό», στο Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις «Πολύτυπο», Αθήνα 1987, σ. 256.

Σύμφωνα με το *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο* της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας, τα γεωργικά δάνεια της νεοϊδρυμένης ΑΤΕ ανέρχονταν το 1931 σε 521.062 δρχ, ενώ της Εθνικής σε 500.580 δρχ και της Τράπεζας της Ελλάδος σε 10.751 δρχ,¹¹⁶ γεγονός που αντικατοπτρίζει τη μεγάλη συνεισφορά της στον εγχώριο αγροτικό τομέα ήδη από την αρχή

Εικόνα 14: Η ίδρυση της ΑΤΕ στον τύπο
 Πηγή: Εφημερίδα *ΠΑΤΡΙΩΣ* 28/1/1929, σ. 8

των απαιτούμενων μέσωσν και η τόνωσις του πνεύματος αποταμιεύσεως [...]» ή «η διάδοσις και ενίσχυσις παρά ταις καθαρώς γεωργικαίς οικογενείαις οικοτεχνιών προσαρμοζομένων προς το γεωργικόν περιβάλλον με σκοπόν την έπικερδή απασχόλησιν της γεωργικής οικογενείας κατά την νεκράν γεωργικήν περιόδον».¹¹⁸

Μελανά, πάντως, σημεία στη λειτουργία της και περιοριστικοί παράγοντες όσον αφορά τη δυνατότητα καθορισμού χαμηλό επιτοκίου ήταν η ανεπάρκεια των κεφαλαίων της σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τα μισά από αυτά προέρχονταν από πιστώσεις της Εθνικής Τράπεζας, για τις οποίες η Αγροτική πλήρωνε υψηλό τόκο, καθώς και η εξάρτησή της στη

της.

Η ΑΤΕ όχι μόνο παρείχε χαμηλότοκα καλλιεργητικά δάνεια, αλλά και διεκπεραίωσε μελέτες, ενθάρρυνε έργα κοινής ωφέλειας στην ύπαιθρο, διένειμε στους αγρότες λιπάσματα σε τιμές κόστους, χρηματοδοτούσε τους αυτόνομους οργανισμούς και γενικά είχε ρόλο, πέρα από πιστωτικό, και ελεγκτικό ή καθοδηγητικό των συνεταιρισμών.¹¹⁷

Για παράδειγμα, στους στόχους της ρητά συγκαταλέγονταν: «Η ενίσχυσις της διαδόσεως τελειότερων μεθόδων καλλιέργειας διά παροχής οδηγιών και των προς εκτέλεσιν τού-

¹¹⁶ Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, «Κατάστασις των εν Ελλάδι Τραπεζών κατά την 31 Ιανουαρίου 1931», Έτος ΙΙΙ, τόμ. 4, τεύχ. 28, Απρίλιος 1931, σ. 46.

¹¹⁷ Σ. Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 212.

¹¹⁸ Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, *Το έργον μιας δεκαετίας (1930-1939)*, Αθήνα 1940, σ. 11.

συνέχεια από την Τράπεζα της Ελλάδος εξαιτίας της άντλησης των κεφαλαίων της από αυτήν. Επιπρόσθετα, η στενή σύνδεσή της με την εκάστοτε πολιτική εξουσία ακύρωνε στην πράξη την αυτονομία της, αφού την καθιστούσε όργανο προώθησης της πολιτικής της κάθε κυβέρνησης.

Στα έργα της περιόδου θετικά προσγράφεται και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, που καθιέρωσε τη δημοτική στο εξατάξιο πλέον Γυμνάσιο και προώθησε την τεχνική εκπαίδευση, περιορίζοντας την κλασική εκπαίδευση σε λίγους με ένα ωφελιμιστικό περισσότερο παρά ταξικό ή ελιτίστικο πρόσημο,¹¹⁹ όπως και η προσπάθεια διαχείρισης των οικονομικών ζητημάτων με επιστημονική θεώρηση μέσω της ίδρυσης του Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου (ΑΟΣ). Επρόκειτο για ένα συμβουλευτικό της εκτελεστικής εξουσίας όργανο, υπεράνω κομμάτων, που μελετούσε τα οικονομικά προβλήματα και εισηγούνταν λύσεις.

Μετά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 και ως αποτέλεσμα της απότομης διεύρυνσης του εργατικού δυναμικού της χώρας, η εργατική νομοθεσία του Βενιζέλου, εξαιτίας και της εν δυνάμει ρηξικέλευθης ή συγκρουσιακής πολιτικής διάστασης του εργατικού και όχι μόνο κινήματος, στόχευε γενικά στον περιορισμό των συνδικαλιστικών ελευθεριών και στην κρατική ποδηγέτησή του.

Μεταξύ άλλων, το 1931 με τον Νόμο 4879, η κυβέρνηση διέλυσε τη Συνομοσπονδία Δημοσίων Υπαλλήλων (ΣΔΥΕ), απαγόρευσε την απεργία και περιόρισε το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι των δημοσίων υπαλλήλων μόνο κατά κλάδο υπηρεσίας. Είχε προηγηθεί η ψήφιση του Ν. 4229/1929, «Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», γνωστού ως «Ιδιώνυμου», που άνοιγε τον δρόμο στην ποινική δίωξη των πολιτών, με φυλακίσεις ή εκτοπίσεις, ακόμη και για τον απλό προπαγανδισμό των κομμουνιστικών αρχών, σε μια εποχή κατά την οποία η ποσοστιαία αποτύπωση του ΚΚΕ στον πολιτικό χάρτη της Ελλάδας αλλά και η εξωκοινοβουλευτική του δύναμη ήταν μικρή.

Πάντως, είναι γεγονός ότι την περίοδο 1929-1936 στηρίχτηκαν, με βάση τον παραπάνω νόμο, χιλιάδες καταδίκες. Αναφέρει σχετικά η εφημερίδα «Ριζοσπάστης» ότι την περί-

---

¹¹⁹ «Ο Βενιζέλος εκηρύσσετο υπέρ της επαγγελματικής εκπαίδευσης, ενώ την κλασικήν την περιώριζεν εις τους «εκλεκτούς» που θα απετέλουν την ηγεσίαν της αύριον. Εις την παράγραφον ταύτην της εκπαίδευσης μία φράσις του Βενιζέλου, ή μάλλον μία λέξις, ήτο η πλέον χαρακτηριστική: «Εις τους εκλεκτούς», έλεγεν ο αρχηγός των Φιλελευθέρων, «κατατάσσω όλους εκείνους οίτινες προερχόμενοι έ σ τ ω και εκ των κατωτέρων στρωμάτων...», Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων...*, ό. π., σ. 409.

οδο από τις 25/7/1929 μέχρι τον Μάρτη του 1933 καταδικάστηκαν 2.400 άνθρωποι, οι περισσότεροι σε φυλάκιση· έπειτα, σε λίγους μόνο μήνες διακυβέρνησης της χώρας από τον Τσαλδάρη μέχρι και την 1/6/1934, καταγράφηκαν 660 καταδικές σε φυλάκιση ή εξορία.¹²⁰ Κατά συνέπεια, πραγματοποιήθηκε ένα αίριο πλήγμα στο εργατικό κίνημα της περιόδου. Σύμφωνα με τον Αλιβιζάτο, πάνω από το 60% των ατόμων που καταδικάστηκαν μέχρι το 1937 με το «Ιδιώνυμο» προέρχονταν από την εργατική τάξη.¹²¹

Στην ανάπτυξη αυτού του εργατικού κινήματος και στη διεκδίκηση καλύτερων εργασιακών όρων είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο η -από τον Οκτώβριο του 1918- ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ) και προπαντός η λειτουργία των εργατικών κέντρων που είχαν ξεπηδήσει σε όλες σχεδόν τις μεγάλες ελληνικές πόλεις.

Σε επάλληλο επίπεδο, η ίδρυση από μια πληθώρα σοσιαλιστικών ομάδων του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας (ΣΕΚΕ) στόχευε στη συσπείρωση των εργατών και στην ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Στο Έκτακτο Συνεδριό του, το 1924, το κόμμα άφησε οριστικά την ιδέα της «μακράς, νομίμου υπάρξεως» και υιοθετούσε το σύνθημα της εργατοαγροτικής κυβέρνησης και του «Ενιαίου Μετώπου Εργατών, Αγροτών και Προσφύγων», προβάλλοντας μια διακριτή ρητορική και μια πολύ ριζοσπαστικότερη στόχευση από τις επικρατούσες ως τότε αστικές με επίδραση στα κατώτερα στρώματα.

Στην προσπάθεια της ανάσχεσης της κομμουνιστικής δύναμης στα εργατικά σωματεία, στους χώρους εργασίας και γενικότερα στην κοινωνία και στην καταπίεση ριζοσπαστικότερων ενδεχομένως εργατικών αγώνων, εντασσόταν και η φιλεργατική νομοθεσία του Βενιζέλου της ίδιας περιόδου. Η οξύμωρη συνύπαρξη φιλεργατικής, πατερναλιστικής πολιτικής και αυταρχικής καταστολής της δράσης ή της ρητορικής του εργατικού κινήματος έχει επισημανθεί στη βιβλιογραφία και είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι αποτελεί στοιχείο του πολιτικού σχεδιασμού του Βενιζέλου ήδη από παλιότερα.¹²²

Στο πλαίσιο αυτό, η κατάρτιση του νομοσχεδίου ίδρυσης του ΙΚΑ τον Μάη του 1932 από την κυβέρνηση Παπαναστασίου, η ψήφισή του από την κυβέρνηση Βενιζέλου και η μετροποποιητικούς όρους αποδοχή του από την κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος το 1934 ήταν

¹²⁰ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 3/6/1934, σ. 3. Πηγή: <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>

¹²¹ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 359.

¹²² Σ. Μουδόπουλος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο βιβλίο Γ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, ..., ό. π.*, σσ. 241-249.

μία από τις σημαντικότερες καινοτομίες για τη βελτίωση της διαβίωσης των εργατών. Συνάμα αποτελούσε και απτή απόδειξη της επίδρασης του ευνοϊκού διεθνούς περιβάλλοντος στη θέσμιση προστατευτικής για τους εργάτες πολιτικής.¹²³

Άλλωστε, οι Έλληνες εργάτες βιομηχανίας αντιστοιχούσαν μεν στο 6% του ενεργού πληθυσμού το 1930 κι έφταναν περίπου τους 157.000, αλλά είχαν υπερτετραπλασιαστεί από το 1917.¹²⁴ Ήταν συγκεντρωμένοι στην Αθήνα και τον Πειραιά κατά κύριο λόγο και οι συνθήκες της ζωής και της εργασίας τους ήταν σκληρές. Ενδεικτικά, στον Πειραιά, όπου ο βαθμός εκβιομηχάνισης ήταν εντονότατος, ήδη από το 1920 οι μισές εργατικές κατοικίες ήταν ανθυγιεινές ή ακατάλληλες και τα εργατικά ατυχήματα λόγω κακών συνθηκών στον χώρο δουλειάς ήταν τα περισσότερα από κάθε άλλη πόλη.¹²⁵ Συνεπώς, είχαν κάθε λόγο να διεκδικούν και να είναι σε αναβρασμό, αλλά μπορούσαν και να οργανώνουν ευκολότερα τον αγώνα τους χάρη στην ιδεολογική και συναισθηματική εγγύτητα την οποία προήγαγε ο μικρός αριθμός τους.

Η μορφή της βιομηχανικής παραγωγής που κυριαρχούσε ήταν η μικρή μονάδα με 1-5 απασχολούμενους δίπλα σε λίγες αριθμητικά μεγάλες βιομηχανίες. Αυτό εξηγούνταν εν μέρει από την αναπτυξιακή γραμμή την οποία επέλεξε να ακολουθήσει το επίσημο κράτος, με την έμφαση στην αγροτική παραγωγή και τη διά των εξαγωγών προώθησή της, αλλά και από την επιφυλακτικότητα του τραπεζικού φορέα να παροχετεύσει μεγάλα ποσά στη βιομηχανία.¹²⁶

Εν τω μεταξύ, στη μέση περίπου της τετραετίας, η οικονομική κρίση άρχισε να γίνεται αισθητή και στην Ελλάδα ένα και πλέον έτος μετά τη χρηματιστηριακή κατάρρευση της Wall Street. Ωστόσο, η αλλαγή διάθεσης σε παγκόσμιο επίπεδο αμέσως μετά το κραχ είχε προκαλέσει ανησυχία και εδώ.

Ο καπνός και η σταφίδα, που αποτελούσαν το 60-70 % των συνολικών εξαγωγών της χώρας και συνεπώς επηρέαζαν καίρια το εμπορικό ισοζύγιό της, έχασαν μετά το 1929 και την

---

¹²³ Στο ίδιο, σ. 268.

¹²⁴ Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί...*, ό. π., σ. 25.

¹²⁵ Σ. Λιαδάκης, «Πειραιάς: Η ανάπτυξη της πόλης και οι συνθήκες ζωής», στο *Η βιομηχανία και το εργατικό κίνημα στον Πειραιά του Μεσοπολέμου*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014, σ. 59.

¹²⁶ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετ. Σ. Μαρκέτος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2009, σσ. 131-133.

εκδήλωση της αμερικανικής κρίσης τη δυναμική τους. Και τα δύο ήταν είδη «ημι-πολυτελείας» και αφορούσαν μεν ένα μικρό εύρος αγορών, αλλά ταυτόχρονα κάλυπταν ένα μεγάλο ποσοστό της συνολικής αξίας όλων των εγχώριων προϊόντων της.¹²⁷

Αναφορικά με τον καπνό, μεταξύ 1929-1932 υποδιπλασιάστηκαν τα δραχμικά έσοδα από τις καπνικές εξαγωγές, με σοβαρές οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις.¹²⁸ Οι καπνοπαραγωγοί αντιστοιχούσαν μεν σε αριθμητικό επίπεδο λίγο πάνω από το 10% των Ελλήνων γεωργών της περιόδου, αλλά, όπως αναφέρεται, «συνεισέφεραν πάνω από το ήμισυ των συνολικών εσόδων από την άμεση γεωργική φορολογία και αυτό το ποσοστό αυξήθηκε το 1930»¹²⁹ εξαιτίας του ότι είχε ανασταλεί η καταβολή φόρων για τα άλλα γεωργικά προϊόντα.

Όσον αφορά την παραγωγή δημητριακών, η οποία κάλυπτε περισσότερο από το 70% της ελληνικής γης, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι, επίσης, επλήγη σοβαρά από την ύφεση. Οι παραγωγοί έβλεπαν να καταρρέουν τα εισοδήματά τους, δεδομένου ότι κατέρρεαν και οι διεθνείς τιμές σίτου.¹³⁰

Η επιδείνωση της οικονομικής δυνατότητας των αγροτών οδήγησε, τελικά, από το 1929 την κυβέρνηση Βενιζέλου στην κήρυξη πενταετούς χρεοστασίου των αγροτικών χρεών και σε αναστολή των άμεσων έγγειων φόρων. Παράλληλα, ενεργοποιήθηκε και ο κρατικός παρεμβατισμός μέσω της ΚΕΣΣ, χάρη στις συγκεντρώσεις σιταριού της οποίας διατηρήθηκαν σε κάποια ανεκτά επίπεδα οι τιμές.¹³¹ Εξάλλου, η μεσοπολεμική περίοδος τόσο διεθνώς όσο και σε τοπικό επίπεδο προσδιοριζόταν από μια παρεμβατική οικονομική και ειδικότερα αγροτική πολιτική με καθορισμό τιμών ασφαλείας ή ποσοστώσεων στη χρήση εγχώριων γεωργικών προϊόντων από τη βιομηχανία, χαμηλότοκους δανεισμούς κ.ά.¹³²

Η πτώχευση του 1932, εξαιτίας της οποίας η Ελλάδα ανέστειλε την εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους της, και η εγκατάλειψη του χρυσού κανόνα θα πλαισιώσουν, τέλος, τη λήψη μέτρων συναλλαγματικών περιορισμών και την εφαρμογή της πολιτικής των συμψηφισμών στις διεθνείς συναλλαγές.

---

¹²⁷ Θ. Βερέμης, Μ. Mazower, «Η ελληνική οικονομία (1922-1941)», στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2009, σ. 78.

¹²⁸ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου...*, ό. π., σ. 160.

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 162.

¹³⁰ Στο ίδιο, σ. 178.

¹³¹ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα...*, ό. π., σ. 630.

¹³² Σ. Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα...*, ό. π., σ. 27.

Ωστόσο, μετά το 1932 και για τα επόμενα τρία χρόνια η ελληνική οικονομία θα γνωρίσει μια ταχύτατη ανάκαμψη. Όμως, η αδυναμία του αστικού πολιτικού κόσμου να επανακαθορίσει τις στοχεύσεις του και να σχεδιάσει την πολιτική του αφήνοντας πίσω τον κόσμο του laissez-faire (στον οποίο παρέμενε προσκολλημένος) σε συνδυασμό με τις αναδιανεμητικές διαμάχες εξαιτίας και του οικονομικού χάσματος μεταξύ των κερδών των βιομηχάνων και των ημερομισθίων των εργατών¹³³ θα πλαισιώνουν την κοινωνική ατμόσφαιρα των συγκρούσεων της επόμενης περιόδου.

iv. Η πορεία προς τη μεταξική δικτατορία: πολιτειακή εκτροπή και πολιτική παθητικότητα

«Η σημερινή πρωτάκουστη οικονομική κρίση μπορεί να περάσει δίχως ανεπανόρθωτες καταστροφές, μα τα ζοφερά προβλήματα που έθεσε δε θα περάσουν εύκολα. Κλονίστηκε η πίστη όλων των τάξεων στο σημερινό κοινωνικό σύστημα και, ακόμα βαθύτερα, στον πολιτισμό μας.

Κι' ίσως οι πιο κλονισμένες και πιο τρομαγμένες τάξεις να είναι αυτήν τη στιγμή οι αστικές, που συνήθισαν να μην αμφιβάλλουν ποτέ για την ιερότητα και την αιωνιότητα ορισμένων βασικών αρχών του κοινωνικού μας συστήματος (της ιδιοκτησίας, της κληρονομικής διαδοχής, της ελευθερίας της εργασίας και του κέρδους) κ' αισθάνθηκαν ξαφνικά πως όλα μπορούσαν να πέσουν από τη μια μέρα στην άλλη. Οι τάξεις αυτές, περήφανες και καταχτητικές χτες, δειλές και άβουλες σήμερα, παραδόθηκαν στην πιο αρρωστιάριχη απαισιοδοξία και στη μοιρολατρεία και οραματίζονται έναν νέο ιστορικό κατακλυσμό».

Γ. Θεοτοκάς, «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα» (Δημοσιεύτηκε αυτοτελώς, Ιανουάριος 1932, τύποις «Πυρσού») στο *Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά Κείμενα 1925-1966*, προλ. Ν. Αλιβιζάτος, επιμ. Μ. Τσαπόγας, Τόμος Α' 1925-1949, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1996, σ. 174.

Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1932 οι «Φιλελεύθεροι» και οι «Λαϊκοί» συγκέντρωσαν τα ίδια περίπου ποσοστά (0,6% η διαφορά υπέρ των Λαϊκών), ενώ παράλληλα γινόταν αισθητή και μια ενδυνάμωση της «Αριστεράς»: οι Αγροτικοί και οι κομμουνιστές συγκέ-

---

¹³³ Θ. Βερέμης, Μ. Mazower, «Η ελληνική οικονομία (1922-1941)», στο βιβλίο Θ. Βερέμης (επιμ.) *Ο Μεταξάς και η εποχή του... ό. π.*, σ. 84.

ντρωσαν το 11,6 % των ψήφων έναντι του 3,09% στις τελευταίες εκλογές, του 1928. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη-Κονδύλη-Μεταξά-Χατζηκυριάκου που σχηματίστηκε, τελικά, ήταν εξαιρετικά ανομοιογενής και δε μακρομέρευσε.

Στις νέες εκλογές του Μάρτη του 1933, κατήλθαν αντιμέτωποι δύο κυρίως συνασπισμοί: ο «Εθνικός Συνασπισμός» με Φιλελεύθερους, Προοδευτικούς Φιλελεύθερους, Αγροτοεργατικούς, Συντηρητικούς Δημοκρατικούς και Αγροτικούς και η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» με Λαϊκούς, Ελευθερόφρονες, Εθνικοριζοσπαστικούς και μερίδα Αγροτικών, αλλά συμμετείχαν και οι «Αγροτικοί» του Σοφιανόπουλου και οι κομμουνιστές. Η δύναμη των κομμάτων της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως» αυξήθηκε κατά 10% κι ο βενιζελισμός, δέκα και πλέον χρόνια μετά την άνοδό του, τέθηκε, έτσι, στη θέση του ηττημένου.

Τη νύχτα των εκλογών, όμως, οι αδιάλλακτοι βενιζελικοί με επικεφαλής τον Πλαστήρα επιχειρήσαν να καταλάβουν πραξικοπηματικά την εξουσία. Το κίνημα απέτυχε και την εξουσία ανέλαβε τελικά το «Λαϊκό Κόμμα» υπό τον Τσαλδάρη με τη συνεργασία του Κονδύλη.

Αυτή την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας συντάραξε η απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου και η προσπάθεια της κυβέρνησης να ελέγξει τον πυρήνα του κρατικού μηχανισμού προλειαινώντας το έδαφος για την επανεκλογή της. Σε αυτό το πλαίσιο, για παράδειγμα, εντάσσονταν τα νομοσχέδια του 1934, τα οποία προώθησε η κυβέρνηση, αφενός για αλλαγή της επετηρίδας στον στρατό και αφετέρου για μεταβολή του εκλογικού νόμου με ανασχεδιασμό των εκλογικών περιφερειών.

Ένα νέο κίνημα, αυτό της 1^{ης} Μαρτίου του 1935, εκδηλώθηκε λίγο πριν τη διεξαγωγή των εκλογών για την ανανέωση του 1/3 των μελών της Γερουσίας. Σκοπός του ήταν η ανατροπή της κυβέρνησης με το πρόσχημα ότι συνιστούσε κίνδυνο για τη δημοκρατία, μα απέτυχε να επικρατήσει. Άφησε, ωστόσο, σε θεσμικό επίπεδο σοβαρά αποτυπώματα: την κατάργηση της Γερουσίας ως προπύργιου των βενιζελικών και την παλινόρθωση της βασιλείας.

Λίγους μήνες μετά, δηλαδή, τον Οκτώβρη του 1935 κι ενώ είχε προηγηθεί, με αφορμή το πολιτειακό, διάσπαση του Λαϊκού Κόμματος σε μετριοπαθείς και ένθερμους φιλοβασιλικούς, οι Παπάγος, Ρέππας και Οικονόμου ανέτρεψαν τον Τσαλδάρη, ο οποίος είχε ανακοινώσει στις εργασίες της Ε' Εθνοσυνέλευσης τη διενέργεια αδιάβλητου δημοψηφίσματος για τη μορφή του πολιτεύματος. Τοποθέτησαν ενώπιον της Εθνοσυνέλευσης τον Κονδύλη στη θέση του πρωθυπουργού και επανέφεραν σε ισχύ το Σύνταγμα του 1911. Οι 80 περίπου πληρεξού-

σοι (όσοι είχαν παραμείνει στην Εθνοσυνέλευση μετά την παραπάνω «θραύση του συνταγματικού πλαισίου»)¹³⁴ άλλαξαν το πολίτευμα, ενώ η χώρα κηρυσσόταν σε «κατάσταση πολιορκίας»¹³⁵ με διάγγελμα του νέου πρωθυπουργού. Το επικυρωτικό δημοψήφισμα που ακολούθησε –αναμενόμενα σε τέτοιες συνθήκες– έδωσε το «εκπληκτικό» 97,8% υπέρ της βασιλείας.

Η δικτατορία επιβλήθηκε στην Ελλάδα στις 4 Αυγούστου 1936 με την αναστολή με βασιλικό διάταγμα της λειτουργίας της Βουλής και 8 θεμελιωδών άρθρων του Συντάγματος. Η επιβολή της καταδείκνυε την καταρράκωση την οποία είχε υποστεί ο μετριοπαθής, αστικός πολιτικός κόσμος εξαιτίας της αμφισβήτησης του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού, τον οποίο εκπροσωπούσε αλλά και των συνεχών στρατιωτικών παρεκτροπών.

Ως πρόφαση για την απειλή της σταθερότητας του κοινωνικού καθεστώτος, ο Μεταξάς πρόβαλλε την έκρυθμη κατάσταση της κοινωνικής αναταραχής που επικρατούσε την περίοδο αυτή στην Ελλάδα με τις απεργίες, τις μαχητικές διαδηλώσεις και τους νεκρούς. Οπωσδήποτε, όμως, στην επιβολή του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου συνέβαλε και η οικονομική κρίση του τέλους της δεκαετίας του '20, η οποία απαξίωσε τον κοινοβουλευτισμό, «αναθέρμανε» τον διχασμό και διευκόλυνε την εξτρεμιστική, αυταρχική ή φασιστική επικράτηση πανευρωπαϊκά.¹³⁶ Επρόκειτο για μια «βασιλική δικτατορία»,¹³⁷ για την οποία πίστευε ο πολιτικός κόσμος ότι θα συνιστούσε μια σύντομη παρένθεση.

Σε ιδεολογικό επίπεδο, βασικές συνιστώσες της καθεστωτικής προπαγάνδας ήταν η «Αναγέννησις της Ελλάδος» με τη δημιουργία του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού» και η «Εθνική Ενότης» μέσω της αδρανοποίησης της ταξικής πάλης.¹³⁸ Σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής, ο Μεταξάς έδειξε ενδιαφέρον για τις φτωχότερες κοινωνικές τάξεις, κυρίως τους εργάτες και αγρότες, τους οποίους χαρακτήριζε «στυλοβάτες του καθεστώτος».¹³⁹ Δίπλα στην υποχρεωτική «στρατολόγηση» της μαθητιώσας νεολαίας στην ΕΟΝ, στην απηνή καταδίωξη των κομμουνιστών και στην υιοθέτηση φασιστικών ή ναζιστικών στοιχείων, έθεσε σε εφαρμογή τον «Νόμο περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων», ρύθμισε τα αγροτικά χρέη και έκανε τις

---

¹³⁴ βλ. αναλυτικά Σ. Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο...*, ό. π., σσ. 346-351.

¹³⁵ Σύνθητες μέσω των μεσοπολεμικών, θεσμικών εκτροπών, όπως και η εκλογική αποχή.

¹³⁶ Ν. Παπαναστασίου, «Η στρατηγική συνεργασία Ελλάδας-Γερμανίας (1936-1941)» στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του...*, ό. π., σ. 215.

¹³⁷ Σ. Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016, σ. 20.

¹³⁸ Στο ίδιο, σσ. 53-54.

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 103.

πρώτες «ατελέσφορες», λόγω και του πολέμου, «προσπάθειες για μια συστηματική αξιοποίηση των πρώτων υλών της χώρας με τη δημιουργία βαριάς βιομηχανίας».¹⁴⁰

ν. Κοινωνικές αντανάκλασεις βασικών οικονομικών μεγεθών στον Μεσοπόλεμο

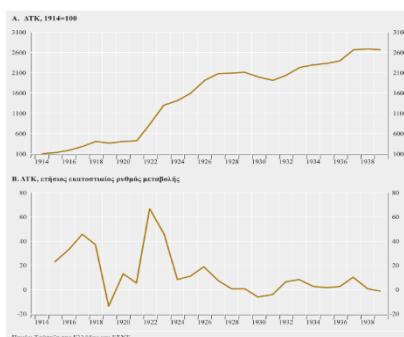
-Κατά την αντίληψή σας, πώς εμφανίζεται το κοινωνικό πρόβλημα στις πόλεις και στην ύπαιθρο; Η εκδήλωσή του είναι εντονότερα στις πόλεις ή στην ύπαιθρο;

-Νομίζω πως το κοινωνικό πρόβλημα εμφανίζεται γενικά στον τόπο μας, τόσο στις πόλεις όσο και στους αγρούς, με την πιο απλή, και την πιο πρωτόγονη μορφή του, δηλαδή ως πρόβλημα φτώχειας. Ο τόπος δεν επαρκεί για να θρέψει ικανοποιητικά τον πληθυσμό του[...].

-Πώς φαντάζεσθε πως πρέπει ν' αντιμετωπισθεί τούτο στην ύπαιθρο και πώς στην πόλη;

-Αφού θέσαμε το πρόβλημα ως πρόβλημα φτώχειας, το πρώτο μέλημά μας πρέπει να είναι η ανάπτυξη του πλούτου της χώρας. Και σ' αυτό το σημείο ας μιλήσουν οι ειδικοί. Δεν πιστεύω όμως στην αυτάρκεια της χώρας και νομίζω ίσια-ίσια πως η σημερινή πολιτική του αγρίου προτεξιοτισμού και της δήθεν οικονομικής αυτοτέλειας των Κρατών μας οδηγεί σ' ένα νέο οικονομικό Μεσαίωνα. Δε θα ανασάνει ο κόσμος αν δεν κυκλοφορήσει ο πλούτος με άνεση και αφθονία.

Γ. Θεοτοκάς, Εφημ. «Δημοκρατία Αγροτική-Εργατική», 11 Δεκεμβρίου 1932, απάντηση Θεοτοκά σε ερωτήματα του δημοσιογράφου σε δημοσίευση με τον τίτλο «Η μεγάλη έρευνα της Δημοκρατίας», από «Η ελληνική πραγματικότητα μπροστά στο κοινωνικό πρόβλημα», στο *Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά κείμενα 1925-1966, ..., ό. π., σ. 203.*

Διάγραμμα 2: Το επίπεδο των τιμών & ο πληθωρισμός (1914-1939)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, *Η κρίση του 1929, η ελληνική οικονομία και οι εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδος για τα έτη 1928-1940*, Νοέμβριος 2009, σ. 31.

Η οικονομική δυσπραγία που χαρακτηρίζει τον Μεσοπόλεμο ως «έρπουσα αλλά διαρκής»¹⁴¹ συνυφαίνεται με τη χρήση εξωτερικών δανείων για την «κάλυψη» των δημοσιονομικών αδιεξόδων και των μειωμένων συναλλαγματικών αποθεμάτων της χώρας.

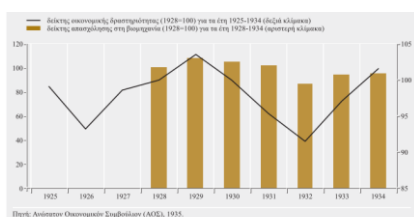
Ανά περιόδους, μάλιστα, διογκώνεται από τις αντανάκλασεις των διεθνών κρίσεων, όπως αυτή του 1929, και μετουσιώνεται σε πληθωριστικές τάσεις τιμών, πτώση μισθών και μείωση της παραγωγικότητας.

Με βάση και το διάγραμμα 2, παρατηρούμε ότι για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, ο πληθωρισμός

¹⁴⁰ Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα...*, ό. π., σ. 642.

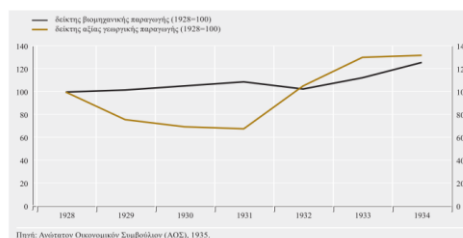
¹⁴¹ Αλ. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία...*, ό. π., σ. 265.

αυξήθηκε κατακόρυφα το 1922 στο 66,4% και διατηρήθηκε σε υψηλά επίπεδα και την επόμενη χρονιά, αν και μειωμένος. Μεταξύ 1924 και 1926, οι τιμές εξακολούθησαν να αυξάνονται, μολονότι σε μικρότερο ρυθμό, ως «αποτέλεσμα μιας πρώτης προσπάθειας δημοσιονομικής προσαρμογής και νομισματικής συστολής τα χρόνια αυτά».¹⁴² Το 1927 ο πληθωρισμός ήταν γύρω στο 7%, ενώ την επόμενη διετία σταθεροποιήθηκε σε χαμηλότατα επίπεδα, κοντά στο 1%, χάρη στη δημοσιονομική εξυγίανση της περιόδου. Ο πληθωρισμός γνώρισε και πάλι άνοδο το 1932 διατηρούμενος σε σταθερά επίπεδα έκτοτε μέχρι και το 1937, οπότε εντοπίζεται η αιχμή του για τη δεύτερη δεκαετία του Μεσοπολέμου.

Διάγραμμα 3: Απασχόληση & οικονομική δραστηριότητα στην Ελλάδα (1925-1934)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, *Η κρίση του 1929, η ελληνική οικονομία και οι εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδος για τα έτη 1928-1940*, Νοέμβριος 2009, σ. 33.

Διάγραμμα 4: Βιομηχανική & γεωργική παραγωγή (1928-1934)

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, *Η κρίση του 1929, η ελληνική οικονομία και οι εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδος για τα έτη 1928-1940*, Νοέμβριος 2009, σ. 34.

Τα παραπάνω διαγράμματα μας παρουσιάζουν, πέρα από τις πληθωριστικές τάσεις της ελληνικής οικονομίας, άλλα οικονομικά μεγέθη που ενδιαφέρουν από άποψη διαμόρφωσης των συνθηκών ζωής στις δύο δεκαετίες του Μεσοπολέμου. Έτσι, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η οικονομική δραστηριότητα στην Ελλάδα γνώρισε δύο φάσεις βαθιάς ύφεσης, μία σύντομη διάρκειας στα 1926 και μία εντονότερη στα 1932, ως επακόλουθο μιας συνεχούς μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας, η οποία ξεκίνησε από το 1929.

Αν και κατά την περίοδο 1926-29 ο δείκτης οικονομικής δραστηριότητας αυξανόταν με ετήσιο μέσο ρυθμό 4,4%, στα επόμενα χρόνια σημείωσε απότομη πτώση.¹⁴³ Το 1932 είναι

¹⁴² «Η ελληνική οικονομία πριν από την κρίση του '29», στο Τράπεζα της Ελλάδος, *Η κρίση του 1929, η ελληνική οικονομία και οι εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδος για τα έτη 1928-1940*, Τράπεζα της Ελλάδος, Νοέμβριος 2009, σ. 30.

Πηγή:

https://www.bankofgreece.gr/RelatedDocuments/%CE%97%CE%9A%CE%A1%CE%99%CE%A3%CE%97%CE%A4%CE%9F%CE%A5_1929.pdf

¹⁴³ Στο ίδιο, «Ο αντίκτυπος της κρίσης του '29 στην ελληνική οικονομία και η Τράπεζα της Ελλάδος», σ. 34.

η χρονιά κατά την οποία εκδηλώνεται εντονότατα στην Ελλάδα η κρίση με συρρίκνωση των εξαγωγών και των εισροών ιδιωτικών επενδυτικών και δανειακών κεφαλαίων.¹⁴⁴

Ως χώρα κατά κύριο λόγο αγροτική, η Ελλάδα επλήγη περισσότερο στον αγροτικό της τομέα εξαιτίας της πτώσης του διεθνούς εισοδήματος και της συνακόλουθης μείωσης της ζήτησης των ελληνικών αγροτικών προϊόντων, των οποίων οι τιμές έπεφταν διαρκώς με άμεσο απότοκο την κατακρήμνιση και των αγροτικών εισοδημάτων. Οι ελληνικές εξαγωγές της περιόδου περιλάμβαναν κυρίως φρούτα, όπως εσπεριδοειδή, σταφύλια, αμύγδαλα και σύκα, αλλά και σταφίδα, ελαιόλαδο και καπνό.¹⁴⁵ Είναι ενδεικτικό ότι ενώ το 1929 η αξία των εισαγωγών ήταν υπερδιπλάσια της αξίας των εξαγωγών της χώρας, στα 1931 υποτετραπλασιάστηκε μέχρι και τη μέση της χρονιάς, οπότε ελαττώθηκε η διαφορά αυτή.

Ενώ και το 1932 το ισοζύγιο εισαγωγών-εξαγωγών ήταν ελλειμματικό,¹⁴⁶ από το 1933 και τα δύο διαγράμματα μάς επιβεβαιώνουν τόσο τη σταδιακή βελτιστοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας σε επίπεδο χώρας όσο και την άνοδο της αξίας των γεωργικών προϊόντων και μια βαθμιαία εντατικοποίηση του ρυθμού της βιομηχανικής παραγωγής. Έκτοτε, συνεπώς, γίνεται αντιληπτή μια πορεία ανάκαμψης της οικονομίας, η οποία μάλιστα εμφανίζεται ανοδική μέχρι και το τέλος σχεδόν της δεκαετίας.

Σε επίπεδο πληθυσμού τώρα, η χώρα είχε γνωρίσει μια αξιοσημείωτη αύξηση στην πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου, εκκινώντας το 1922 με 5.943.000 κατοίκους και φτάνοντας τους 6.480.000 κατοίκους το 1931. Σε όλη τη διάρκεια αυτής της πρώτης περιόδου οι γεννήσεις υπερείχαν των θανάτων.¹⁴⁷ Λοιμώδεις νόσοι, όπως για παράδειγμα η γρίπη, ο εξανθηματικός τύφος αλλά και ο τυφοειδής πυρετός και η φυματίωση, ταλαιπωρούσαν τον πληθυσμό ιδίως των μεγάλων αστικών κέντρων (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη) και γνώριζαν ενίοτε εξάρσεις. Ασθένειες που σχετίζονταν με τις άσχημες συνθήκες εργασίας και ζωής των

---

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 33.

¹⁴⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Έτος IV, τόμ. 6, τεύχ. 42, Ιούνιος 1932, σ. 246.

Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Mag/GRESYE_01_0001_00042.pdf

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 242.

¹⁴⁷ Τα στοιχεία αντλήθηκαν από Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος ... ό. π., σ. 232.

πληθυσμών, όπως η φυματίωση και η μολυβδίαση, ταλαιπωρούσαν σημαντικά τμήματα του εργατικού δυναμικού της χώρας και η ελονοσία κάποια τμήματα της αγροτιάς.¹⁴⁸

Από την αρχή της υπό εξέταση περιόδου, με βάση τα «Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου για τα επαγγέλματα»¹⁴⁹ της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, ο παραγωγικός πληθυσμός της χώρας φαίνεται ότι γνωρίζει αύξηση, αγγίζοντας το 44% του συνολικού πληθυσμού το 1920 και φτάνοντας το 57% το 1928, οπότε και –για πρώτη φορά στην στατιστική μελέτη–ο παραγωγικός πληθυσμός έχει υπερκεράσει τον μη παραγωγικό.

Έχει, ακόμη, ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι γυναίκες το 1920 μπαίνουν μαζικότερα στην αγορά εργασίας ανεβαίνοντας στο 12,2 % του συνολικού παραγωγικού πληθυσμού και υπερδιπλασιάζοντας το αντίστοιχο ποσοστό του 1907, για να φτάσουν το 27,61% το 1928. Εξάλλου, στη δεκαετία του 1920 οι γυναίκες είναι ενεργές εργασιακά με σημαντικά ποσοστά είτε ως αγρότισσες στην ύπαιθρο είτε ως υπηρέτριες στην πόλη, αλλά και ως εργάτριες, υπάλληλοι και ελεύθεροι επαγγελματίες.¹⁵⁰ Είναι, όχι τυχαία, και η περίοδος της μεγάλης ανάπτυξης του φεμινιστικού κινήματος που αρθρώνει με σαφήνεια αιτήματα για ελεύθερο δικαίωμα των γυναικών στην εργασία, για παροχή ίσης αμοιβής με τους άνδρες για ίση δουλειά ή για αναγνώριση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες.¹⁵¹

Σε μεγάλα ποσοστά, τα οποία ξεπερνούν σε όλες τις απογραφές από το 1861 μέχρι και το 1928 το 50%, αυτός ο παραγωγικός πληθυσμός της χώρας ασχολείται με τη γεωργία και δευτερευόντως με την κτηνοτροφία και την αλιεία. Στην πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία ο παραγωγικός αγροτοκτηνοτροφικός πληθυσμός καλύπτει το 57,52% το 1920 και το 61,11% το 1928. Σε δεύτερο επίπεδο επιλογών απασχόλησης έρχεται η βιομηχανία με μεγάλη πάντως απόκλιση: το 1920 18 εργαζόμενοι από τους 100 απασχολούνται στον βιομηχανικό τομέα και

---

¹⁴⁸ βλ. αναλυτικά Σ. Μπαμπανάσης, «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα (1900-1981)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 42, 1981, σσ. 115-116. Πηγή: <https://doi.org/10.12681/grsr.416>

¹⁴⁹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου. Επαγγέλματα*, τεύχος 1, Αθήνα 1937, σ. 8. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00020.pdf

¹⁵⁰ Ε. Αβδελά, «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, 11, 1987, σ. 234. Πηγή: <https://doi.org/10.12681/mnimon.607>

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 237.

το 1928 εμφανίζονται λίγο λιγότεροι. Κατά τα λοιπά, όσοι εργάζονται την περίοδο αυτή ασκούν και ελευθέρια επαγγέλματα, εμπόριο ή σε μικρότερα ποσοστά απορροφώνται στις δημόσιες υπηρεσίες ή και στα μεταλλεία.¹⁵²

Στην ίδια απογραφή, του 1928, πληροφορούμαστε ότι η ανεργία πλήττει κυρίως τους εργάτες, εκ των οποίων το 11% περίπου καταχωρήθηκαν χωρίς δουλειά. Μάλιστα, εμφανίζονται αρκετά υψηλά ποσοστά ανεργίας σε κάποιες περιφέρειες · στην Αττικοβοιωτία, για παράδειγμα, οι εργάτες «οι ευρεθέντες χωρίς εργασίαν» ανέρχονται στο 15,63% , στη Θεσσαλονίκη στο 13,15% και στην Κρήτη το 12,2%.¹⁵³

Τα μέσα πραγματικά ημερομίσθια των εργατών στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1920 παρουσιάζουν τάση αύξησης συγκριτικά με τα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά είναι παροδική, καθώς από το 1927 έως και το τέλος της μεσοπολεμικής περιόδου εμφανίζουν πτωτική τάση. Παρόμοιες είναι και οι τάσεις αναφορικά με την εξέλιξη των πραγματικών μισθών των υπαλλήλων.¹⁵⁴

Στη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία, ο πληθυσμός συνεχίζει να αυξάνεται, αν και με αργούς ρυθμούς, και φτάνει το 1933 τα 6.630.000 κατοίκους,¹⁵⁵ το 1935 6.839.440 κατοίκους και το 1939 ξεπερνά τα 7.000.000 κατοίκους.¹⁵⁶

Το ισοζύγιο εισαγωγών-εξαγωγών σε επίπεδο αξίας παραμένει αρνητικό την περίοδο 1935-1939¹⁵⁷ και οι τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης (ψωμί, μακαρόνια, κρέας, γάλα) εμφανίζουν γενικά αυξητικές τάσεις από το 1933 μέχρι και το 1938.¹⁵⁸

Από αυτό συνάγεται η ύπαρξη κάποιας οικονομικής στενότητας για ένα μεγάλο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού της περιόδου. Συνακόλουθα, ο υποσιτισμός ευρέων τμημάτων του

---

¹⁵² Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου. Επαγγέλματα, ..., ό. π., σ. 12.

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 326.

¹⁵⁴ Σ. Μπαμπανάσης, «Η διαμόρφωση της φτώχειας ...», ό. π., σ.111.

¹⁵⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Έτος VII, Αρ. 8 (80), σ. 309. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Mag/GRESYE_01_0001_00080.pdf

¹⁵⁶ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Έτος XII, (1940), Αρ. 10-12 (142), σ. 656. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Mag/GRESYE_01_0001_00142.pdf

¹⁵⁷ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1940, Έτος XII, Αρ. 10-12 (142), σ. 664. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Mag/GRESYE_01_0001_00142.pdf

¹⁵⁸ βλ. αναλυτικά Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Δεκέμβριος 1938, Έτος X, Αρ. 12 (120), σ.762 Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Mag/GRESYE_01_0001_00120.pdf

πληθυσμού, κατά τον Μεσοπόλεμο, υπήρξε φλέγον ζήτημα με μεγάλες διαστάσεις. Διαβά-
ζουμε πολύ γλαφυρά στη βιβλιογραφία, «η διατροφή του μέσου Έλληνα (σσ. τον Μεσοπό-
λεμο) ήταν ελλειμματική και μάλιστα στις πτωχές ορεινές περιοχές της χώρας δεν κάλυπτε
ούτε τις βασικές θερμοδικές ανάγκες του ανθρώπινου οργανισμού».¹⁵⁹

vi. Ένας μαχητικός, απεργιακός Μεσοπόλεμος

*Γιε μου, καλά μου τάλεγε το γνωστικό σου αχείλι
κάθε φορά που ορμήνευε, κάθε φορά που εμίλει:
Εμείς ταγίζουμε τη ζωή στο χέρι: περιστέρι,
κι εμείς ούτε ένα ψίχουλο δεν έχουμε στο χέρι.
Εμείς κρατάμε όλη τη γης μες στ' αργασμένα μπράτσα
και σκιάχτρα στέκονται οι Θεοί κι αφέντη έχουνε φάτσα.
[...]
Τι έκανες, γιε μου, εσύ κακό; Για τους δικούς σου κόπους
την πλευρωμή σου εζήτησες απ' άδικους ανθρώπους.
Λίγο ψωμάκι ζήτησες και σούδωκαν μαχαίρι
τον ιδρωτά σου ζήτησες και σούκοψαν το χέρι.
Δεν ήσουν ζήτουλας εσύ να πας παρακαλιώντας,
με τη γερή σου την καρδιά πήγες ορθοπατώντας.
Και χύμηξαν απάνω σου τα σμουλωχτά κοράκια
και σούπιαν το αίμα, γιόκα μου, σου κλείσαν τα χειλάκια.*

Γ. Ρίτσος, *Επιτάφιος* (αποσπάσματα από IX και XVI), Κέδρος, Αθήνα 2009, σ. 15, 22.

Οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των μεγάλων στρωμάτων του πληθυσμού, όπως εί-
δαμε, λόγω των χαμηλών μισθών και των συνθηκών δουλειάς, που είχαν μεν βελτιωθεί σε
σχέση με την αρχή του αιώνα, αλλά πάντως δεν ήταν εντελώς εναρμονισμένες με τα μέχρι
τότε νομοθετικά κεκτημένα (χαρακτηριστικό παράδειγμα το οκτάωρο που δεν τηρούνταν σε
πολλούς κλάδους την περίοδο του Μεσοπολέμου), ωθούσαν τους εργαζόμενους σε συχνότα-
τες και μαχητικές απεργιακές κινητοποιήσεις, που μετρούσαν συχνά τραυματίες και νεκρούς.
Θα μπορούσε να λεχθεί ότι οι δύο –σχεδόν- δεκαετίες που καλύπτουν τον ελληνικό Μεσοπό-
λεμο βρίθουν από κινητοποιήσεις, διαδηλώσεις και απεργίες κυρίως των εργατών, αλλά και

¹⁵⁹ Σ. Μπαμπανάσης..., ό. π., σσ. 113-114.

σε μικρότερη έκταση των δημόσιων υπαλλήλων, των αγροτών, όπως θα δούμε παρακάτω, και των φοιτητών.

Αναφορικά με τους φοιτητές είναι δυνατόν να υποστηριχτεί ότι στα χρόνια του Μεσο-

Εικόνα 15: Αθήνα 1929. Πεζοναύτες σε επιφυλακή έξω από το Παν/μιο κατά τη διάρκεια φοιτητικών συλλαλητηρίων.

Πηγή: Ψηφιοποιημένες συλλογές ΕΛΙΑ,
http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/6K10.086.JPG

πολέμου παρατηρήθηκε αφενός «ένα άνοιγμα της κοινωνικής βεντάλιας»,¹⁶⁰ δηλαδή εισέρχονταν στο πανεπιστήμιο ως φοιτητές νέοι από όλα τα κοινωνικά στρώματα. Αφετέρου οι φοιτητές οργανώνονταν, συνδικαλιζόνταν και γίνονταν διεκδικητικοί.

Έτσι, το 1924

διοργανώθηκε το πρώτο φοιτητικό συνέδριο από φοιτητές του Πανεπιστη-

μίου Αθηνών, το λεγόμενο «Α΄ Παμφοιτητικό Συνέδριο», και τον Μάη του 1936 το «Α΄ Πανσπουδαστικό Συνέδριο», στο οποίο συμμετείχαν φοιτητές από όλα τα πανεπιστημιακά ιδρύματα της εποχής και ιδρύθηκαν και διάφορα φοιτητικά σωματεία όλων των ιδεολογιών.

Οι φοιτητές της εποχής, δηλαδή, αρχίζουν να συζητούν όσα εκλαμβάνουν ως αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος ή ως προσκόμματα στις σπουδές τους (την καταβολή διδάκτρων, για παράδειγμα και το υψηλό κόστος σπουδών) και να κινητοποιούνται για την προώθηση των αιτημάτων τους. Κάνουν τουλάχιστον μία απεργία κατ' έτος, αλλά οι δυναμικότερες κινητοποιήσεις τους είναι του Νοεμβρίου του 1927, του Νοεμβρίου του 1929, του Μαρτίου του 1932 και του Μαρτίου του 1936 με αιτήματα αμιγώς σπουδαστικά (μείωση των διδάκτρων ή καθιέρωση μιας τρίτης εξεταστικής περιόδου) ή και οικονομικά.¹⁶¹ Όλες οι φοιτητικές κινητοποιήσεις αντιμετωπίστηκαν με την άμεση επέμβαση της αστυνομίας και με

160 «Ενοικιάζεται και ο Πρύτανης δε νοιάζεται. Πανεπιστήμιο και φοιτητές στον Μεσοπόλεμο», Συζητούν Αγγελική Χριστοδούλου και Βαγγέλης Καραμανωλάκης (Η εκπομπή μεταδόθηκε στις 19/11/2017), Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, 2021, σ. 20,

Πηγή: http://www.askiweb.eu/images/2_aiones_se_21_ekpompes/3FoititesSmall.pdf

161 Στο ίδιο, σ. 17.

συλλήψεις, κάποιες από τις οποίες πήραν και τη δικαστική οδό ή κατέληξαν σε πειθαρχικές διώξεις από το Πανεπιστήμιο.

Ωστόσο, οι φοιτητές δεν ήταν οι μόνοι που επέλεξαν τη μαχητική διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Το καλοκαίρι του 1923, με φλέγον ακόμη το ζήτημα μιας μακρόπνοης, προσφυγικής διαχείρισης, μια πανελλαδικής έκτασης απεργία συντάραξε τη χώρα ως αποτέλεσμα της μείωσης των ημερομισθίων και των απολύσεων, στις οποίες είχαν προχωρήσει πολλές βιομηχανίες. Λίγους μήνες πριν, κατά τον εορτασμό της Πρωτομαγιάς του 1923, οι εργάτες με ψήφισμά τους είχαν γνωστοποιήσει τα αιτήματά τους· μεταξύ άλλων ζητούσαν: «άμεσον καταπολέμησιν της αισχροκερδείας, λήψιν σοβαρών μέτρων διά την υγείαν των κατοίκων των πόλεων, διά τους εργαζομένους εις τα εργοστάσια και τους κοιτωνιζομένους εις τα ατμόπλοια εργάτας, λήψιν τελικών αποφάσεων επί των προ διμήνου υποβληθέντων προς την Επανάστασιν και την Κυβέρνησιν αιτημάτων των Εργατικών Κέντρων Αθηνών-Πειραιώς και της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος, άμεσον εφαρμογήν του οκταώρου εις όλα τα επαγγέλματα, άμεσον διά Νομοθετικού Διατάγματος αύξησιν των ημερομισθίων εμμίσθως εργαζομένων εργατών και υπαλλήλων, εκτέλεσιν δημοσίων και δημοτικών έργων, ίνα δι' αυτών δοθή εργασία κατ' αναλογίαν εις τους αργούντας εργάτας και πρόσφυγας» κ.ά.¹⁶²

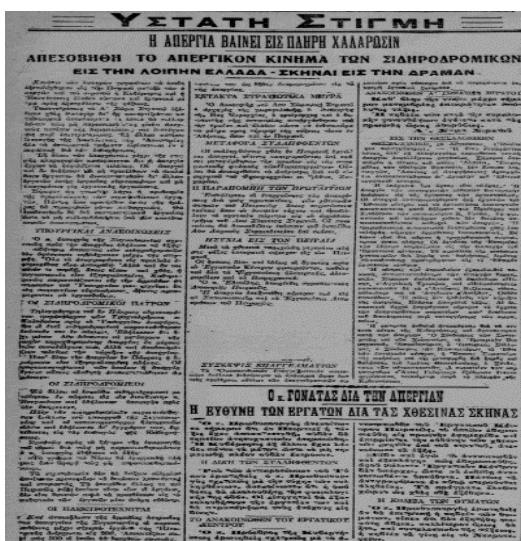
Η απεργία κατεστάλη σκληρά και στον Πειραιά υπήρξαν 11 νεκροί και πολλοί τραυματίες. Μάλιστα, η εφαρμογή του νόμου «Περί Υποχρεωτικής ασφαλίσεως των εργατών και των ιδιωτικών υπαλλήλων» (Νόμος 2868 της 16^{ης} Ιουλίου 1922), του πρώτου ασφαλιστικού νόμου της χώρας «που δεν περιορίζεται σε ειδική κατηγορία εργαζομένων και φιλοδοξεί να καλύψει περισσότερους από έναν κλάδους»,¹⁶³ η οποία είχε ανασταλεί εξαιτίας της μικρασιατικής καταστροφής και της πολιτικής αλλαγής, προχώρησε τελικά ως αντίβαρο της απηνούς

---

¹⁶² Εφημερίδα *Εμπρός*, 2/5/1923, σ. 2. Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=36429&seg=

¹⁶³ Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Νεφέλη, Αθήνα 2016, σσ. 392-393.

καταστολής της απεργίας. Ο παραπάνω νόμος τέθηκε σε εφαρμογή από τον Δεκέμβρη του ίδιου έτους με διατάξεις που επεξεργάζονταν κάποιες ρυθμίσεις του.

Εικόνα 16: Από τη δημοσιογραφική προβολή της απεργίας της 23/8/1923. Εφημερίδα *Εσπερινή*. *Εφημερίς Ελευθεροφρόνων Αρχών*.

Πηγή:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=36899&seg=

Την άνοιξη του 1925 ένα, νέο μαζικότατο κύμα απεργιών λαμβάνει χώρα. Την αρχή έκαναν στις 8 του Μάρτη οι σιδηροδρομικοί υπάλληλοι, -10.000 κατά τους υπολογισμούς της εποχής- που ανήκαν στους Κρατικούς Σιδηροδρόμους και τους ΣΠ.Α.Π. Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Αττικής, Βορειοδυτικής Ελλάδας και Πύργου.¹⁶⁴ Οι λόγοι που τους οδήγησαν στην απεργία ήταν η άρνηση της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου να «συντείνει εις την ίδρυσιν συνεταιρισμού καταναλώσεως και να ενισχύση το ταμείον συντάξεως των σιδηροδρομικών προβαίνουσα εν ταυτώ και εις σύστασιν ετέρου ταμείου συντάξεων διά τους σιδηροδρομικούς της Μακεδονίας».¹⁶⁵ Σύντομα κήρυξαν απεργία –σε ένδειξη αλληλεγγύης προς αυτούς- οι ναυτεργάτες και οι εργάτες ηλεκτρισμού, αλλά και οι καπνεργάτες, οι αρτεργάτες, οι υπάλληλοι φωταερίου και οι υπάλληλοι του δημοσίου.

¹⁶⁴ Εφημερίδα *Η Απογευματινή*, 8/3/1925, σ. 8 Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=45973&seg=

¹⁶⁵ Στο ίδιο.

Ακολούθησαν κι άλλες κινητοποιήσεις στην πρώτη αυτή ταραγμένη περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως για παράδειγμα, αυτή του Μάρτη του 1927, που υπήρξε πανεπαγγελματική και δυναμικότερη και η πρώτη για τον κλάδο των επαγγελματιοβιοτεχνών.

Διαβάζουμε στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Εμπρός* με τίτλο «Το κράτος κλονίζεται» ότι η αυτή απεργία κινήθηκε από «όργανα των σκοτίων υπονομευτών της κρατούσης τάξεως» που «έσπευσαν να εκσφενδονίσουν τον λίθον της απεργίας χωρίς προηγουμένως να υπολογίσουν πού θα έπιπτεν ούτος» και τελικά «έργων ιδικών των υπήρξεν η αιματηρά της οδού Πανεπιστημίου τραγωδία και θύματά των οι πεσούντες πολίται». Διερωτάται ο συντάκτης πώς «ο επαγγελματικός κόσμος, ο κόσμος των οικοκυραίων, των φιλονόμων και φιλησύχων πολιτών ενεφανίσθη αιφνιδίως εχθρός του ίδιου του εαυτού, της ησυχίας του και του κοινωνικού του καθεστώτος» και καταλήγει ότι «εκκλονίσθη διά πρώτην φοράν εις αυτάς τας βάσεις η ιδέα του Κράτους» από «άτομα ανήκοντα εις δύο διαφόρους μεν, αλλά συνεργαζομένας επί του παρόντος ιδεολογίας, οι αμετανόητοι στρατοκράται αφ' ενός και οι κομμουνισταί αφ' ετέρου αποπειράθησαν δοκιμαστικήν κατά του κυβερνητικού μετώπου κρούσιν».

Η εξέλιξη που, στην πραγματικότητα, ξεσήκωσε τους «νοικοκυραίους» επαγγελματιοβιοτέχνες της Αθήνας ήταν η επεξεργασία ενός νέου ενοικιοστασίου από την Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη. Η σχετική επιτροπή, η οποία συστάθηκε υπό την προεδρία του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Δικαιοσύνης, όριζε αυξήσεις όχι μεγαλύτερες του δωδεκαπλασίου του μισθώματος του 1914 για τα σπίτια και όχι μεγαλύτερες του δεκαεξαπλασίου για τα

Εικόνα 17: Η πανεπαγγελματική απεργία της 10^{ης} Μαρτίου 1927.

Εφημερίδα *Εμπρός*, 11/3/1927

Πηγή:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=36291&seg=

καταστήματα.¹⁶⁶ Ορίστηκε, δηλαδή, νέο ανώτατο θεμιτό μίσθωμα με επακόλουθα αφενός όσοι είχαν μισθώσει στο παρελθόν σπίτι ή κατάστημα με μίσθωμα μεγαλύτερο του ανώτατου θεμιτού να μην μπορούν να πάρουν χρήματα αναδρομικά, αλλά μόνο να ζητήσουν μείωση για το μέλλον και αφετέρου οι ιδιοκτήτες σπιτιών ή καταστημάτων, μετά την άρση του ενοικιοστασίου, να δικαιούνται να αξιώσουν μίσθωμα εντός του ορίου του ανώτατου θεμιτού. Διευκρινιζόταν, τέλος, ότι εξαιρούνταν από το ενοικιοστάσιο οι ομολογουμένως πλούσιοι, οι αλλοδαποί ιδιώτες και το αλλοδαπό δημόσιο.

Τον Φλεβάρη του 1927 οργανώθηκε στην Αθήνα το πρώτο «Πανεπαγγελματικό Συνέδριο», στο οποίο μετείχαν επαγγελματικές και βιοτεχνικές οργανώσεις από όλη την επικράτεια, προκειμένου να συζητηθούν ζητήματα του κλάδου τους, όπως το ενοικιοστάσιο, οι συμβάσεις με ξένες εταιρείες, η αισχροκέρδεια κ.ά. Η εκτελεστική επιτροπή του Συνεδρίου, ωστόσο, συνάντησε την άρνηση της Κυβέρνησης Ζαΐμη για διαπραγματεύσεις για την επίλυση των ζητημάτων αυτών και έτσι αποφασίστηκε ο απεργιακός αγώνας, που κορυφώθηκε με τρεις νεκρούς και αρκετούς τραυματίες από την κρατική καταστολή.

Στις 23 Μαρτίου της ίδιας χρονιάς πραγματοποιήθηκε μεγάλη συγκέντρωση των δημοσίων υπαλλήλων με αίτημα την απελευθέρωση του Γενικού Γραμματέα της Συνομοσπονδίας Δημοσίων Υπαλλήλων Ελλάδας, ο οποίος είχε συλληφθεί στα γεγονότα της 11^{ης} Μάρτη. Η πρώτη, όμως, απεργιακή κινητοποίηση των δημοσίων υπαλλήλων έγινε στις 29 Δεκεμβρίου 1927 με την κήρυξη δίωρης στάσης εργασίας. Είχαν προηγηθεί κινητοποιήσεις με αίτημα την καταβολή 13^{ου} μισθού εν όψει Χριστουγέννων –πάγιο, ανικανοποίητο αίτημα και των προηγούμενων χρόνων-. Ως αποτέλεσμα και σε αντίδραση της έντονης συνδικαλιστικής δράσης των δημοσίων υπαλλήλων, η κυβέρνηση ψήφισε τον Νόμο 3453 της 14^{ης} Μαρτίου 1928 «Περί απεργούντων δημοσίων υπαλλήλων», με τον οποίο θεωρούνταν ότι κάθε δημόσιος υπάλληλος που απεργούσε υπέβαλε την παραίτησή του στην υπηρεσία του.

Εξάλλου, μέσα στο κλίμα της πολιτικής αστάθειας που χαρακτήριζε τη δεκαετία του '20, είχαν ανασταλεί οι εγγυήσεις μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων ήδη από το 1923, προκειμένου να είναι εφικτές οι διοικητικές εκκαθαρίσεις για μια αρεστή στο εκάστοτε κυβερνών κόμμα σύνθεση του κρατικού μηχανισμού. Το κράτος θα απαγορεύσει δύο φορές την απεργία των δημοσίων υπαλλήλων, το 1926 και το 1928,¹⁶⁷ και από το 1928 θα επισείει, όπως

¹⁶⁶ Εφημερίδα *Σκριπτ*, 14/2/1927, σ. 3, Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33210&seg=

¹⁶⁷ Ε. Αβδελά, ... ό. π., σ. 239.

είπαμε, και την απειλή της απόλυσης για τους συνδικαλιζόμενους που διέδιδαν ιδέες «προς ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος» στο πλαίσιο του «Ιδιώνυμου».

Εικόνα 18: Επάνω: Εικόνα από τη δημοσιο-υπαλληλική συγκέντρωση της Αθήνας στην εφημερίδα Έθνος, 29/12/1927.

Πηγή:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=32866&seg=

Εικόνα 19, Επάνω: Διαμαρτυρία καπνεργατών Καβάλας για την αύξηση των εισφορών τους υπέρ του ΤΑΚ και για την κράτηση συναδέλφων τους. Εφημερίδα Ριζοσπάστης, 2/2/1929.

Πηγή:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=36241&seg=

Εικόνα 20, Επάνω: Η έναρξη της απεργίας των εργαζομένων στα μεταλλεία Λαυρίου, που κράτησε 47 ημέρες. Από το ίδιο φύλλο.

Πηγή:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=36241&seg=

Την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου, σημειώθηκαν κι άλλες απεργιακές κινήσεις των εργαζομένων σε διάφορους τομείς, όπως αυτή του Φλεβάρη του 1929 από τους καπνεργάτες της Καβάλας ή τους μεταλλωρύχους του Λαυρίου και τους εργάτες στα εργοστάσια της Ελευσίνας την ίδια χρονιά, καθώς και η απεργία των εργαζόμενων στο εργοστάσιο φωταερίου, που για δύο μήνες θα σκοτεινιάσει την πρωτεύουσα. Βασικά αιτήματα, μεταξύ άλλων, ήταν η αύξηση των ημερομισθίων τους κι η πλήρης εφαρμογή του οκταώρου.

Στο φύλλο της 1^{ης} Γενάρη 1929 του *Ριζοσπάστη* διαβάζουμε ότι στις 27 Δεκεμβρίου 1929 στη Δράμα «ξέσπασε σαν ηφαίστειο η αγανάχτηση των αγροτών της περιφέρειας». Ένα ογκώδες συλλαλητήριο σχηματίστηκε με αφορμή μια απόφαση της Οικονομικής Εφορίας περί φορολόγησης, «όπου το κράτος εμφανίζεται ξετσιπίωτα στους καπνοπαραγωγούς με το ληστρικό του χαρακτήρα». Σημειώνεται, βέβαια, ότι «η αιτία είναι ό, τι κάνει όλους τους αγρότες να αγαναχτούν και να εξεγείρονται. Οι φόροι, η πείνα, η τοκογλυφία, η έλλειψις αγροτικής ασφαλείας, σχολείων...»¹⁶⁸

Εικόνα 21: Η δημοσιογραφική προβολή του αγροτικού συλλαλητηρίου της Μακεδονίας, στις αρχές του 1929 στον *Ριζοσπάστη*.

Πηγή: <file:///C:/Users/30697/Desktop/document%2012.pdf>

Αλλά και τη δεκαετία του '30 συντάραξαν απεργίες και διαδηλώσεις, που φανερώ-

Εικόνα 22: Η απεργία στα Ταχυδρομεία-Τηλεγραμμεία-Τηλεφωνεία (ΤΤΤ) τον Μάη του 1932, από το φύλλο του *Ριζοσπάστη* στις 20/5/1932

νουν την οικονομική ανασφάλεια πολλών εργαζομένων, τις δυσχερείς συνθήκες δουλειάς και την αναλγησία των κυβερνήσεων, μολονότι πρόκειται για μια περίοδο που θα «γεννήσει» μέτρα κοινωνικής προστασίας. Τέτοια είναι η ίδρυση της Εργατικής Εστίας το 1931 ή ο Νόμος περί κοινωνικών ασφαλίσεων που ψηφίζεται το 1934 και το σύστημα των Συλλογικών Συμβάσεων εργασίας που αρχίζει να εφαρμόζεται το 1935.

168 Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 1/1/1929, σ. 1. Πηγή: <file:///C:/Users/30697/Desktop/document%2012.pdf>

Πιο συγκεκριμένα, ήδη από την άνοιξη του 1932 η χώρα γνωρίζει εντεινόμενους κοινωνικούς αγώνες ως αποτέλεσμα των μέτρων για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης που είχε στο μεταξύ ενσκήψει και στην Ελλάδα, τα οποία δοκιμάζουν την αντοχή των εργαζομένων· απεργίες σιδηροδρομικών, αρτεργατών, αυτοκινητιστών και κινητοποιήσεις των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών καλύπτουν τις σελίδες του τύπου της εποχής.

Στις 8 Μαΐου απεργούν οι μυλεργάτες της Καλαμάτας και προς ενίσχυσή τους κατεβαίνουν σε απεργία και οι λιμενεργάτες της πόλης, οι οποίοι διατυπώνουν τα αιτήματά τους στους αλευροβιομηχάνους, αλλά αυτά δε γίνονται δεκτά. Τα επεισόδια κορυφώθηκαν, όταν ατιμόπλοιο φορτωμένο με σιτάρι πλεύρισε το λιμάνι επιχειρώντας την εκφόρτωσή του στο σιλό και οι απεργοί επιχείρησαν να το σταματήσουν, οπότε δέχτηκαν τα πυρά του στρατού και της χωροφυλακής. 7 νεκροί και πολλοί τραυματίες ήταν ο απολογισμός της κρατικής καταστολής, η οποία ξεσήκωσε όλους σχεδόν τους εργαζόμενους της πόλης. Οι απεργοί περιέφεραν οργισμένοι τους νεκρούς τους μέσα στην πόλη και επετίθεντο στις δυνάμεις της χωροφυλακής και του στρατού, οι επαγγελματίες κήρυξαν απεργία κλείνοντας τα καταστήματά τους, ομοίως έπραξαν και οι εργατικές οργανώσεις με πρώτους τους αρτεργάτες, ενώ ο Ιατρικός Σύλλογος και ο Δικηγορικός Σύλλογος εξέδωσαν ψηφίσματα διαμαρτυρίας για τη βιαιότητα της αντιμετώπισης της απεργίας.

Επρόκειτο για τα γεγονότα που έμειναν γνωστά ως «Λιμενεργατικά» και πυροδοτήθηκαν, όπως διαβάζουμε στον τύπο, από την αντικατάσταση «εργατικών βραχιόνων από τας απορροφητικές μηχανάς του λιμένος διά την εκφόρτωσιν των σιτηρών».¹⁶⁹ Αυτή η εξέλιξη είχε ως αποτέλεσμα την απόλυση 200 περίπου λιμενεργατών χάριν του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού του λιμανιού. Θεωρητικά, οι λιμενεργάτες θα αποζημιώνονταν, ωστόσο, η θρυαλίδα του ξεσηκωμού τους υπήρξε το γεγονός της καθυστέρησης της αποζημιωσής τους σε μια περίοδο όξυνσης της ανεργίας, όπως και η «κυνική» ευκολία με την οποία απομακρύνονταν από τον χώρο της εργασίας τους.

---

¹⁶⁹Εφημερίδα *Πρωία*, 10/5/1934, σ. 1. Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=38195&seg=

Έχει σημασία να αναφέρουμε, ως ένδειξη της αμειλικτής καταστολής αυτής και άλλων εργατικών διεκδικήσεων, ότι κάποιους μήνες αργότερα έγινε και δίκη για τα αιματηρά γεγονότα της Καλαμάτας, στην οποία βρέθηκαν κατηγορούμενοι 6 εργάτες, κάποιιο από τους

οποίους καταδικάστηκαν σε φυλάκιση και άλλοι σε εξορία.

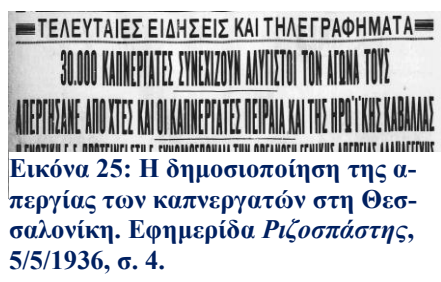
Εικόνες 23 α και β: Ο μηχανικός εκσυγχρονισμός πάνω από το ανθρώπινο εργασιακό κόστος. Άρθρα στην εφημερίδα *Πρωία*. Επάνω δεξιά διαβάζουμε: «Η μηχανική πρόοδος ενός λιμένος δεν μπορεί, βέβαια, να ν' αναστέλλεται διά τον λόγον ότι δι' αυτής είναι δυνατόν ν' αχρηστευθή αριθμός εργατών» Εφημερίδα *Πρωία*, 10/5/1934.

Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=38195&seg=

Εικόνα 24: Η κάλυψη των «Λιμενεργατικών» της Καλαμάτας από την Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 9/5/1934, σ. 6.

Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=38195&seg=

Εικόνα 25: Η δημοσιοποίηση της απεργίας των καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη. Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 5/5/1936, σ. 4.

Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=36251&seg=

Στις 29 Απριλίου 1936 οι καπνεργάτες της Θεσσαλονίκης κατεβαίνουν σε απεργία διαρκείας, με αιτήματα την αύξηση του ημερομισθίου τους από 75 σε 135 δραχ, σύμφωνα με τη «σύμβαση Παπαναστασίου», την ο-

ποία παραβίαζαν οι καπνέμποροι, και την τήρηση του οκτάωρου και στον κλάδο τους. Την ίδια ώρα και άλλα μεγάλα καπνεργατικά κέντρα βρίσκονταν σε αναταραχή,¹⁷⁰

Ο Μεταξάς, που μόλις είχε λάβει ψήφο εμπιστοσύνης από τους Φιλελεύθερους και το Λαϊκό Κόμμα, ακολουθούσε παρελκυστική πολιτική υποσχέσεων. Ενώ, με άλλα λόγια, δήλωνε ότι θα ικανοποιήσει τα αιτήματα των εργατών, κατέστειλε με τόση ωμότητα τη διαδήλωση προς τη Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος, ώστε ώθησε και άλλους κλάδους εργαζομένων σε απεργία (σιδηροδρομικοί, αυτοκινητιστές, εργαζόμενοι στον ηλεκτρισμό, αρτεργάτες, βιομηχανικοί εργάτες). Την επομένη, η -για ακόμη μια φορά- άγρια καταστολή της νέας κινητοποίησης μετρούσε 12 νεκρούς και πάνω από 200 τραυματίες. Ήταν το αιματηρό αυτό εργατικό συλλαλητήριο που χρησιμοποιήθηκε και ως πρόσχημα, για να πειστεί ο Γεώργιος ο Β' για την αναγκαιότητα της δικτατορικής εκτροπής.

Εικόνα 26, Αριστερά: Στιγμιότυπο με τις περιπόλους των έφιππων στρατιωτών να επελαύνουν κατά των απεργών στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Έθνος*, με ημερομηνία 10/5/1936.

Στη λεζάντα διαβάζουμε «...μόνον το γεγονός ότι τα τόσον πολυάριθμα θύματα εσημειώθησαν σχεδόν αποκλειστικώς μεταξύ των απεργών, ομιλεί αφ' εαυτού. Η αιματοχυσία δεν υπήρξεν αποτέλεσμα προσπαθείας

προς πρόληψιν εκτρόπων, προς καταστολήν αναρχικών εκδηλώσεων, αλλ' απλούστατα ελλείψεως ψυχραιμίας μεταξύ των επί κεφαλής των ενόπλων δυνάμεων, συντελοούσης και της νοοτροπίας, που έχει δυστυχώς ριζωθή μεταξύ των οργάνων της τάξεως και θέλει να βλέπη και από ένα εχθρόν του κοινωνικού καθεστώτος, ένα κομμουνιστήν, ένα ανατροπέα εις κάθε απεργόν που κατέρχεται εις το δρόμον».

Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=32870&seg=

Οι παραπάνω απεργιακές κινητοποιήσεις και ποικίλες άλλες (των καπνεργατών του Βόλου τον Ιούνιο του 1928, των αρτοποιών του Πειραιά τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου, των μεταλλωρύχων της Χαλκιδικής τον Γενάρη του 1929, των κεραμοποιών του Βοτανικού τον Ιούνιο του 1929, των άνεργων καπνεργατών της Θάσου τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους κ.ά.),

¹⁷⁰ βλ. αναλυτικά Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 4/5/1936, τις στήλες «Η νίκη των καπνεργατών νίκη ολόκληρης της εργατικής τάξης» και «Για ποια αιτήματα απεργούν 20 χιλιάδες καπνεργάτες. Η στάση καπνεμπόρων-κυβέρνησης», Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=36251&seg=

που για λόγους συντομίας δεν αναλύονται εδώ, καταδεικνύουν πως οι φορείς των διαμαρτυριών -το εργατικό κίνημα και οι μισθωτοί- αρθρώνουν και διεκδικούν αιτήματα που δεν ανάγονται πλέον «στη σφαίρα της αναδιανομής του κοινωνικού προϊόντος (κρατικός προϋπολογισμός) ούτε στη συγκρότηση ενός νέου θεσμικού πλαισίου οικονομικής δράσης (π.χ. διανομή της γης)»,¹⁷¹ αλλά αφορούν την αύξηση των αμοιβών, την καλυτέρευση των συνθηκών εργασίας, την παροχή κοινωνικής ασφάλισης και εν γένει την αναγνώρισή τους ως συντελεστών της οικονομικής ανάπτυξης και εξέλιξης του κράτους.

Ο Σακελλαρόπουλος, μάλιστα, διακρίνει δύο υποπεριόδους κοινωνικής διαμαρτυρίας στον Μεσοπόλεμο.¹⁷² Η πρώτη εκτείνεται έως το 1927, οπότε οι κινητοποιήσεις αφενός μεν πυροδοτούνται από την ακρίβεια των βασικών ειδών διατροφής και τον μεταπολεμικό πληθωρισμό, αφετέρου δε «χαλυβδώνονται» μέσα στη γενικότερη πολιτική συγκυρία της πώλωσης και του περιορισμού των πολιτικών ελευθεριών, καθώς και της συγκρότησης του ΣΕΚΕ και της ΓΣΕΕ. Σε αυτή την περίοδο «γεννιέται» ως βασικό αίτημα η αύξηση των μισθών και των ημερομισθίων, ενώ ακούγονται και συνθήματα που καταδικάζουν τις συλλήψεις και τις εξορίες ή τις απόπειρες πραξικοπημάτων.

Η δεύτερη περίοδος εκκινεί από το 1927 και γνωρίζει την κορύφωσή της το 1932· είναι η περίοδος κατά την οποία εισέρχονται νέες κοινωνικές δυνάμεις στους διεκδικητικούς αγώνες, τα λεγόμενα μικροαστικά στρώματα, ενώ παράλληλα, μεταβάλλεται και το περιεχόμενο των διεκδικήσεων, όχι ασύνδετα με την αύξουσα ανεργία των χρόνων αυτών.¹⁷³ Ειδικά από το 1932 έως και το 1936 η χώρα «από άκρου εις άκρον έχει γίνει ένα πεδίο όπου όλοι απεργούν, όλοι κινητοποιούνται, όλοι ζητούν προστασία από τους κλονισμούς της διεθνούς αγοράς»¹⁷⁴. Η ίδρυση ασφαλιστικών ταμείων και η καθιέρωση επιδομάτων ανεργίας προβάλλουν ως αφορμές των μεγαλύτερων απεργιών της περιόδου αυτής.

Τα νέα στοιχεία που χαρακτηρίζουν, ακόμη, τη δεύτερη αυτή μαχητικότερη περίοδο των διεκδικήσεων είναι η μαζική συμμετοχή και η συλλογικοποίηση του αγώνα μέσω της κινητοποίησης ευρέων στρωμάτων του πληθυσμού και η αμφισβήτηση του ίδιου του κρατικού μηχανισμού με την κατάληψη τοπικών αρχών σε επαρχιακές πόλεις ενίοτε και με τη χρήση

---

¹⁷¹ Θ. Σακελλαρόπουλος, ό. π., σ. 186.

¹⁷² Στο ίδιο, σσ. 188-200

¹⁷³ Από τους 75.000 ανέργους του 1928, οδηγήμαστε στους 127.000 την επόμενη χρονιά και το 1932 στους 237.000. Δηλαδή, μέσα σε 4 χρόνια ο αριθμός των ανέργων υπερτριπλασιάστηκε. (Οι αριθμοί από Θ. Σακελλαρόπουλος, ό. π., σ. 195)

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 196.

όπλων εκ μέρους των απεργών (Πύλος, Αύγουστος 1935). Η άγρια καταστολή, με τη συνδρομή του στρατού, που σχεδόν πάντα αφήνει πίσω της νεκρούς και τραυματίες και οδηγεί σε συλλήψεις, καταδίκες ή εξορίες, οξύνει περαιτέρω τα πνεύματα και «σφυρηλατεί» το κράτος ως εχθρό.

III. ΚΥΡΙΩΣ ΘΕΜΑ

A. Η γεωργία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: χαρακτηριστικά, στοχεύσεις, αδυναμίες.

«Ο θεσμός της ιδιοκτησίας δεν είναι ιερός, ούτε φυσικός. Είναι θεσμός ιστορικός, προστατευόμενος υπό τον Κράτους χάριν της κοινωνικής σκοπιμότητας. Είναι κοινωνική λειτουργία κι όχι jus utendi et abutendi».

Χρ. Ευελπίδης, *Γεωργικόν Δίκαιον και Αγροτική Πολιτική. Περίληψις μαθημάτων Χρ. Ευελπίδη, Καθηγητού εις την Πάντειον Σχολήν Πολιτικών Επιστημών*, Εκδόσεις Αργ. Παπαζήσης, Αθήνα 1943, σ. 27.

Πίνακας 3: Είδη καλλιέργειας και μέσοι όροι στρεμματικών αποδόσεων σε γλγρ (1914-1932)

Είδη καλλιέργειας	Μέσοι όροι Στρεμματ. αποδόσεων εις χιλγρ.					'Αναλογία τοίς 0)ο πρός 1914.			
	1914	1915-19	1920-24	1925-29	1930-32	(2):(1)	(3):(1)	(4):(1)	(5):(1)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)				
I.-Σιτηρά { α) Σίτος	81	70	59	65	58	86	73	80	72
{ β) Υπόλοιπα σιτηρά*	111	84	83	76	74	76	75	68	67
II.-*Όσπρια	76	62	61	52	55	82	80	68	72
III.-Προϊόντα λαχανοκήπων	555	486	462	445	589	88	83	80	106
IV.-Βιομηχανικά και άρωματικά προϊόντα	67	67	68	63	49	100	101	91	73
V.-Ζωοτροφικά προϊόντα	286	288	234	251	284	101	82	88	99
V.-*Άμπελοι.	286	187	169	236	218	65	59	83	76
VII.-Σταφίς.	275	172	213	250	222	63	77	91	81

(*) [Κριθή, σμιγός, άραβόσιτος, βρώμη, και σίκαλις.]

Πηγή: Μπ. Αλιβιζάτος, «Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής: Μέρος Α', τα δεδομένα του ζητήματος», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, τόμ. 2, τεύχ. Γ, 1933, σ. 343.

κυρίως με την παύση της επίμορτης καλλιέργειας σε μεγάλο τμήμα της χώρας, προκάλεσαν μια σοβαρή μεταβολή του ελληνικού, γεωργικού τοπίου.

Η έναρξη του Μεσοπολέμου σηματοδοτεί για την ελληνική, αγροτική οικονομία θεμελιώδεις μεταβολές, ως αποτέλεσμα των γενικότερων αναπροσαρμογών που εγκαθιδρύθηκαν μετά τον πόλεμο. Αναντίρρητα, η κατάργηση της μεγάλης, έγγειας ιδιοκτησίας μέσω της αγροτικής μεταρρύθμισης και του αγροτικού εποικισμού των προσφύγων και η αλλαγή των όρων εργασίας στη γεωργική μονάδα,

Αναγνωρίζεται, έτσι, ένας ολότελα νέος προσανατολισμός στην ελληνική γεωργία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και σκιαγραφείται μια νέα εικόνα με κύριες συνιστώσες: α) τη μείωση των στρεμματικών αποδόσεων ειδικά στα δημητριακά, β) την αύξηση του καλλιεργούμενου εδάφους και γ) την αλλαγή του είδους κάποιων καλλιεργειών.¹⁷⁵

Σύμφωνα και με τον πίνακα 3, είναι εμφανέστατη η πτώση των στρεμματικών αποδόσεων της καλλιέργειας σιτηρών, οσπρίων, προϊόντων λαχανόκηπου, αμπελιών και σταφιδάμπελων, η οποία, μάλιστα, παρουσιάζεται ευθύς μετά την έκρηξη του πολέμου και την επικρατούσα πολιτική αναταραχή στο εσωτερικό της χώρας, επεκτείνεται δε μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Εξάιρεση αποτελούν τα προϊόντα λαχανόκηπου που γνωρίζουν μια αύξηση στη στρεμματική τους απόδοση τη διετία 1930-1932.

Εν αντιθέσει, οι βιομηχανικές καλλιέργειες, όπως και οι καλλιέργειες των ζωοτροφικών προϊόντων δεν εμφανίζουν καθόλου ή δεν εμφανίζουν σοβαρή μείωση των στρεμματικών τους αποδόσεων. Συνεπώς, μπορεί να λεχθεί ότι ορισμένες καλλιέργειες επλήγησαν περισσότερο. Έτσι, η μέση μείωση των στρεμματικών αποδόσεων στα αμπέλια και τη σταφίδα, στα χρόνια 1920-1924, ανήλθε στο 32% και η αντίστοιχη μείωση στα σιτηρά στο 26%.¹⁷⁶

---

¹⁷⁵ Μπ. Αλιβιζάτος, «Η μεταπολεμική εξέλιξη της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδραση της αγροτικής πολιτικής: Μέρος Α', τα δεδομένα του ζητήματος», *Επιθεώρησης κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, 2(Γ) 341-386 (1933), σ. 342. Πηγή: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:14754> (τελ. πρόσβαση: 4/10/2022)

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 345.

Η μικρή στρεμματική απόδοση αντιστράφηκε από το 1932 και διατηρήθηκε ανοδική κατά το υπόλοιπο της δεκαετίας του 1930. Μέχρι τότε, όμως, υπήρξε γενικώς μικρή η απόδοση των καλλιεργούμενων στρεμμάτων, -ιδίως όσον αφορά το σιτάρι-, κάλυπτε, δηλαδή, όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό.¹⁷⁷

Πίνακας 4: Μέση παραγωγή γεωργικών προϊόντων στην Ελλάδα (1914-1932)

Είδη καλλιεργείας	Μέση παραγωγή εις χιλιάδας μετρικών στατήρων					Αναλογία τοίς ο)ο πρὸς 1914.				
	1914	1915-19	1920-24	1925-29	1930-32	(2):(1)	(3):(1)	(4):(1)	(5):(1)	
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)					
I.-Σιτηρά {	α) Σίτος	3568,1	2840,9	2561,1	3326,5	3447,8	80	72	93	97
	β) Ὑπόλ. σιτηρά	5164,8	3785,2	4036,2	4450,7	5182,3	73	80	86	100
II.-Ὄσπρια	492,6	420,4	299,8	279,4	400,7	85	61	56	81	
III.-Προϊόντα λαχανοκήπ.	2172,-	1484,9	1109,9	1330,2	2423,6	68	51	61	112	
IV.-Βιομηχανικά καὶ ἄ- ρωματικά προϊόντα	433,8	310,4	478,7	781,9	659,2	71	110	180	152	
V.-Ζωοτροφικά προϊόντα	1274,7	882,6	938,2	1301,3	2028,1	69	73	102	159	
VI.-Ἀμπελοι	4204,1	3187,2	2231,8	2891,6	3113,3	76	53	69	74	
VII.-Σταφίς	1811,1	1411,8	1619,9	1663,8	1535,1	78	89	92	84	

Πηγή: Μπ. Αλιβιζάτος, «Η μεταπολεμική της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής: Μέρος Α', τα δεδομένα του ζητήματος», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, τόμ. 2, τεύχ. Γ, 1933, σ. 349.

Η έντασή της διαφαίνεται καλύτερα, εάν συγκριθεί με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές στρεμματικές αποδόσεις: η απόδοση (κι η παραγωγικότητα) των ελληνικών καλλιεργειών υστερεί κατά πολύ της στρεμματικής απόδοσης των καλλιεργειών σε βαλκανικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Μόνον στις αποδόσεις των σταφιδάμπελων η θέση της Ελλάδας εμφανίζεται καλύτερη συγκρινόμενη με άλλες σταφιδοπαραγωγικές χώρες (π.χ. Βουλγαρία, Ισπανία, Αυστρία).¹⁷⁸

Συνακόλουθα, σε σχέση με την προπολεμική περίοδο παρουσιάζεται σημαντική μείωση της παραγωγής όλων των γεωργικών προϊόντων (με εξαίρεση τον καπνό), η οποία προσδιορίζει τα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια, παρόλο που από το 1924 και ως το 1932 η γεωργική παραγωγή γνωρίζει εν γένει μια αξιοσημείωτη ώθηση.

¹⁷⁷ βλ. αναλυτικά Μπ. Αλιβιζάτος, «Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής: Μέρος Β': Αι στρεμματικά αποδόσεις εις την ελληνικήν γεωργίαν κατά την τελευταίαν εικοσαετίαν», Κεφάλαιο III: Η συγκριτική εξέλιξις των αποδόσεων του σίτου και η στατιστική αυτής περιγραφή και ανάλυσις», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, τόμ. 3, τεύχ. Α, 1934, σ. 73.

¹⁷⁸ Μπ. Αλιβιζάτος, «Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής: Μέρος Α'.., ό. π., σ. 348.

Η παραγωγικότητα, με άλλα λόγια, των καλλιεργειών βελτιώνεται μεν από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1920 και ως το τέλος της βαίνει αυξανόμενη για όλα τα καλλιεργητικά είδη της χώρας –η παραγωγή της σταφίδας μόνο γνωρίζει πτώση στο μεταίχμιο των δεκαετιών '20 και '30-, αλλά δεν ξεπερνά τα προπολεμικά επίπεδα παραγωγής για αρκετά γεωργικά προϊόντα πλην των βιομηχανικών, των προϊόντων λαχανόκηπου, των ζωοτροφικών προϊόντων και οριακά και των σιτηρών, που στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ξεπερνούν την παραγωγή του 1914 σε μετρικούς στατήρες.

Κάποιοι παράγοντες, που έχουν επισημανθεί ως υπεύθυνοι της παραπάνω κατάστασης, ήταν, μεταξύ άλλων, η μακρόχρονη πολεμική περίοδος, η οποία όχι μόνον απέσπασε για μια δεκαετία τους καλλιεργητές από τα ειρηνικά τους έργα, αλλά και επέδρασε καταλυτικά στη γεωμορφολογία των εδαφών, ιδίως των πεδιάδων των βόρειων επαρχιών της χώρας, οι οποίες έγιναν το πεδίο των μαχών, καθώς και η ριζική ανατροπή του καθεστώτος της εγγείου ιδιοκτησίας, που συνόδευσε την ανταλλαγή των μειονοτήτων αφενός και την αγροτική μεταρρύθμιση αφετέρου μάλλον απροσχεδίαστα.¹⁷⁹

Επιπλέον, η έκταση των στρεμμάτων που αποδίδονται στην καλλιέργεια λοιπών σιτηρών εκτός σιταριού, βιομηχανικών-αρωματικών προϊόντων και σταφίδων αυξάνεται την περίοδο 1920-1924 σε σχέση με τα αντίστοιχα προπολεμικά επίπεδα και από το 1925 αυξάνονται και οι καλλιεργούμενες με σιτάρι και ζωοτροφικά προϊόντα εκτάσεις.

Πίνακας 5: Μέσοι όροι καλλιεργηθεισών εκτάσεων σε χιλ. στρέμματα (1914-1932)

Είδη Καλλιεργείας	Μέσοι όροι καλλιεργηθεισών εκτάσεων εις χιλιάδ. στρεμμάτων					Αναλογία τοίς ομοίς πρὸς 1914			
	1914	1915-19	1920-24	1925-29	1930-32	(2):(1)	(3):(1)	(4):(1)	(5):(1)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)				
I.-Σιτηρά { α) Σίτος	4403.9	4058.9	4292.1	5060.1	5921.3	92	97	115	134
{ β) Υπόλοιπα σιτηρά	4699.6	4461.1	4859.9	5870.0	7009.4	95	103	125	149
II.-Ψοπρία	645.0	673.4	490.2	541.2	720.8	104	76	84	112
III.-Προϊόντα λαχανοκήπων	391.1	305.5	240.1	298.7	411.3	78	61	76	105
IV.-Βιομηχανικά και άρωματικά προϊόντα	644.9	475.-	704.5	1239.3	1346.9	74	109	192	209
V.-Ζωοτροφικά προϊόντα	444.7	306.1	401.4	519.3	735.8	69	90	117	165
VI.-Άμπελοι	1468.-	1706.9	1319.2	1223.2	1429.8	116	90	83	97
VII.-Σταφίς	658.5	821.6	758.6	664.6	690.3	125	115	100	105
Σύνολον καλλιεργειών	13 355.6	12 924.8	13 066.-	15501.8	18265.6	97	98	116	137

Πηγή: Μπ. Αλιβιζάτος, «Η μεταπολεμική της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής: Μέρος Α', τα δεδομένα του ζητήματος», Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής, τόμ. 2, τεύχ. Γ, 1933, σ. 350

¹⁷⁹ Κ. Κωστής, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987, σ. 110-111.

Αντίθετα, οι εκτάσεις που προορίζονταν για καλλιέργεια αμπελιών ή για λαχανόκηπους μειώθηκαν καθ' όλη τη δεκαετία του '20 και μόνο προς τις αρχές της επόμενης δεκαετίας γνώρισαν αύξηση. Συνολικά, πάντως, η ταχεία επέκταση του καλλιεργούμενου εδάφους αντικατοπτρίζεται στην κατά 40% περίπου αύξηση των καλλιεργηθεισών εκτάσεων από το 1925 μέχρι το 1932.¹⁸⁰

Γενικότερα, για την ανάπτυξη της σταφίδας ως εμπορευματικής καλλιέργειας χρειάζεται να επισημάνουμε ότι αυτή δεν είχε επιτευχθεί, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, μόνο χάρη στο μεγάλο εισόδημα που μπορούσε να αποφέρει, αλλά και διότι δεν εμπόδιζε την παράλληλη καλλιέργεια δημητριακών για την κάλυψη των αναγκών της αγροτικής οικογένειας. Το αντίθετο, μάλιστα: η ραγδαία επέκταση της καλλιέργειας της σταφίδας από το τέλος του 19^{ου} αιώνα και εξής ακολουθεί την πτώση των αποδόσεων των δημητριακών και συντελεί στη βελτίωσή τους.¹⁸¹ Έχει επισημανθεί εξάλλου, ότι η καλλιέργεια του αμπελιού για την παραγωγή κρασιού, ήδη από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, αποτελούσε πανελλαδικά την κυριότερη πηγή εσόδων για τον μικρό καλλιεργητή, ο οποίος, όμως, κατά βάση ασχολούνταν με την καλλιέργεια δημητριακών.¹⁸²

Μπορούμε, συνοψίζοντας, να ισχυριστούμε ότι καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '20, σύμφωνα και με τις Ετήσιες Γεωργικές Στατιστικές των ετών 1922-1930, το μεγαλύτερο τμήμα των καλλιεργούμενων εκτάσεων στην Ελλάδα αφορούσε την καλλιέργεια σιτηρών, η οποία κάλυπτε σταθερά το 69-71% των εκτάσεων, με μια αυξητική τάση από το 1924 και σε όλη την υπόλοιπη δεκαετία. Ωστόσο, η κατά στρέμμα απόδοση του σίτου γνωρίζει σημαντική μείωση: από 67 χιλιόγραμμα που κατά μέσο όρο απέδιδε το στρέμμα την περίοδο 1925-1927, στα 57 χιλιόγραμμα την τριετία 1928-1930.¹⁸³ Αναπόδραστα, η εγχώρια παραγωγή σιταριού δεν μπορεί να καλύψει τις ανάγκες του πληθυσμού και η εισαγωγή ποσοτήτων σίτου, που αυξάνονται προοδευτικά, καθίσταται αναγκαία: το 1931 εισάγονται 662.896 τόνοι

---

180 Μπ. Αλιβιζάτος, «Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επ' αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής: Μέρος Α'...», ό. π., σ. 350.

181 Δ. Κ. Ψυχογιός, *Προϊκές, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1995, σ. 39.

182 Σ. Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2003, σ. 233.

183 Χρ. Ευελπίδης, «Γεωργική επισκόπησης της Ελλάδος κατά το έτος 1931», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής, τόμ. 1*, τεύχ. Α, 1932, σ. 128. Πηγή: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:14667>

και το 1930 εισάγονται 574.689 τόνοι, έναντι 441.146 τόνων που είχαν εισαχθεί την πενταετία 1924-1927.¹⁸⁴

Από το 1927 εγκαινιάζεται, μάλιστα, η πολιτική συγκέντρωσης σίτου με σύμβαση μεταξύ αλευροβιομηχάνων και ελληνικού δημοσίου (για συγκέντρωση και αγορά των σιτηρών σε καθορισμένες τιμές και τη μεταπώλησή τους έπειτα στους αλευροβιομηχάνους) και τη σύσταση της Κεντρικής Επιτροπής Προστασίας Εγχώριας Σιτοπαραγωγής (ΚΕΠΕΣ).

Ο νόμος 3598/1928 «Περί προστασίας της εγχωρίου σιτοπαραγωγής»,¹⁸⁵ τον οποίο εισηγήθηκε ο Παπαναστασίου ως Υπουργός Γεωργίας της οικουμενικής κυβέρνησης Ζαΐμη, αντικατόπτριζε σε πρακτική βάση τον προσανατολισμό της χώρας στην επιδίωξη της σιταρκειας.

Η συγκεκριμένη επιτροπή είχε ως κύριο έργο την εξίσωση, μέσω της εξαγοράς, των τιμών του εγχώριου και του εισαγόμενου σίτου και τη συγκράτησή τους σε ανεκτά επίπεδα σε περιόδους σοβαρών υποτιμήσεων του είδους. Παράλληλα, μεριμνούσε και για την ίδρυση αποθηκών, τη διάθεση σπόρων και την εν γένει προώθηση μιας καλύτερης ποιοτικά σιτοπαραγωγής.¹⁸⁶

Η ΚΕΠΕΣ (που αργότερα, κατά την τετραετία της βενιζελικής διακυβέρνησης, αναδιοργανώθηκε υπό τη μορφή κρατικής αποκεντρωμένης υπηρεσίας)¹⁸⁷ έφτασε να συγκεντρώνει περισσότερο από 29.000.000 οκάδες σιτάρι το 1931(!) από 2.361.000 οκάδες το 1927, πρώτη χρονιά δραστηριοποίησής της, ενώ ανέλαβε και τη γενικότερη μέριμνα για την προώθηση της σιτοπαραγωγής.¹⁸⁸

Άλλωστε, το γεγονός ότι η Αγροτική Τράπεζα από την ίδρυσή της χρηματοδοτούσε το έργο της επιτροπής και γενικά επόπτευε την όλη διαχείρισή της είχε ως επακόλουθο την ισχυροποίηση της ΚΕΠΕΣ, της οποίας η συγκέντρωση έφτανε ή και υπερέβαινε το τέταρτο της παραγωγής.¹⁸⁹ Επί της ουσίας, χάρη στο ισχυρότατο κίνητρο της συγκέντρωσης και της εξαγοράς ενός τμήματος του παραγόμενου κατ' έτος σίτου, είχε κατορθωθεί ως το τέλος του

---

¹⁸⁴ Στο ίδιο.

¹⁸⁵ Ο νόμος επέβαλε την υποχρεωτική ανάμειξη στους αλευρόμυλους του σιταριού εγχώριας παραγωγής με το εισαγόμενο σιτάρι.

¹⁸⁶ Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, «Χρηματοδότησις συνεταιρικών οργανώσεων και γεωργικών οργανισμών»,...ό.π., σ. 121.

¹⁸⁷ Σπ. Πλουμίδης, «Ιωάννης Καραμάνος: το ιδεότυπο του Έλληνα γεωπόνου» στο Καραμάνος, Ι. (επιμ.), *Αναλαμπές δημιουργίας στη Νεότερη Ελλάδα. Ο βίος και το έργο του Ιωάννη Καραμάνου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2020, σ. 94.

¹⁸⁸ Χρ. Ευελπίδης, ό.π., σ. 128.

¹⁸⁹ Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, *Το έργον μιας δεκαετίας (1930-1939)*..., ό.π., σ. 24.

μεσοπολέμου να καλύπτονται τουλάχιστον τα $\frac{3}{4}$ των αναγκών σε σιτάρι από την εγχώρια σιτοπαραγωγή και τούτο παρά τη σημαντικότερη αύξηση της κατανάλωσης.¹⁹⁰

Παρατηρούμε, ακόμη, ότι πέραν των σιτηρών, άλλες κυρίαρχες καλλιέργειες στη χώρα τη δεδομένη περίοδο ήταν αυτή των σταφυλιών, της σταφίδας και των βιομηχανικών προϊόντων, όπως για παράδειγμα του καπνού και του βαμβακιού.

Η κορινθιακή σταφίδα για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα είχε υπάρξει μονοπώλιο για τη χώρα, ωστόσο ένας συνδυασμός παραμέτρων τόσο εξωτερικών (παραγωγή σταφίδας και σε άλλες χώρες, π.χ. Καλιφόρνια ή Αυστραλία) όσο και εσωτερικών (πολιτική παρακρατήματος του ΑΣΟ) είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση των εξαγωγών της από τα μέσα της δεκαετίας του 1920: η εξαγωγή των ετών 1925-1930 μόλις αντιπροσώπευε το 60% της προπολεμικής.¹⁹¹

Ο καπνός, επίσης, αποτελούσε, σημαντικό προϊόν για τη χώρα. Η παραγωγή του γνώρισε ώθηση από το 1914 και εξής χάρη στην προσάρτηση νέων περιοχών οι οποίες ήδη παρήγαν εκλεκτής ποιότητας καπνά, στην αυξημένη ζήτηση από τη διεθνή αγορά και βέβαια χάρη στη -μετά το 1923- εγκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών που γνώριζαν καλά την καπνοκαλλιέργεια και επιδόθηκαν σε αυτήν με επιτυχία.

Για τον καπνό έχει εύλογα υποστηριχθεί στη βιβλιογραφία η κεφαλαιώδης σημασία του, η οποία υπερέβαινε τα όρια του αγροτικού τομέα: η καπνική καλλιέργεια τροφοδοτούσε με πρώτη ύλη τις καπνοβιομηχανίες της χώρας και παρείχε απασχόληση σε μεγάλα αστικά στρώματα, αποτελούσε μία σοβαρή πηγή φορολογικών εσόδων για το κράτος και εξασφάλιζε το μεγαλύτερο μέρος του εισερχόμενου συναλλάγματος χάρη στις εξαγωγές.¹⁹²

Ο καπνός, τουλάχιστον κατά την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία συνιστούσε την πρώτη σε προσόδους γεωργική καλλιέργεια, με αυξητικές τάσεις των καλλιεργούμενων στρεμμάτων. Ωστόσο, στο τέλος της δεκαετίας του 1920 και στις αρχές της επόμενης δεκαετίας μειώθηκαν εμφανώς οι καλλιεργούμενες εκτάσεις με αποτέλεσμα την πτώση της παραγωγής και της εξαγωγής καπνών.¹⁹³

Ενδεικτικά, το 1921 οι εξαγωγές καπνών κάλυπταν το 29,42% του συνόλου των εξαγωγών της χώρας, ενώ από το 1927 υπερβαίνουν κατά πολύ το 50% (66,85%) καθιστώντας τον καπνό το πολυτιμότερο ελληνικό, εξαγωγικό προϊόν. Αντίθετα, την περίοδο 1930-1932 τα παραπάνω ποσοστά πέφτουν αρκετά «αγγίζοντας» το 1930 το 56,8% και το 1932 μόλις το

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 22.

¹⁹¹ Χρ. Ευελπίδης, «Γεωργική επισκόπησης της Ελλάδος κατά το έτος 1931», ..., ό. π., σσ. 129-130.

¹⁹² Θ. Σακελλαρόπουλος, ό. π., σ. 143.

¹⁹³ Στο ίδιο.

38,45% των συνολικών εξαγωγών της χώρας.¹⁹⁴ Είναι η περίοδος κατά την οποία η μείωση των εισοδημάτων και η παρεπόμενη πτώση της κατανάλωσης εξαιτίας της οικονομικής κρίσης ωθούν τις καπνοβιομηχανίες του εξωτερικού στην αναζήτηση φθηνότερης ποιότητας καπνών, αφρικανικών ή αμερικανικών, και πάντως όχι ανατολικών.

Η κατακόρυφη πτώση της τιμής του προϊόντος οδήγησε, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, στη λήψη μέτρων για την αντιμετώπιση της κατάστασης, όπως ο περιορισμός των καλλιεργούμενων με καπνά εκτάσεων, η αγορά των μη πωληθέντων καπνών κ.ά. Συνολικά, εντούτοις, και προς επίρρωση της σημασίας του ως προϊόντος, οι εξαγωγές του καπνού μεταξύ 1922-1940 σχεδόν «άγγιζαν» το 50% του συνόλου των εξαγωγών της χώρας.¹⁹⁵

Χρειάζεται, επίσης, να επισημανθεί ότι η γεωργική καλλιέργεια ειδών που προορίζονταν για βιομηχανική επεξεργασία εκτόπισε από το 1927 έως το 1930, με μόνη εξαίρεση το 1928, την καλλιέργεια σταφυλιών, στην οποία αντιστοιχούσε σταθερά ένα ποσοστό της τάξης του 7,5 -8,5% του συνολικού καλλιεργούμενου εδάφους της χώρας.

Τέλος, σημαντικές καλλιέργειες στη δεκαετία του 1920 ήταν εκείνη των οσπρίων -με διακυμάνσεις αρχικά και με αυξητική τάση προς το τέλος της δεκαετίας-, των κηπευτικών προϊόντων, των ζωοτροφικών προϊόντων και βέβαια η ελαιοκαλλιέργεια.

Η παραγωγή ελαίου, λόγω και της συστηματικότερης καλλιέργειας των ελαίων που ξεκίνησε από το 1923, αυξανόταν από το 1926 και εξής. Για την προστασία του προϊόντος, που από το 1928 αντιμετώπιζε σοβαρή πτώση στις τιμές του, μειώθηκαν με τον Νόμο 462/1930 κατά 25% οι φόροι στο ελαιόλαδο και στις βρώσιμες ελιές, ενώ καταργήθηκαν και οι δημόσιοι φόροι του εξαγόμενου ελαιόλαδου κάποιων περιφερειών. Επίσης, με Νομοθετικό Διάταγμα της 24^{ης} Δεκεμβρίου 1931 καθιερώθηκε ορισμένη τιμή για την εσωτερική αγορά και προβλέφθηκε η αγορά από το κράτος των πλεονασμάτων και η εξαγωγή τους στο εξωτερικό.¹⁹⁶

Όσον αφορά τα καλλιεργητικά συστήματα που εφαρμόζονταν στη χώρα, αυτά ποικίλουν. Πάντως, στο μεγαλύτερο τμήμα της χώρας κυριαρχούσαν τα εκτατικά συστήματα,

---

¹⁹⁴ Β. Βαρβερόπουλος, «Ο μονοπωλιακός χαρακτήρ της οικονομικής του καπνού οργανώσεως Μέρος Α΄. Μελέτη περί της οικονομικής του κράτους πολιτικής και της μονοπωλιακής του καπνού οργανώσεως», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, τόμ. 2, τεύχ. 15, 1935, σ. 99.

Πηγή: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:10259>

¹⁹⁵ Αλ. Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία. 19^{ος}-20^{ος} αιώνας. Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, επιμ.: Α. Λιάκος, Έ. Γαζή, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2007, σ. 133.

¹⁹⁶ Χρ. Ευελπίδης, «Γεωργική επισκόπησης της Ελλάδος κατά το έτος 1931...», ό. π., σ. 130.

παρά τη στενότητα του κλήρου: με βάση την απογραφή του 1929 οι αγροί και οι κήποι καταλάμβαναν 13.136.429 στρέμματα ή το 37,05% του εδάφους, τα λιβάδια 11.741.226 στρέμματα ή το 33,12% του εδάφους, ενώ τα δέντρα και τα αμπέλια 3.730.927 στρέμματα ή το 10,52%.¹⁹⁷

Ειδικότερα, στις περιοχές με πυκνό πληθυσμό και κυρίως στη Θεσσαλία εφαρμοζόταν το τριμερές σύστημα των σιτηρών, κατά το οποίο τα τρία μέρη του αγρού χρησιμοποιούνταν εναλλάξ για τη σπορά θερινών σιτηρών, χειμερινών και για αγρανάπαυση. Στην υπόλοιπη Ελλάδα επικρατούσε μάλλον το διμερές σύστημα χωρίς τα θερινά σιτηρά και το αγρολιβαδικό, όπου ένα τμήμα του εδάφους χρησιμοποιούνταν επί σειρά ετών ως αγρός και έπειτα για κάποια χρόνια ως λιβάδι.

Τα εντατικά συστήματα καλλιέργειας είχαν εκτοπίσει τα εκτατικά και επικρατούσαν κυρίως τον 19^ο αιώνα, παράλληλα με την ύψωση των τιμών των εδαφικών προϊόντων, αφού η αδυναμία μείωσης των εξόδων καλλιέργειας ή η αποτυχία ύψωσης των τιμών των προϊόντων καθιστούν ασύμφορες τις εντατικές καλλιέργειες.¹⁹⁸

Από τα συστήματα εντατικής καλλιέργειας ξεχωρίζουν το σύστημα της αμειψισποράς (με το μοίρασμα του καλλιεργήσιμου εδάφους και την καλλιέργεια στο 50% αυτού θερινών και χειμερινών σιτηρών και στο υπόλοιπο 50% σκαλιστικών φυτών και τριφυλλιού, έτσι που να ελλείπει η τελείως η αγρανάπαυση) και το ελεύθερο σύστημα, όπου ο γεωργός καλλιεργεί κατά βούληση όποια προϊόντα θέλει με τη βοήθεια χημικών λιπασμάτων και μηχανημάτων.¹⁹⁹

Τα εντατικά καλλιεργητικά συστήματα εντοπίζονταν κυρίως, κατά την υπό εξέταση περίοδο, στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης και σε κάποια νησιά, όπου υπήρχε καλή δυνατότητα άρδευσης, αλλά, γενικότερα, υπήρχαν εδαφικές ζώνες κοντά στις αγορές, όπου επικρατούσε η εντατική καλλιέργεια και άλλες περιοχές πιο απομακρυσμένες, όπου επικρατούσε η εκτατική.²⁰⁰

---

¹⁹⁷ Ξ. Ζολώτας, *Αγροτική Πολιτική*, Εκδοτικός Οίκος Δ. Ν. Τζάκα, Αθήνα 1934, σ. 140.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σσ. 140-141

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 137-139.

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 141.

Το ότι η γεωργία διαδραματίζεε σημαίνοντα ρόλο στη μεσοπολεμική Ελλάδα έχει πολλές φορές τονιστεί στη βιβλιογραφία. Με βάση την απογραφή του 1928,²⁰¹ η Ελλάδα αποτελούσε χώρα γεωργών. Ας δούμε, πιο συγκεκριμένα, τώρα κάποια αριθμητικά δεδομένα που αποτυπώνουν τον ενεργό πληθυσμό τον οποίο αυτή απορροφούσε, εστιάζοντας στην αριθμητική του αντιπροσώπευση κατά καλλιέργειες.

Πιο συγκεκριμένα, από τους 1.293.398 ανθρώπους οι οποίοι απασχολούνταν στη γεωργία το 1928, οι περισσότεροι ήταν καλλιεργητές σιτηρών, οσπρίων και ζωοτροφών - 606.000 περίπου-, άλλοι καταγράφηκαν απλώς ως γεωργοί χωρίς περαιτέρω διευκρίνιση - γύρω στους 389.360- και άλλοι 159.350 περίπου ήταν καλλιεργητές καπνού ή βαμβακιού. Οι, κατά προσέγγιση, 92.300 αμπελουργοί, οι 22.000 λαχανοκηπουροί και οι 11.000 ελαιοκαλλιεργητές συμπλήρωναν την κατανομή των βασικότερων ταξινομήσεων των Ελλήνων γεωργών του τέλους της πρώτης μεσοπολεμικής δεκαετίας, ενώ η υλοτομία, η οποία στην ευρεία

Εικόνα 27: Το όργωμα, 1924-1925, Π. Βαφιαδάκης (1894-1988)

Πηγή: ΕΛΙΑ

http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/06.2.04.57.JPG

της έννοια εντασσόταν στη γεωργία, η καλλιέργεια οπωροφόρων δέντρων, η φύλαξη και επιστασία αγρών καθώς και η δασοκομία/δασοφύλαξη αναφέρονταν, επίσης, ως κατηγορίες γεωργικής ενασχόλησης της εποχής απορροφώντας, πάντως, μικρό αριθμό όσων αυτοχαρακτηρίστηκαν στην απογραφή ως γεωργοί.

Συνεπώς, όταν μιλάμε για γεωργούς στη μεσοπολεμική Ελλάδα, δεν εννοούμε μια ομοιογενή κοινωνική τάξη· υπήρχαν, με άλλα λόγια, οι σιτοπαραγωγοί, εντοπισμένοι ιδίως στη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη ή και σε νοτιότερες ορεινές και ημιορεινές

---

²⁰¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Επαγγέλματα, τεύχος πρώτον, σ. 252. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00020.pdf

περιοχές και οι παραγωγοί βιομηχανικών προϊόντων (σταφίδα, κρασί, καπνός κλπ), που εντοπίζονταν κυρίως στα παράλια της Πελοποννήσου, στην Αττική και τα νησιά και λιγότερο στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Εάν προστεθούν και οι αριθμοί των απασχολουμένων στην κτηνοτροφία και την αλιεία, συνάγεται ότι ο πρωτογενής τομέας της χώρας απασχολούσε 1.475.641 εργαζόμενους· κοντολογίς, οι 6 στους 10 ενεργούς επαγγελματικά Έλληνες του β' μισού της δεκαετίας του 1920 απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα. Σε σύγκριση, μάλιστα, με την απογραφή του 1920,²⁰² οπότε καταγράφηκαν 926.314 απασχολούμενοι στον πρωτογενή τομέα, το 57,5%, δηλαδή, του συνόλου των εργαζομένων, παρατηρείται και μια μικρή αύξηση.

Σε αυτό το σημείο χρειάζεται να διασαφηνίσουμε ότι στην οικονομία του Μεσοπολέμου η επέκταση και τελικά η εδραίωση της γεωργίας σε βάρος της κτηνοτροφίας συνιστά μια ουσιαστική ένδειξη της επαναγροτοποίησης που προσδιορίζει τον ελληνικό μεσοπόλεμο και υποβοηθείται σοβαρά από την προσφυγική εγκατάσταση και την αγροτική μεταρρύθμιση. Αυτό θεωρούμε ότι, μεταξύ άλλων, πιστοποιείται και από το γεγονός ότι ο κτηνοτροφικός πληθυσμός, στα χρόνια του Μεσοπολέμου, θα συρρικνωθεί: από το 10% το 1914, θα πέσει στο 8% το 1928.²⁰³

Ενώ, όμως, ο αγροτικός πληθυσμός αποτελεί, ομολογουμένως, σημαντικότατο ποσοστό του συνολικού πληθυσμού της χώρας, το εισόδημα το οποίο παράγει δεν καλύπτει ούτε το 40% του εθνικού εισοδήματος τουλάχιστον ως τις αρχές της δεκαετίας του '30. Το εισόδημα που προερχόταν από τη γεωργία και την κτηνοτροφία υπολογιζόταν, αναλόγως και της χρονιάς, σε 15 δις δραχμές, αλλά το αντίστοιχο των αστικών κλάδων ανερχόταν στα 25 δις περίπου.²⁰⁴

Και μεταξύ των γεωργών εντοπίζονταν σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς το εισόδημα. Το εισόδημα των σιτοπαραγωγών ήταν περιορισμένο και πριν από τον Μεσοπόλεμο, γι' αυτό ακριβώς οι σιτοκαλλιεργητές ασκούσαν και άλλες εργασίες, κτηνοτροφικές λ.χ. ώστε

---

²⁰² Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928...», ό. π., σ. 258.

²⁰³ Β. Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σ. 173. Πηγή: www.kallipos.gr

²⁰⁴ Δ. Τσούγκος, «Διατί απέτυχεν ...», ό. π., σ. 452.

να το συμπληρώσουν. Οι δε παραγωγοί σταφίδας, ελαίου, καπνού κλπ, έκθετοι στις διακυμάνσεις των τιμών της διεθνούς αγοράς, είχαν, επίσης, ανάγκη από πρόσθετους πόρους για να ζήσουν.²⁰⁵

Προχωρώντας στη σκιαγράφηση των βασικότερων παραμέτρων που προσδιορίζουν τη γεωργία της μεσοπολεμικής περιόδου, χρειάζεται να σταθούμε στη διαμόρφωση των τιμών των εγχώριων γεωργικών προϊόντων. Η τάση που παρατηρείται είναι η επικρατούσα στο μεγαλύτερο μέρος της υπό εξέταση περιόδου πτώση των τιμών τους. Αντίθετα με την περίοδο 1912-1923, κατά την οποία παρατηρήθηκε μεγάλη άνοδος των τιμών, από το 1924 οι τιμές των γεωργικών προϊόντων διολισθαίνουν μέχρι το 1926, οπότε παρατηρείται μια μικρή άνοδος που διαρκεί ως το 1928 (η τιμή των σιτηρών, χάρη και στην προστασία του προϊόντος, αυξήθηκε από το 1932) και έπειτα ξεκινά νέα μείωση των τιμών, που αντιστράφηκε μόνο το 1937.²⁰⁶

Συνακόλουθα, η μείωση του αγροτικού εισοδήματος ιδιαίτερα μετά το 1928 ήταν άλλο ένα θεμελιώδες στοιχείο που χαρακτήριζε την περίοδο αυτήν υπονομεύοντας τις όποιες προσπάθειες εκσυγχρονισμού της γεωργίας και εγκλωβίζοντας τους γεωργούς σε μια κατάσταση μεγάλης ένδειας. Η κήρυξη τον Οκτώβρη του 1931 πενταετούς χρεοστασίου των αγροτικών οφειλών προς ιδιώτες δεν μπορούσε να «θεραπεύσει» τη μάστιγα της υπερχρέωσης, η οποία έπαιρνε ανησυχητικές διαστάσεις στην ύπαιθρο. Το ζήτημα θα απασχολήσει όλη τη δεκαετία του '30 τις στήλες του αγροτιστικού και όχι μόνο τύπου και θα απολήξει στην κήρυξη νέου χρεοστασίου, το 1937, από τον Μεταξά, τον πρόσφατα αυτοαναγορευόμενο²⁰⁷ «Πρώτο Αγρότη».²⁰⁸ Τότε, το αγροτικό χρέος αντιπροσώπευε το 43,3% του ακαθάριστου αγροτικού εισοδήματος και αφορούσε 7 στους 10 γεωργούς της χώρας.²⁰⁹

Τόσο το πενταετές χρεοστάσιο των οφειλών των αγροτών σε ιδιώτες το οποίο θέσπισε η κυβέρνηση Βενιζέλου όσο και το συναφές του καθεστώς του Μεταξά έξι χρόνια αργότερα εντάσσονται στην προσπάθεια ενίσχυσης της επισφαλούς οικονομικής θέσης των αγρο-

---

²⁰⁵ Στο ίδιο, σσ. 453-454.

²⁰⁶ Σπ. Πλουμίδης, «Ιωάννης Καραμάνος: το ιδεότυπο του Έλληνα γεωπόνου»..., ό. π., σ. 90.

²⁰⁷ Σ. Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2011, σ. 110.

²⁰⁸ Για την προσπάθεια εκφασισμού της αγροτικής κοινωνίας τα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, βλ. Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, «Πολιτικός αυταρχισμός και αγρότες», στο βιβλίο του *Οι Αγρότες στην ελληνική ιστορία...*, ό. π., σσ. 338-374.

²⁰⁹ Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα*, σ. 137-138, όπως αναφέρεται στο Σπ. Πλουμίδης, «Ιωάννης Καραμάνος...», ό. π., σ. 91.

τών και στη συγκράτησή τους στην ύπαιθρο, προκειμένου να αποσοβηθεί ο κίνδυνος της ερήμωσης των αγρών και της φυγής στις πόλεις. Υπήρχαν, άλλωστε, προηγούμενα παραδείγματα μαζικής φυγής προς τις πόλεις σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες στη δεκαετία του 1920, που «άγχωναν» τους ιθύνοντες στη χώρα.²¹⁰

Τη δύσκολη οικονομική κατάσταση των αγροτών, που κατέληγε στην υπερχρέωση και στη δυσκολία διαβίωσης, δυσχέραινε κι η φορολογία, άμεση και έμμεση, η οποία απομυζούσε ένα σημαντικό μέρος του γεωργικού εισοδήματος. Γράφει σχετικά ο Ευελπίδης: «Αύτη (σσ. η φορολογική πολιτική ως προς τη γεωργική παραγωγή) είναι επαχθής διά τον γεωργόν ένεκα κυρίως του επικρατούντος παρ' ημίν συστήματος της φορολογίας ουχί της καθαράς αλλά της ακαθαρίστου προσόδου, ήτις συχνά θίγει το ελάχιστον της συντηρήσεως αυτού, ιδία εις εποχήν κρίσεως».²¹¹

Έτσι, για παράδειγμα, η έγγειος φορολογία του καπνού ανερχόταν στο 19,20% επί της

ακαθαρίστου προσόδου και του ελαιόλαδου στο 14-16%, αρκετά μεγαλύτερη από την αντίστοιχη φορολόγηση σε άλλες χώρες που παρήγαν και εξήγαν τα προϊόντα αυτά. Επιπρόσθετα, υπήρχαν και φόροι που ορίζονταν σε χρήμα για κάποια άλλα προϊόντα, όπως η σουλτανίνα σταφίδα ή οι ελιές και ανεξάρτητα από ενδεχόμενη πτώση των τιμών τους.²¹²

**Εικόνα 28: Μηχανικό αλέτρι, δεκαετία 1920.
Ο χειριστής του είναι, προφανώς, κάποιος γεωπόνος.**

Πηγή: ΕΛΙΑ.

http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/L038.066.JPG

²¹⁰ Σ. Γ. Πλουμίδης, «Το σιτάρι, τα καπνά και η ειρήνη»..., ό. π., σσ. 59-60.

²¹¹ Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργική κρίσις ιδία εν Ελλάδι»..., ό. π., σ. 181.

²¹² Στο ίδιο.

Επιπρόσθετα, οι ποικίλοι έμμεσοι φόροι (μονοπώλια, τελωνειακοί δασμοί και φόροι καταναλώσεως) επιβάρυναν περαιτέρω τον αγρότη ως καταναλωτή.²¹³

Για την αντιμετώπιση των παθογενειών της υπαίθρου και των δυσχερειών της αγροτικής ζωής σημαντικότερος αναδείχθηκε ο ρόλος των γεωπόνων. Επρόκειτο για μια «ελίτ τεχνοκρατών»,²¹⁴ των οποίων η παρουσία στον δημόσιο διάλογο αλλά και στην υπαίθρο χώρα εντάθηκε από το 1930 και εξής.²¹⁵ Συμμετείχαν ενεργά στη χάραξη της αγροτικής πολιτικής και συνιστούσαν φορέα του εκσυγχρονιστικού προτάγματος της εποχής, όπως χαρακτηριστικά έχει επισημανθεί.²¹⁶

Ωστόσο, είναι αμφίβολο το κατά πόσο μπόρεσαν οι γεωπόνοι να αναπτύξουν ουσιαστική επικοινωνία με τους γεωργούς ή εάν κατάφεραν στην πραγματικότητα να τους προσεγγίσουν. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, σε δημοσιευμένο το 1932 άρθρο με τίτλο «Διατί απέτυχεν η αγροτική μας προσπάθεια»: «Γενικά οι χωρικοί δεν ημπόρεσαν ακόμη να συνεννοηθούν με τας γεωργικές υπηρεσίας του κράτους, δεν ημπόρεσαν ακόμη να καταλάβουν τι επιδιώκουν, ποιος είναι ο σκοπός των. Τον γεωπόνον, ο οποίος κατά τας υποσχέσεις των αρμοδίων, θα εγκατέλειπε το γραφείον του οριστικώς διά να επιδοθή εις το κύριον έργον του, την διαπαιδαγώγησιν του αγρότου, τον βλέπουν τόσο σπάνια όσον και πρότερον. Και όταν όμως τους κάμνη την τιμήν της επισκέψεως, η συνεννόησις μαζί του είναι αδύνατος. Διότι ο αντιπρόσωπος του κράτους γεωπόνος είναι ξένος προς τας πραγματικές ανάγκας των χωρικών, ξένος προς την νοοτροπίαν του, ξένος προς τον πόνον του. Ο γεωπόνος εξακολουθεί –εκτός ολίγων τιμητικών εξαιρέσεων- να είναι ο φρεσκοσιδερωμένος κύριος του γραφείου, ο εγωιστής, ο μεγαλομανής, ο γραφειοκράτης».²¹⁷

Από την άλλη, δε θα μπορούσαμε να μη σταθούμε και στην αναμφίβολα καταλυτική επίδραση της αγροτικής μεταρρύθμισης στη διαμόρφωση των όρων και των ορίων της γεωργίας στον Μεσοπόλεμο. Η μεταρρύθμιση δρομολογήθηκε από το 1917 κι είχε ταράξει σε μεγάλο βαθμό τα κακώς κείμενα του γεωργικού τομέα της χώρας (τσιφλίκια, κολίγοι κλπ) χάρη στη ριζοσπαστικοποίησή της, καθώς εγκαθίδρυε νέους συσχετισμούς στη γη και απαιτούσε

---

²¹³ Εφημερίδα *Αγροτική Ελλάς*, 8/8/1926, σ. 1. Πηγή:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=34397&seg=

²¹⁴ Σπ. Πλουμίδης, «Ιωάννης Καραμάνος: το ιδεότυπο του Έλληνα γεωπόνου...», ό. π., σ. 103.

²¹⁵ Δ.Π. Σωτηρόπουλος-Δ. Παναγιωτόπουλος, «Ειδικοί διανοούμενοι και θύλακες χειραφέτησης στο Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και μηχανικοί στην υπαίθρο και το άστυ», *Μνήμων*, 29, 2011, σ. 128. Πηγή: <https://doi.org/10.12681/mnimon.8>

²¹⁶ Στο ίδιο, σ. 132.

²¹⁶ Στο ίδιο, σ. 132.

²¹⁷ Δ. Τσούγκος, «Διατί απέτυχεν η αγροτική μας προσπάθεια»..., ό. π., σ. 432.

πιο στοχευμένες στρατηγικές εκ μέρους του κράτους. Χάρη σε αυτήν διαλύθηκαν και τα τελευταία κατάλοιπα της μεγάλης ιδιοκτησίας στη νότια Ελλάδα.²¹⁸

Από τα 13.889.000 στρέμματα που διανεμήθηκαν σε γηγενείς ακτήμονες και πρόσφυγες, τα 8.000.000 ήταν καλλιεργήσιμες εκτάσεις.²¹⁹ Συνεπώς, περισσότερο από το μισό της συνολικά καλλιεργούμενης έκτασης στη χώρα (που τότε υπολογιζόταν στα 15.000.000 στρ.) αποτελούσε τη διανεμηθείσα γη, αλλά ο αναδασμός με όρους προχειρότητας και χωρίς ενίσχυση της καλλιεργητικής ικανότητας περιέκλειε κινδύνους, οι οποίοι δεν ελήφθησαν σοβαρά υπόψη, ώστε να καταστεί ωφελιμότερος.

Η αγροτική μεταρρύθμιση δε δρομολογήθηκε χάρη στην πίεση των αγροτικών στρωμάτων· ικανοποιούσε την ανάγκη αύξησης της παραγωγικότητας και προωθούσε το ιδεώδες της δημοκρατικής ισότητας, κατά τη ρήση του Ζολώτα.²²⁰ Αλλά, ανεξάρτητα από αυτό, συνέβαλε, ώστε, από τη δεκαετία του 1920, κυρίαρχη τελικά μορφή ιδιοκτησίας στην ελληνική ύπαιθρο να γίνει ο μικρός οικογενειακός κλήρος²²¹ με όλες τις δεσμεύσεις και τους ιδιαίτερους όρους που περιέκλειε για την αγροτική ανάπτυξη συλλήβδην.

Άλλωστε, η αγροτική μεταρρύθμιση -μέσω της οποίας δόθηκαν 5.000.000 περίπου στρέμματα καλλιεργήσιμων απαλλοτριωθεισών εκτάσεων σε ακτήμονες καλλιεργητές και 5.000.000 στρέμματα σε πρόσφυγες (υπολογίζεται ότι 100.000 οικογένειες ακτημόνων και 145.000 οικογένειες προσφύγων αποκαταστάθηκαν με την παροχή μικρού κλήρου)²²²- δεν απέδωσε άμεσα καρπούς. Ακόμη και στις αρχές της δεκαετίας του 1930 πολλές διανομές αγροκτημάτων δεν είχαν ολοκληρωθεί και πολλοί κλήροι δεν είχαν οργανωθεί σε αποδοτικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις, γεγονός που αναμφισβήτητα αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα στην πρόοδο της εγχώριας γεωργίας, γιατί την εγκλώβιζε σε περιορισμένη αποδοτικότητα.

Ένας άλλος λόγος που ενδεχομένως εξηγεί τη γενική στασιμότητα της γεωργικής παραγωγής την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία, παρά τον διπλασιασμό της χώρας και τον περίπου τριπλασιασμό των κατοίκων της, είναι η διαχείριση της αγροτικής πίστης. Ειδικότερα, από το 1914, οπότε συνήφθη σύμβαση μεταξύ του κράτους και της Εθνικής Τράπεζας για τη

---

²¹⁸ Σ. Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα...*, ό. π., σ. 23.

²¹⁹ Δ. Τσούγκος, «Διατί απέτυχεν...», ό. π., σ. 437.

²²⁰ Ε. Ζολώτας, *Αγροτική πολιτική...*, ό. π., σ. 97.

²²¹ Ν. Μουζέλης, «Οικονομία και κράτος την εποχή του Βενιζέλου: Καπιταλισμός και μετασχηματισμός του ελληνικού κράτους (1922-1938)», στο Θ. Βερέμης, Ο. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Εκδόσεις Φιλιπότη, Αθήνα 1980, σ. 9.

²²² Στο ίδιο, σ. 178.

χορήγηση ετησίως 25 εκατομμυρίων γεωργοκτηματικών δανείων²²³ και άρα εγκαινιάστηκε στη χώρα η οργανωμένη αγροτική πίστη, φαίνεται ότι τα χρήματα που διατέθηκαν για την προαγωγή των καλλιεργειών ήταν ελάχιστα.

Η πληθώρα των δανείων που χορηγήθηκαν από την Εθνική Τράπεζα ήταν βραχυπρόθεσμα και προοριζόμενα για καταναλωτικούς μάλλον παρά για καλλιεργητικούς σκοπούς. Οι αριθμοί αποτυπώνουν την κατάσταση: τα 4,6 εκατομμύρια δραχμές βραχυπρόθεσμων δανείων του 1915, ξεπέρασαν τα 20 εκατομμύρια το 1918, το 1923 άγγιξαν τα 220,2 εκατομμύρια δραχμές, το 1925 ανήλθαν σε 942,4 εκατομμύρια και το 1928 έναν χρόνο πριν από τη λειτουργία της Αγροτικής Τράπεζας έφτασαν το 1, 346,4 εκατομμύρια.²²⁴ Καταλαβαίνουμε πόσο ριζικά θα μετέβαλε την εικόνα των γεωργικών μονάδων η ροή των παραπάνω ποσών, εφόσον διανέμονταν κατά τρόπο σχεδιασμένο ή στοχευμένο.

Η ίδρυση, μάλιστα, των συνεταιρισμών διευκόλυνε ακόμη περισσότερο τη διοχέτευση κεφαλαίων στον γεωργικό τομέα, όπως και η ψήφιση του νόμου περί γεωργικού ενεχυρογράφου το 1920, με βάση τον οποίο κατέστη περισσότερη δυνατή και η προσωπική πίστη των αγροτών μέσω της σύστασης ενεχύρου στα μέσα καλλιέργειας και στη μελλοντική σοδειά.²²⁵

Παράλληλα προς την Εθνική Τράπεζα και τους πιστωτικούς γεωργικούς συνεταιρισμούς, την περίοδο πριν από την ίδρυση της ΑΤΕ, υπήρχαν και τρεις δημόσιες γεωργικές τράπεζες, η Τράπεζα Μακεδονίας, η Τράπεζα Ηπείρου και η Γεωργική Τράπεζα Νήσων Αιγαίου, καθώς και το Κοινοφελές Ταμείο Κρήτης. Ωστόσο, η δραστηριότητά τους υπήρξε πε-

Πίνακας 6: Εισαγωγές-Εξαγωγές της Ελλάδας (1929-1932)

ΧΩΡΑΙ	1929		1930		1931		1932	
	Εισ.	Έξαγ.	Εισ.	Έξαγ.	Εισ.	Έξαγ.	Εισ.	Έξαγ.
Αυστρία	1.11 %	2.54%	1.22%	2.78%	1.46 %	5.56%	2.18 %	4.22%
Γαλλία	6.81 >	6.12 >	7.41 >	6.13 >	6.54 >	6.17 >	5.00 >	4.95 >
Γερμανία	9.41 >	23.18 >	10.44 >	23.26 >	12.23 >	13.99 >	9.68 >	14.50 >
Γουγκοσλ.	5.98 >	0.45 >	5.89 >	0.71 >	4.84 >	0.74 >	4.52 >	0.64 >
Ίταλία	5.67 >	18.28 >	6.27 >	14.03 >	6.13 >	16.55 >	5.73 >	16.52 >
Ούγγαρία	1.82 >	0.32 >	1.66 >	0.43 >	0.84 >	0.83 >	0.98 >	0.19 >
Ρουμανία	6.90 >	1.39 >	4.27 >	1.15 >	5.04 >	1.21 >	9.01 >	1.21 >
Τσεχοσλοβ.	3.48 >	1.11 >	3.66 >	4.36 >	3.27 >	1.63 >	3.40 >	1.63 >
Σύνολον ¹	41.18 %	53.39%	40.82 %	52.85%	40.35 %	46.68%	40.50%	43.86%
Μεγ. Βρεττ. ²	12.72 >	11.72 >	13.14 >	12.50 >	13.19 >	15.44 >	13.70 >	23.66 >

Πηγή: Ι. Ν. Χατζηβασιλείου, «Η Ελλάς απέναντι του οικονομικού προβλήματος της Κεντρικής Ευρώπης», *Επιθεώρησης κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, τόμ. 4, τεύχ. Α, 1935, σ. 88.

ριορισμένη, εφόσον οι γεωργικές τους χορηγήσεις δεν ξεπέρασαν τα 100.000.000 δραχμές συνολικά, γι' αυτό και συγχωνεύτηκαν αργότερα με την Αγροτική Τράπεζα.²²⁶

Η γεωργία συνέβαλλε και στην τόνωση του εμπορίου της χώρας κατά τον Μεσοπόλεμο. Η Ελλάδα διατη-

²²³ Χρ. Ευελπίδης, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος*, Αργ. Παπαζήση, Αθήνα 1950, σ. 67.

²²⁴ Τσούγκος, «Διατί απέτυχεν η αγροτική μας προσπάθεια...», ό. π., σ. 441.

²²⁵ Ξ. Ζολώτας, «Το κεφάλαιον εις την γεωργίαν: Η αγροτική πίστις»..., ό. π., σ. 172.

²²⁶ Στο ίδιο, σσ. 174-175.

ρούσε, χάρη στα γεωργικά της προϊόντα, εμπορικές σχέσεις με τις περισσότερες χώρες της Κεντρικής Ευρώπης: εξήγε τα εγχώρια προϊόντα της στη Γαλλία, που ενδιαφερόταν ιδίως για τον οίνο, στη Γερμανία (με αυτή, μάλιστα, είχε ενεργητικό εμπορικό ισοζύγιο από το 1929), στην οποία εξήγε κυρίως καπνά και στην Ιταλία. Ακόμη, η Μεγάλη Βρετανία απορροφούσε μεγάλες ποσότητες της εξαγόμενης ελληνικής σταφίδας και από το 1931 επετεύχθη και με αυτήν ενεργητικό εμπορικό ισοζύγιο, όπως βλέπουμε στον πίνακα 6. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 το 70% περίπου των συνολικών εξαγωγών της χώρας αφορούν προϊόντα του εδάφους της,²²⁷ γεγονός που επιβεβαιώνει τη σημασία της γεωργίας κι ως πηγής συναλλάγματος.

Ωστόσο, η χώρα εισήγε και μεγάλες ποσότητες προϊόντων, το 40% των οποίων (μόνο προς τα μέσα της δεκαετίας μειώθηκε στο 30%) αφορούσε είδη πρώτης ανάγκης, δηλαδή διατροφής. Ενδεικτικά, κατά τη δεκαετία 1925-1935 η δαπάνη για την εισαγωγή ειδών διατροφής κυμαινόταν μεταξύ 10 και 15 εκατ. χρυσών λιρών.

Γράφει, σχετικά, το 1935 ο Αλέξανδρος Διομήδης, πρώτος Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, δίνοντας μια σαφή εικόνα της κατάστασης: «Η Ελλάς δεν έχει ούτε επάρκειαν εις είδη διατροφής, ούτε αφθονίαν προϊόντων απαιτητών ως πρώτων υλών διά την κοινήν χρήσιν, ούτε υπέδαφος αποδίδον τας αναγκαίας πρώτας ύλας διά την κίνησιν και την εργασίαν. Εντεύθεν, διά να συμπληρώση την διατροφήν του ο πληθυσμός, έπρεπε να προμηθεόμεθα έξωθεν είδη, ανεπαρκώς εν τω τόπω παραγόμενα αξίας λιρ. χρ. 6,5-11 εκατ., αναλόγως των διακυμάνσεων των τιμών. Διά να εργασθή η Ελλάς, δηλ. διά πρώτας ύλας αι οποίαι τροφοδοτούν την βιομηχανίαν, [...] ήτον αναγκασμένη να πληρώνη τακτικώς καθ' όλα τα ομαλά έτη, 6-9 εκατ. λιρών χρυσών» και συμπληρώνει ακολούθως «[...] το εξωτερικόν μας εμπόριον, εν πολλοίς ελεύθερον και αναρχούμενον, με εμπορικάς συμβάσεις όχι πάντοτε επωφελείς ουδέποτε κατώρθωσε να ισοζυγισθή. Η εξαγωγή μας μόλις εκάλυπτε τα 50-55% της δαπάνης της εισαγωγής και τούτο αδιαφόρως αν οι χρόνοι ήσαν πλούσιοι ή ισχνοί».²²⁸

---

²²⁷ Β. Βαρβερόπουλος, «Ο μονοπωλιακός χαρακτήρ της οικονομικής του καπνού οργανώσεως Μέρος Α'...», ό. π., σ. 100.

²²⁸ Αλ. Ν. Διομήδης, «Το πρόβλημα του οικονομικού μας μέλλοντος», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, τόμ. 4, τεύχ. Β, 1935, σ. 134, Πηγή: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:14827>

Επομένως, η αγροτική οικονομία του Μεσοπολέμου προσδιορίζεται από τις μεγάλες εισαγωγές ειδών διατροφής, οι οποίες τελικά χρηματοδοτούνται από τις εξαγωγές ειδών πολυτελείας, της σταφίδας και κυρίως του καπνού.²²⁹

Από το 1932 και εξής οι εξαγωγές των ελληνικών γεωργικών (αλλά και των κτηνοτροφικών και δασικών) προϊόντων ξεπερνούν σε αξία τις εισαγωγές τέτοιων προϊόντων, εξέλιξη που ανατρέπει την επικρατούσα στην προηγούμενη περίοδο κατάσταση του παθητικού οικονομικού ισοζυγίου.²³⁰ Ο καπνός, η σταφίδα και το ελαιόλαδο αποτελούν την τριάδα των εξαγόμενων γεωργικών προϊόντων με τις μεγαλύτερες προσόδους και ο σίτος, ο αραβόσιτος και το ρύζι την τριάδα των μεγαλύτερης αξίας εισαγόμενων προϊόντων.

Αναντίρρητα, από τα μέσα της δεύτερης μεσοπολεμικής δεκαετίας, η πλαισίωση των προσπαθειών του υπουργείου Γεωργίας για τόνωση της γεωργικής παραγωγής της χώρας από την Αγροτική Τράπεζα συντείνει στη γενικότερη βελτίωση της γεωργίας και μετουσιώνεται σε αύξηση κατά 67% των καλλιεργούμενων εκτάσεων από το 1929, η οποία συνοδεύεται από μια ακόμη μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγής των περισσότερων γεωργικών προϊόντων. Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αποτελούν οι εκτάσεις όπου καλλιεργούνταν όσπρια με αύξηση 125,1% το 1938 και 211,8% το 1939 σε σχέση με την περίοδο 1925-1929, βαμβάκι με αύξηση 363,9% το 1938 και 371,8% το 1939, οι καλλιεργούμενες με γεώμηλα και λοιπά λαχανικά εκτάσεις, οι οποίες αυξήθηκαν κατά 201,6% το 1938 και 180,7% το 1939 σε σύγκριση με τον μέσο όρο της περιόδου 1925-1929 καθώς και οι εκτάσεις όπου καλλιεργούνταν σιτάρι με αύξηση 70,3% το 1938 και 88,4% το 1939.²³¹

Επίσης, η παραγωγή των γεώμηλων και λοιπών προϊόντων λαχανόκηπου αυξήθηκε κατά 423,2% το 1938 και 421,5% το 1939 σε σχέση με την περίοδο 1925-1929, αλλά και η αύξηση της παραγωγής σταφυλιών, οσπρίων και σιταριού ξεπέρασε το 100% σε σύγκριση με τον μέσο όρο της παραγωγής κατά την τελευταία πενταετία της δεκαετίας του 1920.²³²

---

²²⁹ Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία. Η αγροτική μεταρρύθμιση του Μεσοπολέμου και η αναζήτηση ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας (1900-1940)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 337.

²³⁰ Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής οικονομίας», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, τόμ. 9, τεύχ. Α, 1940, σ. 72.

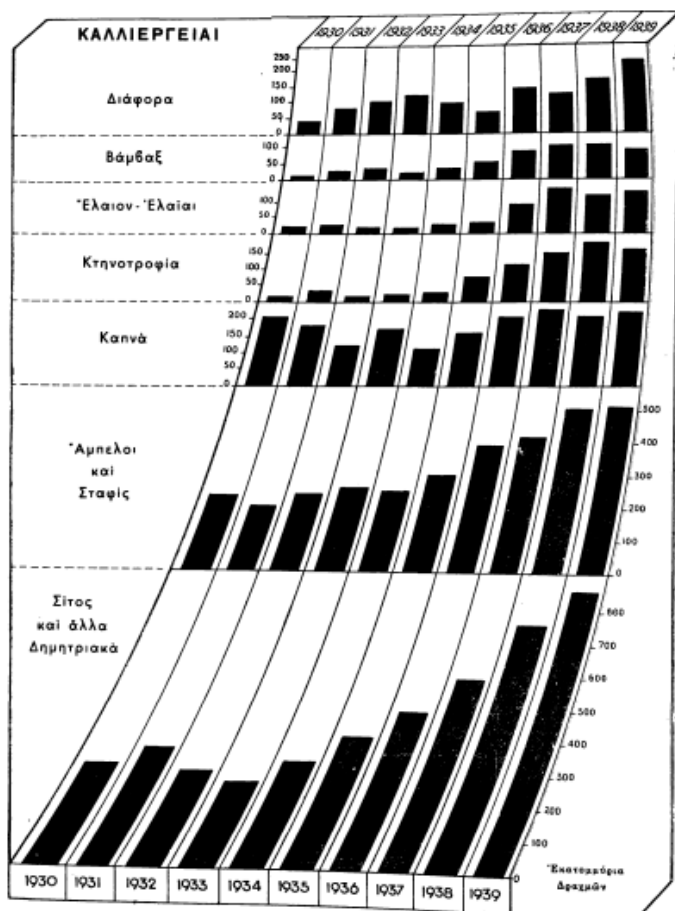
Πηγή: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:15812> (τελ. πρόσβαση 4/10/2022)

²³¹ Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, *Το έργον μιας δεκαετίας...*, ό. π., σ. 21.

²³² Στο ίδιο, σ. 22.

Η ίδρυση, με τον νόμο 4332/1929, της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος αποτελούσε, συνεπώς, μια τομή στην αγροτική οικονομία του Μεσοπολέμου και το απαύγασμα των προσπαθειών του αστικού κράτους για θεσμική παρέμβαση στον σημαντικότερο αγροτικό τομέα της χώρας.

Επρόκειτο για έναν αυτόνομο τραπεζικό οργανισμό που ιδρύθηκε με προικοδότηση

Πίνακας 7: Οι καλλιεργητικές χορηγήσεις της ΑΤΕ κατά είδος καλλιεργούμενων προϊόντων (1930-1939)

Πηγή: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, *Το έργο μας δεκαετίας (1930-1939)*, Αθήνα 1940, σ. 102.

του δημοσίου και με πιστώσεις της Εθνικής Τράπεζας, ο οποίος θα αναλάμβανε τη χρηματοδότηση και τη διεύθυνση των ενεργειών που θα συνέβαλλαν στην πολυπόθητη τόνωση του πρωτογενούς τομέα.

Μέσω της ίδρυσης ενός πυκνού δικτύου υποκαταστημάτων της στην ελληνική περιφέρεια, η ΑΤΕ συνεισφέρει στην αξιοποίηση των δανείων για την ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας της περιόδου: διαθέτει δάνεια, καλλιεργητικά ή βραχυπρόθεσμα, προμηθεύει τους παραγωγούς με τα αναγκαία εφόδια, προωθεί και χρηματοδοτεί τον τεχνολογικό εξοπλισμό της γεωργίας και προωθεί τον συνεργατισμό.

Προηγουμένως, η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος και η επίτευξη της οικονομικής ομαλότητας με τη

σταθεροποίηση της δραχμής στις 375 δρχ/λίρα²³³ είχαν συντείνει στη δημιουργία ενός ευοίωνου οικονομικού μέλλοντος, το οποίο θα αξιοποιούσε η αναπτυξιακή πολιτική της κυβέρνησης Βενιζέλου έπειτα.

Όμως, οι επιπτώσεις της παγκόσμιας κρίσης του Οκτώβρη του 1929 φάνηκαν λίγο αργότερα, όταν οι ρυθμοί ανάπτυξης στη χώρα άρχισαν να πέφτουν -με χαμηλότερη επίδοση

²³³ Μ. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Οικονομολόγοι και οικονομική πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2010, σ. 183.

αυτή του 1931-, καθώς οι διεθνείς χρηματαγορές αδυνατούσαν να τροφοδοτήσουν με κεφάλαια την εξαρτημένη απ' αυτές ελληνική αγορά. Ο τομέας που κατεξοχήν επλήγη ήταν η γεωργία.²³⁴

Οι τιμές των γεωργικών προϊόντων «κατρακύλησαν» κατά 30% περίπου και η διεθνής και εγχώρια κερδοσκοπία εξαφάνισαν το απόθεμα της Τράπεζας της Ελλάδος.²³⁵ Η συναλλαγματική και νομισματική κρίση θα οδηγήσει την κυβέρνηση σε πτώχευση την άνοιξη του 1932, καθώς η υποτίμηση της δραχμής θα αύξανε τα κονδύλια που θα έπρεπε να αφιερωθούν στην εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους και θα υπονόμειε σοβαρά την κάλυψη των υπόλοιπων αναγκών του κράτους.²³⁶ Ο αντίκτυπος της κρίσης υπήρξε μεγάλος και η απομόνωση που τον πλαισίωσε σημάδεψε έντονα και πολύπλευρα τη χώρα.²³⁷

Με χαρακτηριστικότερη εκδήλωση την πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων διεθνώς, η οικονομική κρίση αναπόφευκτα οδήγησε στην πτώση του βιοτικού επιπέδου της – πολυπληθέστατης- αγροτικής τάξης καθώς και στη σοβαρή αποδυνάμωση της καταναλωτικής της ικανότητας. Εξαιτίας της αλληλεξάρτησης των παραγωγικών κλάδων η οικονομική αδυναμία των αγροτών επέδρασε καταλυτικά τόσο στη βιομηχανική παραγωγή, συνιστούοντας κατ' επέκταση γενεσιουργό αιτία μιας διογκούμενης ανεργίας, όσο και στο εμπόριο.²³⁸

Επιπρόσθετα, οι δαπάνες της καλλιέργειας αυξήθηκαν σημαντικά σε σχέση με τα το προπολεμικό επίπεδο, εν μέρει και εξαιτίας της αύξησης των ημερομισθίων των εργατών γης.²³⁹ Το αποτέλεσμα ήταν η de facto μείωση των ωρών εργασίας, η ελάττωση της χρήσης χημικών λιπασμάτων και άρα η πτώση της απόδοσης των καλλιεργειών.

Η κατάσταση έπληξε περισσότερο τους καλλιεργητές που δεν είχαν δική τους γη, οπότε την εκμίσθωναν, ή όσους κατέφευγαν στον δανεισμό για την κάλυψη των καλλιεργητικών τους εξόδων καθώς και όσους δεν είχαν αποπληρώσει την αξία της γης που τους παραχωρήθηκε ή την οποία αγόρασαν.²⁴⁰

Στην Ελλάδα η κρίση εκδηλώθηκε από τους πρώτους μήνες του 1930 και συνέτεινε στη μείωση των εξαγωγών των βασικών προϊόντων της χώρας, όπως φαίνεται από τον πίνακα 6, που ακολουθεί. Η ποσότητα κάποιων προϊόντων που αυξάνεται, όπως για παράδειγμα της

---

²³⁴ Σ. Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια...*, ό. π., σ. 37.

²³⁵ Μ. Μ. Ψαλιδόπουλος, ό. π., σ. 183.

²³⁶ Θ. Σακελλαρόπουλος, *Κείμενα οικονομικής...*, ό. π., σ. 125.

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 114.

²³⁸ Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργική κρίσις ιδία εν Ελλάδι»..., ό. π., σ. 154-155.

²³⁹ Στο ίδιο, σ. 175-176.

²⁴⁰ Στο ίδιο.

σταφίδας, δε συμβαδίζει και με ανάλογη αύξηση της αξίας τους. Τελικά, οι αυξημένοι τελωνειακοί δασμοί και οι περιοριστικοί όροι του διεθνούς εμπορίου θίγουν όσα ελληνικά προϊόντα θεωρούνται είδη πολυτελείας, όπως ο καπνός, περισσότερο από προϊόντα άλλων χωρών.

Πίνακας 8: Εξαγωγές γεωργικών προϊόντων σε όγκο και αξία (1929-1930)

ΓΕΩΡΓΙΚΑ ΕΞΑΓΩ- ΓΙΜΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ	ΠΟΣΟΤΗΤΑ ΣΕ ΤΟ- ΝΟΥΣ		ΑΞΙΑ ΣΕ ΕΚΑΤΟΜ- ΜΥΡΙΑ ΔΡΑΧΜΕΣ	
	1929	1930	1929	1930
ΚΑΠΝΟΣ ΣΕ ΦΥΛΛΑ	34.214	25.420	2.769,6	1.737,8
ΕΛΛΙΟΛΑΔΟ	11.727	4.663	242,5	58,3
ΕΛΛΙΑΙ	7.257	7.927	102,5	88,5
ΓΛΕΥΚΟΣ	3.212	6.771	16,4	18,3
ΟΙΝΟΣ	90.033	38.559	378,8	114,5
ΣΤΑΦΥΛΑΙ	6.014	6.387	23,6	29,4
ΣΥΚΑ ΞΗΡΑ	11.363	14.036	71,6	73,8
ΣΤΑΦΙΣ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	7.561	7.685	92	92,1
ΣΤΑΦΙΣ ΚΟΡΙΝ- ΘΙΑΚΗ	31.133	37.733	381	388,6

Πηγή: Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργική κρίσις ίδια εν Ελλάδι», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, τόμ. 2, τεύχ. 11, 1931, σ. 173.

Το υπόλοιπο της τελευταίας δεκαετίας του Μεσοπολέμου θα το χαρακτηρίσουν, από οικονομικής πλευράς, οι σύντονες προσπάθειες των θεσμικών και κρατικών φορέων για επίδωξη της αυτάρκειας σε βασικά είδη διατροφής και η προστασία της εγχώριας παραγωγής μέσω υψηλών δασμών. Τα αποτελέσματα δε θα αργήσουν να φανούν. Την περίοδο 1928-1936 η αξία της γεωργικής παραγωγής διπλασιάστηκε και το εθνικό εισόδημα της χώρας αυξήθηκε με ρυθμό 1,9% ετησίως μεταξύ 1927-1939, κατά τον Ψαλιδόπουλο.²⁴¹

Εντυπωσιακή ήταν και η άνοδος στην αξία της γεωργικής παραγωγής, που παρατηρήθηκε την περίοδο αυτή. Πιο συγκεκριμένα, παρά την πτώση της παραγωγής το 1931, η οποία, σημειωτέον, ανέκοψε μια συνεχή ανοδική πορεία από το 1927, η γεωργική παραγωγή ανέκαμψε ταχύτατα. Έτσι, στα 1933-1936, το γεωργικό εισόδημα αντιπροσώπευε το 37,7% του

²⁴¹ Μ. Μ. Ψαλιδόπουλος, «Πρόσφυγες και ελληνική οικονομία στο Μεσοπόλεμο: Μακροοικονομικές διαστάσεις»..., ό. π., σ. 184.

συνολικού εθνικού εισοδήματος και το 1939 το 42,2%, εξέλιξη που οπωσδήποτε υποβοηθήθηκε από την κρατική δασμολογική προστασία, την τεχνητή, με άλλα λόγια, ύψωση των τιμών των γεωργικών προϊόντων του εξωτερικού με την επέμβαση του κράτους,²⁴² και την πολιτική της αυτάρκειας, τις οποίες, όπως είδαμε, ακολούθησε η χώρα την περίοδο αυτή.²⁴³

Από πολιτικής άποψης, μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης παρατηρήθηκε μια ριζοσπαστικοποίηση των κοινωνικών αγώνων, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις πήραν τη μορφή ανοιχτής σύγκρουσης με ό,τι αντιπροσώπευε ή συμβόλιζε την εξουσία. Αυτή «συμβάδιζε», άλλωστε, με μια εμφανή πόλωση του πολιτικού σκηνικού, όπως έχουμε σε προηγούμενο κεφάλαιο εξηγήσει.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1930 και ενώ πια η απειλή γενικευμένου πολέμου στην Ευρώπη είναι υπαρκτή, η έμφαση δινόταν στην επέκταση ή ένταση των καλλιεργειών εκεί-

Εικόνα 29: Η δημοσίευση του παραγγέλματος Μεταξά στον τοπικό τύπο: «ούτε σπιθαμήν γης ακαλλιέργητον» Διαβάζουμε: «Ο κ. Πρόεδρος της Κυβερνήσεως (σς. Μεταξάς) έδωσε ήδη το σύνθημα από του παρελθόντος Σεπτεμβρίου καλέσας τους Έλληνας να μην αφήσουν ακαλλιέργητον ούτε σπιθαμήν γης. Η ελληνική γεωργία καλείται να παίξει αληθινά ιστορικών ρόλων κατά την δύσκολον αυτήν περίστασιν».

Πηγή: Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 4/12/1939, σ. 1.

νων που μπορούσαν να αποφέρουν επάρκεια στα αναγκαία είδη διατροφής. Αντίθετα, υπήρχε η τάση να συρρικνωθεί η καλλιέργεια των σημαντικότερων εξαγόμενων προϊόντων της χώρας (καπνός, κρασί, σταφίδα, ελαιόλαδο), παρόλο που σημείωναν μεγαλύτερη κατά στρέμμα χρηματική απόδοση²⁴⁴, διότι τέτοια προϊόντα θεωρούνταν σε καιρό πολέμου είδη πολυτελείας, αλλά και γιατί η γενικότερη αναταραχή που επικρατούσε στην Κεντρική Ευρώπη από το 1939²⁴⁵ αποκόπτει τα ελληνικά, εξαγόμενα προϊόντα από τις κύριες αγορές τους.

²⁴² Ξ. Ζολώτας, «Η αγορά των γεωργικών προϊόντων: Η πολιτική επί της αγοράς των γεωργικών προϊόντων» ..., ό. π., σ. 255.

²⁴³ Σακελλαρόπουλος, ό. π., σ. 131, 134.

²⁴⁴ Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής οικονομίας... ό. π. σ. 72.

Όσον αφορά τον βαθμό εκμηχάνισης της ελληνικής γεωργία μπορούμε, με βάση τη «Στατιστική Επετηρίδα του έτους 1934» και την αντίστοιχη του 1938²⁴⁶ στις οποίες στηρίχτηκε η κατάρτιση του αμέσως επόμενου πίνακα, να παρατηρήσουμε σε πρώτο επίπεδο, ότι καθ' όλη τη δεκαετία του 1930 τα γεωργικά μηχανήματα και τα χημικά λιπάσματα που εισάγονται στην Ελλάδα γνωρίζουν μια αυξητική τάση.

Παρ' όλα αυτά, χρειάζεται εδώ να επισημάνουμε ότι η, γνωστή πια, δυσχερής οικονομική κατάσταση των αγροτικών πληθυσμών από το τέλος του β' μισού της δεκαετίας του '20 είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική πτώση της χρήσης χημικών λιπασμάτων στη χώρα: έτσι, ενώ το 1929 χρησιμοποιήθηκαν 60.000 τόνοι λιπασμάτων, το 1930 χρησιμοποιήθηκαν μόνο 40.000 και το 1931 35.000.²⁴⁷

Επίσης, στη μεγάλη πλειονότητά τους οι καλλιεργητές εξακολουθούν και στη δεκαετία του '30 να χρησιμοποιούν τα ξύλινα άροτρα τους με τα οποία είναι περισσότερο εξοικειωμένοι, ώστε να διαπιστώνεται η ανάγκη «[...] να εγκαταλείψουν τας αρχαίους καλλιεργητικές μεθόδους και το Ησιόδειον άροτρον, το οποίον κατέχει ακόμη την τιμητικήν θέσιν μεταξύ των χρησιμοποιούμενων γεωργικών εργαλείων».²⁴⁸

Ένα σημείο, πάντως, ενδιαφέρουσας ανοδικής καμπής είναι το 1935, οπότε τα συνήθη μηχανήματα που εισάγονται για τη διευκόλυνση της δουλειάς του καλλιεργητή, όπως οι αλωνιστικές μηχανές και τα άροτρα, υπερδιπλασιάζονται και άλλα, όπως οι θεριστικές μηχανές, υπερτετραπλασιάζονται σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά, ένδειξη, νομίζουμε, της ανάκαμψης που παρατηρείται τη δεδομένη περίοδο. Από την άλλη πλευρά, η χρήση χημικών λιπασμάτων φαίνεται να παγιώνεται προς το τέλος της δεκαετίας και ιδίως από το 1934, οπότε η εισαγωγή λιπασμάτων γνωρίζει σημαντική αύξηση ανταποκρινόμενη προφανώς σε ανάλογη ζήτηση των εγχώριων παραγωγών.

---

²⁴⁶ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος. Έτος 1934», σ. 127. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00004.pdf και Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος. Έτος 1938», σ. 121. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00009.pdf

²⁴⁷ Χρ. Ευελπίδης, «Γεωργική επισκόπησης της Ελλάδος κατά το 1931», *Επιθεώρησης κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, τόμ. 1, τεύχ. Α, 1932, σ. 126., Πηγή: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:14667>

²⁴⁸ Μπ. Αλιβιζάτος, «Αι κοινωνικά ασφαλίσεις, το Κράτος και η Γεωργία», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, τόμ. 2, τεύχ. 2, 1932, σ. 177, Πηγή: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:10153>

Πίνακας 9: Εισαγωγή γεωργικών μηχανών και γημικών λιπασμάτων (1931-1938)

ΕΤΗ	ΘΕΡΙΣΤΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ	ΑΛΩΝΙΣΤΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ	ΑΡΟΤΡΑ	ΛΟΙΠΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ	ΧΗΜΙΚΑ ΛΙΠΑΣΜΑΤΑ
1931	94.156	100.547	409.150	551.996	8.337.385
1932	11.375	18.440	292.090	299.919	2.419.662
1933	58.612	31.229	218.221	169.591	25.305.516
1934	26.212	224.119	309.951	362.218	49.387.568
1935	112.854	579.348	701.222	498.758	36.682.140 ²⁴⁹
1936	160.570	430.936	762.580	428.138	62.708.598
1937	189.800	590.459	1.244.317	585.872	54.471.818
1938	248.255	382.113	1.853.101	721.618	74.633.301

Πηγή: Στατιστικές Επετηρίδες 1934 & 1938

http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/categoryyears?p_cat=10007369&p_topic=10007369

Συγκεκριαλιώνοντας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αγροτική πολιτική του Μεσοπολέμου αρθρώθηκε σε τέσσερις άξονες: α) την εφαρμογή μέτρων περιφρούρησης της εθνικής αγοράς και προστασίας της γεωργίας, β) την τεχνική βελτίωση των καλλιεργειών μέσω της γεωργικής εκπαίδευσης²⁵⁰ και την οικονομική τους στήριξη χάρη στην αγροτική πίστη, γ) την εισαγωγή θεσμών ιδιωτικού ή δημόσιου δικαίου για την προαγωγή της αγροτικής οικονομίας²⁵¹ και δ) στον αναπροσανατολισμό των καλλιεργειών και τη γενικότερη αναδιάρθρωση των καλλιεργειών με τη σταδιακή εγκατάλειψη της μονοκαλλιέργειας και της εκτατικής καλλιέργειας.²⁵²

Τα δημητριακά παρέμειναν η κυρίαρχη καλλιέργεια του μεσοπολέμου, αν και σε φθίνουσα πορεία, ενώ οι εμπορευματικές καλλιέργειες αναπτύχθηκαν με ρυθμούς πολύ μεγαλύτερους των δημητριακών. Ενδεικτικά και πολύ χαρακτηριστικά, μεταξύ 1923-1938 οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις σιτηρών αυξήθηκαν κατά 84%, ενώ οι εκτάσεις των οσπρίων κατά 177%, των βιομηχανικών και αρωματικών φυτών κατά 133% και των προϊόντων λαχανόκηπου κατά 311%.²⁵³ Θα δούμε παρακάτω αναλυτικότερα την εικόνα των καλλιεργειών της χώρας.

²⁴⁹ Περιλαμβάνει λιπάσματα εν γένει, θεικό και χλωριούχο κάλιο.

²⁵⁰ Για την προϊστορία του θεσμού βλ. Α. Καλλιβρετάκης, «Γεωργική εκπαίδευση: Το γεωργικό ίδρυμα της Τίρυνθας, Μετά την Τίρυνθα: εγχειρήματα και προβλήματα (1873-1917)», στο βιβλίο του *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα, 1990, σσ. 124-162.

²⁵¹ Αρ. Σιδέρης, «Εισαγωγή εις το γεωργικόν δίκαιον», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, τόμ. 1, τεύχ. 16, 1936, σ. 2. Πηγή:

<http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:10319>

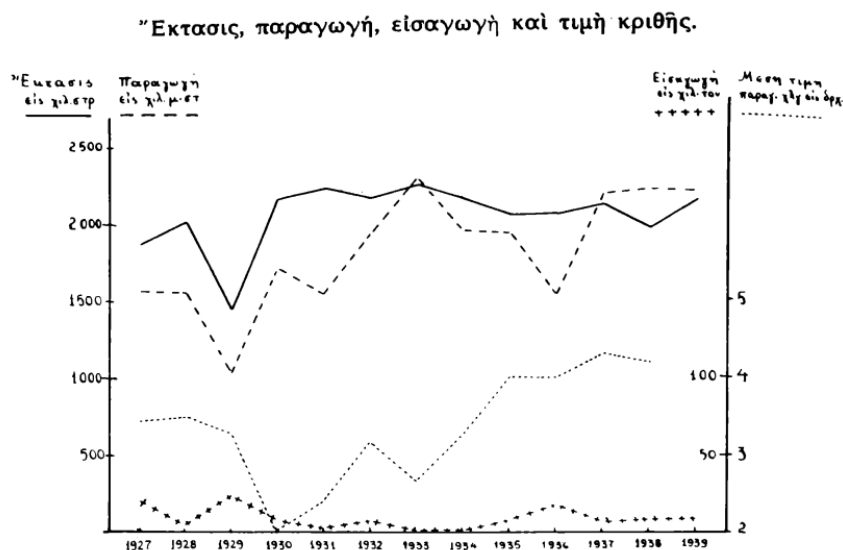
²⁵² Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, *Οι Αγρότες στην ελληνική ιστορία. Από την επανάσταση στην παγκοσμιοποίηση*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022, σ. 291.

²⁵³ Σακελλαρόπουλος, «Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: οι καλλιέργειες: η βραδεία αναπροσαρμογή...», ό. π., σ.138.

Πάντως, είναι γεγονός ότι ως το τέλος πια του Μεσοπολέμου, η χώρα θα επιτύχει μεν μια σημαντική οικονομική ανάπτυξη, σε όλους σχεδόν τους τομείς, ωστόσο η ανάπτυξη αυτή θα έχει πραγματοποιηθεί σε βάρος και της εργατικής τάξης και της αγροτιάς η οποία εξακολουθεί να χρεώνεται στο εμποροτραπεζικό κεφάλαιο και να «στενάζει» εξαιτίας μιας αντιλαϊκής δημοσιονομικής πολιτικής και της ανόδου του κόστους ζωής.²⁵⁴

Το 1939 υπάρχουν 420.000 γεωργοί-οφειλέτες στην ΑΤΕ, που χρωστούν 4.316.000 δρχ. Ταυτόχρονα, οι αγρότες, οι οποίοι αποτελούν το 62% του πληθυσμού, μοιράζονται το 44,91% του εθνικού εισοδήματος, την ώρα που οι βιομήχανοι απομυζούν το 21% του εθνικού εισοδήματος, ενώ αποτελούν το 13% περίπου του πληθυσμού. Τέλος, η έμμεση φορολογία, η οποία πλήττει πρωτίστως τις λαϊκές τάξεις²⁵⁵, αντιστοιχεί στο 68% περίπου των δημόσιων εσόδων και οι έγγειοι φόροι στο 4,7%.²⁵⁶

Ας επιχειρήσουμε, τώρα, με τη βοήθεια των διαγραμμάτων που ακολουθούν, τα οποία καλύπτουν όλη σχεδόν την περίοδο του Μεσοπολέμου, να ανασυνθέσουμε την εικόνα των κύριων καλλιεργειών της χώρας την υπό εξέταση περίοδο.

Διάγραμμα 5: Έκταση (χιλ. στρ.), παραγωγή (χιλ. μετρ. στατ.) και εισαγωγή (χιλ. τον.) κριθαριού (1927-1939)

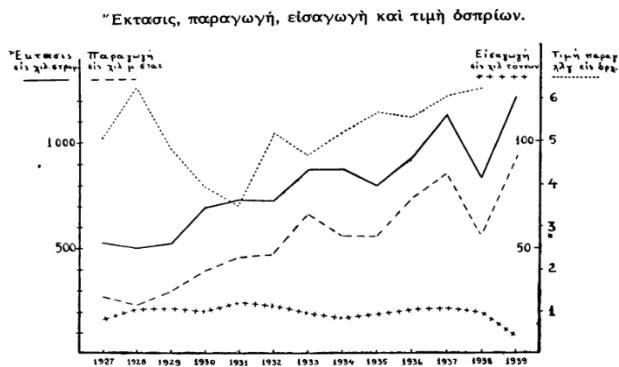
Πηγή: Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής βιομηχανίας»..., ο. π., σ. 78.

²⁵⁴ Αγγ. Ελεφάντης, «Η κρίση του ελληνικού αστισμού τη δεκαετία του '30: Το μοναρχοστρατιωτικό μπλοκ της δικτατορίας. Οι αλλαγές», στο βιβλίο του *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σσ.198-199.

²⁵⁵ Για το γιατί η έμμεση φορολογία πλήττει τα λαϊκότερα στρώματα, βλ. Εφημερίδα *Αγροτική Ελλάς*, 10/7/1927, σ.1.

²⁵⁶ Αγγ. Ελεφάντης, «Η κρίση του ελληνικού αστισμού τη δεκαετία του '30....»,ό. π., σ. 199.

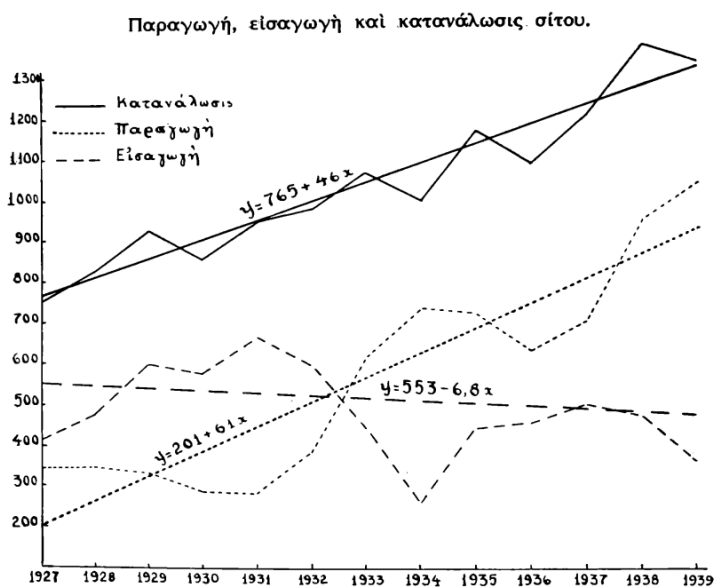

Διάγραμμα 6: Έκταση (σε γιλ. στρ.), παραγωγή (σε γιλ. μετρ. στατ.), εισαγωγή (σε γιλ. τον.) και τιμή (παραγ. γιλ. σε δρχ) όσπριων (1927-1939)

Πηγή: Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής οικονομίας»..., ό. π., σ. 80.

Η έκταση που χρησιμοποιούνταν για την καλλιέργεια κριθαριού, όπως παρατηρούμε στο διάγραμμα 5, γνώρισε μείωση από το 1930 και εξής, παρόλο που η αγοραία τιμή της υπερδιπλασιάστηκε στα ίδια χρόνια. Αυτή η εξέλιξη εξηγείται προφανώς ως απόρροια του παραγκωνισμού της καλλιέργειας κριθαριού από το κατεξοχήν προστατευόμενο προϊόν, το σιτάρι.²⁵⁷

Επιπλέον, στην καλλιέργεια πατάτας παρατηρείται μία αξιοσημείωτη αύξηση στη δεκαετία του 1930 με κάλυψη των εγχώριων αναγκών στο είδος αυτό και μια συνακόλουθη μείωση της εισαγωγής του από το 1932 και εξής. Να σημειωθεί ότι αυτού του είδους η καλλιέργεια απαιτούσε ιδιαίτερη φροντίδα και εξασφάλιση επαρκούς άρδευσης των εκτάσεών της και γενικώς χαρακτηριζόταν ως πολυδάπανη.

Διάγραμμα 7: Παραγωγή, εισαγωγή και κατανάλωση σιταριού (1927-1939)

Πηγή: Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής οικονομίας»..., ό. π., σ. 75.

Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις με όσπρια αυξήθηκαν, παρά τις μεμονωμένες χρονιές κάμψης (όπως π.χ. το 1929, το 1932, το 1935 και το 1938). Εντούτοις, η παραγωγή όσπριων

²⁵⁷ Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργία μας εις το πλαίσιον...», ό. π., σ. 79.

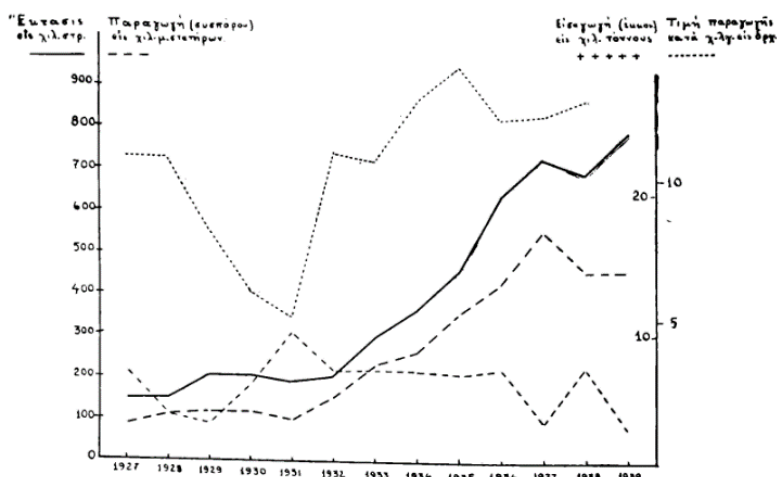
εμφανίζει έλλειμμα κατ' έτος, αν και, όπως επισημαίνεται, «αυτά αποτελούν το κυριώτερον και θρεπτικώτερον [...] έδεσμα της μεγάλης μάζης των αγροτών και των εργατών μας».²⁵⁸

Τέλος, ιδιαίτερη μνεία χρειάζεται να γίνει για την καλλιέργεια βαμβακιού, στο οποίο η χώρα είχε αποκτήσει επάρκεια. Το βαμβάκι αποτελούσε σημαντικότατο προϊόν, όχι μόνο κτηνοτροφικό ή γεωργικό αλλά και βιομηχανικό, αφού αποτελούσε την πρώτη ύλη στη βαμβακοϋφαντουργία και στη βαμβακοκλωστική. Αφηνε, όπως σημειώνει ο Ευελπίδης, «υψηλόν ακαθάριστον εισόδημα κατά στρέμμα, διπλάσιον του σίτου», γεγονός που σήμαινε πρακτικά τη συγκέντρωση διπλάσιας ποσότητας στην ίδια έκταση σε σύγκριση με τη σιτοκαλλιέργεια.²⁵⁹

Συνεπώς, κάθε άλλο παρά τυχαία ή απροσχεδιάστη είναι η εμφανής αύξηση, από το τέλος της δεκαετίας του 1920 και ειδικά από το 1933 και εξής, των εκτάσεων που προορίζονταν για βαμβακοκαλλιέργεια στη χώρα και η σταθερή παραγωγή του συγκεκριμένου προϊόντος, ιδίως κατά την περίοδο 1932-1936 με μόνες χρονιές μείωσης της παραγωγής το 1937 και το 1939. Η πτώση των αποδόσεων της καλλιέργειας βαμβακιού οφειλόταν κυρίως στην επέκτασή της σε ξηρικά εδάφη ή σε εκτάσεις αγρανάπαυσης.²⁶⁰

Γενικότερα, η σαφής αύξηση των καλλιεργειών που αφορούσαν προϊόντα άμεσης, εγχώριας κατανάλωσης σε σύγκριση προς τις καλλιέργειες γεωργικών ειδών που προορίζονταν για εξαγωγές χαρακτηρίζει τη δεκαετία του 1930, όπως καταδεικνύεται και από το ακόλουθο

Έκτασις, παραγωγή, εισαγωγή και τιμή βάμβακος.

Διάγραμμα 8: Έκταση (σε χιλ. στρ.), παραγωγή (σε χιλ. μετρ. στατ.), εισαγωγή (σε χιλ. τόν.) και τιμή παραγωγής κατά γλωρ (σε δραχ) βαμβακιού (1927-1939)

Πηγή: Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής οικονομίας»..., ό. π., σ. 78.

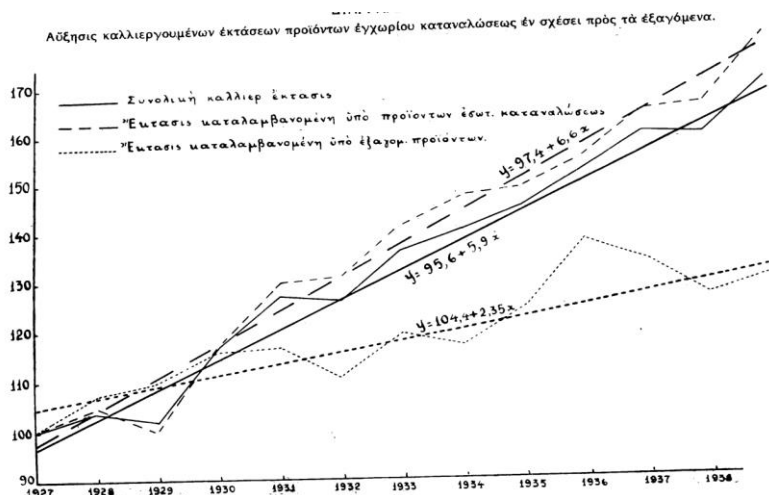
²⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 81.

²⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 82.

²⁶⁰ Στο ίδιο.

διάγραμμα. Αυτή δε η εξέλιξη συνάδει με αντίστοιχες τάσεις σε όλη την Ευρώπη, όπου επιδιώκεται η αυτάρκεια σε είδη πρώτης ανάγκης.

Η επίτευξη της πολυπόθητης αυτάρκειας επιτυγχάνεται σε κάποιο βαθμό με τη μείωση του ελλείμματος σε σιτάρι, σε σημαντικότερο, όμως, βαθμό χάρη στην παραγωγή οσπρίων και λαχανικών, καθώς και άλλων σιτηρών.²⁶¹

Διάγραμμα 9: Αύξηση καλλιεργούμενων εκτάσεων των προϊόντων εγχώριας κατανάλωσης σε σχέση με τα εξαγόμενα προϊόντα (1927-1939)

Πηγή: Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής οικονομίας»..., ό. π., σ. 80

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αυτή αναφορά στη γεωργία του Μεσοπολέμου, θα πρέπει να επισημάνουμε, τη δυσχερή θέση των αγροτικών πληθυσμών της περιόδου όσον αφορά το επίπεδο διαβίωσής τους. Η απουσία της κρατικής πρόνοιας για την ασφάλιση των γεωργών έναντι των ατυχημάτων κατά την εργασία τους ή –το κυριότερο- για τυχόν ασθένειες αποτελεί μελανό σημείο της αγροτικής πολιτικής, σε μια εποχή κατά την οποία τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη είχαν οργανώσει και προωθήσει σχετική νομοθεσία (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Πορτογαλία, Γερμανία, Αυστρία αλλά και Βουλγαρία, Ρουμανία κ. ά.).²⁶²

Ο γεωργός μεγάλων τμημάτων της ελληνικής υπαίθρου διαβιούσε σε κακές συνθήκες υγιεινής, κοντά σε έλη ή μικροσυλλογές υδάτων, δεν είχε πρόσβαση σε ιατρική ή φαρμακευτική περίθαλψη παρά μόνο εάν ταξίδευε στην κοντινότερη πόλη και έτσι καθίστατο ευάλωτος σε διάφορες ασθένειες, ιδιαίτερα στην ελονοσία ή τη φυματίωση.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 87.

²⁶² Μπ. Αλιβιζάτος, ό. π., σ. 177.

Άλλωστε, είναι αδιαμφισβήτητο ότι γενικότερα στη χώρα ο σημαντικότερος θεσμός των κοινωνικών ασφαλίσεων δεν είχε να επιδείξει αξιοσημείωτη πρόοδο ή έκταση, καθώς οι νόμοι 2868 του 1922 «περί υποχρεωτικής ασφαλίσεως εργατών» κι ο παλιότερος 551 του 1915 «περί εργατικών ατυχημάτων», παρά την αναντίρρητη αξία τους, μικρή μόνον επίδραση κατόρθωσαν να έχουν στα εργασιακά τεκταινόμενα της χώρας.²⁶³

---

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 162.

B1. Η γεωργική εικόνα στον νομό Ηρακλείου τη δεκαετία του 1920: γεωργική παραγωγή, έσοδα και εκμηχάνιση με συγκριτικά στοιχεία.

«Η επάνοδος και μόνο προς την Ελληνικήν Γην θα μας σώση ως άτομα και ως Κράτος, αλλά διά να επιτύχωμεν τούτο πρέπει να καταστήσωμεν την ύπαιθρον χώραν, βιώσιμον, ελκυστικήν, απολαυστικήν, διδακτικήν, μορφωτικήν, προοδευτικήν, ενεργητικήν και παραγωγικήν [...]».

Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 5/2/1928, σ. 2.

Στις αρχές του Μεσοπολέμου η Κρήτη είχε ήδη διανύσει μια δεκαετία περίπου από

Εικόνα 30: Κρήτη: προαύλιο σπιτιού, 1919. Frederic Boissonas (1858-1946)

την ένωσή της με την Ελλάδα (1 Δεκεμβρίου 1913). Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υπογραφή του «Συμφώνου για την ανταλλαγή πληθυσμών» μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, τον Γενάρη του 1923, το οποίο κατέστη μέρος της «Συνθήκης της Λωζάνης», υπήρξε μια έντονη κινητικότητα πληθυσμιακών στοιχείων στο νησί. Ειδικότερα, αρκετές χιλιάδες Μουσουλμάνοι (σύμφωνα με υπολογισμούς ανέρχονταν

σε 23.821)²⁶⁴ εγκατέλειψαν οριστικά την Κρήτη, ενώ υπολογίζεται ότι πάνω από 30.000 πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν μόνιμα εκεί σε μια αντίστροφη πορεία. Με βάση τα «Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15^{ης} -16^{ης} Μαΐου 1928», καταγράφηκαν συνολικά 32.527 κάτοικοι της Κρήτης, οι οποίοι δήλωσαν ότι είχαν έρθει στο νησί ως πρόσφυγες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.²⁶⁵

Ο νομός Ηρακλείου, σύμφωνα με την παραπάνω απογραφή, εμφανίζεται ως ο κατεξοχίαν χώρος εγκατάστασης των προσφύγων που κατευθύνθηκαν προς την Κρήτη, καθώς εκεί

²⁶⁴ Ν. Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη, 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», *Μνήμων*, 26, 2004, σ. 85.

²⁶⁵ Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16^{ης} Μαΐου 1928. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός. Πρόσφυγες, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, σσ. 449-452. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00018.pdf Οι υπολογισμοί δικό μου.

ήλθαν συνολικά 18.886 πρόσφυγες -από τη Μικρά Ασία κυρίως, αλλά και τη Θράκη, τον Πόντο και την Κωνσταντινούπολη-, με την Επαρχία Τεμένους πρωτίστως και δευτερευόντως την Επαρχία Μονοφατίου να γίνονται οι πολυπληθέστεροι σε αριθμό προσφύγων χώροι υποδοχής και παραμονής.

Συνολικά ο νομός Ηρακλείου είχε 136.948 κατοίκους και διαιρούνταν σε 6 επαρχίες, οι οποίες, κατά την απογραφή του 1928, και κατά αύξουσα σειρά αριθμού κατοίκων ήταν: η *επαρχία Τεμένους*, στα βόρεια του Νομού, με 44.057 κατοίκους η οποία περιλάμβανε τον Δήμο Ηρακλείου με 35.763 κατοίκους και έξι κοινότητες με πολυπληθέστερες τις Άνω Αρχάνες, τη Νέα Αλικαρνασσό, το Κανλί Καστέλι και τις Δαφνές· η *επαρχία Πεδιάδος*, στα βορειοανατολικά, με 34.310 κατοίκους και με κοινότητες με πάνω από χίλιους κατοίκους την κοινότητα του Μοχού, του Καστελλίου, της Ελιάς, της Επισκοπής, των Κουνάβων, της Χερσονήσου, των Μαλιών, του Σκαλανίου, των Γουβών και του Αβδού· η *επαρχία Μονοφατίου*, στην πεδιάδα της Μεσσαράς, με 18.881 κατοίκους και κοινότητες με πάνω από χίλιους κατοίκους την κοινότητα του Αγίου Θωμά, του Αρκαλοχωρίου, του Σχοινιά, της Αγίας Βαρβάρας, του Πύργου, των Σταβγιών, του Τεφελίου και του Χάρακα· η *επαρχία Μαλεβυζίου*, στα βορειοδυτικά του Νομού, με πληθυσμό 17.197 κατοίκους και μεγάλες κοινότητες αυτή της Τυλίσσου, του Κρουσώνα και του Αγίου Μύρωνος· η *επαρχία Καινουρίου*, στο νοτιοδυτικό άκρο του Νομού, με 15.749 κατοίκους και μεγαλύτερες κοινότητες του Ζαρού, της Πόμπιας, της Γέργερης και των Αγίων Δέκα και η *επαρχία Πυργιωτίσσης*, επίσης νοτιοδυτικά, με 6.754 κατοίκους και μόνο την κοινότητα Τυμπακίου με πάνω από 1000 κατοίκους.²⁶⁶ Σε επίπεδο πληθυσμού ο νομός Ηρακλείου αντιστοιχούσε στο 34,9% του συνολικού πληθυσμού της Κρήτης.

Προκειμένου, τώρα, να κατανοήσουμε την επικρατούσα κατάσταση στην αγροτική περιφέρεια του νησιού κατά τις αρχές του Μεσοπολέμου, θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι στην ύπαιθρό του και ιδιαίτερα στην ενδοχώρα του νομού Ηρακλείου –στην ανατολική, άλλωστε, Κρήτη οι μουσουλμανικές ιδιοκτησίες ήταν πολύ περισσότερες από ότι στη δυτική–είχαν σημειωθεί, από το β' μισό του 19^{ου} αιώνα και ιδίως προς το τέλος του, μια σειρά ανακα-

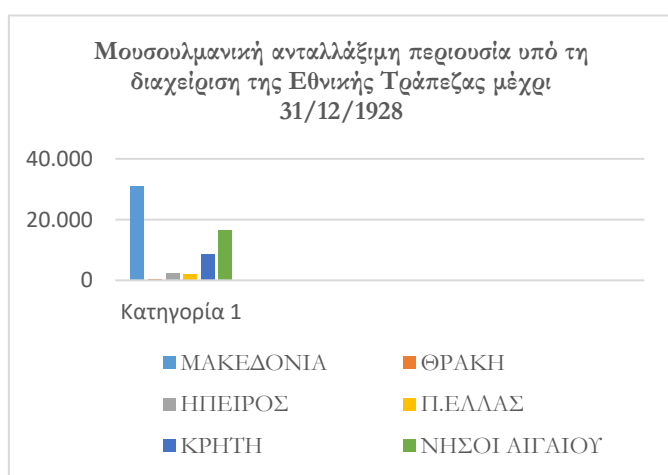
---

²⁶⁶ «Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Νόμιμος πληθυσμός κυρωθείς διά του από 10 Δεκεμβρίου 1928 Διατάγματος», σσ. 21-22.

Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00024.pdf

τατάξεων οι οποίες μετέβαλαν άρδην την εικόνα των ιδιοκτητών γης. Με άλλα λόγια, οι συνεχείς επαναστάσεις, η ισονομία που σταδιακά κερδήθηκε προς όφελος των Χριστιανών κατοίκων κι η χρονίζουσα αγροτική κρίση και τελμάτωση είχαν ως αποτέλεσμα ένα σημαντικό τμήμα γης μουσουλμανικής ιδιοκτησίας να περάσει στα χέρια Χριστιανών, στο μεταίχμιο του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα· οι Χριστιανοί είτε αγόραζαν γη είτε την καταπατούσαν με τη δύναμη των όπλων τους και αφού προηγουμένως είχαν εξωθήσει τους Μουσουλμάνους-πρώην ιδιοκτήτες σε ασφαλές καταφύγιο εντός των τειχών μιας κοντινής πόλης.²⁶⁷ Μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, επιτεύχθηκε η νομιμοποίηση των παραπάνω ιδιοκτησιών, ενώ ταυτόχρονα στην αρχή του Μεσοπολέμου, μετά και την αποχώρηση των τελευταίων Μουσουλμάνων το καλοκαίρι του 1924, μια πλειάδα ακινήτων περιήλθαν τελικά στο ελληνικό δημόσιο και επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν για την εγκατάσταση των προσφύγων.

Μια εικόνα αυτής της μουσουλμανικής ανταλλάξιμης περιουσίας αστικής προέλευσης, που τελούσε υπό τη διαχείριση της Εθνικής Τράπεζας μέχρι το τέλος του 1928 μας δίνει το ακόλουθο γράφημα. Τα κτήματα που αναφέρονται είναι κυρίως αστικά, καθώς τα αγροτικά κτήματα ήταν στη διαχείριση της ΕΑΠ κατά το μεγαλύτερο μέρος τους. Στην Κρήτη, η μουσουλμανική ανταλλάξιμη περιουσία ήταν η τρίτη μεγαλύτερη με 8.673 κτήματα, μετά τη Μακεδονία με 30.956 κτήματα και τα Νησιά του Αιγαίου με 15.633 κτήματα.

Διάγραμμα 10: Μουσουλμανική ανταλλάξιμη περιουσία στη διαχείριση της Εθνικής Τράπεζας μέχρι τις 31/12/1928

Πηγή: Α. Α. Πάλλης, Μέλος του Συμβουλίου της ΕΑΠ, *Συλλογή των κυριωτέρων*

²⁶⁷ Ν. Ανδριώτης, ..., *ό. π.*, σσ. 24-28.

στατιστικών των αφοροσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων, Αθήνα 1929, σ. 17.

https://www.bankofgreece.gr/RelatedDocuments/apokatastasi_prosfygon_1922_parartima.pdf

Στην προσπάθειά μας να σχηματίσουμε μια όσο το δυνατόν εναργέστερη εικόνα για την έκταση της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων στην Κρήτη, του άλλου μεγάλου γεγονότος που προσδιορίζει τις εξελίξεις στο νησί κατά τα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια, είναι δυνατό να βοηθηθούμε από τον πίνακα 10.

Γνωρίζοντας ότι η συντριπτική πλειονότητα των αγροτών προσφύγων που εισήλθαν στην Ελλάδα εγκαταστάθηκε με ενέργειες της ΕΑΠ -από το σύνολο των 145.380 περίπου οικογενειών αγροτών προσφύγων πάνω από τους 143.000 εμφανίζονται να έχουν εγκατασταθεί αγροτικώς με τη στοχευμένη δράση της ΕΑΠ²⁶⁸- μπορούμε, με βάση τον ακόλουθο πίνακα, να συναγάγουμε μια εικόνα των προσφύγων που αποκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές στην Κρήτη μέχρι το τέλος του 1928. Εξάλλου, αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων υπό την διαχείριση και καθοδήγηση του Υπουργείου Γεωργίας δεν καταγράφεται στο νησί.²⁶⁹

Πίνακας 10: Αγροτικώς εγκατασταθέντες πρόσφυγες στην Κρήτη μέχρι την 31^η Δεκεμβρίου 1928

ΓΡΑΦΕΙΑ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΥ	ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΙ	ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΘΕΝΤΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΑΠ	
		ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΣ	ΑΤΟΜΑ
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ	25	499	1.843
ΗΡΑΚΛΕΙΟ	69	2.672	10.461
ΡΕΘΥΜΝΟ	41	767	3.047
ΧΑΝΙΑ	58	1.084	3.965

Πηγή: Α. Α. Πάλλη, Μέλος του Συμβουλίου της ΕΑΠ, *Συλλογή των κυριωτέρων στατιστικών των αφοροσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων*, Αθήνα 1929, σ. 18.

²⁶⁸ Α. Α. Πάλλη, Μέλος του Συμβουλίου της ΕΑΠ, *Συλλογή των κυριωτέρων στατιστικών των αφοροσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων*, Αθήνα, 1929, σ. 17.

²⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 19.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι στον νομό Ηρακλείου συστήθηκαν 69 προσφυγικοί, αγροτικοί συνοικισμοί και ότι 2.672 οικογένειες (πάνω από 10.450 άτομα συνολικά) ωθήθηκαν προς ή επέλεξαν την αγροτική αποκατάσταση. Εάν, δε, συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι στον νομό Ηρακλείου είχαν καταγραφεί 18.886 πρόσφυγες κατά την απογραφή του πληθυσμού το 1928,²⁷⁰ αντιλαμβανόμαστε ότι η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων στον νομό Ηρακλείου αποκαταστάθηκε λαμβάνοντας στέγη και κλήρο στην ύπαιθρο. Για την πραγμάτωση, μάλιστα, της αγροτικής τους αποκατάστασης παραχωρήθηκαν στην ΕΑΠ αγροτικά κτήματα 154.552 στρεμμάτων στην περιφέρεια της Κρήτης, ώστε να τα διανείμει περαιτέρω. Από αυτά τα 91.206 στρέμματα ήταν καλλιεργήσιμα.²⁷¹

Επίσης, γνωρίζουμε ότι οι πρόσφυγες καλλιεργήσαν 21.933 στρ. συνολικά στο νησί την πρώτη χρονιά της εγκατάστασής τους και παρόλο που μειώθηκαν σημαντικά οι εκτάσεις τους πέφτοντας στα 8.633 στρ. τη χρονιά 1924-1925, ανέβηκαν ξανά τα δύο επόμενα χρόνια σε περισσότερα από 30.000 στρ.²⁷² Προς την κατεύθυνση αυτή φαίνεται ότι επέδρασαν καθοριστικά εκείνη την περίοδο κάποιες στοχευμένες παρεμβάσεις στους γεωργικούς κλήρους των προσφύγων. «Η εκχέρσωση ιδία των αγρών του Μονοφατισίου διά βενζιναρότρων, η ίδρυσις φυτωρίων και σταθμού καλλιτερεύσεως ζώων, το ελαιοκλάδευμα», όπως αναφέρεται στην εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*,²⁷³ αναμενόταν –κι όχι αβάσιμα- να συμβάλουν στη βελτίωση της κατάστασης των γεωργικών κλήρων στον νομό.

Να σημειώσουμε, εδώ, ότι η αγροτική μεταρρύθμιση δεν είχε συνολικά στο νησί παρά ελάχιστο αντίκτυπο για τους ακτήμονες γεωργούς: 154.552 στρέμματα γης, από τα οποία τα 91.206 στρέμματα ήταν καλλιεργήσιμα, διατέθηκαν μέχρι το 1932 για την αποκατάσταση των προσφύγων και ένα μόνο κτήμα 2.222 στρεμμάτων, με βάση στοιχεία της εποχής, απαλλοτριώθηκε σε όλο το νησί για την αποκατάσταση γηγενών ακτημόνων καλλιεργητών την ίδια περίοδο. Σε όλη την Ελλάδα οι αντίστοιχες εκτάσεις υπολογίζονταν σε 11.420.542 στρέμματα για την αγροτική αποκατάσταση γηγενών και σε 8.390.444 στρέμματα για την αποκατάσταση των προσφύγων.²⁷⁴

---

²⁷⁰ Δες παραπάνω, σ. 60.

²⁷¹ Α. Α. Πάλλης, *Συλλογή των κυριωτέρων στατιστικών...*, ό. π., σ. 20.

²⁷² Στο ίδιο, σ. 22.

²⁷³ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 17/12/1928, σ. 1. Πηγή: <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b1%ce%b3%cf%81%ce%bf%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%b7-%ce%ba%cf%81%ce%b7%cf%84%ce%b7-5/#631f85bbd0361-1>

²⁷⁴ Μπ. Αλιβιζάτος, ό. π., σσ. 367-369.

Πιο συγκεκριμένα, σε σύνολο 1.717.135 καλλιεργήσιμων στρεμμάτων στην Κρήτη, 93.428 στρέμματα αποδόθηκαν για τον αγροτικό εποικισμό είτε γηγενών ακτημόνων είτε προσφύγων, το 5,4%, δηλαδή, των καλλιεργήσιμων εδαφών τους, όταν στη Μακεδονία το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 84,1%, στη Θεσσαλία και την Άρτα το 68,8%, στην Ήπειρο το 43,5%, στη Θράκη το 32,7% και στη Στερεά Ελλάδα το 11,1%.²⁷⁵

Βέβαια, η επίδραση της επιχειρούμενης γεωργικής αναδιάρθρωσης των πρώτων μεσοπολεμικών χρόνων ως προς τις γεωκτητικές σχέσεις που ενδεχομένως διαταρράχτηκαν ή αποκόπηκαν εξαιτίας της εγκατάστασης των προσφύγων είναι μικρή στην Κρήτη και για άλλο λόγο. Οι πρόσφυγες αφενός εγκαταστάθηκαν σε κτήματα ανταλλάξιμων μουσουλμάνων τα οποία εγκαταλείφθηκαν μετά το 1924 και αφετέρου αφοσιώθηκαν πρωτίστως στη σταφιδοκαλλιέργεια.²⁷⁶

Πριν απ' την ανταλλαγή των πληθυσμών και την έλευση των προσφύγων και με βάση την «Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά τη 19^η Δεκεμβρίου 1920»²⁷⁷ ο πληθυσμός του νομού Ηρακλείου ανερχόταν σε 117.400 ανθρώπους (εδώ περιλαμβάνονται μόνιμοι κάτοικοι του νομού παρόντες κατά την απογραφή, αλλά και αλλοδαποί και δημότες άλλων δήμων ή κοινοτήτων που βρίσκονταν εκεί). Αποτελούσε τον μεγαλύτερο νομό της Κρήτης,²⁷⁸ η οποία εν συνόλω αριθμούσε 346.584 κατοίκους εκ των οποίων 22.999 ήταν Μουσουλμάνοι.²⁷⁹

Γνωρίζουμε, με βάση την ίδια απογραφή, ότι οι άνθρωποι που ασχολούνταν αμιγώς με τη γεωργία στο νησί το 1920 υπολογίζονταν στους 63.885, όταν σε όλη την Ελλάδα οι ασχολούμενοι με τη γεωργία ξεπερνούσαν την ίδια εποχή τους 790.000.²⁸⁰ Η Κρήτη ερχόταν πέμπτη στην κλίμακα των απασχολουμένων με τη γεωργία κατοίκων με πρώτες τη Μακεδονία, την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και τη Θεσσαλία αντίστοιχα.

---

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 372.

²⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 373.

²⁷⁷ Αν και χρονικά το 1920 δεν εντάσσεται στον ελληνικό Μεσοπόλεμο, εντούτοις θα αξιοποιήσουμε εν προκειμένω τα στοιχεία της διενεργηθείσας τότε απογραφής, δεδομένου ότι κάτι τέτοιο μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια εικόνα του πληθυσμού που αποτελεί αντικείμενο της εργασίας μας στην αρχή του Μεσοπολέμου.

²⁷⁸ Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά τη 19^η Δεκεμβρίου 1920. Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα: Α' Πληθυσμός, Β' Οικογένειαι, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, σ. 180. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00014.pdf

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 185 και Ν. Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη,...», ό. π., σ. 32.

²⁸⁰ 794.110 ήταν για την ακρίβεια όσοι ασχολούνταν με τη γεωργία στην Ελλάδα το 1920: Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά τη 19^η Δεκεμβρίου 1920..., ό. π., σ. 200.

Με κυριότερη, συνεπώς, επαγγελματική ενασχόληση τη γεωργία στο νησί, η οποία απορροφούσε περίπου το 48% των ανδρών και το 2% των γυναικών,²⁸¹ ακολουθούσε η απασχόληση στη βιομηχανία -με συνολικά 15. 988 εργαζομένους και με βασικότερο κλάδο τη βιομηχανία επεξεργασίας προϊόντων γεωργίας, κτηνοτροφίας, αλιείας και θήρας-, η απασχόληση στη δημόσια ή ιδιωτική διοίκηση και στα ελευθέρια επαγγέλματα κι έπειτα η εμπορική δραστηριότητα.

Από τον υπόλοιπο πληθυσμό ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι σε σύνολο 265.703 ενεργού εν δυνάμει ανθρώπινου δυναμικού περίπου 151.000 άνθρωποι εμφανίζονται στην απογραφή χωρίς επάγγελμα, ενώ παράλληλα περίπου 11.000 από αυτούς δε δήλωσαν καθόλου τι επάγγελμα ασκούσαν. Με άλλα λόγια, το 57% των Κρητικών στις αρχές της δεκαετίας του '20 παρουσιάζονται ανεπάγγελτοι, γεγονός που συνάδει και με τη γενικότερη εικόνα στην υπόλοιπη Ελλάδα, όπου σε γενικό σύνολο αγγίζουν το 52 % όσοι καταγράφηκαν χωρίς εργασία στην ίδια απογραφή.²⁸²

Εικόνα 31: Ελαιοσυλλογή, Πρέβελη, Ρέθυμνο Κρήτης, 1911. Frederic Boissonas (1858-1946)

αλλά με αισθητή μείωση των στρεμμάτων που προορίζονταν για καλλιέργεια κάποιες χρονιές, όπως για παράδειγμα το 1923 ή το 1927 στον νομό και το 1925 ή το 1929 σε όλο το νησί.

Πάντως, ο μέσος όρος των εκτάσεων οι οποίες καλλιεργήθηκαν την πρώτη περίοδο του Μεσοπολέμου στον νομό Ηρακλείου υπολογίζεται, κατά προσέγγιση, στα 326.000 στρέμματα που ξεπερνούν κατά πολύ το 1/2 των καλλιεργημένων εκτάσεων την περίοδο 1922-1930

Αναφορικά με το γεωργική εικόνα του νησιού την ίδια περίοδο, παρατηρούμε, με βάση τον πίνακα 11, ότι από το σύνολο των εκτάσεων που καλλιεργούνταν στην Κρήτη το 1920, σχεδόν οι μισές βρίσκονταν στον νομό Ηρακλείου.

Ωστόσο, ενώ προϊόντος του χρόνου τα στρέμματα, τα οποία καλλιεργούνταν, αυξάνονταν στην Ελλάδα, στον νομό Ηρακλείου διακρίνεται μεν μια μικρή αυξητική τάση,

²⁸¹ Στο ίδιο, σ. 203.

²⁸² Οι υπολογισμοί δικό μου με βάση την Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα: Α' Πληθυσμός, Β' Οικογένειαι, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος σ. 200.

στην Κρήτη συνολικά και καλύπτουν περίπου το 1/45 των αντίστοιχων στην Ελλάδα (πίνακες 11, 12).

Πίνακας 11: Σύνολο καλλιεργηθεισών εκτάσεων στον νομό Ηρακλείου, στην Κρήτη και σε όλη την Ελλάδα (1919-1926)

ΕΤΗ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΕ ΟΛΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ
1919	667.526	1.154.573	13.894.998
1920	344.797	744.451	13.192.545
1921	359.759	820.861	12.323.680
1922	354.204	879.472	12.452.550
1923	283.834	837.487	12.690.281
1924	340.229	917.729	14.670.741
1925	296.239	808.669	14.655.260
1926	365.623	808.875	16.232.471

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Ετήσια Στατιστική της Γεωργικής Παραγωγής, έτη 1919-1926

Πίνακας 12: Σύνολο καλλιεργηθεισών εκτάσεων στον νομό Ηρακλείου, στην Κρήτη και σε όλη την Ελλάδα (1927-1930)

ΕΤΗ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΕ ΟΛΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ
1927	290.140	803.959	15.200.830
1928	307.773	839.673	15.901.488
1929	315.484	751.896	15.446.291
1930	383.660	864.555	17.789.307

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος, έτη 1927-1930.

Ας δούμε τι παρατηρείται σε επίπεδο καλλιεργειών. Από το 1923 έως και το 1926 επικρατέστερη καλλιέργεια στον νομό Ηρακλείου ήταν η καλλιέργεια σιτηρών –το κριθάρι και

το σιτάρι καλύπτουν σταθερά μεγάλο τμήμα των καλλιεργειών, όπως και η βρώμη δευτερευόντως-, τάση που αποτυπώνεται και στην Κρήτη συνολικά και στην υπόλοιπη Ελλάδα και οπωσδήποτε δεν είναι άσχετη με την επιδίωξη της πολυπόθητης σιτάρκειας στη μεσοπολεμική Ελλάδα. Άλλωστε, το κριθάρι χρησιμοποιείται ευρέως στο νησί (και συνολικά στη νότια Ελλάδα εν αντιθέσει με την υπόλοιπη χώρα) ως υποκατάστατο του σιταριού για την παρασκευή ψωμιού.²⁸³

Πέραν, όμως, από τη γενική αυτή παρατήρηση, χρειάζεται να επισημάνουμε και την πληθώρα των στρεμμάτων που καλλιεργούνται την ίδια περίοδο για την παραγωγή μούστου. Από τη διετία 1922-23, ο αριθμός αυτών των στρεμμάτων στον νομό Ηρακλείου αντιστοιχεί περίπου στο 1/2-1/3 των στρεμμάτων που αποδίδονται στην παραγωγή μούστου στο νησί συνολικά (πίνακας 13). Ομοίως, και η παραγωγή μούστου κινείται στα ίδια επίπεδα: με βάση τον πίνακα 14, ο μούστος που παράγεται στον νομό ξεπερνά από το 1922 το 1/2-1/3 των μετρικών στατήρων που δίνει η καλλιέργεια σταφυλιών για μούστο σε όλη την Κρήτη.

Ακόμη, τη διετία 1923-1924 η έκταση των στρεμμάτων που αφορούν την καλλιέργεια σταφυλιών για την παραγωγή σταφίδας γνωρίζουν αύξηση και καθιστούν το προϊόν ένα από τα βασικά που καλλιεργούνται στον νομό. Ειδικά το 1924 η έκταση των στρεμμάτων για παραγωγή σουλτανίνας υπερδιπλασιάζονται (από 11.560 στρέμματα το 1923 εκτοξεύονται σε 36.425 στρέμματα το 1924), αλλά έπειτα γνωρίζουν μια σταδιακή πτώση έως το 1928.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στα χρόνια 1919-1921 δε γινόταν παραγωγή κορινθιακής σταφίδας στην Κρήτη. Για πρώτη φορά ως είδος καλλιέργειας φαίνεται ότι εισάγεται το 1922, αλλά και τότε δεν καταγράφεται παραγωγή στον νομό Ηρακλείου. Αντίθετα, η παραγωγή σουλτανίνας σταφίδας ήταν σημαντική στο νησί την περίοδο αυτή και από το 1925 υπερκέρασε την παραγωγή της κορινθιακής σταφίδας.

Η ποικιλία αυτή, άλλωστε, είχε ήδη μακρύ παρελθόν. Είχε εισαχθεί με παρέμβαση της Κρητικής Πολιτείας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, προκειμένου να δοθεί μια νέα διέξοδος στην αμπελοκαλλιέργεια του νησιού, η οποία από το 1890 και εξής αντιμετώπιζε σοβαρά ζητήματα διάθεσης των προϊόντων της ύστερα και από τον περιορισμό των ελληνικών εξαγωγών σταφίδας στις ευρωπαϊκές αγορές.

---

²⁸³ Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργία μας εις το πλάισιον...», ό. π., σ. 79.

Μετά τους διωγμούς του 1914, οπότε εισέρρευσαν στην Κρήτη πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και ανάμεσά τους και έμπειροι καλλιεργητές σουλτανίνας σταφίδας και οπωσδήποτε μετά το 1923 και τη νέα εγκατάσταση προσφύγων, η παραγωγή της σουλτανίνας γνώρισε σημαντική αύξηση και επιτηδειότητα. Αυτήν την περίοδο, του β' μισού της δεκαετίας του 1920, οικοδομούνται στο κέντρο και τα δυτικά προάστια της πόλης του Ηρακλείου οι πρώτες αποθήκες σταφίδας για την επεξεργασία και προετοιμασία της ως εμπορεύσιμου προϊόντος.²⁸⁴

Εξάλλου, η σταφίδα και τα ξερά σύκα αποτελούσαν τα προϊόντα που προορίζονταν αποκλειστικά και μόνο για να πωληθούν στις ξένες αγορές. Από τα υπόλοιπα εμπορευματικά προϊόντα, το κρασί, τα όσπρια και τα δημητριακά, διατίθεντο για πώληση μόνο τα πλεονάσματά τους, αφού προηγουμένως αφαιρούνταν οι ποσότητες οι οποίες απαιτούνταν για αυτοκατανάλωση.²⁸⁵

Πίνακας 13: Καλλιεργηθείσες εκτάσεις κατά είδος προϊόντων στον νομό Ηρακλείου, την περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1919-1926)

ΕΤΗ	ΕΙΔΟΣ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΕ ΟΛΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ
1919	ΣΙΤΑΡΙ	62.071	107.511	4.323.631
	ΚΡΙΘΑΡΙ	116.577	235.621	1.657.768
	ΣΙΚΑΛΗ	■	1.833	331.939
	ΒΡΩΜΗ	162.528	246.430	859.137
	ΚΟΥΚΙΑ	12.415	18.760	124.770
	ΟΣΠΡΙΑ (φασόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	26.464	39.801	465.069
	ΓΕΩΜΗΛΑ	12.196	28.905	127.654
	ΚΑΠΝΟΣ	187	609	369.740
	ΜΟΥΣΤΟΣ	151.629	276.629	1.782.406

²⁸⁴ Γ. Τίγκιλης, «Το Ηράκλειο του χθες και του σήμερα και η παραγωγή σταφίδας στην Ελλάδα. Αφιέρωμα στα 90 χρόνια της Μικρασιατικής Καταστροφής», Εφημερίδα Πατρίς, 3/1/2013, Πηγή: Αρχείο Εφημερίδας Πατρίς (Ιανουάριος 2003-Αύγουστος 2017), <https://archive.patris.gr/articles/235091/157920>

²⁸⁵ Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2010, σ. 33.

	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	■	■	■
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	■	■	734.568
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑΝΙΝΑ	14.944	19.944	29.947
1920	ΣΙΤΑΡΙ	51.228	104.473	4.356.349
	ΚΡΙΘΑΡΙ	39.288	150.049	1.563.166
	ΣΙΚΑΛΗ	820	4.926	296.481
	ΒΡΩΜΗ	40.101	95.784	647.075
	ΚΟΥΚΙΑ	5.252	12.581	116.620
	ΟΣΠΡΙΑ (φασόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	10.489	26.767	425.435
	ΓΕΩΜΗΛΑ	1.926	18.227	104.227
	ΚΑΠΝΟΣ	84	773	390.382
	ΜΟΥΣΤΟΣ	100.000	168.110	1.401.524
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	■	■	■
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	■	■	754.996
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑΝΙΝΑ	60.000	61.183	72.212
1921	ΣΙΤΑΡΙ	50.000	124.158	3.839.790
	ΚΡΙΘΑΡΙ	40.000	154.688	1.370.291
	ΣΙΚΑΛΗ	800	8.926	314.050
	ΒΡΩΜΗ	40.000	112.850	659.222
	ΚΟΥΚΙΑ	6.000	19.583	95.064
	ΟΣΠΡΙΑ(φασόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	12.300	34.421	420.329
	ΓΕΩΜΗΛΑ	2.000	24.328	111.434
	ΚΑΠΝΟΣ	244	419	294.886
	ΜΟΥΣΤΟΣ	110.000	177.139	1.463.372
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	■	■	■
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	■	■	666.183
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑΝΙΝΑ	62.000	65.514	73.082
1922	ΣΙΤΑΡΙ	51.228	118.751	4.298.589
	ΚΡΙΘΑΡΙ	39.288	158.183	1.489.836
	ΣΙΚΑΛΗ	50	6.628	356.046

	ΒΡΩΜΗ	40.101	115.326	691.958
	ΚΟΥΚΙΑ	5.505	11.917	85.721
	ΟΣΠΡΙΑ (φασόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	11.187	27.240	385.972
	ΓΕΩΜΗΛΑ	1.926	33.191	130.570
	ΚΑΠΝΟΣ	84	387	319.955
	ΜΟΥΣΤΟΣ	100.000	226.797	1.224.104
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	■	■	■
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	■	2.240	622.825
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑΝΙΝΑ	70.000	73.681	85.504
1923	ΣΙΤΑΡΙ	56.121	139.385	4.300.145
	ΚΡΙΘΑΡΙ	56.785	241.285	1.468.376
	ΣΙΚΑΛΗ	■	5.513	225.422
	ΒΡΩΜΗ	50.836	143.846	764.825
	ΚΟΥΚΙΑ	6.020	15.534	111.630
	ΟΣΠΡΙΑ (φασόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	10.143	28.084	317.271
	ΓΕΩΜΗΛΑ	1.796	21.331	118.832
	ΚΑΠΝΟΣ	1.578	2.513	615.636
	ΜΟΥΣΤΟΣ	36.321	89.768	1.272.126
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	■	■	■
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	20.986	22.846	636.666
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑΝΙΝΑ	11.560	18.113	30.216
1924	ΣΙΤΑΡΙ	37.190	128.580	4.665.863
	ΚΡΙΘΑΡΙ	59.403	196.373	1.661.263
	ΣΙΚΑΛΗ	■	8.000	358.833
	ΒΡΩΜΗ	44.953	145.653	1.035.967
	ΚΟΥΚΙΑ	7.835	17.785	88.194
	ΟΣΠΡΙΑ (φασόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	9.914	34.104	404.570
	ΓΕΩΜΗΛΑ	7.537	19.977	137.976
	ΚΑΠΝΟΣ	13.850	19.285	815.805
	ΜΟΥΣΤΟΣ	56.386	167.376	1.235.095
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	■	■	■

	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	41.708	42.108	785.021
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	36.425	50.280	66.094
1925	ΣΙΤΑΡΙ	35.553	104.603	4.650.682
	ΚΡΙΘΑΡΙ	48.140	157.940	1.767.186
	ΣΙΚΑΛΗ	810	6.810	434.490
	ΒΡΩΜΗ	46.730	129.230	1.011.823
	ΚΟΥΚΙΑ	7.954	18.754	120.875
	ΟΣΠΡΙΑ (φα- σόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	11.284	38.684	396.957
	ΓΕΩΜΗΛΑ	10.459	19.909	119.226
	ΚΑΠΝΟΣ	26.966	53.416	803.689
	ΜΟΥΣΤΟΣ	41.707	137.447	1.124.918
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	14.211	22.171	125.686
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	9.239	11.239	726.801
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	12.484	20.399	34.483
1926	ΣΙΤΑΡΙ	47.044	119.477	5.277.285
	ΚΡΙΘΑΡΙ	65.862	163.769	2.046.591
	ΣΙΚΑΛΗ	20	3.639	471.953
	ΒΡΩΜΗ	59.472	129.513	1.111.522
	ΚΟΥΚΙΑ	18.556	31.080	131.749
	ΟΣΠΡΙΑ (φα- σόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	19.789	43.750	494.125
	ΓΕΩΜΗΛΑ	5.206	19.367	135.216
	ΚΑΠΝΟΣ	6.055	11.989	811.915
	ΜΟΥΣΤΟΣ	38.118	103.916	1.137.985
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	11.259	18.259	102.910
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	3.790	3.867	641.995
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	14.509	24.900	38.180

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Ετήσια Γεωργική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1926», http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00014.pdf

Επιπρόσθετα, χρειάζεται να αναφέρουμε την είσοδο του καπνού ως βασικού προς καλλιέργεια προϊόντος στη γεωργική παραγωγή του νησιού, η οποία λαμβάνει χώρα το 1924 και μάλιστα κατά εντυπωσιακό τρόπο. Είναι η χρονιά κατά την οποία αφιερώνονται στην καπνική παραγωγή 13.850 στρέμματα στον νομό από τα συνολικά 19.285 στρέμματα που εντοπίζονται σε όλη την Κρήτη και μάλιστα ενώ, την ακριβώς προηγούμενη χρονιά, μόλις καταγράφηκαν 1.578 στρέμματα καλλιέργειας καπνού στο Ηράκλειο από τα περίπου 2.500 στρέμματα της αντίστοιχης παραγωγής σε όλο το νησί.

Από το 1924, λοιπόν, που η παραγωγή καπνού σχεδόν εννιαπλασιάζεται στον Νομό, αυτό το είδος καλλιέργειας θα δοκιμάσει μια συντομότερη άνοδο μέχρι το 1925, αφού ακριβώς την επόμενη χρονιά η παραγωγή σχεδόν υποτριπλασιάζεται. Έτσι, η παραγωγή καπνού των 96 μόλις τόνων το 1923 στον Νομό και των 146,4 τόνων του νησιού ανέρχεται το 1924 στους 881,6 τόνους στο Ηράκλειο και στους 1.317,4 τόνους στην Κρήτη και τελικά εκτοξεύεται το 1925 στους 2.279, 3 τόνους και στους 3.626,5 τόνους αντίστοιχα, προτού μειωθεί δραματικά το 1926 στους 743,7 τόνους στον Νομό Ηρακλείου και στους 1.181,3 τόνους σε όλη την Κρήτη.

Όπωςδήποτε, η καπνική παραγωγή του νησιού σε αυτά τα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια επικεντρώνεται από την άποψη της παραγόμενης ποσότητας στον νομό Ηρακλείου, ο οποίος αντιπροσωπεύει πάνω από το 60% (63-67%) της ολικής παραγωγής στο νησί. Πάντως, η ίδια τάση -της απότομης αύξησης των στρεμμάτων παραγωγής και της σύντομης διάρκειάς της- αφορά όλο το νησί, παρόλο που σε επίπεδο Ελλάδας η καπνική παραγωγή γνωρίζει μια αξιοσημείωτη άνοδο από το 1923, αλλά διατηρείται έκτοτε σε σταθερά επίπεδο καλύπτοντας κάτι παραπάνω από 800.000 στρέμματα γης.

Να σημειώσουμε, εδώ, ότι η καλλιέργεια του καπνού ήταν υψηλής εντάσεως καλλιέργεια, που απαιτούσε πολλά ημερομίσθια, για να διεκπεραιωθεί και άρα προϋπέθετε τη συνδρομή όλης της οικογένειας, ώστε να αφήνει περιθώρια κέρδους. Η καλλιέργεια ενός στρέμματος καπνού, φερ' ειπείν, χρειαζόταν 32,8 ημερομίσθια και ήταν από τις πιο εντατικές καλλιέργειες, αν ληφθεί υπόψη ότι για την καλλιέργεια ενός στρέμματος σουλτανίνας απαιτούνταν 31 ημερομίσθια και για την ίδια έκταση σιτηρών και ελιών αρκούσαν μόλις 2,6 ημερομίσθια και 4,3 ημερομίσθια αντιστοίχως.²⁸⁶

---

²⁸⁶ Θ. Σακελλαρόπουλος, «Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Οι καλλιέργειες: Η βραδεία αναπροσαρμογή»..., ό. π., σ. 136.

Από την υπόλοιπη γεωργική παραγωγή του νομού αξιοσημείωτη είναι η παραγωγή οσπρίων, όπως και η παραγωγή εσπεριδοειδών την πενταετία 1922-1926 καθώς και η παραγωγή επιτραπέζιων σταφυλιών από το 1925 και εξής.

Από την άλλη, η παραγωγή βρώσιμων ελαίων δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη στον νομό το 1922 καλύπτοντας το 1/3 περίπου της συνολικής παραγωγής στο νησί. Διατηρήθηκε στα ίδια σχετικά επίπεδα με αιχμή το 1924, οπότε έδωσε 935,3 τόνους στον Νομό από τους 1.670 περίπου τόνους τους οποίους έδωσε η συνολική ελαιοπαραγωγή στην Κρήτη.

Αντίθετα, σημαντικότερη είναι η παραγωγή ελαίου την ίδια περίοδο, που χαρακτηρίζεται από μια σταθερή ανοδική πορεία μέχρι και το 1925: από τους 4.480 τόνους που παρήχθησαν το 1923 στους 7.107 τόνους το 1925. Ωστόσο, η παραγωγή λαδιού στον νομό Ηρακλείου αντιπροσώπευε την τριετία 1922-1924 ένα μικρότερο μέρος της συνολικής παραγωγής ελαιόλαδου στο νησί –το 22% το 1922, το 26% το 1923 και το 18% το 1924 -, σε σχέση με τα επόμενα χρόνια. Για παράδειγμα, το 1925 η παραγωγή λαδιού στον νομό αποτελεί το 42% του συνόλου της παραγωγής στην Κρήτη και το 1926 το 38%.

Πίνακας 14: Γεωργική παραγωγή βασικών προϊόντων σε μετρικούς στατήρες στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1922-1926)

ΕΤΗ	ΠΡΟΪΟΝ	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΜΕΤΡΙ- ΚΟΥΣ ΣΤΑ- ΤΗΡΕΣ ²⁸⁷ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΜΕΤΡΙ- ΚΟΥΣ ΣΤΑ- ΤΗΡΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΜΕΤΡΙ- ΚΟΥΣ ΣΤΑΤΗ- ΡΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
1922	ΕΛΑΙΟ	44.800	200.026	821.760
	ΣΤΑΦΙΔΑ	128.000	140.298	2.016.214
	ΚΑΠΝΟΣ	63	265	257.900
	ΜΟΥΣΤΟΣ	80.602	228.356	1.794.002
	ΕΛΙΕΣ	3.840	11.560	167.903
1923	ΕΛΑΙΟ	52.113	196.116	532.713
	ΣΤΑΦΙΔΑ	66.108	78.186	1.508.778
	ΚΑΠΝΟΣ	962	1.464	577.732
	ΜΟΥΣΤΟΣ	81.357	273.143	1.777.963
	ΕΛΙΕΣ	2.218	6.790	215.596
1924	ΕΛΑΙΟ	56.800	305.717	1.034.814

²⁸⁷ 1 μετρικός στατήρας ισούται με 100 χιλιόγραμμα.

	ΣΤΑΦΙΔΑ	105.729	120.986	1.853.545
	ΚΑΠΝΟΣ	8.816	13.174	502.972
	ΜΟΥΣΤΟΣ	141.526	339.412	2.301.263
	ΕΛΙΕΣ	9.353	16.693	470.544
1925	ΕΛΑΙΟ	71.073	167.740	638.142
	ΣΤΑΦΙΔΑ	51.309	63.056	1.777.765
	ΚΑΠΝΟΣ	22.793	36.265	608.267
	ΜΟΥΣΤΟΣ	87.085	288.216	2.362.772
	ΕΛΙΕΣ	4.575	11.415	167.436
1926	ΕΛΑΙΟ	65.544	175.470	614.340
	ΣΤΑΦΙΔΑ	35.584	49.973	1.742.619
	ΚΑΠΝΟΣ	7.437	11.813	613.804
	ΜΟΥΣΤΟΣ	136.034	281.188	2.692.008
	ΕΛΙΕΣ	3.214	9.677	140.061

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Ετήσια Γεωργική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1926», http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00014.pdf

Αναφορικά, τώρα, με τα έσοδα που εισφέρει ο πρωτογενής τομέας του νομού Ηρακλείου και ιδιαίτερα ο γεωργικός, μπορούμε να ισχυριστούμε, με βάση τον πίνακα 15, ότι η παραγωγή ελαιόλαδου αποτελεί την πιο προσοδοφόρα καλλιέργεια εξακοντίζοντας σε αξία τόσο την παραγωγή σταφίδας -η οποία, πάντως, μέχρι το 1924 υπερέβαινε σε μετρικούς στατήρες την παραγωγή ελαίου- όσο και την παραγωγή καπνού. Η μείζων αξία της παραγωγής λαδιού στον Νομό Ηρακλείου «αγγίζει» ακόμη και τα 98.000.000 δρχ το 1926 ή τα 91.000.000 δρχ τα χρόνια 1924-1925.

Γενικότερα, από τη συνολική αξία της παραγωγής ελαιόλαδου στην Ελλάδα η παραγωγή του νομού Ηρακλείου συνεισφέρει σε ποσοστά της τάξεως του 11% μέχρι και το 1923, αλλά από το 1924 η συμμετοχή της συρρικνώνεται στο 6,5% και στο 8% το 1926. Σε επίπεδο Κρήτης η αξία του παραγόμενου ελαιόλαδου στον νομό αντιστοιχεί περίπου στο 1/2 ή 1/3 της συνολικής αξίας της παραγωγής.

Σοβαρά έσοδα, βέβαια, δίνει και η παραγωγή σταφίδας στον νομό με πάνω από 35.000.000 δρχ και μέγιστη απόδοση το 1924, οπότε η αξία της ξεπερνά τα 63.000.000 δρχ. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο νομός Ηρακλείου υπήρξε κατεξοχήν σταφιδοπαραγωγικός, εφόσον κατείχε το μεγαλύτερο μερίδιο από τη συνολική αξία της παραγωγής σταφίδας στην Κρήτη: ενδεικτικά, από τα περίπου 53.000.000 δρχ της συνολικής αξίας της παραγόμενης το

1922 σταφίδας σε όλο το νησί, η αξία της παραγόμενης στον Νομό σταφίδας ανερχόταν στα 44.500.000 δρχ, τάση που συνεχίζεται και στα επόμενα χρόνια.

Στα 1924-1925 μεγάλη είναι και η αξία της παραγωγής καπνού στον νομό. Ανερχόταν, κατά προσέγγιση, στα 22.000.000 δρχ το 1924 και στα 59.000.000 δρχ περίπου το 1925. Πέραν αυτών των ετών, όμως, η παραγωγή καπνού στο Ηράκλειο, όπως είπαμε, δεν απέδιδε σημαντικά ποσά, με αποτέλεσμα να υπολείπεται σε αξία από την παραγωγή μούστου.

Πίνακας 15: Αξία σε δρχ της γεωργικής παραγωγής βασικών προϊόντων στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1922-1926)

ΕΤΗ	ΠΡΟΪΟΝ	ΑΞΙΑ ΠΑΡΑ- ΓΩΓΗΣ ΣΕ ΔΡΧ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑ- ΚΛΕΙΟΥ	ΑΞΙΑ ΠΑΡΑ- ΓΩΓΗΣ ΣΕ ΔΡΧ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΞΙΑ ΠΑΡΑ- ΓΩΓΗΣ ΣΕ ΔΡΧ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
1922	ΕΛΑΙΟ	59.500.000	150.389.000	533.903.236
	ΣΤΑΦΙΔΑ	44.500.000	53.102.471	672.791.705
	ΚΑΠΝΟΣ	195.600	439.304	417.193.783
	ΜΟΥΣΤΟΣ	25.188.000	47.194.600	293.344.500
	ΕΛΙΕΣ	3.000.000	5.089.900	45.016.842
1923	ΕΛΑΙΟ	65.141.040	165.432.238	579.280.677
	ΣΤΑΦΙΔΑ	35.533.900	43.775.900	982.551.446
	ΚΑΠΝΟΣ	2.408.742	3.147.308	2.193.235.550
	ΜΟΥΣΤΟΣ	12.712.100	45.058.672 (:) σ.89	417.053.917
	ΕΛΙΕΣ	1.386.416	2.902.666	99.265.671
1924	ΕΛΑΙΟ	90.746.520	386.519.417	1.382.979.337
	ΣΤΑΦΙΔΑ	63.493.520	78.435.035	1.041.086.356
	ΚΑΠΝΟΣ	22.104.175	33.894.925	1.446.986.297
	ΜΟΥΣΤΟΣ	20.517.960	77.167.585	492.302.883
	ΕΛΙΕΣ	5.132.365	9.410.842	250.899.566
1925	ΕΛΑΙΟ	91.277.632	229.444.775	958.093.864
	ΣΤΑΦΙΔΑ	37.409.000	51.198.047	983.542.253
	ΚΑΠΝΟΣ	59.365.825	91.017.225	1.502.627.436
	ΜΟΥΣΤΟΣ	16.864.900	82.926.413	528.931.391
	ΕΛΙΕΣ	2.897.439	7.369.348	86.782.195
1926	ΕΛΑΙΟ	98.204.000	271.228.970	1.182.284.301
	ΣΤΑΦΙΔΑ	38.028.500	54.121.160	1.001.409.136

	ΚΑΠΝΟΣ	13.860.550	24.151.640	1.870.893.953
	ΜΟΥΣΤΟΣ	34.598.000	70.977.115	637.718.838
	ΕΛΙΕΣ	2.261.350	6.606.500	85.306.435

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Ετήσια Γεωργική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1926», http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00014.pdf

Καθώς οδηγούμαστε προς την τελευταία τετραετία της δεκαετίας του 1920, μπορούμε να εστιάσουμε σε κάποια στοιχεία που αντλούμε από τις στατιστικές της περιόδου και τα οποία προσδιορίζουν το γεωργικό τοπίο στον νομό.

Πρώτα απ' όλα, η επικρατούσα τάση προς την καλλιέργεια δημητριακών εξακολουθεί να διαμορφώνει το τοπίο στον νομό ως προς το είδος των καλλιεργειών που επικρατούν: από το 1927 μέχρι και το 1930 η καλλιέργεια σιταριού, κριθαριού και βρώμης φαίνεται ότι δεσμεύει τις περισσότερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις και ότι κατά βάση ακολουθεί η καλλιέργεια σταφυλιών για παραγωγή μούστου ή σουλτανίνας σταφίδας. Μόνη εξαίρεση αποτελεί το έτος 1929, οπότε η καλλιέργεια σταφυλιών για μούστο εκτείνεται σε 51.100 στρέμματα γνωρίζοντας σημαντική αύξηση, η οποία, πάντως, εναρμονίζεται και με αντίστοιχη αύξηση των στρεμμάτων σε αυτό το είδος καλλιέργειας τόσο στην Κρήτη όσο και στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον πίνακα 16.

Ακόμη, είναι ουσιώδες να τονιστεί ότι η καλλιέργεια σουλτανίνας σταφίδας γνωρίζει μεγάλη διάδοση στον νομό Ηρακλείου σε σχέση με τους υπόλοιπους νομούς στο νησί, διότι η έκταση των στρεμμάτων που αφιερώνονται στην καλλιέργειά της, κατά την περίοδο 1928-1930, ξεπερνούν σταθερά το 55% των ανάλογων εκτάσεων σε όλη την Κρήτη με κορύφωση το 77% το 1930.

Όπως παρατηρούμε στον πίνακα 17, η παραγωγή σταφίδας στον νομό αναλογεί στο 74,5% της συνολικής παραγωγής στην Κρήτη το 1927, στο 78,2% το 1928, στο 82,5% το 1929 και στο 85% το 1930. Ωστόσο, σε επίπεδο Ελλάδας, το 1927 η παραγωγή σταφίδας του νομού αντιστοιχεί μόλις στο 3,3% της συνολικής παραγωγής σε όλη τη χώρα, το 1928 στο 4,3%, το 1929 στο 7,3% και το 1930 περίπου στο 6%.

Όσον αφορά, όμως, το σύνολο των εκτάσεων που αποδίδονται στην καλλιέργεια σουλτανίνας στον νομό Ηρακλείου είναι σημαντικό να πούμε ότι αποτελούν, ήδη από τα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου, ένα πολύ μεγάλο μέρος του συνόλου των εκτάσεων που αφορούν την παραγωγή της σε όλο το κράτος. Το 1922, λόγω χάρη, οι εκτάσεις στον νομό

που αφορούν την καλλιέργεια σταφυλιών για παραγωγή σουλτανίνας αντιστοιχούν στο 82% των αντίστοιχων εκτάσεων σε όλη την Ελλάδα (!).

Σταδιακά, καθώς εντάσσονται και άλλες περιοχές της χώρας στους σταφιδοπαραγωγικούς τόπους, η αναλογία του νομού στην «πίτα» των στρεμμάτων που αποδίδονται στην καλλιέργεια σουλτανίνας ελαττώνεται, αλλά παραμένει σημαντική. Ενδεικτικά, το 1925 οι εκτάσεις που καλλιεργούνται στην περιφέρεια του Ηρακλείου για σουλτανίνα σταφίδα ξεπερνούν το 35% των αντίστοιχων εκτάσεων όλης της χώρας και προς το τέλος της δεκαετίας του 1920 σταθεροποιούνται γύρω στο 50%, με βάση τους πίνακες 13 και 16. Αυτή η ευρεία στρεμματική επέκταση για την παραγωγή σουλτανίνας στον νομό δικαιολογείται εν μέρει και από την ανυπαρξία της καλλιέργειας της κορινθιακής σταφίδας τουλάχιστον μέχρι και το 1923.

Μολονότι στα επόμενα χρόνια οι εκτάσεις που προορίζονταν για παραγωγή σουλτανίνας μειώθηκαν αισθητά, αλλά πάντως κυμαίνονταν, κατά μέσο όρο, στο 60% του συνόλου των εκτάσεων της χώρας, συνάγεται ότι η παραγωγή σουλτανίνας σε τόνους και βέβαια η αξία της σε δραχμές δε συνάδει με την έμφαση που φαίνεται να είχε δοθεί σε αυτού του είδους την καλλιέργεια στον νομό.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στην παραγωγή σταφίδας την πρώτη αυτή μεσοπολεμική περίοδο, χρειάζεται να επισημάνουμε και την καλλιέργεια ροζακιάς σταφίδας, η οποία ως ποικιλία δε φαίνεται να γνώρισε ανάπτυξη στη χώρα. Το 1929, οπότε εντοπίζονται στις γεωργικές στατιστικές απογραφές εκτάσεις που αφορούν την παραγωγή της, το σύνολο σχεδόν αυτών των στρεμμάτων τοποθετούνται στον νομό Ηρακλείου, έτσι που να μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αποτέλεσε ένα εξ ολοκλήρου εγχώριο προϊόν (πίνακας 16).

Η παραγωγή ελαιολάδου, από την άλλη πλευρά, εξακολουθεί και προς το τέλος της δεκαετίας του 1920 να αποδίδει πολλά εκατομμύρια δραχμές και να αναγνωρίζεται έτσι ως η πιο επικερδής καλλιέργεια, σύμφωνα με τον πίνακα 18.

Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι αρκετές φορές μέσα στην πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες συντάραξαν το γεωργικό τοπίο στον νομό. Έτσι, σημαντική ήταν η ζημία, την οποία φαίνεται ότι υπέστη η γεωργική παραγωγή του τέλους της δεκαετίας του 1920 και ιδιαίτερα κατά την τριετία 1925-1928 εξαιτίας των καιρικών συνθηκών. «Η εφετινή της 8^{ης} Μαΐου (σ.σ. θεομηνία) δεν υπήρξεν ολιγώτερον καταστρεπτική των

προηγούμενων ετών. Έτσι ο κόπος των γεωργών μας ηφανίσθη και εφέτος», παρατηρεί ο Πρόεδρος της ένωσης Συνεταιρισμών του Νομού, Βαρούχας, σε άρθρο του στον τύπο.²⁸⁸

Και συνεχίζει: «Και η συμφορά είνε έτι μεγαλύτερα διότι ο προοδευτικός γεωργικός μας κόσμος ακολουθήσας τας υποδείξεις της γεωπονικής επιστήμης εκαλλιέργησε εντατικώς υποβληθείς εις σοβαρωτάτας δαπάνας καλλιεργείας. Ειδικώς οι καλλιεργηταί των σιτηρών και του καπνού εχρησιμοποίησαν εις ευρύτεραν κλίμακα τα χημικά λιπάσματα με την ελπίδα μεγαλυτέρας αποδόσεως. Αντί τούτου τα μεν σιτηρά η θεομηνία διεσκόρπισε εις τους ανέμους, τα δε καπνά εξήρανε προτού ακόμη βλαστήσουν. Αλλά και αι ζημίαι εις την δενδροκομίαν και αμπελουργίαν δεν ήταν κατώτεροι, επιταθείσαι εκ της μακράς ξηρασίας ήτις συνεχίζεται από των αρχών της ανοίξεως». Πράγματι, τον Μάη του 1928 ο λίκας που σάρωνε για δύο μέρες τον νομό κατέστρεψε τα σπαρτά, ξερίζωσε πολλά δέντρα και διασκόρπισε τους καρπούς.

Πίνακας 16: Καλλιεργηθείσες εκτάσεις κατά είδος προϊόντων στον νομό Ηρακλείου, την περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1927-1930)

ΕΤΗ	ΕΙΔΟΣ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΕ ΟΛΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ
1927	ΣΙΤΑΡΙ	40.606	126.465	4.988.976
	ΚΡΙΘΑΡΙ	58.667	186.489	1.883.689
	ΣΙΚΑΛΗ	15	3.065	472.285
	ΒΡΩΜΗ	50.274	127.639	1.031.611
	ΚΟΥΚΙΑ	9.956	25.817	96.308
	ΟΣΠΡΙΑ (φασόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	12.714	37.281	436.280
	ΓΕΩΜΗΛΑ	4.022	19.499	108.588
	ΚΑΠΝΟΣ	5.223	11.442	923.146
	ΜΟΥΣΤΟΣ	37.187	104.963	1.030.005
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	11.823	18.588	113.993
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	6.281	6.372	614.819

²⁸⁸ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 21/5/1928, σ. 1.

	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	15.160	24.275	27.049
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΡΟ- ΖΑΚΙΑ	■	■	■
1928	ΣΙΤΑΡΙ	43.417	123.793	5.380.403
	ΚΡΙΘΑΡΙ	58.228	179.053	2.019.436
	ΣΙΚΑΛΗ	■	2.849	552.647
	ΒΡΩΜΗ	55.580	134.766	1.121.387
	ΚΟΥΚΙΑ	9.178	27.341	103.663
	ΟΣΠΡΙΑ (φα- σόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	11.977	39.754	396.076
	ΓΕΩΜΗΛΑ	3.678	19.676	106.164
	ΚΑΠΝΟΣ	7.270	12.566	930.765
	ΜΟΥΣΤΟΣ	47.946	131.510	1.215.871
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	8.009	13.399	100.780
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	9.080	9.095	617.953
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	14.240	25.610	38.671
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΡΟ- ΖΑΚΙΑ	■	■	■
1929	ΣΙΤΑΡΙ	38.081	109.297	5.007.845
	ΚΡΙΘΑΡΙ	38.269	111.644	1.446.004
	ΣΙΚΑΛΗ	29	5.483	519.218
	ΒΡΩΜΗ	47.321	111.979	1.023.478
	ΚΟΥΚΙΑ	7.930	21.271	82.279
	ΟΣΠΡΙΑ(φα- σόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	12.312	40.305	450.419
	ΓΕΩΜΗΛΑ	3.040	15.531	67.689
	ΚΑΠΝΟΣ	6.865	13.357	1.012.238
	ΜΟΥΣΤΟΣ	51.100	124.324	1.164.426
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	5.033	6.782	71.314
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	25	133	500.429
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	31.029	44.559	63.280
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΡΟ- ΖΑΚΙΑ	24.116	24.667	26.354

1930	ΣΙΤΑΡΙ	48.138	119.705	5.795.383
	ΚΡΙΘΑΡΙ	61.658	148.495	2.172.809
	ΣΙΚΑΛΗ	■	5.550	639.219
	ΒΡΩΜΗ	67.445	138.336	1.371.282
	ΚΟΥΚΙΑ	12.000	29.547	145.920
	ΟΣΠΡΙΑ (φα- σόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	16.175	43.516	572.131
	ΓΕΩΜΗΛΑ	3.943	22.045	121.982
	ΚΑΠΝΟΣ	8.532	15.233	966.709
	ΜΟΥΣΤΟΣ	63.539	164.042	1.335.710
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	16.736	22.666	131.720
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	6.412	6.429	623.216
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	33.375	43.253	62.412
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΡΟ- ΖΑΚΙΑ	■	■	■

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος, έτος 1931. Πηγή:
http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00019.pdf

Πίνακας 17: Γεωργική παραγωγή βασικών προϊόντων σε μετρικούς στατήρες στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1927-1930)

ΕΤΗ	ΠΡΟΪΟΝ	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΜΕΤΡΙ- ΚΟΥΣ ΣΤΑ- ΤΗΡΕΣ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑ- ΚΛΕΙΟΥ	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΜΕΤΡΙ- ΚΟΥΣ ΣΤΑ- ΤΗΡΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΜΕΤΡΙ- ΚΟΥΣ ΣΑΤΗ- ΡΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
1927	ΕΛΑΙΟ	58.680	233.823	724.026
	ΣΤΑΦΙΔΑ	56.945	76.388	1.698.818
	ΚΑΠΝΟΣ	3.495	8.159	632.165
	ΜΟΥΣΤΟΣ	130.273	303.067	2.270.120
	ΕΛΙΕΣ	5.586	15.589	148.264
1928	ΕΛΑΙΟ	63.374	251.377	1.000.711
	ΣΤΑΦΙΔΑ	74.497	95.205	1.706.902
	ΚΑΠΝΟΣ	6.827	9.191	587.376
	ΜΟΥΣΤΟΣ	137.460	351.803	3.075.232
	ΕΛΙΕΣ	4.784	17.285	490.494
1929	ΕΛΑΙΟ	35.479	172.866	794.746

	ΣΤΑΦΙΔΑ	101.647	123.252	1.392.712
	ΚΑΠΝΟΣ	3.661	6.823	687.382
	ΜΟΥΣΤΟΣ	145.660	339.709	2.546.240
	ΕΛΙΕΣ	1.913	7.966	345.500
1930	ΕΛΑΙΟ	95.242	245.499	973.261
	ΣΤΑΦΙΔΑ	101.711	119.505	1.705.591
	ΚΑΠΝΟΣ	4.728	8.336	658.691
	ΜΟΥΣΤΟΣ	166.722	329.852	2.209.483
	ΕΛΙΕΣ	8.069	16.423	262.056

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος, έτος 1931. Πηγή:

http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00019.pdf

Πίνακας 18: Αξία σε δρχ της γεωργικής παραγωγής βασικών προϊόντων στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1927-1930)

ΕΤΗ	ΠΡΟΪΟΝ	ΑΞΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΕ ΔΡΧ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΑΞΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΕ ΔΡΧ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΞΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΕ ΔΡΧ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
1927	ΕΛΑΙΟ	94.207.200	375.680.520	1.559.382.261
	ΣΤΑΦΙΔΑ	45.112.100	66.570.060	1.217.233.009
	ΚΑΠΝΟΣ	8.108.125	20.627.385	2.343.222.274
	ΜΟΥΣΤΟΣ	41.236.900	93.263.940	737.135.489
	ΕΛΙΕΣ	4.488.700	12.147.475	123.647.471
1928	ΕΛΑΙΟ	102.256.200	397.900.250	1.981.490.703
	ΣΤΑΦΙΔΑ	48.764.505	65.685.255	1.376.745.755
	ΚΑΠΝΟΣ	18.493.360	25.764.790	2.143.891.787
	ΜΟΥΣΤΟΣ	37.031.750	91.690.113	905.645.253
	ΕΛΙΕΣ	3.851.820	12.195.450	431.742.494
1929	ΕΛΑΙΟ	43.788.756	214.512.452	1.093.532.496
	ΣΤΑΦΙΔΑ	57.684.351	73.630.112	960.879.453
	ΚΑΠΝΟΣ	7.003.574	14.732.921	1.943.565.283
	ΜΟΥΣΤΟΣ	27.238.908	67.210.106	585.826.093
	ΕΛΙΕΣ	1.134.118	4.199.687	190.258.517
1930	ΕΛΑΙΟ	96.174.925	238.470.793	1.159.271.980
	ΣΤΑΦΙΔΑ	85.177.650	97.410.196	864.254.358
	ΚΑΠΝΟΣ	10.399.526	16.749.707	1.846.358.892
	ΜΟΥΣΤΟΣ	35.680.640	70.980.090	618.974.196
	ΕΛΙΕΣ	4.833.600	9.949.400	174.428.556

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος, έτος 1931. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00019.pdf

Έχει ενδιαφέρον, στο σημείο αυτό, να επιχειρήσουμε και μια προσέγγιση του βαθμού εκμηχάνισης στον νομό Ηρακλείου και στην Κρήτη γενικότερα, ώστε να έχουμε μια εικόνα και των μεθόδων καλλιέργειας. Υπό αυτό το πρίσμα, επομένως, μπορούμε να σταθούμε στον πίνακα 19, που καταρτίστηκε με βάση τη «Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929» και ειδικότερα τον τόμο της ο οποίος αφορά την Κρήτη. Καθώς δεν υπάρχει αντίστοιχη προηγούμενη απογραφή, η προαναφερόμενη είναι η μοναδική που μπορεί να μας «δια φωτίσει» σχετικά με το ζήτημα της γεωργικής εκμηχάνισης.

Μπορούμε, λοιπόν, να επισημάνουμε ότι η πλειονότητα των εργαλείων και των μηχανημάτων τα οποία είχαν στη διάθεσή τους οι γεωργοί του νομού ήταν απλά και βοηθητικά μεν για την πραγματοποίηση μιας σειράς εργασιών, αλλά αναμφίβολα όχι εκσυγχρονισμένα. Τα ξύλινα άροτρα, για παράδειγμα, που υπόκεινται σε γρήγορη φθορά, ξεπερνούσαν κατά πολύ τα σιδερένια, για τα οποία μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ήταν ανθεκτικότερα, ενώ παράλληλα υπερκάλυπταν τα βενζινάροτρα, που προφανώς θα ήταν γρηγορότερα και πιο ξεκούραστα για τον καλλιεργητή.

Τα βενζινάροτρα, λόγω του κόστους τους, σπανίζουν και στην Κρήτη και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Τα πρώτα, λιγοστά βενζινοκίνητα άροτρα είχαν εισαχθεί στη χώρα τις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά ήταν η έλλειψη εργατικών χεριών και η ανάγκη τόνωσης της παραγωγής που συνέτειναν αργότερα στην κάπως μεγαλύτερη διάδοσή τους.²⁸⁹

Στη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία τα βενζινάροτρα εκτόπισαν σταδιακά τα ζώα από το όργωμα.²⁹⁰ Αντίθετα, τα σιδερένια άροτρα φαίνεται ότι ήταν ευρέως διαδεδομένα στην Ελλάδα σχεδόν όσο και τα αρχαιότερα ξύλινα. Επιπλέον, και άλλα εργαλεία και εξαρτήματα ήταν αρκετά διαδεδομένα στον νομό. Τέτοια ήταν οι βωλοκόποι, οι οποίοι προσδένονταν στο άροτρο ή το ζώο για το θρυμματίσμα των χωμάτινων βόλων που απέμεναν μετά το όργωμα και οι σβάρνες, χρήσιμες για την ισοπέδωση του εδάφους, καθώς και οι βολόσυροι για το αλώνισμα και το τεμάχισμα των σιτηρών ή τα θειαφιστήρια.

²⁸⁹Λ. Καλλιβερέτακης, ό. π., σ. 344.

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 342.

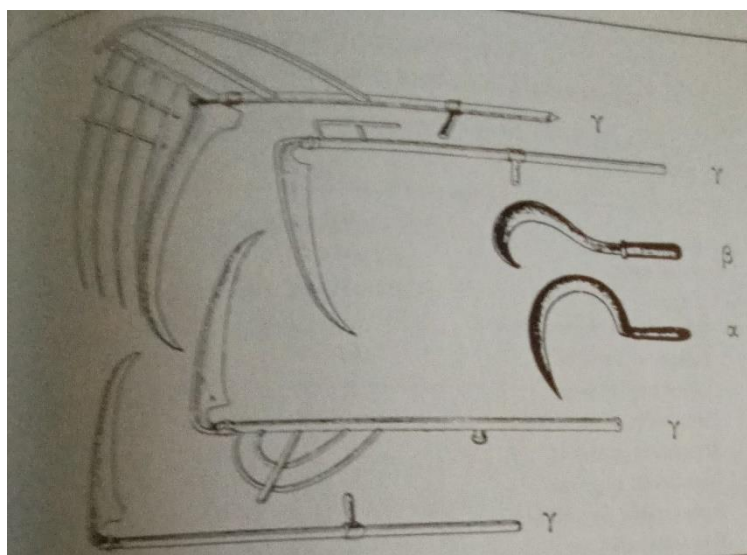
Πάντως, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι στον τομέα της εκμηχάνισης ο νομός Ηρακλείου υπερείχε από τους υπόλοιπους νομούς της Κρήτης. Ογκώδη και εκσυγχρονισμένα για τα δεδομένα της εποχής γεωργικά μηχανήματα είναι ελάχιστα όπως, για παράδειγμα, οι θεριστικές ή οι αλωνιστικές μηχανές που καταμετρούνται 4 σε όλη την Κρήτη και αυτές βρίσκονται στον νομό. Άλλα πάλι ελλείπουν εντελώς, όπως οι σπαρτικές ή χορτοκοπτικές μηχανές.

Πίνακας 19: Γεωργικά εργαλεία και μηχανήματα κατά το έτος 1929 στον νομό Ηρακλείου, την περιφέρεια Κρήτης και την Ελλάδα.

ΓΕΩΡΓΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ/ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΑ	Ν. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	Π. ΚΡΗΤΗΣ	ΕΛΛΑΔΑ
ΑΡΟΤΡΑ ΕΥΛΙΝΑ	8.906	30.159	286.534
ΑΡΟΤΡΑ ΣΙΔΕΡΕΝΙΑ	3.279	5.832	241.548
ΒΕΝΖΙΝΑΡΟΤΡΑ	6	33	700
ΣΒΑΡΝΕΣ ΕΥΛΙΝΕΣ	2.720	5.793	129.748
ΣΒΑΡΝΕΣ ΣΙΔΕΡΕΝΙΕΣ	85	982	20.321
ΣΠΑΡΤΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ	■	■	181
ΣΠΑΡΤΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ	■	■	27
ΧΟΡΤΟΚΟΠΤΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ	■	3	454
ΧΟΡΤΟΣΥΛΛΕΚΤΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ	■	■	214
ΧΟΡΤΟΠΙΕΣΤΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ	2	10	1.061
ΘΕΡΙΣΤΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ	3	3	3.055
ΑΛΩΝΙΣΤΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ	1	1	606

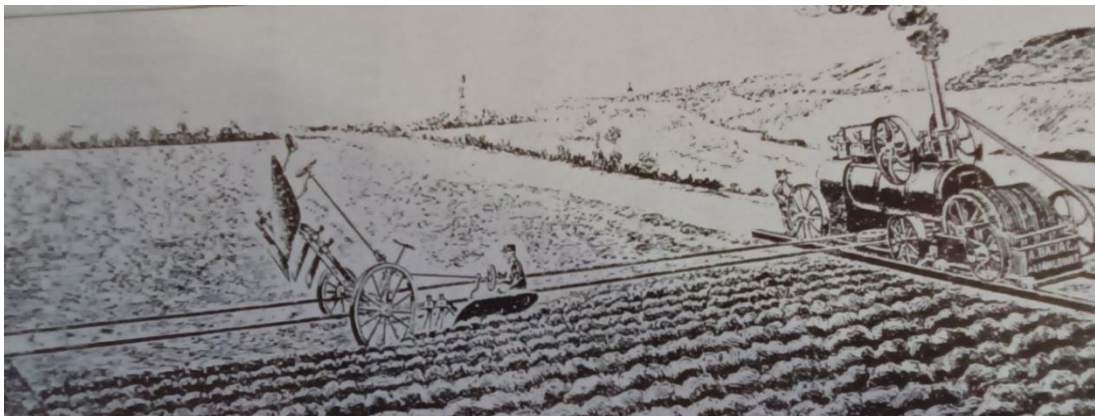
ΒΟΛΟΣΥΡΟΙ ΔΙ' ΑΛΩΝΙΣΜΑ	1.557	2.608	2.608
ΒΩΛΟΚΟΠΟΙ	14.044	21.005	63.760
ΣΙΤΟΚΑΘΑΡΙΣΤΗΡΙΑ	6	12	1.562
ΘΕΙΑΦΙΣΤΗΡΙΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ	113	308	4.004
ΘΕΙΑΦΙΣΤΗΡΙΑ ΕΓΧΩΡΙΑ	16.911	24.928	144.117
ΨΕΚΑΣΤΗΡΕΣ	1.049	2.170	83.691

Πηγή: Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929. Κρήτη.
http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0902_00015.pdf

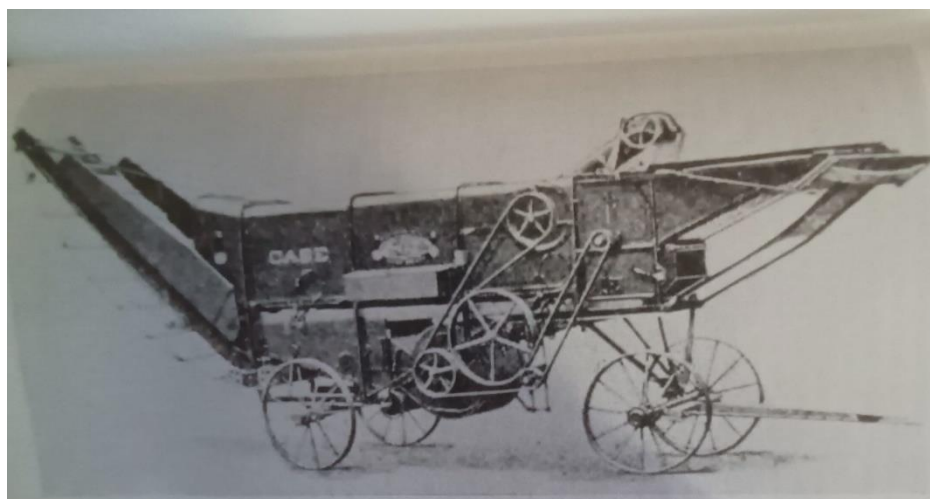
Εικόνα 30: Βραχιονικά θεριστικά εργαλεία: α. δρεπάνι, β. λελέκι, γ. κοσσιές.

Πηγή: Λ. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1990, σ. 279.

Εικόνα 33: Ατμάροτρο τύπου Fowler με μια ατμομηχανή.

Πηγή: Λ. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1990, σ. 270.

Εικόνα 34: Αμερικάνικη αλωνιστική μηχανή τύπου Case στην Ελλάδα (από τον κατάλογο του υπουργείου Γεωργίας, 1919).

Πηγή: Λ. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, ...*, ό. π., σ. 301.

Γενικότερα, στην Ελλάδα λειτουργούσαν από το 1925 πέντε εργοστάσια γεωργικών εργαλείων, δύο στον Βόλο, δύο στη Θεσσαλονίκη και ένα στο Αίγιο, τα οποία, ωστόσο, δεν επαρκούσαν για να καλύψουν την πολύχρονη καθυστέρηση στην παραγωγή και τη διακίνηση βελτιωμένων αρότρων κυρίως και άλλων ανταλλακτικών. Ο εκσυγχρονισμός θα αργήσει: μόνο στα μέσα της δεκαετίας του 1930, ο αριθμός των ξύλινων αρότρων θα πέσει κάτω από

το 50% σε εθνικό επίπεδο²⁹¹ και στο τέλος της δεκαετίας, το 1939, τα σιδερένια άροτρα θα αντιπροσωπεύουν πια το 55,2% των χρησιμοποιούμενων αρότρων.²⁹²

Αυτή ακριβώς η έλλειψη ή η σπανιότητα εξελιγμένων μηχανημάτων και στην αγροτική περιφέρεια του μεσοπολεμικού Ηρακλείου φαίνεται ότι υποκαθίσταται από τη χρήση αροτριώντων ζώων, τα οποία συνιστούσαν πολύτιμο βοηθό του γεωργού για την πραγματοποίηση της εργασίας του. Άλλωστε, όπως έχει σχετικά επισημανθεί, στο μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής χώρας το ξύλινο άροτρο παρέμενε σε ευρεία χρήση και τον Μεσοπόλεμο, ειδικά στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και τα νησιά με τη διαφορά ότι όλο και περισσότεροι γεωργοί αποκτούσαν κατάλληλα για την άροση των καλλιεργειών τους ζώα.²⁹³

«Στην ελληνική γεωργία ουδέποτε το βόδι εκτοπίστηκε από το άλογο», υποστηρίζει ο Καλλιβρετάκης.²⁹⁴ Πράγματι, ο πίνακας 20 μας δείχνει ότι ο αριθμός των βοοειδών είναι αρκετά μεγάλος τόσο το 1926 όσο και το 1929, ενώ προς το τέλος της δεκαετίας του 1920 αυξάνεται και ο αριθμός των αλόγων και των ημιόνων. Μέχρι και τη δεκαετία του 1950-1960 σχεδόν κάθε οικογένεια γεωργών είχε κάποιο από αυτά τα ζώα, ώστε να το χρησιμοποιεί στο όργωμα και το αλώνισμα ή κατά τη μεταφορά των φορτίων και των προϊόντων της.

Χρειάζεται να σημειώσουμε εδώ ότι για είκοσι χρόνια σχεδόν, από το 1880 μέχρι και το 1919, ο φόρος των αροτριώντων ζώων²⁹⁵ επιβάρυνε τους γεωργούς και αποτέλεσε, οπωσδήποτε, αντικίνητρο για τη συντήρηση μεγάλου αριθμού αροτριάων ζώων, ουσιώδους προαπαιτούμενου για τη βελτίωση της παραγωγής.²⁹⁶

Επιπρόσθετα, έχει επισημανθεί ότι, επειδή αποτελούσε έναν σταθερό φόρο, ανεξάρτητο της εκάστοτε –ενδεχομένως κακής– σοδειάς, δημιουργούσε κινδύνους για τον χωρικό,²⁹⁷ «πλέκοντας» το δίκτυ της τοκογλυφίας και του δανεισμού, που θα τον εγκλώβιζε ακόμη και στους μετέπειτα -της κατάργησης του νόμου- χρόνους. Κι αυτό, τη στιγμή που ο νόμος απάλλαξε από την οποιαδήποτε φορολόγηση όσους ιδιοκτήτες γεωργικών εκμεταλλεύσεων ήταν

---

²⁹¹ Λ. Καλλιβρετάκης, «Η αργόσυρτη διείδυση της καινοτομίας 1865-1930: Στο γύρισμα του αιώνα»..., ό. π., σ. 259.

²⁹² Στο ίδιο, σ. 260.

²⁹³ Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος...*, ό. π., σ. 31.

²⁹⁴ Καλλιβρετάκης, ό. π., σ. 228.

²⁹⁵ Αναλυτικά για τον φόρο βλ. Σ. Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα...*, ό. π., σ. 87-88.

²⁹⁶ Λ. Καλλιβρετάκης, ό. π., σσ. 251-252.

²⁹⁷ Δ. Κ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα...*, ό. π., σ. 90.

επιφανέστεροι οικονομικά και άρα μπορούσαν να νοικιάζουν τα αροτριώντα ζώα την περίοδο κατά την οποία τα χρειαζόνταν.

CASE

Γεωργικών μηχανημάτων

ήτοι βενζιναρότρων, αλωνιστικών άτμαρότρων κλπ. άνέθηκαν την άποκλειστικήν άνυπροσώπειάν των διά την Έλλάδα εις την έν Αθήνας

Εικόνα 35: Διαφήμιση γεωργικού μηχανήματος της δεκαετίας του 1920 σε μια προσπάθεια εκβιομηχάνισης της γεωργίας της χώρας.

Πηγή: Αριστ. Κλήμη, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα. Οραματισμοί, υποδείξεις, προσπάθειες, πραγματοποιήσεις, νέες επιδιώξεις μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Πιτσίλος, Αθήνα 1985, σ. 434.

Πίνακας 20: Αριθμός αροτριώντων ζώων στον νομό Ηρακλείου κατά τα έτη 1926 και 1929.

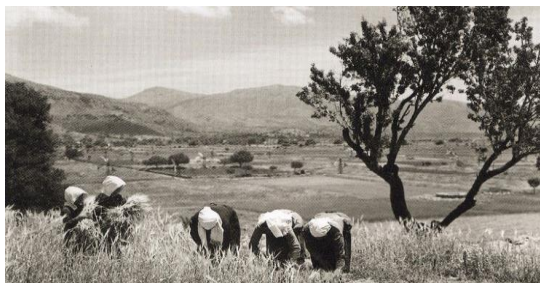
ΕΤΟΣ	ΑΡΟΤΡΙΟΝΤΑ ΖΩΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ
1926	ΒΟΕΣ	7.851
	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	7.224
	ΒΟΥΒΑΛΟΙ	133
	ΙΠΠΟΙ	341
	ΗΜΙΟΝΟΙ	478
1929	ΒΟΕΣ	6.726
	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	7.758
	ΒΟΥΒΑΛΟΙ	348
	ΙΠΠΟΙ	2.132
	ΗΜΙΟΝΟΙ	3.103

Πηγή: Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929. Κρήτη. http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0902_00015.pdf

Όσον αφορά την ταξινόμηση των γεωργών του Νομού κατά είδος καλλιέργειας, μπορούμε να στηριχτούμε στην απογραφή του 1928, με την οποία κατά κάποιο τρόπο κλείνει η πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία.

Σύμφωνα με αυτήν, η Κρήτη αριθμεί 80.156 γεωργούς, δηλαδή το 63% του ενεργού επαγγελματικά ανθρώπινου δυναμικού της. Από αυτούς οι περισσότεροι δεν προσδιορίζονται με κάποιο διευκρινιστικό στοιχείο συγκεκριμένης καλλιέργειας. Παράλληλα, πολλοί είναι

καλλιεργητές σιτηρών, οσπρίων και ζωοτροφικών προϊόντων. Από την άλλη, η ελαιοκαλλιέργεια, η καπνοκαλλιέργεια, η βαμβακοκαλλιέργεια και η καλλιέργεια οπωροφόρων δέντρων ή ειδών λαχανόκηπου είναι περιορισμένη στο νησί, εν αντιθέσει με την αμπελουργία που μετρά πάνω από 5.500 καλλιεργητές.

Εικόνα 36: Γυναίκες θερίζουν σιτηρά, Ρογδιά Ηρακλείου, 1927, Nelly's (1899- 198)

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι κάποιες καλλιέργειες φαίνεται να ελκύουν περισσότερο τις γυναίκες αγρότισσες στην Κρήτη, όπως, λόγω χάρη, η καλλιέργεια καπνού και βαμβακιού με ποσοστό 34,9 %, η ελαιοκαλλιέργεια με ποσοστό 31,7 %, καθώς και η καλλιέργεια σιτηρών με ποσοστό 27,9 %.²⁹⁸ Πάντως, η τελευταία γενικά απασχολεί μεγάλο αριθμό αγροτισσών και σε αρκετές

άλλες περιφέρειες.²⁹⁹

Στον νομό Ηρακλείου από τους 30.761 ανθρώπους που ασχολούνται με τη γεωργία οι περισσότεροι, περί τους 14.400, εντάσσονται στους γεωργούς/γεωπόνους χωρίς άλλο προσδιορισμό, άλλοι 11.000 περίπου ασχολούνται με τη σιτοκαλλιέργεια ή την καλλιέργεια οσπρίων και ζωοτροφικών προϊόντων και 4.600 περίπου είναι αμπελουργοί. Καταγράφηκαν, ακόμη, 333 καπνοκαλλιεργητές και 416 λαχανοκηπουροί. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στη δεδομένη απογραφή βρέθηκαν μόλις 60 ελαιοκαλλιεργητές και 2 καλλιεργητές οπωροφόρων δέντρων.³⁰⁰

Με βάση, τέλος, σχετική απογραφή του 1928,³⁰¹ η συντριπτική πλειονότητα των γεωργών στην ελληνική ύπαιθρο διατηρεί σχέση ιδιοκτησίας με τη γη την οποία καλλιεργεί. Στην Κρήτη, από τους 36.400 γεωργούς, οι 34.427 –περίπου το 95%- παρουσιάζονται στην

²⁹⁸ Δικοί μου υπολογισμοί με βάση Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Επαγγέλματα, τεύχος πρώτον σ. 272.

²⁹⁹ Ενδεικτικά, οι γυναίκες που απασχολούνται στην καλλιέργεια σιτηρών, οσπρίων και ζωοτροφικών προϊόντων είναι 37.232 από τους σχεδόν 50.000 απασχολούμενους στη Στερεά Ελλάδα και Εύβοια, 26. 749 από τους περίπου 63.520 στη Θεσσαλία, 81.882 από τους περίπου 195.000 στη Μακεδονία κλπ.

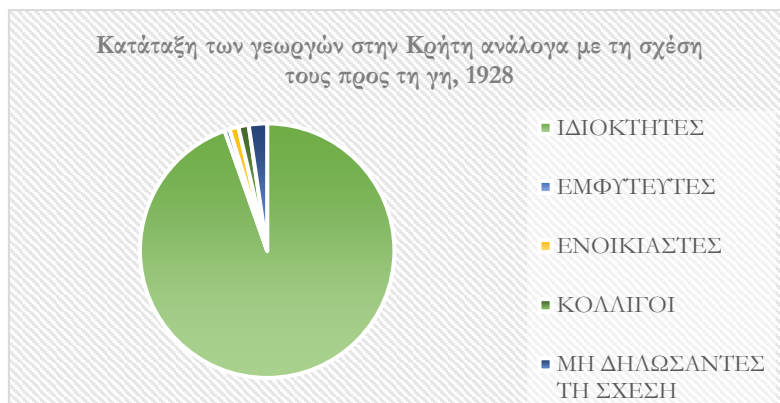
Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Επαγγέλματα, τεύχος πρώτον, σσ. 259, 271.

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 332.

³⁰¹ Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1931, σ. 108, Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00002.pdf

Απογραφή Γεωργίας του 1929³⁰² ως ιδιοκτήτες της γης, 480 ως κολίγοι και 415 ως ενοικιαστές. Επομένως, τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες που καταγράφηκαν να απασχολούνται στη γεωργία εμφανίζονται ως ιδιοκτήτες-ιδιοκτήτριες γης σε πολύ μεγάλα ποσοστά.³⁰³

Γράφημα 1: Κατάταξη των γεωργών στην Κρήτη με βάση τη σχέση τους με τη γη, 1928.

Μπορούμε, δηλαδή, να επιβεβαιώσουμε την παγίωση του συστήματος ιδιοκτησίας και καλλιέργειας του μικρού κλήρου στο τέλος της δεκαετίας του 1920 και στην Κρήτη: 1-10 στρέμματα καλλιεργούν 39.183 καλλιεργητές και 11-20 στρέμματα 20.120 καλλιεργητές από τους συνολικά 87.954 που καταμετρήθηκαν στο νησί από τους αρμόδιους φορείς. Άρα, το 67,4% των καλλιεργητών του νησιού θα προσδιορίζονταν μικροκαλλιεργητές, ενώ πάνω από 100 στρέμματα καλλιεργεί ένας πολύ μικρός αριθμός γεωργών, μόλις το 3,2% του συνόλου.³⁰⁴

---

³⁰³ Από τις 6.121 γυναίκες που ασκούν τη γεωργία στην Κρήτη, οι 5.726 είναι και ιδιοκτήτριες γης και μόνον 105 εργάτριες γης.

³⁰⁴ Οι υπολογισμοί δικό μου. «Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1934», σ. 121, Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00004.pdf

B2. Η δεκαετία του 1930 στη γεωργική εικόνα του νομού Ηρακλείου: μεγέθη και δυναμική.

«Η νήσος Κρήτη έχουσα έκτασιν 8.600 τετραγωνικά χιλιόμετρα περίπου διασχίζεται από ανατολάς προς δυσμάς υπό μακράς οροσειράς των Λευκών ορέων, της Ίδης και της Δείκτης. Κατοικείται από 392.210 κατοίκους, εξ των 20% περίπου ανήκουσιν εις τας αστικές τάξεις, οι δε λοιποί πάντες εισί παραγωγοί. Η νήσος Κρήτη παρά την μακράν οροσειράν ήτις την διασχίζει είναι ευφορωτάτη εις γεωργικά προϊόντα, λόγω των αφθόνων υδάτων άτινα κατά το πλείστον ποτίζουσι τας κοιλάδας, οροπέδια και μακράς πεδιάδας ταύτης αφ' ενός και αφ' ετέρου του γονίμου εδάφους ταύτης».

Αριστ. Ν. Κλήμης, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα. Ιστορική αναστήλωση, παρουσίαση μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα και ανθολογία από τα βασικά-χαρακτηριστικά κείμενα*, τόμος δεύτερος: 1923-1934/5, Έκδοση ΠΑΣΕΓΕΣ, Αθήνα 1988, σ. 569.

Η δεκαετία του 1930 χαρακτηρίζεται από μια σοβαρή αύξηση των εκτάσεων που καλλιεργούνταν τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο νησιού και νομού. Με βάση στοιχεία από την «Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος» του έτους 1936 και τη «Γεωργική και Κτηνοτροφική στατιστική της Ελλάδος» του 1938, όπως αποτυπώνονται στον ακόλουθο πίνακα, συνάγεται ότι οι εκτάσεις που προσφέρονταν για γεωργική εκμετάλλευση στον νομό αντιστοιχούν περίπου στο 1/45-1/48 των συνολικών εκτάσεων οι οποίες καλλιεργούνται στην Ελλάδα την περίοδο 1931-1939.

Πίνακας 21: Σύνολο καλλιεργηθεισών εκτάσεων στον νομό Ηρακλείου, στην Κρήτη και σε όλη την Ελλάδα (1931-1938)

ΕΤΗ	ΣΥΝΟΛΟ ΣΤΡΕΜΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΣΥΝΟΛΟ ΣΤΡΕΜΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΣΤΡΕΜΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
1931	376.518	870.467	19.319.054
1932	433.759	946.279	19.209.716
1933	431.798	952.333	20.810.898
1934	445.552	966.833	21.444.947
1935	448.176	815.001	21.909.500
1936	465.569	1.035.555	23.156.025
1937	471.367	1.046.153	24.154.978
1938	490.861	1.074.404	24.095.527

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1936», http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00024.pdf και «Γεωργική και κτηνοτροφική στατιστική της Ελλάδος» του έτους 1938, http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00026.pdf

Όσον αφορά τα είδη των καλλιεργειών που προτιμούνταν ή ευδοκίμοιούσαν στον νομό, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι κάποια προϊόντα, μολονότι εξακολουθούν να παράγονται, εντούτοις δεν μπορούν να ενταχθούν στην κύρια πεντάδα εκείνων των καλλιεργειών για τις οποίες αφιερώνονται τα περισσότερα στρέμματα στην περιφέρεια του Ηρακλείου.

Ειδικότερα, ο καπνός κι η κορινθιακή σταφίδα γνωρίζουν μια σημαντική μείωση των στρεμματικών τους εκτάσεων. Έτσι, ο μέσος όρος των εκτάσεων για την καλλιέργεια καπνού την περίοδο 1931-1938 φτάνει στα 3.460 στρέμματα στον νομό Ηρακλείου, ενώ την περίοδο 1922-1930 ήταν 8.491.

Το γεγονός, μάλιστα, ότι την τετραετία 1932-1935 οι εκτάσεις για την καλλιέργεια καπνού έχουν μειωθεί κατά πολύ στον νομό είχε ως συνέπεια να μην πληγούν καθόλου από τον νόμο του 1933, περί απαγόρευσης της καπνοκαλλιέργειας, οι γεωργοί της περιφέρειας Ηρακλείου. Διαβάζουμε σχετικά στον τύπο: «[...]Ευτυχώς εγκαίρως απηλλάγημεν από την καλλιέργειαν αυτήν η οποία θα είχε σήμερα πολλά τα θύματά της, αφ ου είναι τόσον πολυδάπανος. Οι χωρικοί μας που είχαν επιδοθή εις την καπνοκαλλιέργειαν επανήλθον ήδη εις την καλλιέργειαν των δημητριακών η οποία ηυνοήθη εξαιρετικά τα δύο τελευταία έτη και έτσι εσώθησαν από την κρίσιν των καπνών».³⁰⁵

Να σημειώσουμε, εδώ, ότι ο καπνός, μολονότι αποτελούσε προϊόν κεφαλαιώδους σημασίας για την ελληνική οικονομία, δε δέσμευε μεγάλες εκτάσεις για την καλλιέργειά του γενικώς στη χώρα. Ο Ευελπίδης επισημαίνει σχετικά: «[...] ο καπνός [...] ουδέποτε κατείχε μεγάλας εκτάσεις, υπερβαινούσας πολύ το εν εκατομμύριο στρεμμάτων, ήτοι το 1/20 της αροσίμου εκτάσεώς μας. Ήδη η έκτασις αύτη περιωρίσθη διά του Αναγκ. Νόμου 2072 του 1939 εις 653 χιλ. στρέμματα, κατ' ανώτατον όριον [...]».³⁰⁶

Ακόμη εντονότερη είναι η μείωση των στρεμματικών εκτάσεων που αφορούσαν την παραγωγή κορινθιακής σταφίδας. Ενώ η καλλιέργειά της δέσμευε κατά μέσο όρο 10.835 στρέμματα στον νομό Ηρακλείου την περίοδο 1922-1930, την οκταετία 1931-1938 δέσμευε κατά μέσο όρο μόνο 128 στρέμματα.

Από την άλλη, σημαντική αύξηση παρατηρείται στις εκτάσεις όπου καλλιεργούνται όσπρια: από 12.833 στρέμματα τα οποία κατά μέσο όρο καλλιεργούνταν στον νομό Ηρακλείου την περίοδο 1922-1930, φτάνουμε στα 22.960 στρέμματα για την περίοδο 1931-1938.

³⁰⁵ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 10/7/1933, σ. 3.

³⁰⁶ Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής οικονομίας...», ό. π., σ. 74.

Ομοίως, αυξάνονται και οι εκτάσεις για την καλλιέργεια σταφυλιών από τα 11.178 στρέμματα της περιόδου 1925-1930 σε 14.558 στρέμματα της περιόδου 1931-1938.

Και βέβαια, εξακολουθεί να είναι κυρίαρχη η καλλιέργεια σιτηρών στον νομό με σταθερή πρωτιά της καλλιέργειας του κριθαριού για όλη τη δεκαετία του '30 και με σταθερά δεύτερη θέση για την καλλιέργεια της βρώμης. Την περίοδο 1931-1938 φαίνεται ότι η καλλιέργεια σιτηρών του νομού Ηρακλείου αντιστοιχούσε σε ένα ποσοστό που κυμαινόταν μεταξύ 43-49% της συνολικής παραγωγής σιτηρών στην Κρήτη, με εξαίρεση το 1931 που αντιστοιχούσε στο 41% και το 1935 που έφτασε στο 58,6%. Παράλληλα, η παραγωγή των σιτηρών του νομού αναλογούσε περίπου στο 1,6-1,8% της εθνικής παραγωγής σιτηρών .

Ειδικά για το 1933 επισημαίνεται στον τύπο της εποχής: «[...] Διά πρώτην φοράν εις τα χρονικά της σιτοπαραγωγής εσημειώθη εφέτος τόσον πλουσία συγκομιδή. Δέον δε να ληφθή υπόψη και το γεγονός ότι η [...] εφετεινή παραγωγή του σίτου παρήχθη εις τας αυτάς σχεδόν εσπειρομένας συνήθως εκτάσεις. Τούτο όμως σημαίνει ότι η τριπλασιασθείσα σχεδόν γεωργική παραγωγή οφείλεται εις τας κατά στρέμμα αποδόσεις, λόγω των λιπάνσεων, καλής κατεργασίας του εδάφους, χρησιμοποίησεως εκλεκτού σπόρου και της εν γένει μεθοδικής καλλιέργειας».³⁰⁷

Η μέση παραγωγή ανά στρέμμα την περίοδο 1934-1938 απέδιδε 120 περίπου χιλιόγραμμα κριθάρι και 100 περίπου χιλιόγραμμα σιτάρι και βρώμη. Η δε μέση αξία του μετρικού στατήρα για την ίδια περίοδο στον νομό ανερχόταν στις 407 δρχ περίπου για το κριθάρι, στις 604,7 δρχ για το σιτάρι και στις 390,3 δρχ για τη βρώμη. Για την ίδια περίοδο, σε επίπεδο Κρήτης η μέση παραγωγή του στρέμματος απέδιδε 103,2 χιλιόγραμμα κριθάρι, 89,8 σιτάρι και 95 χιλιόγραμμα βρώμη, την ώρα που στην κατεξοχήν σιτοπαραγωγική Μακεδονία η μέση παραγωγή του καλλιεργούμενου στρέμματος έδινε 110,8 χιλιόγραμμα κριθάρι, 106,6 χιλιόγραμμα σιτάρι και 82,8 χιλιόγραμμα βρώμη.

Σε όλη την Κρήτη, η αξία των σιτηρών ανερχόταν στις 428 δρχ ανά μετρικό στατήρα του παραγόμενου κριθαριού, στις 635,5 δρχ ανά μετρικό στατήρα σιταριού και στις 410,7 δρχ ανά μετρικό στατήρα της βρώμης που παραγόταν την περίοδο 1934-1938. Από την άλλη, η

---

³⁰⁷ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 1/1/1934, σ. 1

μέση αξία του μετρικού στατήρα του παραγόμενου κριθαριού στη Μακεδονία, όπου η καλλιέργεια σιτηρών ήταν μεγάλης έντασης, υπολογιζόταν στις 418,5 δρχ, του παραγόμενου σιταριού στις 553 δρχ και της παραγόμενης βρώμης στις 359,6 δρχ.³⁰⁸

Συγκρίνοντας τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα με τα αντίστοιχα της Μακεδονίας μπορούμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι τα παραγόμενα στην Κρήτη σιτηρά απέδιδαν υψηλότερες τιμές στην αγορά.

Παράλληλα, μεγάλο μέρος των καλλιεργούμενων εκτάσεων στον νομό Ηρακλείου τη δεύτερη δεκαετία του Μεσοπολέμου αποδιδόταν στην παραγωγή μούστου και σουλτανίνας σταφίδας, η οποία μαζί με την καλλιέργεια ροζακιάς σταφίδας δέσμευε από το 1932 και εξής πάνω από 55.000 στρέμματα στον νομό, τη δε διετία 1936-1938 πάνω από 70.000 στρέμματα.

Επιβάλλεται να επισημάνουμε ότι η ποικιλία της κορινθιακής σταφίδας καλλιεργούνταν σχεδόν αποκλειστικά στον νομό: για παράδειγμα, το 1931 από τα 83 στρέμματα για την παραγωγή κορινθιακής σταφίδας που καταγράφηκαν σε όλο το νησί, τα 80 βρίσκονταν στην περιφέρεια Ηρακλείου και το 1933 από τα 33 στρέμματα τα 31 είναι επίσης εκεί. Το 1935 τα 174 από τα 179 και το 1937 τα 17 από τα 27 στρέμματα για την παραγωγή κορινθιακής σταφίδας είναι στον νομό Ηρακλείου, ενώ υπήρχαν και χρονιές, όπως το 1932 και το 1938, οπότε η συγκεκριμένη ποικιλία απαντούσε μόνο στην αγροτική περιφέρεια του Ηρακλείου.

Εξάλλου, η έμφαση στις αμπελοφυτείες από την αρχή της δεκαετίας του 1930 στον νομό καταδεικνύει μια γενικότερη στροφή στα καλλιεργητικά προϊόντα του σταφυλιού (επιτραπέζια σταφύλια, σταφίδα, μούστος), τα οποία αθροιστικά κάλυπταν πάνω από 120.000 στρέμματα.

Στην περιφέρεια του Ηρακλείου, καλλιεργούνταν, ακόμη είδη λαχανόκηπου, όπως πατάτες, αλλά και σίκαλη -σε μικρές, πάντως, εκτάσεις- καθώς και οπωροφόρα δέντρα, τα οποία, όπως μπορούμε να δούμε στο γράφημα 2, δεν αναλογούσαν σε σημαντικό τμήμα της εθνικής παραγωγής.

---

³⁰⁸ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Επαγγέλματα»..., ό. π., σσ. 90, 95, 123.

Πίνακας 22: Καλλιεργηθείσες εκτάσεις κατά είδος προϊόντων στον νομό Ηρακλείου, την περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1931-1938)³⁰⁹

ΕΤΗ	ΕΙΔΟΣ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ ΠΟΥ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΝΤΑΝ ΣΕ ΟΛΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ
1931	ΣΙΤΑΡΙ	41.141	112.782	6.114.304
	ΚΡΙΘΑΡΙ	62.604	158.484	2.240.269
	ΣΙΚΑΛΗ	15	3.331	699.260
	ΒΡΩΜΗ	55.738	127.434	1.404.208
	ΚΟΥΚΙΑ	10.997	27.319	174.463
	ΟΣΠΡΙΑ (φασόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	16.623	39.855	581.776
	ΓΕΩΜΗΛΑ	5.884	21.544	149.456
	ΚΑΠΝΟΣ	9.129	14.287	844.566
	ΜΟΥΣΤΟΣ	54.481	141.354	1.344.638
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	14.601	21.700	164.943
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	80	83	597.937
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑΝΙΝΑ	38.171	51.744	72.864
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΡΟΖΑΚΙΑ	19.992	20.454	21.155
	ΑΜΠΕΛΟΦΥΤΕΙΕΣ	9.988	16.094	95.989
1932	ΣΙΤΑΡΙ	47.670	121.984	6.069.733
	ΚΡΙΘΑΡΙ	85.002	184.544	2.169.140
	ΣΙΚΑΛΗ	40	3.190	683.620
	ΒΡΩΜΗ	68.450	140.199	1.341.602
	ΚΟΥΚΙΑ	13.982	31.363	170.808
	ΟΣΠΡΙΑ (φασόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	17.455	42.300	571.477
	ΓΕΩΜΗΛΑ	7.338	22.712	153.978
	ΚΑΠΝΟΣ	1.601	4.421	633.842

³⁰⁹Για τη συμπλήρωση του πίνακα αντλήθηκαν στοιχεία από: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1936, σσ. 32-63 Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00024.pdf και Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος 1938, σσ. 53, 57, 64, Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00026.pdf

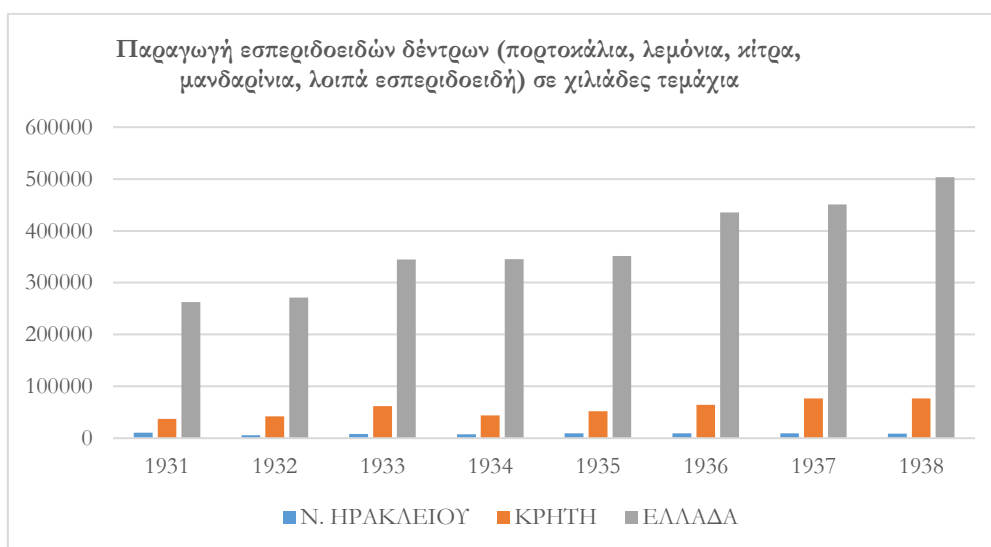
	ΜΟΥΣΤΟΣ	61.081	151.177	1.393.999
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	14.149	20.818	154.498
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	62	62	600.521
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	35.341	50.288	74.308
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΡΟ- ΖΑΚΙΑ	24.514	24.937	25.268
	ΑΜΠΕΛΟΦΥ- ΤΕΙΕΣ	9.965	14.865	107.625
1933	ΣΙΤΑΡΙ	43.143	120.686	6.933.400
	ΚΡΙΘΑΡΙ	78.901	181.647	2.243.135
	ΣΙΚΑΛΗ	25	3.557	744.242
	ΒΡΩΜΗ	63.299	138.566	1.381.144
	ΚΟΥΚΙΑ	15.602	33.409	186.521
	ΟΣΠΡΙΑ(φα- σόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	27.489	57.193	683.969
	ΓΕΩΜΗΛΑ	8.150	25.491	175.192
	ΚΑΠΝΟΣ	1.811	3.028	775.811
	ΜΟΥΣΤΟΣ	57.298	139.000	1.427.237
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	18.575	25.559	174.483
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	11	31	624.949
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	41.411	57.533	82.982
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΡΟ- ΖΑΚΙΑ	25.776	26.799	27.608
	ΑΜΠΕΛΟΦΥ- ΤΕΙΕΣ	6.558	11.628	100.566
1934	ΣΙΤΑΡΙ	52.744	128.085	7.918.511
	ΚΡΙΘΑΡΙ	88.430	126.746	2.130.614
	ΣΙΚΑΛΗ	20	3.230	738.185
	ΒΡΩΜΗ	75.179	143.438	1.359.362
	ΚΟΥΚΙΑ	12.370	29.891	167.717
	ΟΣΠΡΙΑ (φα- σόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	25.151	54.514	706.031
	ΓΕΩΜΗΛΑ	7.731	26.073	183.372
	ΚΑΠΝΟΣ	1.111	1.598	732.630
	ΜΟΥΣΤΟΣ	53.609	136.795	1.414.286
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	11.094	18.589	175.953

	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	400	525	631.551
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	39.402	56.968	82.816
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΡΟ- ΖΑΚΙΑ	20.169	20.833	21.600
	ΑΜΠΕΛΟΦΥ- ΤΕΙΕΣ	7.973	13.415	104.944
1935	ΣΙΤΑΡΙ	45.084	100.298	8.467.623
	ΚΡΙΘΑΡΙ	86.311	187.162	2.062.809
	ΣΙΚΑΛΗ	60	2.451	734.824
	ΒΡΩΜΗ	65.510	110.428	1.321.536
	ΚΟΥΚΙΑ	14.624	30.099	168.562
	ΟΣΠΡΙΑ (φα- σόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	24.978	43.229	625.664
	ΓΕΩΜΗΛΑ	9.326	22.116	188.928
	ΚΑΠΝΟΣ	2.188	2.402	803.161
	ΜΟΥΣΤΟΣ	53.206	112.994	1.506.261
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	12.361	16.111	188.503
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	174	179	643.406
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	44.172	58.802	88.096
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΡΟ- ΖΑΚΙΑ	24.932	25.688	26.118
	ΑΜΠΕΛΟΦΥ- ΤΕΙΕΣ	16.850	22.502	103.876
1936	ΣΙΤΑΡΙ	48.224	124.369	8.358.468
	ΚΡΙΘΑΡΙ	89.696	209.505	2.066.825
	ΣΙΚΑΛΗ	10	3.960	646.852
	ΒΡΩΜΗ	76.197	147.206	1.354.659
	ΚΟΥΚΙΑ	12.566	34.803	218.404
	ΟΣΠΡΙΑ (φα- σόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	25.311	55.508	712.739
	ΓΕΩΜΗΛΑ	6.797	27.627	196.210
	ΚΑΠΝΟΣ	3.984	5.618	1.106.773
	ΜΟΥΣΤΟΣ	49.980	142.906	1.520.554
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	15.669	22.561	207.463

	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	195	415	648.122
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	53.231	77.732	108.534
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΡΟ- ΖΑΚΙΑ	26.103	27.490	28.598
	ΑΜΠΕΛΟΦΥ- ΤΕΙΕΣ	9.489	16.721	95.948
1937	ΣΙΤΑΡΙ	50.607	134.597	8.566.512
	ΚΡΙΘΑΡΙ	97.566	214.166	2.119.888
	ΣΙΚΑΛΗ	15	4.322	684.546
	ΒΡΩΜΗ	67.165	137.276	1.454.908
	ΚΟΥΚΙΑ	15.480	37.971	237.021
	ΟΣΠΡΙΑ (φα- σόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	29.857	69.592	901.993
	ΓΕΩΜΗΛΑ	7.712	30.892	245.737
	ΚΑΠΝΟΣ	4.410	6.247	953.211
	ΜΟΥΣΤΟΣ	57.142	139.683	1.559.842
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	14.914	22.262	206.882
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	17	27	645.145
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	50.144	75.747	111.852
	ΣΤΑΦΙΔΑ ΡΟ- ΖΑΚΙΑ	20.499	21.258	21.483
	ΝΕΕΣ ΑΜΠΕ- ΛΟΦΥΤΕΙΕΣ	7.138	13.101	104.109
1938	ΣΙΤΑΡΙ	54.441	139.395	8.617.441
	ΚΡΙΘΑΡΙ	97.083	206.589	1.954.521
	ΣΙΚΑΛΗ	50	6.093	632.005
	ΒΡΩΜΗ	66.929	136.655	1.369.570
	ΚΟΥΚΙΑ	15.202	41.110	245.913
	ΟΣΠΡΙΑ (φα- σόλια, φακές, ρεβίθια, κ.ά.)	16.813	37.349	597.473
	ΓΕΩΜΗΛΑ	8.173	21.386	223.961
	ΚΑΠΝΟΣ	3.450	4.497	841.279
	ΜΟΥΣΤΟΣ	55.328	135.849	1.574.690
	ΣΤΑΦΥΛΙΑ	15.106	21.369	207.411
	ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ	85	85	655.019

ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΟΥΛΤΑ- ΝΙΝΑ	54.072	79.439	117.356
ΣΤΑΦΙΔΑ ΡΟ- ΖΑΚΙΑ	23.706	24.151	24.533
ΝΕΕΣ ΑΜΠΕ- ΛΟΦΥΤΕΙΕΣ	8.753	13.432	70.255

Γράφημα 2: Παραγωγή εσπεριδοειδών δέντρων στον νομό Ηρακλείου, στην Κρήτη και στην Ελλάδα (1931-1938)

Αναφορικά με την ποσότητα των βασικών παραγόμενων προϊόντων στον νομό Ηρακλείου μπορούμε να παρατηρήσουμε στον πίνακα 22 ότι η σταφίδα έδινε σημαντικό προϊόν που σταθερά ξεπερνούσε σε βάρος τους 10.000 τόνους προσεγγίζοντας ή και ξεπερνώντας κάποιες χρονιές και τους 20.000 τόνους. Μόνο τα χρόνια 1933-1935 και το 1938 φαίνεται ότι εξοβελίστηκε σε όγκο από την παραγωγή μούστου, η οποία επίσης είναι αξιόλογη σε όλη τη δεκαετία. Μια τέτοια δυναμική ανταποκρινόταν στο μέγεθος των εκτάσεων που δεσμεύονταν για την παραγωγή σταφίδας και συσχετιζόταν με τη σημαντική αξία σε δραχμές την οποία είχε το προϊόν.

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930, η αξία της κρητικής σταφίδας που παραγόταν ανά μετρικό στατήρα ανερχόταν στις 969,5 δρχ –παρόλο που η σουλτανίνα εκτιμούνταν

στις 1.106,8 δρχ ανά μετρικό στατήρα- και η μέση παραγωγή του στρέμματος ανερχόταν στα 242,8 χιλιόγραμμα κατά μέσο όρο στο νησί.

Στην Πελοπόννησο, όπου, επίσης, η σταφιδοπαραγωγή είναι σημαντικότερη, η μέση αξία της σταφίδας ανά μετρικό στατήρα την περίοδο 1934-1938 ήταν 733,27 δρχ –της δε σουλτανίνας 1338,4 δρχ ανά μετρικό στατήρα- και η μέση παραγωγή του μετρικού στατήρα κυμαινόταν στα 265,2 χιλιόγραμμα.³¹⁰

Η σταφίδα του νομού Ηρακλείου αντιστοιχούσε κατά μέσο όρο στο 9,5% της συνολικής αξίας σε δραχμές της παραγόμενης σε όλη την Ελλάδα σταφίδας για την περίοδο 1931-1938, ενώ και ως προς τις καλλιεργούμενες εκτάσεις αντιστοιχούσε περίπου στο 9% των συνολικών εθνικών εκτάσεων για την παραγωγή σταφίδας και στο 76,4% των εκτάσεων σε επίπεδο Κρήτης. Εδώ, η μέση αξία της παραγωγής σταφίδας ανά μετρικό στατήρα ανερχόταν στις 945,55 δρχ για το β' μισό της δεκαετίας του 1930 –η δε σουλτανίνα «ανέβαινε» στις 1500 δρχ ανά μετρικό στατήρα- και η παραγωγή απέδιδε περίπου 235,4 χιλιόγραμμα ανά μετρικό στατήρα.³¹¹

Η ελαιοκαλλιέργεια για την παραγωγή ελαιόλαδου και βρώσιμων ελιών είναι, επίσης, αξιόλογη. Σύμφωνα με τον πίνακα 23, η παραγωγή ελαιόλαδου ξεπερνούσε τους 8.000 τόνους σχεδόν κάθε χρονιά με εξαίρεση το 1936, ενώ πλησίασε και τους 20.000 τόνους το 1937· στον αντίποδα, η παραγωγή ελιών ήταν σχετικά μικρή καθ' όλη τη δεκαετία του 1930 και κυμαινόταν στους 1100 περίπου τόνους με εξαίρεση το 1937, οπότε έφτασε τους 3.000 περίπου τόνους.

Γενικότερα, η παραγωγή του ελαιόλαδου του Ηρακλείου αντιστοιχούσε σε μεγάλα ποσοστά του συνολικού όγκου της παραγωγής ελαιόλαδου στο νησί, αλλά όχι ισοδύναμα των ποσοστών της σταφίδας. Έτσι, το 1931 η παραγωγή λαδιού της περιφέρειας του Ηρακλείου αναλογούσε στο 33% της συνολικής παραγωγής της Κρήτης και στο 7,6% της εθνικής παραγωγής· το 1935 τα ποσοστά της παραγωγής ελαιόλαδου στον νομό έχουν ανέλθει στο 40,7% της παραγωγής όλου του νησιού και στο 9,6% της συνολικής εθνικής παραγωγής και το 1937-38 κυμαίνονταν κατά μέσο όρο στο 33% της παραγωγής της Κρήτης και στο 10% περίπου της εθνικής παραγωγής.

---

³¹⁰ Οι υπολογισμοί δικό μου από Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1938, σσ. 79, 82, 94, 122.

³¹¹ Οι υπολογισμοί δικό μου από Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1938», σ. 122. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00026.pdf

Γενικά, μπορεί να υποστηριχτεί ότι, τουλάχιστον κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1930, η Κρήτη συνολικά αντιπροσώπευε το 1/16 της έκτασης και του πληθυσμού της χώρας και απέδιδε σε γεωργικά προϊόντα το 1/11 περίπου της συνολικής τους αξίας σε πανελλαδικό επίπεδο, καθώς η αξία των γεωργικών προϊόντων της πλησιάζει κατ' έτος το 1.300.000.000.³¹²

Πίνακας 23: Παραγωγή βασικών γεωργικών προϊόντων σε μετρικούς στατήρες στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1931-1938)

ΕΤΗ	ΠΡΟΪΟΝ	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΜΕΤΡΙ- ΚΟΥΣ ΣΤΑ- ΤΗΡΕΣ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑ- ΚΛΕΙΟΥ	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΜΕΤΡΙ- ΚΟΥΣ ΣΤΑ- ΤΗΡΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΜΕΤΡΙ- ΚΟΥΣ ΣΤΑΤΗ- ΡΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
1931	ΕΛΑΙΟ	79.368	239.516	1.036.994
	ΣΤΑΦΙΔΑ	109.955	129.231	1.008.004
	ΚΑΠΝΟΣ	5.692	8.911	432.155
	ΜΟΥΣΤΟΣ	96.834	242.230	1.945.365
	ΕΛΙΕΣ	7.372	18.412	317.377
	ΣΙΤΗΡΑ	168.075	409.651	7.753.865
1932	ΕΛΑΙΟ	110.112	394.000	1.343.204
	ΣΤΑΦΙΔΑ	144.789	173.938	1.891.739
	ΚΑΠΝΟΣ	891	1.937	292.555
	ΜΟΥΣΤΟΣ	174.906	411.010	3.814.552
	ΕΛΙΕΣ	9.779	23.230	360.924
	ΣΙΤΗΡΑ	190.863	441.937	10.645.891
1933	ΕΛΑΙΟ	99.503	319.402	1.053.552
	ΣΤΑΦΙΔΑ	182.272	223.341	1.671.651
	ΚΑΠΝΟΣ	901	1.490	548.784
	ΜΟΥΣΤΟΣ	220.321	519.567	3.866.469
	ΕΛΙΕΣ	12.312	23.972	244.859
	ΣΙΤΗΡΑ	265.322	547.762	15.344.989
1934	ΕΛΑΙΟ	89.523	352.507	1.225.797
	ΣΤΑΦΙΔΑ	177.668	226.017	2.071.154
	ΚΑΠΝΟΣ	814	1.004	417.798
	ΜΟΥΣΤΟΣ	210.540	415.012	3.578.132

³¹² Αριστ. Ν. Κλήμης, «Εργασίες-Δραστηριότητες των γεωργικών συνεταιρισμών (Πανελλήνια και τοπικές δραστηριότητες τους)», στο βιβλίο του *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα. Ιστορική αναστήλωση, παρουσίαση μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα και ανθολογία από τα βασικά-χαρακτηριστικά κείμενα*, τόμος δεύτερος: 1923-1934/5, Έκδοση ΠΑΣΕΓΕΣ, Αθήνα 1988, σ. 569.

	ΕΛΙΕΣ	11.794	28.460	358.340
	ΣΙΤΗΡΑ	238.995	528.482	13.020.946
1935	ΕΛΑΙΟ	84.916	208.356	881.861
	ΣΤΑΦΙΔΑ	213.852	263.325	2.130.769
	ΚΑΠΝΟΣ	1.263	1.391	460.622
	ΜΟΥΣΤΟΣ	233.748	502.565	4.946.172
	ΕΛΙΕΣ	10.538	16.461	333.571
	ΣΙΤΗΡΑ	213.050	363.726	13.171.069
1936	ΕΛΑΙΟ	28.186	127.069	725.699
	ΣΤΑΦΙΔΑ	113.261	173.995	1.768.509
	ΚΑΠΝΟΣ	2.910	4.357	809.686
	ΜΟΥΣΤΟΣ	97.504	310.601	1.918.995
	ΕΛΙΕΣ	4.358	10.742	133.883
	ΣΙΤΗΡΑ	239.559	490.680	11.534.226
1937	ΕΛΑΙΟ	207.751	576.500	1.874.713
	ΣΤΑΦΙΔΑ	144.548	205.841	1.891.760
	ΚΑΠΝΟΣ	2.530	4.853	693.145
	ΜΟΥΣΤΟΣ	126.560	375.492	3.368.511
	ΕΛΙΕΣ	22.964	48.728	707.968
	ΣΙΤΗΡΑ	311.535	628.332	16.135.245
1938	ΕΛΑΙΟ	97.197	324.099	1.028.051
	ΣΤΑΦΙΔΑ	175.523	234.278	1.875.079
	ΚΑΠΝΟΣ	1.577	2.173	480.665
	ΜΟΥΣΤΟΣ	191.066	451.797	4.635.571
	ΕΛΙΕΣ	10.280	25.866	251.630
	ΣΙΤΗΡΑ	307.737	662.301	16.742.579

Η αξία του εγχώριου ελαιόλαδου είναι αξιοσημείωτα μεγάλη και κατά μέσο όρο ανερχόταν στα 147.000.949 δρχ, γεγονός μάλιστα δυσανάλογο με τη σε όγκο παραγωγή του συγκεκριμένου προϊόντος. Γενικά, η μέση αξία του ελαιόλαδου ανά μετρικό στατήρα ήταν 1.956,2 δρχ στην Κρήτη την περίοδο 1934-1938, όπως επίσης και στον νομό Ηρακλείου, όταν στην επίσης «ελαιοπαραγωγική» Πελοπόννησο ήταν 2.400 δρχ και κατά μέσο όρο σ' όλη την Ελλάδα ανερχόταν στις 2.245 δρχ.

Από την άλλη πλευρά, η μέση αξία του μετρικού στατήρα των παραγόμενων ελαίων την περίοδο 1934-1938 στον νομό Ηρακλείου ανερχόταν στις 824,9 δρχ και στην Κρήτη στις

850,86 δρχ κατά μέσο όρο, κοντά, δηλαδή, στην αντίστοιχη μέση αξία που ίσχυε για όλη την Ελλάδα (855,47 δρχ).³¹³

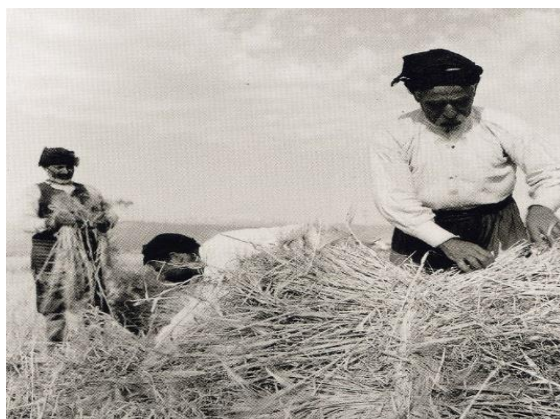
Πίνακας 24: Αξία σε δρχ της γεωργικής παραγωγής βασικών προϊόντων στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1931-1938)

ΕΤΗ	ΠΡΟΪΟΝ	ΑΞΙΑ ΠΑΡΑ- ΓΩΓΗΣ ΣΕ ΔΡΧ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑ- ΚΛΕΙΟΥ	ΑΞΙΑ ΠΑΡΑ- ΓΩΓΗΣ ΣΕ ΔΡΧ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΞΙΑ ΠΑΡΑ- ΓΩΓΗΣ ΣΕ ΔΡΧ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
1931	ΕΛΑΙΟ	71.108.600	216.319.146	1.216.661.071
	ΣΤΑΦΙΔΑ	112.327.120	130.920.770	745.022.964
	ΚΑΠΝΟΣ	8.493.831	14.106.564	1.073.032.303
	ΜΟΥΣΤΟΣ	28.226.525	68.517.355	602.713.381
	ΕΛΙΕΣ	3.754.200	9.487.610	140.953.469
	ΣΙΤΗΡΑ	50.679.097	135.215.061	2.479.256.231
1932	ΕΛΑΙΟ	142.550.000	516.910.700	1.962.876.798
	ΣΤΑΦΙΔΑ	118.426.985	147.984.235	1.435.427.838
	ΚΑΠΝΟΣ	1.222.560	2.865.950	769.330.826
	ΜΟΥΣΤΟΣ	37.572.211	95.364.706	960.419.353
	ΕΛΙΕΣ	5.804.800	13.969.250	177.519.332
	ΣΙΤΗΡΑ	77.108.125	191.658.258	4.365.876.864
1933	ΕΛΑΙΟ	144.672.800	475.051.300	1.875.013.225
	ΣΤΑΦΙΔΑ	126.767.950	161.342.080	1.707.076.693
	ΚΑΠΝΟΣ	1.446.080	2.438.800	1.438.361.587
	ΜΟΥΣΤΟΣ	41.328.650	102.635.850	923.850.962
	ΕΛΙΕΣ	7.927.410	15.803.510	157.297.310
	ΣΙΤΗΡΑ	82.555.860	199.117.095	6.079.663.862
1934	ΕΛΑΙΟ	155.270.000	604.101.000	2.552.011.899
	ΣΤΑΦΙΔΑ	151.118.770	199.158.540	1.539.045.967
	ΚΑΠΝΟΣ	1.570.845	1.901.035	1.249.981.725
	ΜΟΥΣΤΟΣ	38.243.400	82.528.160	903.514.935
	ΕΛΙΕΣ	9.360.600	22.259.472	326.728.852
	ΣΙΤΗΡΑ	89.868.624	216.879.930	5.564.543.428
1935	ΕΛΑΙΟ	154.063.600	376.264.650	1.910.579.705
	ΣΤΑΦΙΔΑ	132.422.150	163.887.780	1.403.160.439
	ΚΑΠΝΟΣ	3.320.471	3.519.371	2.370.470.604

³¹³ Οι υπολογισμοί δικό μου από Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1938», σσ. 79, 82, 94, 123.

	ΜΟΥΣΤΟΣ	46.219.250	98.404.800	1.078.466.284
	ΕΛΙΕΣ	7.301.900	12.040.350	237.217.823
	ΣΙΤΗΡΑ	106.297.635	186.496.804	6.185.919.704
1936	ΕΛΑΙΟ	65.616.250	303.779.640	1.934.726.990
	ΣΤΑΦΙΔΑ	115.996.155	181.215.255	1.336.316.648
	ΚΑΠΝΟΣ	8.100.483	11.784.753	3.536.478.825
	ΜΟΥΣΤΟΣ	26.428.250	74.931.350	611.331.973
	ΕΛΙΕΣ	3.742.800	10.172.416	115.908.323
	ΣΙΤΗΡΑ	107.942.574	232.700.022	5.357.664.663
1937	ΕΛΑΙΟ	381.351.840	1.059.268.340	4.007.965.570
	ΣΤΑΦΙΔΑ	196.470.090	287.304.299	1.623.843.801
	ΚΑΠΝΟΣ	6.231.930	13.921.985	3.535.405.445
	ΜΟΥΣΤΟΣ	49.062.400	134.843.200	1.309.658.323
	ΕΛΙΕΣ	18.959.300	41.220.100	549.816.680
	ΣΙΤΗΡΑ	151.251.575	331.939.235	8.558.381.330
1938	ΕΛΑΙΟ	201.117.500	658.746.900	2.233.306.011
	ΣΤΑΦΙΔΑ	153.521.200	212.514.850	1.414.173.619
	ΚΑΠΝΟΣ	4.030.400	5.681.900	2.699.902.724
	ΜΟΥΣΤΟΣ	55.077.000	138.546.240	1.546.925.745
	ΕΛΙΕΣ	9.788.200	24.258.150	249.642.840
	ΣΙΤΗΡΑ	133.795.135	320.354.460	9.168.249.922

Εικόνες 37 & 38, Επάνω και δεξιά: Θέρσιμα στην Κεντρική Κρήτη, 1939, Nelly's (1899- 1998)

Η γεωργική παραγωγή του νομού, ωστόσο, ευπρόσβλητη από τις καιρικές συνθήκες και τις συνακόλουθες ασθένειες των φυτών και των δέντρων, δοκιμαζόταν συχνά καθιστώντας τους γεωργούς ανασφαλείς ως προς την απόδοση των καλλιεργειών τους. Η εικόνα την

οποία σχηματίζει κανείς ανατρέχοντας στις στατιστικές της υπό εξέταση περιόδου είναι ενδεικτική του ευμετάβολου της γεωργικής απόδοσης που χαρακτήριζε συνολικά την ελληνική ύπαιθρο χώρα. Είναι γεγονός ότι την τριετία 1930-1932 τόσο δυσμενείς καιρικές συνθήκες έπληξαν την Κρήτη, ώστε να διαβάζουμε στον τύπο της εποχής: «Αι φυσικαί δυνάμεις της χώρας εφάνησαν δυσμενέσταται, εις την παραγωγήν μας και εδημιούργησαν μέσα εις την αγροτικήν μας ζωήν πολυειδείς οικονομικάς θυέλλας».³¹⁴

Παρ' όλα αυτά, η αγροτική περιφέρεια του Ηρακλείου φαίνεται να είναι από τις λιγότερο πληγείσες στην περίοδο 1931-1936, για την οποία μελετήθηκαν τα σχετικά στοιχεία, παρόλο που δοκίμασε κάποιες κακές χρονιές με μείωση της απόδοσης για κάποια καλλιεργούμενα προϊόντα της.

Για παράδειγμα, το 1931 2.004 στρέμματα στον νομό Ηρακλείου καταγράφηκαν να έχουν υποστεί ζημιές ή να μην έδωσαν καθόλου παραγωγή· από αυτά το 82,6% -λίγο πάνω από 1600 στρέμματα- αφορούσαν την καλλιέργεια αμπελιών ή σταφιδαμπέλων, ενώ επλήγησαν και καλλιέργειες οσπρίων –περί τα 200 στρέμματα- και εκτάσεις ζωοτροφικών και βιομηχανικών προϊόντων.³¹⁵

Οι δυσχερείς καιρικές συνθήκες εκείνης της χρονιάς με συνεχείς πλημμύρες τον χειμώνα, μια σημαντική προπάντων καιρική επιδείνωση την άνοιξη με παγετό και χιόνια σε μεγάλο τμήμα της χώρας και έπειτα, η ανομβρία του φθινοπώρου επέδρασαν καταλυτικά στην παραγωγή των περισσότερων γεωργικών προϊόντων της Ελλάδας. Συνολικά 241.834 στρέμματα ήταν παντελώς μη παραγωγικά, ενώ και η μέση παραγωγή του στρέμματος σε κάποια προϊόντα μειώθηκε αισθητά: ενδεικτικά, στα σιτηρά η μέση παραγωγή του στρέμματος έπεσε από 61 σε 58 χιλιόγραμμα, στα αμπέλια από 192 σε 166 χιλιόγραμμα και στις σταφιδαμπέλους από 250 σε 147 χιλιόγραμμα.³¹⁶

Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι αυτή η εξέλιξη θα είχε αντίκτυπο και στον νομό, όπου οι παραπάνω καλλιέργειες ήταν ευρύτατες. Αντίθετα, το 1933, η παραγωγή μόλις 183 στρεμμάτων δεν απέδωσε καρπούς, αριθμός αρκετά μικρός για τα γενικότερα δεδομένα της

---

³¹⁴ Εφημερίδα *Ανόρθωσις*, 28/5/1932, σ. 1, Πηγή: <http://vikelaiia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b1%ce%bd%ce%bf%cf%81%ce%b8%cf%89%cf%83%ce%b9%cf%83-85/#632c33ac79593-1>

³¹⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1931, σ. 159.

³¹⁶ Στο ίδιο, σ. 11.

χώρας: τότε είχαν καταγραφεί συνολικά 68.875 στρέμματα μη παραγωγικά ή που επλήγησαν.³¹⁷ Από τα 183 στρέμματα του νομού Ηρακλείου τα 150 αφορούσαν την καλλιέργεια οσπρίων, η οποία σχετικά σταθερά εμφανίζεται ως είδος ευαίσθητο στο μικροκλίμα της περιοχής και ευάλωτο στις ασθένειες που αναπτύσσονται.

Το 1934 οι εκτάσεις που δεν παρήγαγαν καρπό ή καταστράφηκαν στον νομό ήταν, με βάση την «Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική»,³¹⁸ μόλις 90 στρέμματα, από τα οποία τα 50 αφορούσαν την καλλιέργεια ζωοτροφικών προϊόντων και τα υπόλοιπα την καλλιέργεια οσπρίων.

Το 1935 στον νομό Ηρακλείου καταγράφηκαν μόνο 200 στρέμματα καλλιέργειας οσπρίων, 80 στρέμματα καλλιέργειας προϊόντων λαχανόκηπου και 2 στρέμματα καλλιέργειας βιομηχανικών προϊόντων τα οποία δεν απέδωσαν καρπούς ή των οποίων η παραγωγή καταστράφηκε.³¹⁹ Ο αριθμός των 282 συνολικά μη αποδοτικών στρεμμάτων είναι και τότε αρκετά μικρός, εάν ληφθεί υπόψη ότι σε άλλους νομούς της χώρας οι αντίστοιχες εκτάσεις ξεπερνούσαν κατά πολύ τα 2000 στρέμματα (Νομοί Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Θεσσαλονίκης, Ιωαννίνων, Λάρισας, κ.ά.) ή ακόμη και τα 5.000 (Αρκαδίας, Κοζάνης) ή τα 10.000 στρέμματα (νομός Έβρου). Να σημειωθεί, πάντως, ότι τόσο στον νομό Χανίων όσο και στον νομό Λασιθίου δεν καταγράφηκαν καθόλου πληγείσες καλλιέργειες ή μη αποδοτικές εκείνη τη χρονιά.

Και το 1936 ήταν μια χρονιά με δυσχέρειες στη γεωργική παραγωγή του νομού, καθώς 2.026 στρέμματα δεν παρήγαγαν καρπούς. Η μεγάλη πλειονότητα από αυτά -τα 1.500 στρέμματα συγκεκριμένα- αφορούσαν αμπελοφυτείες.³²⁰ Στο εισαγωγικό σημείωμα της γεωργικής στατιστικής του 1936 αναφέρεται σχετικά ότι «η μεν ελάττωση της παραγωγής των σιτηρών (ιδία των πρωίμων), των αμπέλων και σταφιδαμπέλων οφείλεται κυρίως εις τας εκ των βροχών και πλημμυρών του χειμῶνος, της ανοίξεως και του θέρους ως και των συνεπειῶν τούτων αναπτυχθειῶν ασθενειῶν επισυμβάσας ζημίας, η δε αύξησις της παραγωγῆς των ο-

---

³¹⁷ Υπουργείον Εθνικῆς Οικονομίας-Γενικὴ Στατιστικὴ Υπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, Ετήσια Γεωργικὴ καὶ Κτηνοτροφικὴ Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1933, σ. 165, Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00021.pdf

³¹⁸ Υπουργείον Εθνικῆς Οικονομίας-Γενικὴ Στατιστικὴ Υπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, Ετήσια Γεωργικὴ καὶ Κτηνοτροφικὴ Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1934, σ. 174, Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00022.pdf

³¹⁹ Υπουργείον Εθνικῆς Οικονομίας-Γενικὴ Στατιστικὴ Υπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, Ετήσια Γεωργικὴ καὶ Κτηνοτροφικὴ Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1935, σ.176. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00023.pdf

³²⁰ Υπουργείον Εθνικῆς Οικονομίας-Γενικὴ Στατιστικὴ Υπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, «Ετήσια Γεωργικὴ καὶ Κτηνοτροφικὴ Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1936», σ. 166.

ψίμων σιτηρών και των λοιπών γεωργικών προϊόντων εκ της ως επί το πλείστον ευμενούς επιδράσεως των εν λόγω βροχών (ανοίξεως και θέρους), αίτινες ηυνόησαν την αύξησιν των καλλιεργητικών εκτάσεων και συνέτειναν εις την μεγαλυτέραν κατά στρέμμα απόδοσιν της παραγωγής των πλείστων εξ αυτών».³²¹

Ειδικά, για τον νομό Ηρακλείου, διευκρινίζεται ότι, σε αντίθεση με την υπόλοιπη παραγωγή της χώρας, τα όσπρια, τα σιτηρά, τα προϊόντα λαχανόκηπου, οι ελιές και τα ζωοτροφικά προϊόντα υπέστησαν ζημιές εξαιτίας της ανομβρίας, ενώ τα αμπέλια επλήγησαν σημαντικά από περονόσπορο.

Η κατάσταση επιβεβαιώνεται και από τον τοπικό τύπο της εποχής, όπου διαβάζουμε: «αι εφετεινάι καιρικάι συνθήκαι υπήρξαν εκτάκτως δυσμενείς διά την γεωργικήν παραγωγήν του τόπου μας. Γεωργικαί περιφέρειαι της Βορείου πλευράς της Κρήτης υπέστησαν ολικήν καταστροφήν εις τα δημητριακά των. Αι ίδιαι περιφέρειαι είχαν πέρυσσι και έχουν και εφέτος αφορίαν των ελαιοδένδρων. Ήδη οι κάτοικοί των στερούνται και του άρτου και του ελαίου χωρίς να ελπίζουν εις την συγκομιδήν ουδενός άλλου εισοδήματος».³²²

Αυτή ακριβώς η σκληρή πραγματικότητα της έκθεσης αφενός της γεωργικής παραγωγής σε αντίξοες καιρικές συνθήκες και αφετέρου των αροτριώντων ζώων στη σκληρή δουλειά οδήγησε βαθμιαία κάποιους καλλιεργητές στην επιλογή της γεωργικής ασφάλισης των προϊόντων τους από το ενδεχόμενο παγετού ή χαλαζόπτωσης και των ζώων τους από το ενδεχόμενο του θανάτου. Μάλιστα, στην περιφέρεια του Ηρακλείου οι ασφαλισμένοι στο «Ταμείο Γεωργικών Ασφαλειών» αυξάνονταν από την αρχή της δεκαετίας του 1930 ιδιαίτερα όσον αφορά μια πιθανή ζημία στις γεωργικές τους καλλιέργειες εξαιτίας παγετού ή δευτερευόντως χαλαζιού.

Έχει αξία να παρατηρήσουμε στον πίνακα 24 ότι κατ' αρχάς, οι καλλιεργητές που αποζημιώθηκαν για τον παγετό, κατά την εννιαετία 1930-1938, είναι σχεδόν 200 με αποζημιώσεις ύψους 520.000 δρχ περίπου.

---

³²¹ Στο ίδιο, σ. 15.

³²² Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 21/6/1936, σ. 1, Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=46414&seg=

Πίνακας 24: Αριθμός ασφαλισμένων έναντι των καιρικών συνθηκών (παγετός) στο Ταμείο Γεωργικών Ασφαλειών καθώς και αποζημιωθέντων γεωργών στον νομό Ηρακλείου την περίοδο 1930-1938.

ΕΤΗ	ΠΑΓΕΤΟΣ				
	Αριθμός ασφαλισμένων	Ασφαλισθέν κεφάλαιο	Ασφάλιστρα που αντιστοιχούν	Αριθμός γεωργών που αποζημιώθηκαν	Αποζημιώσεις που πληρώθηκαν
1930	15	850.800	δε γίνεται αναφορά	■	■
1931	36	1.569.634	δε γίνεται αναφορά	10	76.708,10
1932	149	7.495.520	δε γίνεται αναφορά	87	186.198,30
1933	74	3.163.980	■	62	157.135,30
1934	132	2.762.036	■	■	■
1935	76	1.858.100	37.706	6	15.702
1936	65	1.213.074	24.928	■	■
1937	54	2.273.095	43.764	19	77.051
1938	61	1.904.400	37.496	3	6.790

Πηγή: Για τα έτη 1930-1933, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος», 1934, σσ. 128-130, http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00004.pdf, για τα έτη 1934-1935, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος», 1936, σσ. 129-130, http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00006.pdf, για το έτος 1936, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος», 1937, σ. 122, http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00007.pdf, για το έτος 1937, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος», 1938, σ. 122, http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00008.pdf και για το 1938, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος», 1939, σ. 122, Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00009.pdf

Αντίθετα, ο αριθμός των ασφαλισμένων στο ταμείο έναντι του χαλαζιού ήταν αρκετά μικρότερος, όπως σημαντικά μικρότερες ήταν και οι σχετικές αποζημιώσεις τις οποίες έλαβαν οι γεωργοί του νομού για τις πληγείσες καλλιέργειές τους.

Γενικότερα, διατρέχοντας τις Στατιστικές Επετηρίδες των ετών 1930-1938, μπορεί κανείς να αντιληφθεί τη σχετικά μικρή πρόοδο του εν λόγω θεσμού στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας, με εξαίρεση κάποιες περιοχές όπου φαίνεται εξαιρετικά προωθημένος, όπως στην Αττικοβοιωτία, στην Καβάλα και στη Ροδόπη.

Το 1938, για παράδειγμα, οπότε ο θεσμός είναι πλέον γνώριμος και διαδεδομένος, στους νομούς Φθιώτιδας-Φωκίδας, Αιτωλίας-Ακαρνανίας, Λακωνίας, Πέλλας και αλλού ο αριθμός των ασφαλισμένων καλλιεργητών έναντι του παγετού είναι κάτω από 10.

Οπωσδήποτε, θεωρούμε, καθοριστικούς παράγοντας για την επιλογή ή την απόρριψη της γεωργικής ασφάλισης του ζωικού ή γεωργικού κεφαλαίου ήταν το ύψος των ασφάλιστρων, τα οποία θα προέρχονταν από ένα χαμηλό –κατά κανόνα- διαθέσιμο χρηματικό κεφάλαιο.

Πίνακας 26: Αριθμός ασφαλισμένων έναντι των καιρικών συνθηκών (γαλάζι) στο Ταμείο Γεωργικών Ασφαλειών καθώς και αποζημιωθέντων γεωργών στον νομό Ηρακλείου την περίοδο 1930-1938.

ΧΑΛΑΖΙ					
ΕΤΗ	Αριθμός ασφαλισμένων	Ασφαλισθέν κεφάλαιο	Ασφάλιστρα που αντιστοιχούν	Αριθμός γεωργών που αποζημιώθηκαν	Αποζημιώσεις που πληρώθηκαν
1930	5	218.300	δε γίνεται αναφορά	2	18.342
1931	32	2.389.880	δε γίνεται αναφορά	2	5.130
1932	47	2.630.535	δε γίνεται αναφορά	1	2.137,50
1933	■	■	■	■	
1934	2	74.875	■	■	■
1935	1	40.500	620	■	■
1936	■	■	■	■	■
1937	32	2.921.600	47.235	1	1.377
1938	18	1.721.200	28.234	1	2.795

Πηγή: Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Στατιστικές Επετηρίδες» των ετών 1934, 1936, 1937, 1938

Για την Κρήτη συνολικά φαίνεται ότι οι ασφαλισμένοι στο Ταμείο Γεωργικών Ασφαλειών ήταν λίγοι και πάντως περισσότεροι στο ανατολικό τμήμα της. Ειδικότερα, την περίοδο 1930-1931 εμφανίζονταν ασφαλισμένοι γεωργοί μόνο στον νομό Ηρακλείου, ενώ τη διετία

1932-1933 ασφαλισμένοι υπήρχαν και στον νομό Λασιθίου. Έκτοτε και μέχρι το τέλος της δεκαετίας, η τάση θα παραμείνει η ίδια με τους νομούς Ρεθύμνου και Χανίων να εμφανίζουν ελάχιστους ή και καθόλου ασφαλισμένους.

Εικόνες 39, 40, 41: Αφίσες της Διεύθυνσης Γεωργικών Εφαρμογών του Υπουργείου Γεωργίας για την προώθηση της γεωργικής ασφάλισης. Από τις ψηφιοποιημένες συλλογές του ΕΛΙΑ.

Πηγή: http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/EPH.01.01.018.JPG , http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/EPH.01.01.016.JPG και http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/EPH.01.01.017.JPG αντίστοιχα.

Σε μια προσπάθεια να σχηματίσουμε, τέλος, κάποια εικόνα για την έκταση/ένταση της χρήσης βοηθητικών ζώων στις γεωργικές καλλιέργειες στον νομό, θα βοηθηθούμε από τους ακόλουθους πίνακες (πίνακες 26 & 27). Ο πρώτος μάς παρέχει στοιχεία για τον αριθμό των αροτριώντων ζώων κατά τα έτη 1932 και 1935 και ο δεύτερος μας δίνει αριθμητικά δεδομένα για τα ζώα που εργάστηκαν κατά μέσο όρο στον νομό και στη χώρα την περίοδο 1936-1938.

Μπορούμε, λοιπόν, με βάση αυτούς, να ισχυριστούμε ότι ο αριθμός των αροτριώντων ζώων στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1930 έχει μειωθεί κατά κάποιες χιλιάδες – 2.000 περίπου από το 1929-, σε σύγκριση με τα δεδομένα από την προηγούμενη δεκαετία, εξέλιξη ίσως όχι άσχετη με το γεγονός ότι πρόκειται για τη χρονική περίοδο κατά την οποία ενσκήπτει η οικονομική κρίση στη χώρα και το φάσμα της οικονομικής στενότητας αναμφίβολα γίνεται αισθητό στον μέσο γεωργό.

Από την άλλη, παρατηρούμε ότι προς το τέλος της δεκαετίας του 1930 σημειώνεται μια σημαντική αύξηση του αριθμού των ζώων που εργάστηκαν, κατά κύριο λόγο, στη γεωργία.

Πίνακας 27: Αριθμός αροτριώτων ζώων στον νομό Ηρακλείου κατά τα έτη 1932 και 1935.

ΕΤΟΣ	ΑΡΟΤΡΙΟΝΤΑ ΖΩΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ
1932	ΒΟΕΣ	7.486
	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	8.575
	ΒΟΥΒΑΛΟΙ	■
	ΙΠΠΟΙ	423
	ΗΜΙΟΝΟΙ	769
1935	ΒΟΕΣ	7.411
	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	8.400
	ΒΟΥΒΑΛΟΙ	30
	ΙΠΠΟΙ	521
	ΗΜΙΟΝΟΙ	909

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929. Κρήτη και Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος, Έτος 1936

Πίνακας 28: Εργασθέντα ζώα στον νομό Ηρακλείου και στην Ελλάδα και ημέρες εργασίας αυτών (1936-1938)

ΕΤΗ	ΖΩΑ ΠΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΚΑΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ ΗΜΕΡΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗΝ ΤΩΝ ΑΡΟΤΡΙΑΙΩΝ ΖΩΩΝ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ ΗΜΕΡΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗΝ ΤΩΝ ΑΡΟΤΡΙΑΙΩΝ ΖΩΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
1936	ΒΟΕΣ	7.574	358.886	165	144
	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	8.847	125.024	146	120
	ΙΠΠΟΙ/ΦΟΡΒΑΔΕΣ	1.073	254.454	199	174
	ΗΜΙΟΝΟΙ/ΟΝΟΙ	19.954	485.189	225	178

1937	ΒΟΕΣ	7.472	359.068	152	131
	ΑΓΕΛΑ- ΔΕΣ	9.047	134.453	139	110
	ΙΠΠΟΙ/ ΦΟΡΒΑ- ΔΕΣ	1.202	265.344	186	168
	ΗΜΙΟΝΟΙ/ ΟΝΟΙ	20.696	497.036	209	164
1938	ΒΟΕΣ	7.423	341.665	160	129
	ΑΓΕΛΑ- ΔΕΣ	8.903	124.185	140	105
	ΙΠΠΟΙ/ ΦΟΡΒΑ- ΔΕΣ	1.401	268.346	184	162
	ΗΜΙΟΝΟΙ/ ΟΝΟΙ	20.528	494.840	220	157

Πηγή: Τα στοιχεία για την κατάρτιση του πίνακα αντλήθηκαν από:

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος. Έτος 1936, σσ. 224-229, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος. Έτος 1937, σσ. 221, 225, http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0903_00025.pdf και Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, «Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος. Έτος 1938», σσ. 221, 225.

Δεδομένου, μάλιστα, ότι ο κατά κεφαλήν μέσος όρος των ημερών εργασίας αυτών των ζώων στον νομό το τελευταίο τρίτο της δεκαετίας του 1930 ξεπερνούσε κατά πολύ τον αντίστοιχο μέσο όρο των αροτριώντων ζώων στην υπόλοιπη χώρα μπορούμε να εικάσουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των γεωργικών εργασιών στην ύπαιθρο του Ηρακλείου διεκπεραιωνόταν με τη βοήθεια ζώων εξαιτίας και του μικρού κλήρου και του σχετικά ανώμαλου εδά-

φους και ότι συνεπώς ο εκμηχανισμός και εκσυγχρονισμός των καλλιεργητικών μεθόδων ήταν περιορισμένος.

Η ζωή των αγροτών, εξάλλου, ήταν απόλυτα συνυφασμένη με τη συντήρηση κάποιου ζώου, όπως τα παραπάνω, για την πραγματοποίηση των γεωργικών εργασιών.

Εικόνα 42, Αριστερά: Αγρότες στη Μεσσηνία, Έγχρωμη λιθογραφία, Τάσος (1914- 1985), Χρονολογία έργου: 1958.

Πηγή: Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας, <http://www.larissa-katsigras-gallery.gr/gallery/el/work/agrotes-tis-messinias/from/digitalibrary>

Γ. Οι γεωργοί στον νομό Ηρακλείου: δράσεις και αντιδράσεις στην αγροτική πολιτική

«(σ. Τόσο στην προκαπιταλιστική όσο και στην καπιταλιστική περίοδο) η αγροτική οικογένεια αποτελεί κύτταρο ζωής, κύτταρο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό και κύριο άξονα αναφοράς των οικονομικών συμφερόντων των μελών της. Αποτελεί αρχετυπικό πεδίο κοινωνικοποίησης και πρωταρχικό χώρο διαμόρφωσης ταυτότητας και σταθερό σημείο αναφοράς των μελών του. Είναι το «όνόμά» τους και η κοινή τους μοίρα. Η κοινωνική πτώση ή επιτυχία του ενός αντικαθρεφτίζεται στη διαπραγματευτική θέση των άλλων μελών στο πλαίσιο της της μικρής κοινότητας».

Α. Μωυσίδης, «Οικογένεια και εργασία στον αγροτικό χώρο», στο βιβλίο *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου «Οικογένεια και εργασία: Νέες τάσεις στην απασχόληση»*, Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη-Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, Αθήνα, 3-4 Μαΐου 1996, σ. 65.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα εστιάσουμε την παρατήρησή μας στον έτερο, μεγάλο συντελεστή και παράγοντα της γεωργικής ανάπτυξης, στον γεωργό. Θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε τη ζωή του και να αναδείξουμε τους αγώνες του και την αντίδρασή του στην αγροτική πολιτική, στη δέσμη, με άλλα λόγια, των ρυθμίσεων και των μέτρων του κράτους για την προώθηση των στόχων του στον αγροτικό τομέα. Ακόμη, θα εξετάσουμε τη διάδοση των συνεταιρισμών στον νομό και κατ' επέκταση τον βαθμό της ανάπτυξης του συνεργατικού πνεύματος των γεωργών, όπως εκφράστηκε με τη σύγκληση συνεδρίων και με την εν γένει ανάπτυξη της συνεργατικότητάς τους. Τέλος, θα παρουσιάσουμε αδρομερώς τον θεσμό της γεωργικής εκπαίδευσης στον νομό και τη δημοφιλία του, σε μια περίοδο κατά την οποία επιχειρείται μια σοβαρή συστηματοποίηση και προαγωγή του εκ μέρους του κράτους.

i. Όψεις της ζωής των αγροτών στον μεσοπολεμικό νομό Ηρακλείου.

«[...] Αν οι γεωργοί εξακολουθούν να μένουν πάντα στην πίσω μεριά, ανοργάνωτοι, αμαθείς, απολίτιστοι, χωρίς να συναγωνίζονται τας άλλας τάξεις, που πηγαίνουν κάθε μέρα μπροστά, στο τέλος θα στερηθούν και το φωμί των, και θα χάσουν και την ιδίαν την ύπαρξιν των μεταβαλλόμενοι εις σκλάβους και είλωτας των άλλων τάξεων [...] Ο γεωργός πρέπει να μάθη και μάλιστα πολύ γρήγορα ποια είναι η θέση του και η δύναμής του, μέσα στο κοινωνικό σύνολο και στην οικονομική ζωή του τόπου. Άμα το μάθη αυτό, θα λέγη με υπερηφάνεια: «Εγώ είμαι γεωργός!» Τότε θα τον προσέξουν και θα τον λογαριάσουν και θα τον φοβηθούν αυτοί που λέγονται σήμερα μεγάλοι, αυτοί που τον αγνοούν, αυτοί που τον καταπιέζουν. Οι σημερινοί αυτοί μεγάλοι δεν είναι παρά εκείνοι που κλέβουν την δύναμίν του, την οποίαν άθελα του γεωργού διοχετεύουν στα χέργια των και με την γεωργικήν αυτήν δύναμιν καταπιέζαν τον ίδιο τον γεωργόν».

Ν. Βέργης, γεωργός, Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 17/10/1927, σ. 1.

Είναι γεγονός ότι ο μέσος αγρότης του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1920 στον νομό κατέβαλλε σημαντική προσπάθεια, προκειμένου να επιβιώσει στερούμενος όχι μόνο τα βασικά μέσα της καλλιέργειας αλλά και τα βασικά είδη της διαβίωσής του. Η τοκογλυφία φαίνεται πως οργίαζε στον νομό σε τέτοιο βαθμό, ώστε πολύ γεωργοί να πιέζονται να προπωλούν τα προϊόντα τους, ιδίως το λάδι, σε χαμηλότερες τιμές. Άλλωστε, η έλλειψη οργανωμένης, κρατικής αγροτικής πίστης συνιστούσε γόνιμο έδαφος για τη διάγκωση τέτοιων φαινομένων τοκογλυφίας και εκβιασμού σε βάρος των καλλιεργητών της επαρχίας.

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1920 η πλειονότητα των πλειστηριασμών που πραγματοποιούνταν αφορούσαν γεωργούς, που δεν μπορούσαν να εξοφλήσουν και μικρά ακόμη χρέη, με αποτέλεσμα να τίθεται σε πλειστηριασμό κάποιο κτήμα τους πολύ μεγαλύτερης αξίας από το οφειλόμενο από τον γεωργό ποσό. Η απροθυμία της Κτηματικής Τράπεζας να ενισχύσει τον καλλιεργητή ενέτεινε τη δυσφορία και το αδιέξοδο στον νομό.

Το 1932 στα 4 δισεκατομμύρια κρατικού χρέους των αγροτών, που αφορούσαν τους 100.000 περίπου αποκατασταθέντες γηγενείς κληρούχους και τις 145.000 προσφυγικές οικογένειες του αγροτικού εποικισμού, προστίθεντο και τα χρέη προς την Εθνική και την Αγροτική Τράπεζα, καθώς και χρέη προς ιδιώτες, ώστε: «η συνολική χρέωσις της αγροτικής μας οικονομίας συμποσούται εις οκτώ δισεκατομμύρια δραχμών περίπου».³²³

Δεν είναι, πιστεύουμε, ασύνδετο με τη μεγέθυνση της οικονομικών οφειλών των αγροτών το γεγονός ότι μεταξύ 1929 και 1932 παρατηρείται στην Ελλάδα η σοβαρότερη, γενικευμένη γεωργική κρίση που επηρέασε συνολικά την εγχώρια γεωργία με μείωση της τάξης του 40-45% της αξίας της γεωργικής παραγωγής σε σύγκριση με το 1928.³²⁴

Μεταξύ 1930-1939 η Αγροτική Τράπεζα είχε χορηγήσει μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα αγροτικά δάνεια,³²⁵ τα οποία δόθηκαν τόσο σε μεμονωμένους παραγωγούς όσο και σε γεωργικούς συνεταιρισμούς ή κοινότητες και δήμους για την απόκτηση γεωργικών μηχανημάτων ή για αροτριώντα και μεταγωγικά ζώα, για αποστραγγίσεις, αντιπλημμυρικά και αποξηραντικά έργα καθώς και για αρδεύσεις, για εκχερσώσεις ή για κατασκευή γεωργικών αποθηκών. Έχει σημασία ότι ένα μικρό ποσοστό (της τάξης του 0,36

³²³ Δ. Τσούγκος, «Διατί απέρυχεν η αγροτική μας προσπάθεια»..., ό. π., σ. 442-443.

³²⁴ Θ. Σακελλαρόπουλος, «Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Η κρίση»..., ό. π., σ. 148.

³²⁵ Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, «Το πιστωτικόν έργον της Τραπέζης», στο *Το έργον μιας δεκαετίας (1930-1939)*..., ό. π., σ. 30.

%)³²⁶ των χορηγημένων δανείων, αλλά πάντως υπαρκτό και δηλωτικό της κατάστασης, αφορούσε την κάλυψη χρεών προς τρίτους.

Το ζήτημα των χρεών απασχολούσε το σύνολο σχεδόν των γεωργών της χώρας: για μεν τους καλλιεργητές της Παλαιάς Ελλάδας απέρρευε, στις περισσότερες περιπτώσεις, από την αδυναμία εξυπηρέτησης των οφειλών τους για την αγορά κτημάτων εξαιτίας της αλλαγής του οικονομικού status quo κατά τη δεκαετία του '20. Για δε τους γεωργούς των υπόλοιπων περιοχών τα χρέη συνδέονταν με την εγκατάσταση των προσφύγων και την πληρωμή πιστώσεων και χρεολυσίων.³²⁷

Έτσι, το 1931, υπολογιζόταν ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των αγροτικών χρεών αφορούσε τα χρέη των αγροτών προσφύγων (46,2 %) και τα χρέη σε ιδιώτες ή ιδιωτικές τράπεζες (24,7 %) και το 1936, με βάση την απογραφή των αγροτικών χρεών, το μεγαλύτερο τμήμα των χρεών αφορούσε οφειλές σε ιδιώτες και οφειλές στην ΑΤΕ ή την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων.³²⁸

Πέραν τούτων, αν θέλουμε να διερευνήσουμε τα αίτια της κατάστασης, θα σταθούμε, αναμφίβολα, και στο χαμηλό γεωργικό εισόδημα, στην αδυναμία, με άλλα λόγια, του καλλιεργητή να καλύψει τις υποχρεώσεις του από τις γεωργικές του προσόδους - πόσω δε μάλλον να δημιουργήσει οποιοδήποτε κεφάλαιο- είτε λόγω διατιμήσεων των γεωργικών προϊόντων είτε λόγω της δυσανάλογης φορολογίας τους ή ακόμη και εξαιτίας της φθοράς τους από τις καιρικές συνθήκες και τις ασθένειες. Ενδεικτικά, το 1927, το μέσο εισόδημα μιας γεωργοκτηνοτροφικής οικογένειας ήταν 282,4 δολάρια, όταν το αντίστοιχο μέσο οικογενειακό εισόδημα στην Ελλάδα υπολογιζόταν σε 377,9 δολάρια.³²⁹

Εξάλλου, πολλοί χωρικοί, σε περιόδους κατά τις οποίες δεν ασχολούνταν με την καλλιέργεια των δικών τους μικρών κτημάτων, παρείχαν την εργασία τους αντί χρημάτων συνήθως ή έναντι κάποιας ποσότητας καρπών, προκειμένου να συμπληρώσουν το πενιχρό γεωργικό τους εισόδημα. Αυτό συνέβαινε, για παράδειγμα, στην Κρήτη, κατά την περίοδο

---

³²⁶ Στο ίδιο, σ. 31. Υπολογισμός δικός μου με βάση τον πίνακα.

³²⁷ Κ. Κωστής, «Το μέγεθος του κλήρου: Συμπληρωματικά εισοδήματα και δανεισμός», στο βιβλίο του *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα...*, ό. π., σ. 137.

³²⁸ Μπ. Αλιβιζάτος, *Το πρόβλημα της αγροτικής πίστεως από βαλκανικής και διεθνούς απόψεως*, Αθήνα 1934, σ. 180 και Χρ. Ευελπίδης, *Θεωρία και πράξις αγροτικής πολιτικής και οικονομίας*, Αθήνα, 1939, τόμος Α', σ. 188, όπως παρατίθενται στο Κ. Κωστής, «Το μέγεθος του κλήρου: Συμπληρωματικά εισοδήματα και δανεισμός»..., ό. π., σ. 140.

³²⁹ Χρ. Ευελπίδης, «Η γεωργία εις τα Βαλκάνια», *Εργασία*, τόμ. 1, Ιανουάριος 1930, σ. 7, όπως παρατίθεται στο Σ. Γ. Πλουμίδης, «Το σιτάρι, τα καπνά και η ειρήνη» ..., ό. π., σ. 37.

της συλλογής των καρπών- με τους λεγόμενους «μαζωχτάδες» των ελιών ή άλλων καρπών- αλλά και κατά το αλώνισμα.³³⁰

Επιπρόσθετα, στην περιφέρεια του Ηρακλείου, δρούσε και ένας ανεξέλεγκτος εσμός από ζωοκλέπτες, οι οποίοι διατάρασσαν την ασφάλεια της υπαίθρου και απειλούσαν συνάμα και την παραγωγή. Οι καρποί κόβονταν από τα δέντρα, προτού ωριμάσουν καλά και μπορούσαν να πωληθούν, ενώ συχνά καταστρέφονταν και δέντρα ολόκληρα από τη μανία των κλεπτών.

Ο αγροφύλακας φαίνεται ότι δεν μπορούσε να επιτελέσει ουσιαστικό έργο. Ο θεσμός, εξάλλου, της αγροφυλακής δε φαίνεται να τελεσφόρησε συνολικά στο νησί και ο αγροφύλακας συχνά λαιδορείται από τον τοπικό τύπο ως κομματικό όργανο, ιδιοτελές και πάντως όχι αξιοσέβαστο. Ο αγρονόμος ή ειρηνοδίκης επέβαλε μεν το πρόστιμο στον εκάστοτε συλληφθέντα κλέφτη, αλλά δεν αποκαθιστούσε τη ζημία του παραγωγού ούτε δρούσε κατασταλτικά κλείνοντας τον φαύλο κύκλο της κλοπής. Ακόμη και το 1933 διαβάζουμε στο φύλλο της *Αγροτικής Κρήτης* της 13^{ης} Μαρτίου ότι κτηνοτρόφοι που διαχείμαζαν τα ποίμνιά τους στην περιφέρεια της Πεδιάδας προκαλούσαν μεγάλες καταστροφές σε οπωροφόρα δέντρα κι ελιές. Όλοι αυτοί οι –ομολογουμένως- ανασταλτικοί παράγοντες «καθήλωναν» το αγροτικό εισόδημα και εμπόδιζαν την οποιαδήποτε πρόοδο, οικονομική ή κοινωνική, της αγροτικής τάξης.

Κοντά σε αυτά, οι κάτοικοι της αγροτικής περιφέρειας του νομού Ηρακλείου είχαν να αντιμετωπίσουν την ίδια περίοδο και τη μάστιγα της ελονοσίας πρωτίτως και δευτερευόντως και της φυματίωσης ως αποτέλεσμα των σκληρών συνθηκών της ζωής τους.

Η αδιαφορία του κράτους, η έλλειψη οικονομικών πόρων αναγκαίων για την αποξήρανση των ελών κι η απρονοησία για την ενημέρωση των αγροτικών πληθυσμών πάνω σε στοιχειώδεις κανόνες αυτοπροστασίας προβάλλονται ως κύριες αιτίες της συντήρησης αυτής της «ανοικτής πληγής».

---

³³⁰ Αρ. Σίδερης, «Συμβάσεις εργασίας εν τη γεωργία», *Αρχαίον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, τόμ. 2, τεύχ. 20, 1940, σσ.125-126. Πηγή:

<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&type=0&q=%CE%A3%CF%85%CE%BC%CE%B2%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82%20%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82%20%CE%B5%CE%BD%20%CF%84%CE%B7%20%CE%B3%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1&page=1&scope=0&lang=el&pid=iid:10361>

Έτσι, η επινοητικότητα των αγροτών, με πρακτικές που διευκόλυναν την παραγωγή ή τη ζωή τους, γινόταν συχνά απειλητική για την υγεία τους. Στην περιοχή της Μεσσαράς, για παράδειγμα, σε ένα εκτεταμένο «τόξο» που κάλυπτε πολλά χωριά της ενδοχώρας του νομού (Πόμπια, Σίβας, Πετροκεφάλι, Τυμπάκι κ.ά.) τα αυλάκια, που δημιουργούσαν οι αγρότες για τη συλλογή των υδάτων των πηγών και την παροχέτευσή τους στα χωράφια για την άρδευση των καλλιεργειών τους ή για τη λειτουργία νερόμυλων, γίνονταν συχνά εστία ελονοσίας.³³¹

Ειδικά για τον νομό Ηρακλείου αναφέρεται ότι «[...] μαστίζεται εξ ελωδών, όχι διότι έχει τα έλη άτινα ευρίσκονται και εις άλλα μέρη του κράτους, οίον της Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Αιτολοακαρνανίας κλπ. αλλ' επειδή ουδέποτε αι τοπικάί αρχαί, Δήμοι και Κοινότητες έδωσαν την δέουσαν προσοχήν εις τας υπάρχουσας μικροσυλλογάς υδάτων τας προερχομένας εκ των βροχών, μικροπηγών, μικροχειμάρρων, περισσευμάτων υδάτων κρηνών κλπ. Τα χωρία π.χ. Αυγενική, Βενεράτο, Μονή Παλιανής ή Σίβα μαστίζονται εξ ελωδών πυρετών λόγω των ρεόντων μικροχειμάρρων πλησίον των χωρίων αυτών».³³²

Εξάλλου, τα κατάλληλα υδραυλικά έργα τόσο τα εξυγιαντικά όσο και τα πλουτοπαραγωγικά (π.χ. φράγματα) εξέλειπαν από την ευρύτερη περιοχή της Μεσσαράς την υπό εξέταση περίοδο. Μόνον προς το τέλος του Μεσοπολέμου, με τη χρηματοδότηση της Αγροτικής Τράπεζας, αναμενόταν να ξεκινήσουν τα εξυγιαντικά, αποστραγγιστικά και αρδευτικά έργα στην περιοχή από την εταιρεία Μπουντ,³³³ τα οποία προφανώς θα ανέστειλε ο πόλεμος.

Πάντως, καταλυτικά στην έξαρση των ασθενειών συνέβαλε και ο τρόπος της ζωής των αγροτών. Διαβάζουμε στον τύπο της εποχής: «Ο αγρότης μας ζων εις το χωρίον που εγεννήθη και ανετράφη με τας παραδόσεις, τα ήθη και έθιμα των γονέων του, με την αυτήν δίαιταν, και υπό την παλαιάν κατοικίαν, και με συγκατοικίαν των κατοικιδίων του, δεν εννοεί να αλλάξη όρους ζωής, είτε διότι δεν εδιδάχθη, είτε διότι το παραμελεί, είτε διότι δεν θέλει να παρεκκλίνη της προγονικής μοιρολατρίας, είτε διότι το θεωρεί σπατάλην κ.τ.λ. ή πολυτέλειαν [...]». Και παρακάτω: «Κατοικεί εις υγρά και ανήλια σπίτια, παλαιά και σκοτεινά, κατάμαυρα από τον καπνόν, την σκόνιν και την αράχην, κοιμάται επί

³³¹ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 10/9/1927, σ. 4.

³³² Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 19/9/1927, σ. 4.

³³³ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 24/2/1940, σ. 2.

της υγρής γης χωρίς κρεβάτι έστω και από σανίδι και αναπνέει τας αναθημιάσεις των περιτωμάτων των ζώων, τα οποία έχει συντρόφους του [...].³³⁴ Όσο ενδεχομένως υπερβολική ή ωμή και να φαίνεται η παραπάνω περιγραφή, αντανακλά μια -σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό- πραγματικότητα, αυτή της ελλιπούς υγιεινής και διατροφής των αγροτικών στρωμάτων, που τα καθιστούσε ευάλωτα στις ασθένειες.

Η φυματίωση, «η αιτία του 1/3 των κατ' έτος θανάτων στον νομό Ηρακλείου», όπως διαβάζουμε σε δημοσίευμα του 1927, κι η ασθένεια που κατεξοχήν σχετίστηκε με τα φτωχότερα στρώματα της κοινωνίας, αφορούσε πρωτίστως την πόλη του Ηρακλείου.³³⁵ Στην Κρήτη συνολικά, τουλάχιστον στο τέλος του β' μισού της δεκαετίας του 1920, η φυματίωση ως αιτία θανάτου υπερκάλυπτε την ελονοσία.³³⁶

Γενικότερα, στην Ελλάδα και με βάση σχετικά στατιστικά δεδομένα, την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου, η θνησιμότητα στην ύπαιθρο της χώρας αυξήθηκε σημαντικά (από τους 57.478 θανάτους του 1923, στους 63.040 το 1927 και στους 74.994 θανάτους το 1929),³³⁷ ενώ μεταξύ των κύριων αιτιών για την πρόκλησή της, πέραν του γήρατος, αναφέρονταν η φυματίωση ή η πνευμονία κι ο ελώδης πυρετός. Έχει, επιπλέον, σημασία το γεγονός ότι ο μεγαλύτερος αριθμός θανάτων των κατοίκων της υπαίθρου στο β' μισό της δεκαετίας του 1920 οφειλόταν σε νόσους άγνωστες ή κακώς οριζόμενες³³⁸, κατάσταση ενδεικτική της έλλειψης ιατρικής περίθαλψης ή μέριμνας των μεγάλων τμημάτων του αγροτικού πληθυσμού.

Στη Στατιστική Επετηρίδα του 1935, ως αιτία των περισσότερων θανάτων της υπαίθρου τα έτη 1933-1934 αναφερόταν η πνευμονία, αλλά παρέμενε υψηλότατος ο αριθμός των θανάτων από ακαθόριστη αιτία.³³⁹

Όσον αφορά τους θανάτους εξαιτίας της φυματίωσης μπορεί να παρατηρηθεί η αύξησή τους από το τέλος της δεκαετίας του 1920 συνολικά στην ύπαιθρο της χώρας, όπως και στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930, αλλά από το 1934 οι θάνατοι μειώνονται σταδιακά.³⁴⁰

---

³³⁴ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 5/12/1927, σ. 2.

³³⁵ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 26/9/1927, σ. 4.

³³⁶ Γενική Στατιστική Υπηρεσία, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1930, σ. 450. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00001.pdf

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 447.

³³⁸ Στο ίδιο, σ. 448.

³³⁹ Γενική Στατιστική Υπηρεσία, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1935, σ. 381. Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00005.pdf

³⁴⁰ Γενική Στατιστική Υπηρεσία, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1939, σ. 391.

Και οι θάνατοι με αιτία πρόκλησης την ελονοσία γνωρίζουν χρονιές αύξησης, όπως τη διετία 1923-1924 ή το 1928, τη διετία 1931-1932 και το 1936 συνολικά στη χώρα, τόσο δηλαδή στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις, αλλά στη συνέχεια μειώνονται σταδιακά.³⁴¹ Έτσι, οι 5. 642 θάνατοι από ελονοσία που σημειώθηκαν συνολικά στην Ελλάδα το 1930, μειώθηκαν στους 3.800 το 1935 και στους 2.822 το 1938.³⁴²

Στην Κρήτη, ειδικότερα, τη διετία 1933-1934 οι θάνατοι από φυματίωση είναι αρκετά περισσότεροι από εκείνους που προκλήθηκαν από ελονοσία, η οποία φαίνεται, τελικά, πως μάστιζε τις βορειότερες περιοχές της χώρας, τη Μακεδονία πρωτίστως ή τη Δυτική Θράκη σε μικρότερο βαθμό. Η ελονοσία, δηλαδή, στο νησί προκαλούσε λιγότερους θανάτους, προϊόντος του χρόνου (το 1927-1928, λόγου χάρη, προκάλεσε 318 θανάτους· αντίθετα, το 1933-1934 προκάλεσε 168 και τη διετία 1937-1938 140 θανάτους). Και η φυματίωση φαίνεται πως ήταν λιγότερο θανατηφόρα, καθώς περνούσαν τα χρόνια (από 734 θανάτους το 1927-1928, προκάλεσε 674 θανάτους την περίοδο 1933-1934 και 584 θανάτους τη διετία 1937-1938). Γενικότερα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Κρήτη, όπως και η Ήπειρος κι οι Κυκλάδες, εμφανίζουν τον μικρότερο αριθμό θανάτων από τη φυματίωση σε σχέση με την ηπειρωτική Ελλάδα, για παράδειγμα, τη δεκαετία του 1930.³⁴³

Μια άλλη παράμετρος που προσδιορίζει την αγροτική ζωή κατά την υπό εξέταση περίοδο είναι και η τάση εγκατάλειψης της υπαίθρου και η αναζήτηση ενός καλύτερου μέλλοντος στην πόλη. Με άλλα λόγια, ο αγρότης της ενδοχώρας του νομού είχε να διαχειριστεί το δέλεαρ της αστικοποίησης, σε μια περίοδο κατά την οποία τέτοιες τάσεις είχαν επιταθεί σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

Εικόνα 43: Διαφήμιση σανατορίου στον τοπικό τύπο (Αγροτική Κρήτη). Το σανατόριο «Μανδαλενάκη» λειτούργησε και μετά τον μεσοπόλεμο.

³⁴¹ Γενική Στατιστική Υπηρεσία, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1935, σ. 377 και Γενική Στατιστική Υπηρεσία, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1930..., ό. π., σ. 450.

³⁴² Γενική Στατιστική Υπηρεσία, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1935, ..., ό. π., σ. 377 και Γενική Στατιστική Υπηρεσία, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1939, σ. 391.

³⁴³ Στο ίδιο.

Έτσι, συχνά επιζητεί τη μετεγκατάστασή του στην κοντινότερη πόλη είτε για τον ίδιο είτε κυρίως για τα παιδιά του σε αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής. Συχνά στον αγροτικό τύπο της εποχής βλέπουμε να γίνονται εκκλήσεις προς την αγροτιά να παραμείνει στην ύπαιθρο και να μη δελεάζεται από την προβαλλόμενη καλύτερη ζωή των αστών ή τα προϊόντα του βιομηχανικού πολιτισμού που προσφέρονται «αφειδώς» στις πόλεις.

Πολλοί που τελικά μεταναστεύουν στην πλησιέστερη πόλη απασχολούνται σε επισφαλείς δουλειές και χωρίς την αμοιβή την οποία θα περίμεναν: «[...] (σ.σ. ο αγρότης) εισέρχεται εις τας πόλεις όπου γνωρίζει ότι, σαν θα εγγραφή εις ένα σωματείο, όταν θα αποτύχει εις τας επιχειρήσεις του, θα εξασφάλιση την ζωήν του υπό την προστασίαν του νόμου ο οποίος είνε τοιούτος ώστε να του παρέχη εργασίαν. Και παρατηρούμεν εις όλους τους λιμένας του κράτους, και εκεί ακόμη που δύνανται να πλευρίζουν ατμόπλοια, σωρείαν λεμβούχων, οι πλείστοι των οποίων ουδέποτε υπήρξαν ναυτικοί, σωρείαν ανθρώπων ασχολουμένων με την μεταφοράν των αποσκευών, διότι ο νόμος απαγορεύει την υπό των ιδιοκτητών των μετακίνησιν. Και βλέπομεν εις όλας τας πόλεις ισχύοντες νόμους περί ωρών εργασίας αποσκοπούντας εις την εξασφάλισιν εργασίας εις μεγαλύτερον αριθμόν εργατών περί κλεισίματος και ανολιγματος καταστημάτων κλπ».³⁴⁴

Και αλλού διαβάζουμε: «[...] καθήκον όλων μας και υποχρέωσις είναι από του Κράτους μέχρι του τελευταίου επαγγελματίου, όπως είτε διά διδασκαλίας, είτε διά βαρείας φορολογίας του Κράτους εμποδίση την αθρόαν συρροήν εις τας πόλεις των αλκίμων χειρών της νεότητος εκ της επαρχίας και να δοθούν προνόμια τινά εις τους παραγωγείς της επαρχίας διά να σταματήση το κακόν αυτόν».³⁴⁵

Κάποιοι –και πάντως λιγότεροι- επιλέγουν ή ωθούνται στον δρόμο της υπερπόντιας μετανάστευσης. «Εκ των αναχωρούντων [...] εκ του λιμένος μας διά την Νότιον Αμερικην οι περισσότεροι είναι αγρόται και κατά το πλείστον κατάγονται εκ των ευφοροτέρων διαμερισμάτων της Επαρχίας Πεδιάδος».³⁴⁶

Κοινή παράμετρος, πάντως, και στις δύο περιπτώσεις μετακίνησης των αγροτικών πληθυσμών είναι η «εκστρατεία» του αγροτικού τύπου της εποχής να την εμποδίσει μέσω της έκκλησης στους αγρότες για συγκράτηση στην ύπαιθρο.

³⁴⁴ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 31/10/1927, σ. 2.

³⁴⁵ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 31/11/1927, σ. 4.

³⁴⁶ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 14/11/1927, σ. 2.

Όσοι παραμένουν στην ύπαιθρο κατέβαλλαν τη δική τους προσπάθεια, για να επιβιώσουν χωρίς την ουσιαστική αρωγή της κρατικής εξουσίας. Στο φύλλο της 30^{ης} Ιανουαρίου 1928 της «Αγροτικής Κρήτης», στη στήλη «Σελίδες εκ του ημερολογίου γεωργικής περιοδείας του κ. Κωνσταντίνου Μ. Φούμη» και στο πλαίσιο μιας εξόρμησης για τη βελτίωση της εγχώριας καλλιέργειας (μέσω της ενημέρωσης των καλλιεργητών για τη χρήση των λιπασμάτων, κυρίως, αλλά και για τη χρησιμότητα του κλαδέματος των ελιών και για άλλα πρακτικά ζητήματα παντελώς άγνωστα σε πολλές περιπτώσεις, γεγονός που πρόδιδε την άγνοια των σύγχρονων καλλιεργητικών μεθόδων), δίνεται μια εικόνα της αγροτικής υπαίθρου και της καθημερινής εργασίας των γεωργών του νομού.

Μεταξύ άλλων υπογραμμίζεται η κοπιώδης προσπάθειά τους να οργανώσουν την εργασία τους με μηδαμινά μέσα, ώστε να αποδώσει. «Μετά μεγάλης ημών χαράς παρατηρήσαμε πανταχού, όθεν διήλθομεν, τα ίχνη ικανής εργασίας του αγρότου μάλλον, εντατικής, όμως. Η κитρέα ήτο άλλοτε εις ωρισμένα μόνον μέρη της Νήσου, ιδίως υπό των ανατολικών Νομών εκαλλιεργείτο, ήδη πανταχού απλώνει τους ευρώστους πρασίλους και χαμηλούς κλάδους της, μετά των μεγάλων και ως λίθων βαρέων καρπών της, ιδίως φυτεύεται εις τας παρειάς των ρυάκων και τας μικράς κοιλάδας, όπου αναβρύνει ύδωρ καταλαμβάνουσα λειβάδια και άλλα υγρά εδάφη, όπου προ μικρού εφύοντο μύρτοι, ροδοδάφναι, πλάτανοι και άλλη υδροχαρής βλάστησις. Η καλλιέργεια και αποστράγγισις τοιούτων μερών γίνεται αιτία εξαλείψεως των μικροτελμάτων, κυρίων αιτίων των ελειογενών πυρετών. [...] Επίσης η σουλτανίνα καταλαμβάνει οσημέραι μεγαλυτέρας εκτάσεις και η άμπελος εν γένει [...], επίσης χιλιάδες νεοφύτων ελαιοδένδρων (ενν. φυτεύονται), παρατηρήσαμεν και κοιλάδες μεγάλων εκτάσεων, προ ολίγου αποτελούντα δάση ή γυμνά εδάφη, καταλαμβάνονται τώρα υπό νεοφύτων αμπελώνων, ελαιώνων και άλλων σπωροφόρων δένδρων».

Και για τη δουλειά των αγροτισσών επισημαίνεται: «Αι χωρικά Κρήσαι, σκυμ-

Εικόνα 44: Λίχισμα, Κρήτη, Α. Φραντζής (1889-1965), Πηγή:
http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/L215.027.JPG

μένοι την εποχήν ταύτην, συλλέγουν διά καταπληκτικής ταχύτητος και ιδιαζούσης τέχνης, μίαν προς μίαν τας πιπτούσας, ή ραβδιζομένας ή σειομένας από των κλάδων ελαίας, ενώ οι άνδρες καταγίνονται εις άλλας γεωργικάς εργασίας».³⁴⁷

Ακόμη και αρκετά χρόνια αργότερα αναγνωρίζεται η προσπάθεια που έχει καταβληθεί εκ μέρους του γεωργού στην υπέρβαση των δυσκολιών της καλλιέργειας.

Ο τμηματάρχης της Αγροτικής Τράπεζας, όπως μας πληροφορεί σε μονόστιλό της η *Αγροτική Κρήτη*, εκλαμβάνει πολύ θετικά την πρόοδο που έχει σημειωθεί στον νομό όσον αφορά όλους τους γεωργικούς κλάδους τόσο εντάσεως όσο και εκτάσεως μέσα σε μια δεκαετία από το 1923. Διαβάζουμε σχετικά: «[...] ο γεωργός μας εκοπίασεν υπερανθρώπως και εξόδευσεν πάμπολλα ότι είχε και δεν είχε από οικονομίες του και από δάνεια τοκογλυφικά για τα οποία θα βασανίζεται ακόμη πολύ να τα ξεχρεώσει».³⁴⁸

Μόνη εξαίρεση στη γενικότερη βελτίωση της γεωργικής εικόνας του νομού και ταυτόχρονα ένδειξη του ελλείποντος κρατικού σχεδιασμού αποτελούσε η πεδιάδα της Μεσσαράς. Υποστηρίζεται, στη σχετική (παραπάνω) αναφορά του 1933, ότι το ημιορεινό μέρος της περιοχής, που καλλιεργούνταν αποκλειστικά με δημητριακά και μάλιστα απέδιδε χάρη και στην κατάλληλη χρήση λιπασμάτων καλή σοδειά κατ' έτος, υποσκέλιζε σε **Εικόνα 45: Αλώνισμα, Κρήτη, Α. Φραντζής (1889-1965)** αποδοτικότητα -παραδόξως- το αμιγώς πεδινό τμήμα της, την κοιλάδα της Μεσσαράς, που αν και φύσει γόνιμη και

Πηγή: ΕΛΙΑ,
http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/L215.026.JPG

³⁴⁷ Εφημερίδα Αγροτική Κρήτη, 30/1/1928, σσ. 1-2. Πηγή: <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b1%ce%b3%cf%81%ce%bf%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%b7-%ce%ba%cf%81%ce%b7%cf%84%ce%b7-51/#63223291de486-1>

³⁴⁸ Εφημερίδα Αγροτική Κρήτη, 4/12/1933, σ. 1. Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=46414&seg=

πλούσια γενικά σε οργανικές ουσίες [...], λόγω υδρολογικών συνθηκών και θέσης μπορεί να είναι κατάλληλη για συγκεκριμένες καλλιέργειες.

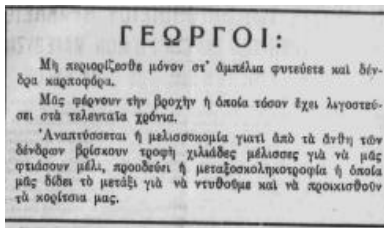
Για το ποιες είναι αυτές –τονίζεται- θα πρεπε να γίνουν μελέτες και μάλιστα χωρίς αναβολή, διότι «[...]ο Μεσσαρίτης γεωργός, δυστυχεί, κακοσιτίζεται, κακοστεγάζεται και δεν γλυτώνει από τες διάφορες αρρώστειες [...]»· παρακάτω διευκρινίζεται «Εάν τους τελευταίους δύο χρόνους η εσοδεία των δημητριακών ήτο καλή και ο Μεσσαρίτης βρήκε ψωμί και τρώγει αυτό δεν πρέπει να κοιμίζει τους αρμοδίους σε πουπουλένια στρώματα, γιατί αυτοί οι άνθρωποι δεν έχουν προσανατολισθή προς την κατάλληλον στον τόπον τους καλλιέργειαν, δεν ξεύρουν ποιες καλλιέργειες να πρωτοτιάσουν και τεχνικά να τις εκτελέσουν και έτσι συχνά αποτυχαίνει και πάντα δυστυχεί»³⁴⁹

Στηριγμένοι στην ατομική τους πρωτοβουλία και σε απάντηση της αδράνειας των ιθυνόντων, οι καλλιεργητές δραστηριοποιούνταν για την προώθηση των προϊόντων τους. Σε κάποιες λίγες περιοχές της ενδοχώρας του νομού οργάνωσαν ήδη από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 εμποροπανηγύρεις, προκειμένου να μπορούν να πωλούν τα γεωργικά ή και κτηνοτροφικά προϊόντα τους απευθείας στους καταναλωτές και χωρίς τη διαμεσολάβηση του εμπόρου.

Γνωρίζουμε, από αναφορές στον τύπο, ότι υπήρχαν τέτοιες εβδομαδιαίες εμποροπανηγύρεις στο Αρκαλοχώρι και στις Μοίρες και μαζί με την εμποροπανήγυρη των Βουκολιών του νομού Χανίων αποτελούσαν τις μοναδικές που γίνονταν σε όλο το νησί τουλάχιστον μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Ο θεσμός των εμποροπανηγύρεων αναβίωνε τον θεσμό των παζαριών των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας και οπωσδήποτε, πέραν της ιστορικής του αξίας ως μακραίωνου πολιτισμικού στοιχείου, εξυπηρέτούσε και οικονομικούς σκοπούς: τον εξοβελισμό του μεσάζοντα από την αλυσίδα παραγωγής-κατανάλωσης προς όφελος τόσο του παραγωγού όσο και του καταναλωτή.

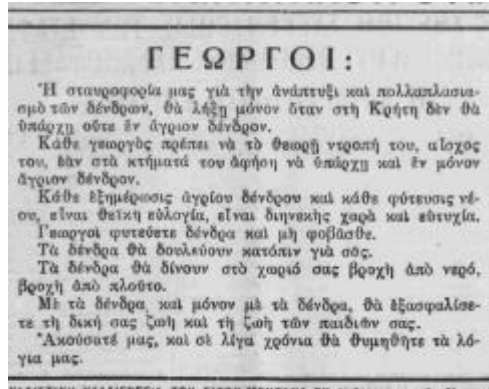
---

³⁴⁹ Στο ίδιο.

Εικόνα 46: Προτροπή της Αγροτικής Κρήτης για καλλιέργεια οπωροφόρων δέντρων.

Πηγή: Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 18/12/1933

Εικόνα 47: Προσπάθεια διαφώτισης των γεωργών για τη φύτευση δένδρων (σε μια εποχή κατά την οποία η αμπελουργία έμοιαζε κορεσμένη στον νομό). Στήλη στην *Αγροτική Κρήτη*.

Πηγή: Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 9/10/1933, σ. 3.

Στην καθοδήγηση των γεωργών του νομού Ηρακλείου και στην ενημέρωσή τους για ζητήματα που αφορούσαν τις καλλιέργειες και την αποδοτικότητα τους ή την προστασία τους, καθώς και την οργάνωσή τους σημαντικότερο ρόλο φαίνεται ότι διαδραμάτισε η εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*. Εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Αύγουστο του 1927 και φαίνεται ότι έτυχε αξιόλογης αποδοχής από ένα τμήμα του γεωργικού κόσμου του νομού, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τη μακρά της πορεία. Εν πολλοίς, καθόριζε ή κινούσε τις εξελίξεις, ασκούσε πίεση στους ιθύνοντες αναδεικνύοντας τα προβλήματα του γεωργού και συντελούσε τα μέγιστα στην αφύπνιση της αγροτικής του συνείδησης.

ii. **Ο αγροτικός συνεργατισμός και οι διεργασίες του: δημιουργία συνεταιρισμών και σύγκληση συνεδρίων**

Όλαι αι λοιπαί κοινωνικάί τάξεις οργανώθησαν ήδη, και μόνον αι μεγάλαι αγροτικάί μάζαι αδρανούσι, βυθισμένα εις την νάρκην των. Αλλ' η επιτακτική ανάγκη της ζωής επιβάλλει και εις αυτάς να οργανωθούν, να αφυπνισθούν και να δημιουργήσουν το ομαδικόν συναίσθημα το οποίον θα τας οδηγήσει εις την προάσπισιν των συμφερόντων των και εις την ομαλήν συνεργασίαν με τας άλλας οργανωμένας τάξεις προς το καλόν του κοινωνικού συνόλου. Ο στυγνός και υπερτροφικός ατομικισμός, όστις κυριαρχεί νυν εις αγροτικάς τάξεις, εί- ναι ανάγκη να καταπολεμηθή και να καλλιεργηθή εις την θέσιν του η ομαδική συνείδησις, η συνεταιριστική ιδέα».

Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 12/9/1927, σ. 1

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου εκδηλώνεται ιδιαίτερα έντονη η συλλογική δράση των αγροτών μέσα από τον σχηματισμό τυπικών ή και άτυπων συλλογικοτήτων ποικίλης μορφής. Οι διάφορες αγροτικές ενώσεις, αγροτικοί σύλλογοι, συνεταιρισμοί κλπ αντλούν τη νομιμότητά τους από το συνταγματικό άρθρο 11 (1911) ή ακολουθούν την ορισμένη από τους νεοφερμένους θεσμούς του αστικού εκσυγχρονισμού νομική μορφή.³⁵⁰

Ο νόμος 2151/1920 «Περί επαγγελματικών σωματείων», ο οποίος τροποποίησε τον παλιότερο νόμο 281/1914 και καθόριζε τη σύσταση, τη διοίκηση και τη διάλυση των σωματείων, όριζε ρητά ότι και οι ασκούντες το γεωργικό επάγγελμα όφειλαν στις επαγγελματικές τους ενώσεις, για τη μελέτη ή την προστασία και την προώθηση των συμφερόντων τους, να ακολουθούν τον τύπο του νόμου, όπως ίσχυε για τις λοιπές επαγγελματικές ενώσεις.³⁵¹ Κυρίως, όμως, ο νόμος 602/1914 «Περί συνεταιρισμών» συνέτεινε στην ταχεία εξάπλωση των συνεταιρισμών στη χώρα.

Χάρη στους συνεταιρισμούς περιορίστηκε η εκμετάλλευση των παραγωγών από τους μεσάζοντες κατά την πώληση των προϊόντων τους ή την αγορά των απαραίτητων εφοδίων, ελαττώθηκε η τοκογλυφία, ικανοποιήθηκαν οι πιστωτικές ανάγκες των παραγωγών και διευρύνθηκε η πιστοληπτική ικανότητα της γεωργίας, μια και οι συνεταιρισμοί παρέιχαν πιο πολλές εγγυήσεις στις τράπεζες από ότι οι αγρότες.³⁵²

³⁵⁰ Δ. Καπογιάννης, «Συλλογική δράση και πολιτική κινητοποίηση των αγροτών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου», στο Αντ. Μωυσίδης (επιμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα. Από το 19^ο αιώνα ως σήμερα*, Ινστιτούτο Ν. Πουλιαντζάς-Νήσος, Αθήνα 2011, σ. 111.

³⁵¹ ΦΕΚ, 20/5/1920, Α' Τεύχος, Αρ. φύλλου: 112, σ. 2.

Πηγή: https://www.eetaa.gr/metaboles/fek/1920/fek_112a_1920.pdf

³⁵² Αλ. Φραγκιάδης, «Κατάρρευση και ανασυγκρότηση: Η χρηματοδότηση της γεωργίας και η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος», στο βιβλίο του *Ελληνική Οικονομία. 19^{ος}-20^{ος} αιώνας...*, ό. π., σ. 132.

Έχει αξία να επισημάνουμε, εδώ, ότι η συνεταιριστική κίνηση δεν αποτέλεσε το απότοκο της δραστηριοποίησης των αγροτών ή μια αντανάκλαση της οξυμένης τους αγροτικής, συλλογικής συνείδησης. Απεναντίας, η δημιουργία συνεταιρισμών, όπως διασαφηνίζει ο Παναγιωτόπουλος, «επιβλήθηκε από το κράτος και προσαρμόστηκε στις απαιτήσεις της αγροτικής μεταρρύθμισης και τις προτεραιότητες της αγροτικής πολιτικής».³⁵³

Ας δούμε, τώρα, τα συνεταιριστικά τεκταινόμενα στο τοπικό επίπεδο, το οποίο μελετούμε. Το 1927 ήταν μια χρονιά-σταθμός στο γεωργικό τοπίο του νομού Ηρακλείου· τότε ανακοινώθηκε η ίδρυση Γεωργικού Επιμελητηρίου στο Ηράκλειο κατόπιν δημοσίευσης του σχετικού διατάγματος και επί τη βάση του νόμου 280 «Περί ίδρύσεως Γεωργικών Επιμελητηρίων».³⁵⁴ Τυπικά, το Γεωργικό Επιμελητήριο ξεκίνησε τη λειτουργία του στο τέλος Γενάρη του 1928, οπότε και έγινε η πρώτη του Γενική Συνέλευση.

Επρόκειτο για έναν θεσμό αποκεντρωμένης διαχείρισης των γεωργικών θεμάτων με ευρύ φάσμα αρμοδιοτήτων. Το Γεωργικό Επιμελητήριο θα στελεχωνόταν από εκλεγμένους από τα κοινοτικά συμβούλια του νομού αντιπροσώπους του αγροτικού κόσμου με στόχο την προαγωγή των συμφερόντων της αγροτικής τάξης και την αντιμετώπιση των δυσχερειών που ανέκοπταν την πρόοδο ή τελμάτωναν τη γεωργική παραγωγή.

Όπως έχει επισημανθεί στη βιβλιογραφία, είναι μια περίοδος κατά την οποία ο κρατικός μηχανισμός λαμβάνει μέτρα όχι μόνο για την αντιμετώπιση των κινδύνων που απέρρεαν από τη μεγάλη κινητοποίηση και τη ριζοσπαστικοποίηση των αγροτικών στρωμάτων στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας, αλλά και για την πρόληψή τους. Έχει ήδη ξεκινήσει, άλλωστε, η «διολίσθηση στον κρατικό κορπορατισμό»,³⁵⁵ η οποία θα επιταθεί τη δεκαετία του 1930 και ιδίως μετά τη μεταξική δικτατορία, οπότε επιχειρείται η συσσωμάτωση σε μία συντεχνιακή οργάνωση του συνόλου των χωρικών.³⁵⁶

Ο τύπος της εποχής εκλαΐκεύει τον θεσμό και μας πληροφορεί για τη λειτουργία και τη δουλειά του: «Η τοπική αυτή βουλή των γεωργοκτηματιών», διαβάζουμε, «διά των

---

³⁵³ Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, *Οι Αγρότες στην ελληνική ιστορία...*, ό. π., σ. 227.

³⁵⁴ Ο νόμος 280 «Περί Γεωργικών Επιμελητηρίων» δημοσιεύτηκε τον Ιούνιο του 1914, ωστόσο το εκτελεστικό του διάταγμα δημοσιεύτηκε τον Αύγουστο του 1919. Τα πρώτα Γεωργικά Επιμελητήρια, Λάρισσας, Αχαιοήλιδας, Μεσσηνίας και Αττικοβοιωτίας, αν και συστήθηκαν σχεδόν αμέσως, ξεκίνησαν τη λειτουργία τους στις αρχές του 1927. (βλ. σχετικά Εμμ. Βαρούχας, «Περί γεωργικών οργάνωσεων», στην εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 21/8/1933, σ. 3.)

³⁵⁵ Δ. Καπογιάννης, «Συλλογική δράση και πολιτική κινητοποίηση των αγροτών...», ό. π., σσ. 115-116.

³⁵⁶ βλ. Ν. 1154/1938, «Περί Κεντρικής Οργάνωσης των Γεωργικών Συνεταιρισμών»

οργάνων της θα αντιπροσωπεύση αυτούς, και τα συμφέροντά των, θα επιληφθή της μελέτης των ζητημάτων των συνδεδεμένων με την γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή. Θα έχη γνώμην διά τα Νομοσχέδια άτινα σχετίζονται με την γεωργίαν και τους κλάδους αυτής. Θα φροντίζη περί της επαγγελματικής μορφώσεως των γεωργών. Θα ιδρύη επαγγελματικής Σχολάς. Θα ενισχύη και ποδηγετή, και βοηθή τους Γεωργικούς Συνεταιρισμούς. Θα ιδρύει ταμεία υδρεύσεως και αποξηράνσεως ελών, καταπολεμήσεως ασθενειών, αγροκήπια και υποδειγματικούς αγρούς, πειραματικούς σταθμούς, κτηνοτροφικούς επιβητόρων, πιστωτικά ιδρύματα, κοινάς αποθήκας διά γεωργικά είδη. Θα επιβλέπη ίνα μη νοθεύονται τα προϊόντα υπό των παραγωγών ή εξαγωγέων, και να ζυγίζονται ακριβέστερον. Θα εισάγη γεωργικάς μηχανάς κα εργαλεία, σπόρους, λιπάσματα, χαλκόν, θείον, θα κρατή στατιστικά και θα είναι ο γενικός διαιτητής των διαφορών, μεταξύ εμπόρων και παραγωγών».³⁵⁷

Στην ουσία, το Γεωργικό Επιμελητήριο θα ήταν αρμόδιο να χαράσσει και να κατευθύνει την εγχώρια γεωργική παραγωγή με βάση τις ιδιαίτερες συνθήκες και ανάγκες του τόπου.

Την ίδια χρονιά, το φθινόπωρο του 1927, συστήθηκε μετά από μαζική συνέλευση στις Αρχάνες η Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών των νομού Ηρακλείου. Στις εκλογές για την ανάδειξη του Διοικητικού και του Εποπτικού της Συμβουλίου συμμετείχαν αντιπρόσωποι από τους γεωργικούς συνεταιρισμούς από τα χωριά των Αρχανών, των Αγίων Παρασκιών, του Αγίου Θωμά, της Αγίας Βαρβάρας, του Χουδετσίου, του Σίββα, του Πετροκέφαλου, των Μελεσσών, του Βενεράτου, των Κουνάβων, του Καταλαγαρίου, των Πεζών, των Βαρβάρων, των Κερασών, της Αυγενικής και του Κανλί Καστελίου.³⁵⁸

Στο ενεργητικό της Ένωσης εγγράφηκε αρκετά νωρίς η προώθηση χρόνιων αγροτικών ζητημάτων. Με τη μετάβαση, μάλιστα, τετραμελούς επιτροπής της στην Αθήνα και τη σχετική δραστηριοποίησή της επιδιώχθηκε και επιτεύχθηκε μεταξύ άλλων: α) η σύσταση ειδικής επιτροπής από υπαλλήλους του Υπουργείου Γεωργίας και του Υπουργείου Οικονομικών που αποφάσισε την επαναφορά του καταργηθέντος νόμου υπέρ των Γεωργικών Συνεταιρισμών για το ζήτημα της κατάργησης της ατέλειας γεωργικών εργαλείων και ειδών, β) ο επανακαθορισμός σε ευχερέστερη βάση του ζητήματος των δανείων των συνε-

³⁵⁷ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 19/9/1927, σ. 1.

³⁵⁸ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 28/11/1927, σ. 4.

ταιρισμένων γεωργών, γ) η προαγωγή του συνεταιριστικού πνεύματος και σε άλλους γεωργικούς τομείς στον νομό (συζητήθηκε, για παράδειγμα, η ιδέα της ίδρυσης Συνεταιρισμού εξαγωγής και πώλησης νωπών σταφυλιών), δ) η προώθηση της φορολογικής αφομοίωσης της σταφίδας Κρήτης μέσω υπομνήματος στους βουλευτές του νομού και ε) η μείωση του τόκου των επί πιστώσει δανείων σε 9% καθώς κι η τμηματική τους εξόφληση.

Μάλιστα, κανονίστηκε να παρασχεθεί εκ μέρους της Εταιρείας Χημικών Λιπασμάτων το 1% της αξίας των λιπασμάτων που θα αγοράζονταν για ένα εύλογο χρονικό διάστημα για την οικονομική ενίσχυση της Ένωσης ως ανταμοιβή των καλλιεργητών του νομού «όστις έρχεται πρώτος εις κατανάλωσιν χημικών λιπασμάτων».³⁵⁹

Διακηρυγμένοι σκοποί της, όπως δημοσιεύτηκαν στον τύπο, ήταν ο εξορθολογισμός της λειτουργίας των κατά τόπους συνεταιρισμών και η στενή παρακολούθηση του έργου τους, ώστε να μην εκφεύγουν του σκοπού τους, αλλά και η ηθική και πνευματική ανύψωση των γεωργών μέσω της παροχής συμβουλών και οδηγιών και της μετάδοσης πρακτικών γνώσεων για την αποδοτικότερη καλλιέργεια των εκτάσεών τους.

Ακόμη, η Ένωση δεσμευόταν για την προμήθεια και διανομή στους συνεταιρισμένους γεωργούς φαρμάκων, λιπασμάτων και εργαλείων, για τη δημιουργία πρατηρίων πώλησης νωπών προϊόντων και για την ίδρυση συνεταιρισμού εξαγωγής νωπών σταφυλιών με τη συνδρομή του κράτους.³⁶⁰ Τέλος, θα επεδίωκε την ίδρυση Συνεταιριστικής Σχολής στη Γεωργική Σχολή Μεσσαράς.

Εξάλλου, από το 1930 άρχισε να λειτουργεί στη Γεωπονική Σχολή Αθηνών «Σχολή Συνεταιριστών» με μονοετή φοίτηση, ώστε να καταρτιστεί προσωπικό ικανό για την εποπτεία των κατά τόπους γεωργικών συνεταιρισμών της χώρας που πολλαπλασιάζονταν με ταχείς ρυθμούς.³⁶¹

---

³⁵⁹ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 31/10/1927, σ. 4.

³⁶⁰ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 28/11/1927, σ. 1.

³⁶¹ Ξ. Ζολώτας, «Η εργασία εις την γεωργίαν: Η γεωργική εκπαίδευσις», στο βιβλίο του *Αγροτική Πολιτική...*, ό. π., σ. 159.

Μετά τη σύσταση της Ένωσης μεγάλη κινητικότητα φαίνεται ότι παρατηρήθηκε στην ύπαιθρο του νομού και εκδηλώθηκε έντονο ενδιαφέρον για την ίδρυση νέων συνεταιρισμών,³⁶² γεγονός που καταδεικνύει υψηλό επίπεδο συνεργατισμού στους γεωργούς του νομού.

Κάτι τέτοιο, άλλωστε, συνάδει και με τη γενικότερη τάση στην υπόλοιπη χώρα την ίδια περίοδο: το 1927 η Ελλάδα αριθμούσε 6.449 συνεταιρισμούς σε σύνολο 8.103 κοινοτήτων.³⁶³

Για την προϊστορία του θεσμού στο Ηράκλειο, αξίζει να σημειωθεί ότι οι πρώτοι συνεταιρισμοί στον νομό ιδρύθηκαν στις αρχές του 1915, σύμφωνα με τον νόμο 602 και ήταν προμηθευτικοί. Οι περισσότεροι από αυτούς διατηρήθηκαν σε λειτουργία δύο περίπου χρόνια και κατόπιν είτε διαλύθηκαν είτε –οι λιγότεροι– μετατράπηκαν σε γεωργικούς πιστωτικούς συνεταιρισμούς. Μέχρι το τέλος του 1926 είχαν συσταθεί 32 συνεταιρισμοί, από τους οποίους, όμως, μόνον οι 24 εμφανίσθηκαν ενεργοί εξαιτίας τόσο της έλλειψης ηγετικών στελεχών να τους καθοδηγούν, όσο και της γενικότερης αντίδρασης εξω-γεωργικών ομάδων των οποίων τα συμφέροντα υπονομεύονταν από την ίδρυση συνεταιρισμών.

Από τον Μάη του 1927, όμως, ο ζήλος των γεωργών αναθερμάνθηκε και μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα (λίγο μεγαλύτερο του ενός έτους), ο νομός Ηρακλείου έφτασε να αριθμεί 51 συνεταιρισμούς.³⁶⁴

Το πανηγυρικό τμήμα του περιοδικού «Ο Συνεταιριστής» για τα 20 χρόνια του ν. 602 και τα 10 χρόνια από την έκδοση του περιοδικού

Εικόνα 48: Τεύχος-αφιέρωμα του περιοδικού «Συνεταιριστής» για τα 20 χρόνια του νόμου 602.

Πηγή: Αριστ. Ν. Κλήμης, *Οι Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα. Η συνεταιριστική ζωή κατά έτη-θέματα-τόπους. Ιστορική αναστήλωση-Παρουσίαση μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα με ανθολογία από τα βασικά, χαρακτηριστικά κείμενα*, τόμος τρίτος: 1935-1945, εκδ. Αριστ. Ν. Κλήμη, Αθήνα 1991, σ. 67.

³⁶² βλ. «Προς τους Κρήτας γεωργούς», Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 14/11/1927, σ. 2.

³⁶³ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 27/2/1928, σ. 1.

³⁶⁴ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 10/9/1928, σ. 3.

Από την αρχή του 1929 μέχρι και τα μέσα περίπου του 1930, οπότε η Αγροτική Τράπεζα ανέλαβε την εποπτεία των γεωργικών συνεταιρισμών, στον νομό Ηρακλείου λειτουργούσαν 62 συνεταιρισμοί με 3.711 μέλη, από τους οποίους οι 39 ήταν πιστωτικοί, οι 18 σταφιδικοί, ενώ υπήρχαν και 2 ενώσεις καθώς και 1 οινοποιητικός, 1 προμηθευτικός και 1 συνεταιρισμός διαχείρισης δάσους.³⁶⁵

Στον αντίποδα βρίσκονται οι νομοί Χανίων και Ρεθύμνου, όπου, τουλάχιστον μέχρι το 1928, δεν εμφανίστηκε αξιόλογη συνεταιριστική κίνηση αλλά ούτε και δυναμικότητα στους υπάρχοντες συνεταιρισμούς.³⁶⁶ Ωστόσο, το 1930 τα Χανιά αριθμούσαν πια 79 συνεταιρισμούς με 3.000 περίπου μέλη, το Ρέθυμνο 25 συνεταιρισμούς και 1.300 περίπου συνεταιίρους και το Λασιθί 6 συνεταιρισμούς με λίγο λιγότερους από 1.000 συνεταιίρους.³⁶⁷

Συνοψίζοντας, μπορεί η συνεταιριστική δραστηριοποίηση σε επίπεδο νομού να γνώρισε μια καμπή προς τις αρχές του 1928 (όπως πληροφορούμαστε από τον τύπο), εντούτοις, η εξέλιξη αυτή δεν αναιρεί τη μεγάλη δυναμική του συνεταιριστικού πνεύματος στον νομό και βαθμιαία και στο νησί εν γένει.

Ως το τέλος του 1936, στην Κρήτη υπολογίζονταν 358 ενεργοί συνεταιρισμοί και 27.403 συνεταιρισμένοι γεωργοί³⁶⁸, η δε Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Ηρακλείου διέθετε 63 μέλη το 1935 με την αξία των δηλωθεισών μερίδων της να ξεπερνά τις 330.000 δραχμές.³⁶⁹

Το 1939, στο τέλος, δηλαδή, της περιόδου που μας ενδιαφέρει υπάρχουν 5 ενώσεις συνεταιρισμών στον νομό. Η Ένωση Μεσσαράς, με έδρα τις Μοίρες, που περιλάμβανε 17 συνεταιρισμούς και 1.500 μέλη, η Κιτρική Ένωση κι η Σταφιδική Ένωση Κρήτης, η οποία, μάλιστα, μετά το 1936 κατέλαβε την τρίτη θέση εξαγωγέα εμπορίου στην Ελλάδα. Σημαντικότερη ήταν κι η Ένωση Πεζών, με 9 συνεταιρισμούς και 1.200 μέλη, τα οποία εξυπηρετούσε τόσο πιστωτικά -μέσω του δανεισμού, αλλά και με την τυποποίηση

---

³⁶⁵ Αριστ. Ν. Κλήμης, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα. Ιστορική αναστήλωση, παρουσίαση μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα και ανθολογία από τα βασικά-χαρακτηριστικά κείμενα*, τόμος δεύτερος:1923-1934/5, Έκδοση ΠΑΣΕΓΕΣ, Αθήνα 1988, σ. 569.

³⁶⁶ βλ. αναλυτικά «Κινήσις Γεωργικών Συνεταιρισμών Νομών Χανίων και Ρεθύμνης στην εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 5/11/1928, σ. 4. και «Η συνεταιριστική ιδέα» στην εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 7/5/1928, σ. 1.

³⁶⁷ Αριστ. Ν. Κλήμης, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα...*, ό. π., σ. 569.

³⁶⁸ Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, *Το έργον μιας δεκαετίας (1930-1939)*..., ό. π., σ. 242.

³⁶⁹ Αριστ. Ν. Κλήμης, «Η συνεταιριστική δραστηριότητα κατά το έτος 1935»..., ό. π., σ. 81.

και τη διάθεση των προϊόντων τους σε καλύτερες τιμές- όσο και παραγωγικά -με το οινοποιείο, το ελαιουργείο και τους αλευρόμυλούς της. Και βέβαια σπουδαίο έργο είχε να επιδείξει και η Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών νομού Ηρακλείου, η μεγαλύτερη κι η πιο παλιά ένωση, η οποία αριθμούσε 80 συνεταιρισμούς και 8.000 μέλη. Θα μιλήσουμε για αυτές παρακάτω, παρουσιάζοντας και το πλαίσιο της σύστασής τους.

Στον νομό Ηρακλείου υπήρχαν και 10 συνεταιρισμοί που δεν υπάγονταν σε κάποια ένωση,³⁷⁰ ενώ δεν έλειπαν και μεμονωμένες ενέργειες ατόμων, που εμπνεόμενοι από την ιδέα του συνεργατισμού δημιούργησαν σωματεία.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το «Επαγγελματικών Σωματείον του αγροτικού κόσμου του νομού Ηρακλείου», με την επωνυμία «ο Πρόδρομος», το οποίο ίδρυσαν 15 γεωργοκτηματίες της περιφέρειας του νομού, με σκοπό «την υφ' εαυτό συνένωσιν, οργάνωσιν και συναδέλφωσιν του αγροτικού κόσμου του ν. Ηρακλείου, επί τω τέλει της από κοινού μελέτης και ερεύνης των αφορώντων αυτών ζητημάτων, και της από κοινού λήψεως των μέτρων δι' ων εντός των Νόμων [...]θα επιτευχθή η προαγωγή τούτου, Κοινωνική, Πνευματική, Οικονομική, Εθνική και πάσα οιασδήποτε άλλης υφής, εντός των ορίων του Νόμου, της ηθικής, του Πολιτισμού, του δικαίου και των προγονικών παραδόσεων κειμένης και υπό τούτων καθοριζομένης».³⁷¹

Το 1932 και με βάση στοιχεία που δημοσίευσε η Αγροτική τράπεζα, υπήρχαν συνολικά στην Ελλάδα 4.282 γεωργικοί συνεταιρισμοί, από τους οποίους ουσιαστικώς ενεργοί εμφανίζονταν οι 3.347 που περιλάμβαναν 240.707 συνεταιίρους.

Στην Κρήτη λειτουργούσαν 130 πιστωτικοί γεωργικοί συνεταιρισμοί, 48 παραγωγικοί, 31 πώλησης και 1 παραγωγικός. Το νησί, συνεπώς, ως προς τη συνεταιριστική του δυναμική ερχόταν στην έκτη κατά σειρά θέση μετά τη Μακεδονία, την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, τη Θεσσαλία και τη Θράκη. Οι συνεταιρισμοί σε πανελλήνιο επίπεδο διέθεταν περίπου 45.460.000 δραχμές καταθέσεις και 30.600.000 δραχμές καταθέσεις σε τρίτους, η δε αξία των ακινήτων τους ξεπερνούσε τα 100.000.000 δραχμές. Επίσης, την ίδια χρονιά οι παραπάνω συνεταιρισμοί αποτελέσαν 81 ενώσεις γεωργικών συνεταιρισμών, έναντι 74 που υπήρχαν κατά το προηγούμενο έτος.³⁷²

---

³⁷⁰ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 21/8/1939, σ. 4.

³⁷¹ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 16/7/1928, σ. 3

³⁷² Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 8/5/1933, σ. 3.

Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε να καταγράψουμε την πορεία των κυριότερων συνεταιριστικών ενώσεων του νομού, οι οποίες ιδρύθηκαν κατά τη δεκαετία του 1930.

Πιο συγκεκριμένα, στον νομό Ηρακλείου δημιουργήθηκε το 1933 η «Ένωση Παραγωγικών Συνεταιρισμών Πεζών» με βασικές δραστηριότητες την οινοποίηση των σταφυλιών –βρισκόταν άλλωστε σε μια κατεξοχήν αμπελουργική περιφέρεια- και την άλεση των δημητριακών για την κάλυψη των αναγκών διατροφής των αγροτών της περιοχής. Ειδικότερα, την Ένωση αποτελούσαν οι συνεταιρισμοί Κουνάβων, Πεζών, Καταλαγαρίου, Ασπρακών, Βαρβάρων, Κελλιών, Αγίων Παρασκιών, Αγίου Βασιλείου, Χουδετσίου και Καλλονής. Αυτή αγόρασε έναντι 1.250.000 δραχμών εργοστάσιο οινοποιίας της Ελληνικής Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων με σκοπό την ίδρυση συνεταιριστικού οινοποιείου στην Καλλονή, ανταποκρινόμενη στην ανάγκη εκσυγχρονισμού των τρόπων παρασκευής και τυποποίησης των κρασιών.³⁷³

Ανάλογες σκέψεις και πρωτοβουλίες άρχισαν να γίνονται μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού και για άλλες περιοχές της οινοπαραγωγικής ενδοχώρας του νομού Ηρακλείου, όπως το Μαλεβίτσι. Αναμφίβολα, έπαιξε ρόλο το γεγονός ότι είχαν να επιδείξουν σοβαρά αποτελέσματα τα προηγούμενα, σχετικά εγχειρήματα που είχαν γίνει στο νησί με την οικονομική αρωγή της ΑΤΕ, όπως η ίδρυση των παραγωγικών ενώσεων οινοποιητικών συνεταιρισμών Μάλεμε, Κολυμβαρίου και Καστελλίου Κισσάμου στα Χανιά ή η δημιουργία οινοποιητικού συνεταιρισμού στις Αρχάνες Τεμένους στο Ηράκλειο.³⁷⁴

Έτσι, στα τέλη του 1933 οι συνεταιρισμοί στο νησί υπολογίζονταν στους 350 και οι ενώσεις ήταν πάνω από 10.³⁷⁵ Σε ευρύτερο πλαίσιο, όμως, η οινοποιία στη χώρα δεν γνώριζε τις καλύτερες στιγμές της: παρατηρούνταν πτώση της παραγωγής του γλεύκους προς το τέλος της δεκαετίας του 1920 και ακόμη μεγαλύτερη πτώση των εξαγωγών οίνου την ίδια περίοδο (από 122.550 τόνους το 1928 στους 41.354 τόνους το 1931).³⁷⁶ Επιπρόσθετα, οι οινοποιητικοί και οι αμπελουργικοί συνεταιρισμοί δεν ευδοκίμούσαν τόσο εύκολα όσοι οι γεωργικοί πιστωτικοί συνεταιρισμοί κι η επιτυχία τους δεν ήταν καθόλου δεδομένη.³⁷⁷

³⁷³ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 29/5/1933, σ. 1.

³⁷⁴ Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, *Το έργο μιας δεκαετίας (1930-1939)*..., ό. π., σ. 84.

³⁷⁵ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 27/11/1933, σ. 1.

³⁷⁶ Χρ. Ευελπίδης, «Γεωργική επισκόπησης της Ελλάδος κατά το 1931»..., ό. π., σ. 131.

³⁷⁷ βλ. σχετικά Κ. Καλλίας, «Η οργάνωση της παραγωγής της κοινής αμπέλου εν Ελλάδι και η συγκέντρωση των πλεονασμάτων αυτής», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, τόμ. 2, τεύχ. 14, 1934, σ. 113, Πηγή: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:10284>

Σπουδαία υπήρξε από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, οπότε συστήθηκε με πρωτοβουλία των κιτροπαραγωγών Μυλοποτάμου Ρεθύμνου, και η συνεισφορά της «Κιτρικής Ένωσης» ή «Ένωσης Κιτροπαραγωγών Κρήτης» με έδρα το Ηράκλειο. Η ένωση αυτή αποτελούσε απτή απόδειξη της αγαστής συνεργασίας των κιτροπαραγωγών του νησιού, που έβλεπαν τη μεν αδιάθετη σοδειά του 1929 και του 1930 -4.000 τόνοι- να βρίσκεται στα χέρια των εμπόρων έχοντας αγορασθεί προς 1-1,50 δρχ κατά οκά, τη δε νέα σοδειά του 1931 να κινδυνεύει να μείνει αζήτητη ή να πωληθεί σε τιμές ευκαιρίας.

Χάρη σε αυτήν κατορθώθηκε η καλύτερη, στο εξής, συντήρηση των κίτρων και η φύλαξή τους (η έλλειψη χώρων φύλαξης εξέθετε τα παραγόμενα προϊόντα είτε στη μανία των καιρικών συνθηκών είτε στις διαθέσεις των κερδοσκόπων) καθώς και η καλύτερη αμοιβή των παραγωγών, που για τις σοδειές 1931-32 εξασφάλισαν τιμή 6-7 δρχ κατά οκά, ενώ χωρίς την Ένωση θα έπαιρναν μόλις 50 λεπτά την οκά.³⁷⁸

Η «Ένωση Κιτροπαραγωγών Κρήτης» ιδρύθηκε με την ψήφιση του αναγκαστικού νόμου 4878 της 6/3/1931, δυνάμει του οποίου, όλοι οι κιτροπαραγωγοί της Κρήτης -6.500 περίπου καλλιεργητές- γίνονταν αναγκαστικά μέλη της ένωσης, η οποία θα αναλάμβανε στο εξής τη συγκέντρωση και πώληση των κρητικών κίτρων.³⁷⁹

Επιπρόσθετα, με παγκρήτια σημασία ήταν και ο «Οργανισμός Οινοποιείων Κρήτης» με έδρα τα Χανιά. Σταφιδικές Ενώσεις υπήρχαν στα Χανιά και τη Σητεία, καθώς και στο Ηράκλειο η επονομαζόμενη «Σταφυλική Επιτροπή» και η «Σταφιδική Επιτροπή» για την εποπτεία της επεξεργασίας, της συσκευασίας και της εξαγωγής νωπών σταφυλιών και σταφίδας αντίστοιχα.³⁸⁰

Από το 1935 συστάθηκε κι η «Ένωση Σουλτανοπαραγωγών Κρήτης» με έδρα το Ηράκλειο και με σκοπό την αγορά, επεξεργασία και πώληση της σταφίδας στο εσωτερικό ή το εξωτερικό. Η Αγροτική Τράπεζα μετέσχε, μάλιστα, του ιδρυτικού κεφαλαίου της ένωσης με το ποσό του 1.000.000 δρχ σε σύνολο 5.000.000.³⁸¹

Ένα άλλο προϊόν, επίσης αμπελουργικό, που προοριζόταν σε σημαντικό βαθμό για εξαγωγές, ήταν τα νωπά σταφύλια. Η έναρξη των εξαγωγών των νωπών σταφυλιών από τον νομό στην Ευρώπη τοποθετείται το 1929 και η συστηματοποίησή της από το 1932-

³⁷⁸ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 24/7/1933, σ. 1.

³⁷⁹ Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, στο *Το έργον μιας δεκαετίας (1930-1939)*..., ό. π., σ. 118.

³⁸⁰ βλ. σχετικά Εμμ. Βαρούχας, «Περί γεωργικών οργανώσεων», στην εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 21/8/1933, σ. 3.

³⁸¹ Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, στο *Το έργον μιας δεκαετίας (1930-1939)*..., ό. π., σ. 120.

1933, αν και οι εξαγωγές των σταφυλιών στην Αίγυπτο και ειδικά στην Αλεξάνδρεια με-
 τρούσαν ήδη πολλά χρόνια και ήταν και μαζικότερες.³⁸² Έτσι, από τις αρχές της δεκαετίας
 του 1910 τα σταφύλια του νομού εξάγονταν στην Αίγυπτο.

Για να έχουμε μια εικόνα των εξαγωγών του σημαντικότερου αυτού προϊόντος,
 μπορούμε, με βάση τον πίνακα 28, να δούμε ότι ο μέσος όγκος των εξαγωγών σταφυλιών
 από το 1933 έως το 1935 ξεπερνούσε τους 8 χιλιάδες τόνους -το 1933 μάλιστα ξεπέρασε
 τους 10-, ενώ από το 1936 και εξής κυμαινόταν, περίπου σταθερά, στους 5-6 χιλιάδες τό-
 νους. Βέβαια, αν υπολογίσουμε ότι η μέση παραγωγή σταφυλιών στον νομό, τουλάχιστον
 το τελευταίο μισό της δεκαετίας του 1930 υπερέβαινε τους 15 χιλιάδες τόνους, καταλα-
 βαίνουμε ότι η εξαγωγή τους είχε περιθώρια αύξησης.

**Πίνακας 29: Εξαγωγές νωπών σταφυλιών από τον νομό Ηρακλείου στην Αίγυπτο και
 την Ευρώπη (1933-1938)**

ΕΤΗ	ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΣΤΑΦΥΛΙΩΝ ΣΕ ΧΙΛΙΟΓΡΑΜΜΑ	
	ΑΙΓΥΠΤΟΣ	ΕΥΡΩΠΗ
1929	7.621.639	μικρές ποσότητες
1930	6.839.464	μικρές ποσότητες
1931	5.265.848	μικρές ποσότητες
1932	6.352.732	μικρές ποσότητες
1933	7.700.000	3.500.000
1934	6.850.000	2.450.000
1935	6.015.000	2.450.000
1936	2.600.000	1.580.000
1937	3.300.000	1.860.000
1938	3.700.000	1.860.000

Πηγή: Για την κατάρτισή του αντλήθηκαν στοιχεία από την εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, στο φύλλο της
 7/8/1939.

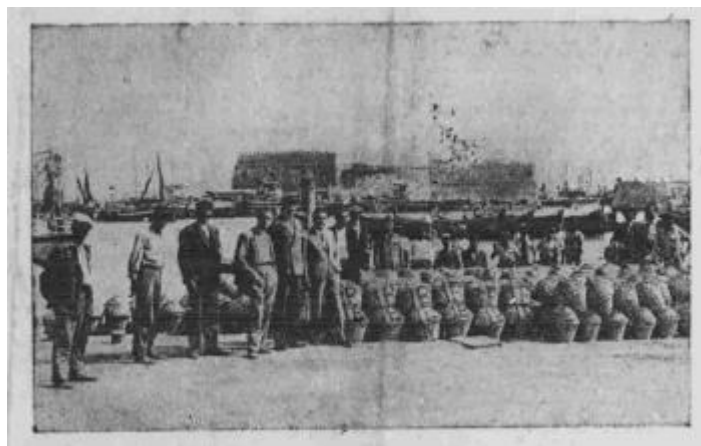
Όσον αφορά, τώρα, την επεξεργασία της σταφίδας προτού εξαχθεί, καθώς και τον
 ρόλο των συνεταιρισμών στη βελτίωση της ποιότητάς της, διαβάζουμε στον τύπο: «Δια
 την επεξεργασίαν των σουλτανίνων των συνεταιρών των οι Συνεταιρισμοί πωλήσεως
 σουλτανίνος ανήγειραν εργοστάσια εις α εγκατέστησαν τελειότατα μηχανήματα αξίας
 δραχμών 4.000.000. Εις τα εργοστάσια ταύτα αφού παραδοθή η σουλτανίνα εκ μέρους

³⁸²Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 7/8/1939, σ. 1.

των σουλτανοπαραγωγών πλύνεται αυτή, αποχρωματίζεται, χωρίζεται εις δέκα ποιότητας, ξελεικίζεται με τέλεια μηχανήματα, συσκευάζεται εις ωραία κιβώτια και είτα αποστέλλεται με την μάρκαν της Ενώσεώς των εις τας Ευρωπαϊκάς αγοράς και διατίθεται διά του πλήρους δικτύου των ανταποκριτών των εν λόγω οργανώσεων εις λίαν συμφέρουσας διά τους συνεταιρισμένους παραγωγούς τιμάς, οίτινες αποφεύγουσι την εκμετάλλευσιν ην άλλοτε ήσκει το εμπόριον επ' αυτών», υπογραμμίζει ο Κλήμης.³⁸³

Πέραν της βελτίωσης της ποιότητας της εξαγόμενης σταφίδας, η παραπάνω εξέλιξη είχε επωφελή επίδραση και ως προς την αντιμετώπιση της ανεργίας του ανθρώπινου δυναμικού του νομού, καθώς απορροφούσε περίπου 700-800 εργάτες και εργάτριες για την επεξεργασία της σταφίδας.

Παρ' όλα αυτά, φαίνεται πως πάγιο μειονέκτημα πολλών εξαγωγικών, γεωργικών προϊόντων του νησιού ήταν η κακή ή πρόχειρη συσκευασία και η ελλιπής συντήρησή τους, προτού διατεθούν στην αγορά. Ακόμη και το 1937 διαβάζουμε στον τύπο: «Μέσα σε βρωμερά βαρέλια εξάγονται ελαίαι. Εις ατελώς πλυμένα βαρέλια κρασιά. Σταφίς με χρώματα και άλλας ακαθαρσίας, σύκα σκωληκόβρητα και καπνά σάπια.[...] Η εξαγωγή των Εθνικών προϊόντων μας, δεν είναι δικαίωμα εκάστου εξαγωγέως ατομικό. Είναι πράξις εθνική [...]».³⁸⁴

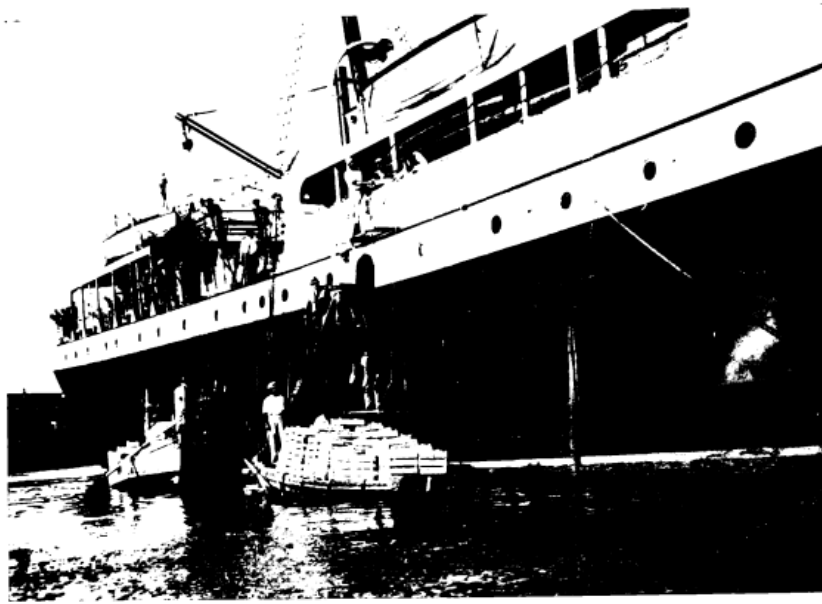
Εικόνα 49: Συσκευασμένα νωπά σταφύλια στο λιμάνι του Ηρακλείου, που προορίζονται για εξαγωγή στην Αίγυπτο.

Πηγή: Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 14/8/1939, σ. 1.

³⁸³ Αριστ. Ν. Κλήμης, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα...*, ό. π., σ. 570.

³⁸⁴ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 8/2/1937, σ. 1.

Εικόνα 50: Φόρτωση στο λιμάνι του Ηρακλείου συσκευασμένων σταφυλιών για εξαγωγή.

Πηγή: *Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Το έργον μιας δεκαετίας (1930-1939)*, Αθήνα 1940, σ. 134.

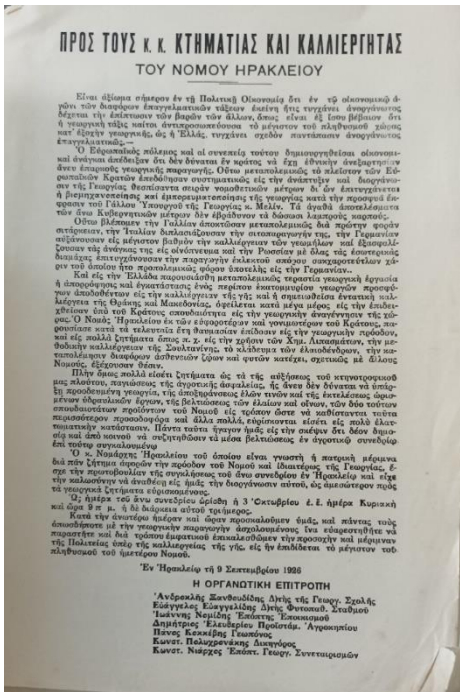
Πέρα από τους κατά τόπους συνεταιρισμούς και ενώσεις, από το 1928 λειτουργούσαν και τα Γεωργικά Ταμεία σε κάθε νομό, με βάση τον νόμο 4142, ως μια ακόμη μορφή διοικητικής αποκέντρωσης για τα ζητήματα της γεωργίας. Τα Γεωργικά Ταμεία ήταν αυτόνομοι οργανισμοί, οι οποίοι διευθύνονταν από συμβούλια απαρτιζόμενα από ειδικούς αλλά και από αντιπροσώπους του γεωργικού κόσμου. Είχαν σκοπό την εκτέλεση κάθε γεωργικού έργου το οποίο αφενός θα βελτιώνε ποιοτικά και ποσοτικά τη γεωργική παραγωγή και την κτηνοτροφία και αφετέρου θα προήγαγε τις παραμελημένες αλλά με προοπτική καλλιέργειες. Ακόμη, θα επέτρεπε τις γεωργικές προσόδους μέσω του επαρχιακού γεωπόνου. Το κράτος, μάλιστα, «προικοδότησε» το Γεωργικό Ταμείο με 6 εκατομμύρια δρχ.³⁸⁵

Μετά το 1925, επίσης, είναι η περίοδος κατά την οποία αυτονομούνται διάφορες γεωργικές υπηρεσίες και συστήνονται αυτόνομοι οργανισμοί στη χώρα για την προστασία

³⁸⁵ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 27/2/1932, σ. 1.

ορισμένων προϊόντων στο πρότυπο του Αυτόνομου Σταφιδικού Οργανισμού³⁸⁶ (Γραφεία Καπνού, Γραφείο Προστασίας Σύκων, Ταμεία Γεωργικών Ασφαλειών, Ταμείο Προνοίας Ελαιοπαραγωγής, κ.ά.)³⁸⁷

Παράλληλα, κι οι ίδιοι οι γεωργοί του νομού κινητοποιούνται με διάθεση συνερ-

Εικόνα 51: Φυλλάδιο γνωστοποίησης του Α' Γεωργοσυνεταιριστικού Συνεδρίου, 1926.

Πηγή: Από το αρχείο της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς.

βλέπουμε στην εικόνα 47, συγκλήθηκε τον Οκτώβρη του 1926 με εφταμελή οργανωτική επιτροπή, μεταξύ της οποίας ξεχωρίζει ο Ανδρoκλής Ξανθουδίδης, Διευθυντής της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς.

Τα θέματα, τα οποία θα συζητούνταν στο τριήμερο αυτό συνέδριο, ήταν ποικίλα: η ανάγκη αύξησης του κτηνοτροφικού πλούτου του νομού, η επιδίωξη της παγίωσης της αγροτικής ασφάλειας χωρίς την οποία δε θα μπορούσε, όπως γλαφυρά υπογραμμίζoταν, να προοδεύσει η γεωργία, η ανάγκη πραγματοποίησης εγγειοβελτιωτικών έργων (αποξή-

γασίας και από κοινού λήψης αποφάσεων.

Έτσι, συνέρχονταν ανά τακτά διαστήματα σε συνέδρια στα οποία συζητούσαν ζητήματα που αφορούσαν συνολικά τη γεωργία στον ιδιαίτερο τόπο τους και λάμβαναν πρωτοβουλίες για την καλύτερη διαχείρισή τους ή για την προσφορότερη προβολή τους στους κρατικούς ιθύνοντες.

Στο πνεύμα αυτό, για παράδειγμα, γίνονταν, ήδη από το β' μισό της δεκαετίας του 1920, συνέδρια των «Ταμείων Προνοίας ελαιοπαραγωγής Κρήτης», όπου ανταλλάσσονταν απόψεις για την ελαιοπαραγωγή και τη βελτίωσή της.

Ακόμη, πραγματοποιήθηκαν και πιο μαζικά συνέδρια, για καθολικού ενδιαφέροντος γεωργικά ζητήματα. Ένα από τα πρώτα Γεωργικά Συνέδρια, του οποίου την αφίσα

³⁸⁶ Για τη λειτουργία του, βλ. αναλυτικά Σ. Πετμεζάς, «Το σταφιδικό αδιέξοδο: Ένα υπόδειγμα», στο βιβλίο του *Προλεγόμενα στην Ιστορία της Ελληνικής Αγροτικής Οικονομίας...*, ό. π., σσ. 206-207.

³⁸⁷ Μ. Αλιβιζάτος, *Το νέον σύστημα γεωργικής διοικήσεως*, Έκδοσις Εθνικής Εταιρίας, Αθήνα 1937, σσ. 25-27.

ρανση ελών, υδραυλικά έργα) και η βελτίωση και ενίσχυση των δύο σημαντικότερων γεωργικών προϊόντων τα οποία παράγονταν στον νομό Ηρακλείου, της σταφίδας και του κρασιού, ώστε να καταστούν περισσότερο προσοδοφόρες η παραγωγή και πώλησή τους.

Τον Νοέμβριο του 1928 πραγματοποιήθηκε νέο, τετραήμερο Γεωργικό Συνέδριο στο Ηράκλειο, στο οποίο μετείχαν και εκπρόσωποι του αγροτικού κόσμου από τους άλλους νομούς, όπως και ο Νομάρχης και εκπρόσωποι των Γεωργικών Επιμελητηρίων. Διακηρυγμένοι στόχοι του ήταν η ανάδειξη των γεωργικών προβλημάτων του νησιού, η μέση από συζήτηση πρόταση λύσεων και η κατάρτιση και προώθηση προς την κυβέρνηση σχετικού ψηφίσματος.³⁸⁸

Κύριο θέμα συζήτησης αποτέλεσε το συνεταιριστικό· οι ομιλούντες εξήραν ιδιαίτερα τη σημασία της σύστασης γεωργικών συνεταιρισμών σε κάθε κοινότητα της ενδοχώρας του νομού. Ταυτόχρονα, τόνισαν και την ανάγκη εξασφάλισης της αγροτικής ασφάλειας μέσω αυστηρότερης νομοθεσίας και διαπαιδαγώγησης του πολίτη, ώστε να καταστεί υπεύθυνος και να σέβεται την περιουσία του άλλου.

Όπως διαβάζουμε στον τύπο της εποχής, παρόλο που το Γεωργικό αυτό Συνέδριο υπήρξε μάλλον επιφανειακό στον χειρισμό και στην ανάδειξη των προβλημάτων του αγροτικού κόσμου, καθώς η «ταξική συνείδησις των συνέδρων ευρίσκεται ακόμη εις εμβρυώδη κατάστασιν»,³⁸⁹ εντούτοις, ανέδειξε μέσω των συζητήσεων των συνέδρων, τις παθογένειες της αγροτικής δραστηριότητας της περιόδου του τόπου, όπου διεξήχθη: ατελείς μέθοδοι καλλιέργειας και εν πολλοίς ελαττωματικότητα των παραγόμενων προϊόντων κι οικονομική δυσχέρεια.³⁹⁰

Στη δεκαετία του 1930 έγιναν κι άλλα, παγκρήτια και περισσότερο συμμετοχικά, συνέδρια, γεγονός που δείχνει την αυξημένη πλέον δυναμικότητα των αγροτών, τη συσπείρωσή τους για την προαγωγή των ιδιαίτερων συμφερόντων τους και γενικότερα, την κατανόηση από μέρους τους των πολλαπλών ωφελειών τις οποίες θα μπορούσαν να αποκομίσουν χάρη στη διοργάνωση τέτοιων συμμετοχικών δράσεων.

Το Α' Παγκρήτιο Γεωργοσυνεταιριστικό Συνέδριο έλαβε χώρα στα Χανιά το καλοκαίρι του 1933 με πρωτοβουλία της Σταφιδικής Ένωσης Χανίων. Ένα από τα θέματα που

---

³⁸⁸ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 29/10/1928, σ. 1.

³⁸⁹ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 26/11/1928, σ. 1.

³⁹⁰ Στο ίδιο.

το απασχόλησαν ήταν η κατάργηση του φόρου εξαγωγής της σταφίδας και του παρακρατήματος του σταφιδικού συναλλάγματος ή η διάθεσή του υπέρ των σταφιδοπαραγωγών· ήταν, άλλωστε, μια περίοδος κατά την οποία το σταφιδικό ζήτημα γνώριζε κάποια ένταση.

Αλλα ζητήματα που τέθηκαν στο επίκεντρο του Συνεδρίου ήταν η σύσταση ενιαίου μετώπου σουλτανίνας Ελλάδας-Τουρκίας, η επέκταση των συμβάσεων ανταλλαγής προϊόντων, η ώθηση στη συνεταιριστική διαπαιδαγώγηση, η αγροτική ασφάλεια, καθώς και η κεφαλαιακή ενίσχυση της Αγροτικής Τράπεζας μέσω κληροδοτημάτων, υποχρεωτικής μεταφοράς καταθέσεων νομικών προσώπων κ.λ.π, ώστε αυτή να είναι σε θέση να χορηγεί μεγαλύτερα και πιο άμεσα δάνεια. Εξαγγέλθηκαν για συζήτηση και άλλα θέματα πρακτικότερης υφής, όπως η απόσταξη των βεβλαμμένων οίνων, η αγορά από το κράτος αδιάθετου τακτά³⁹¹ παραγωγής του 1932, η χρήση λιπασμάτων κ.ά.³⁹²

Επίσης, ένα επίκαιρο θέμα που επρόκειτο να συζητηθεί ήταν η στρεμματική φορολογία, εν αναμονή της κατάθεσης σχετικού νομοσχεδίου για ετήσια καταβολή 15 δραχμών για κάθε στρέμμα που αφηνόταν ακαλλιέργητο, αν και ήταν κατάλληλο για κάποιου είδους καλλιέργεια. Σ' αυτό γινόταν σαφή αναφορά ότι τα χρήματα αυτά επρόκειτο να διατεθούν για την ενίσχυση των κατά τόπους γεωργικών ταμείων και επιμελητηρίων.

Στον νομό Ηρακλείου τέτοιες ακαλλιέργητες ή εγκαταλελειμμένες εκτάσεις εντοπίζονταν στη κυρίως Μεσσαρά, οι οποίες θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν με σιτηρά· ακόμη, είχαν υπολογιστεί περίπου 12.000 στρέμματα χέρσας γης στις επαρχίες Τεμένους και Μαλεβιζίου, στις οποίες οι κάτοικοι είχαν εξ' ολοκλήρου σχεδόν αφοσιωθεί στην αμπελουργία, αν και είχαν εκτάσεις εξίσου κατάλληλες για σιτηρά. Τέλος, και στα Μάλια της επαρχίας Πεδιάδος εντοπίζονταν περίπου 1000 στρέμματα κατάλληλης για καλλιέργεια κι όμως χέρσας γης.³⁹³ Ήταν, επομένως, ένα θέμα με προεκτάσεις και ενδιαφέρον και για το νησί και για τον νομό ειδικότερα.

---

³⁹¹ Πρόκειται για μια ποικιλία που καλλιεργείται στην Κρήτη ήδη από τον 16ο αιώνα. Στην οθωμανική γλώσσα ταht σήμαινε «θρόνος» και οι Έλληνες ονόμασαν την ποικιλία Ταχτά προς τιμήν της ποιότητάς της. Στην ίδια λέξη αργότερα προστέθηκε ένα «α», δηλαδή ταhta, που σημαίνει «ξύλο», «σανίδα», μάλλον από το σκληρό ξύλο της κληματίδας και τη σκληρή σαν ξύλο φλούδα του σταφυλιού, καθώς και τις υψηλές τανίνες.

Πηγή: <https://winetrails.gr/%CE%BF%CE%B9-9-%CE%B8%CF%81%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CE%B9-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CE%B1%CE%BC%CF%80%CE%B5%CE%BB%CF%8E%CE%BD%CE%B1-%CF%83%CE%B5-%CF%86/19357/>

³⁹² Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 24/4/1933, σ. 1 και 5/6/1933, σ. 4.

³⁹³ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 1/5/1933, σ. 1.

Ανεξάρτητα από την επιτυχία του συνεδρίου, ήταν κεφαλαιώδους σημασίας το γεγονός της από κοινούς έρευνας και συζήτησης των γεωργικών προβλημάτων του νησιού καθώς και η προσπάθεια χάραξης ενιαίας γραμμής για τη δημοσιοποίησή τους ή και τη λύση τους. Ο αρχηγός του «Αγροτικού Κόμματος», Αλέξανδρος Μυλωνάς, παρατηρούσε σχετικά: «Το Παγκρήτιον Γεωργικόν Συνέδριον απετέλεσε μίαν λαμπράν πρώτην εμφάνισιν του οργανούμενου αγροτικού κόσμου της Κρήτης, με συνειδήσιν της αυτοδιοικήσεως των γεωργικών συμφερόντων διά των συνεταιρισμών, των Επιμελητηρίων και των άλλων οργανώσεων, και μίαν αυτοπεποίθησιν διά την συντελουμένην πρόοδον».³⁹⁴

Πράγματι, η σύγκληση συνεδρίων άρχισε να εξελίσσεται σε θεσμό για το νησί. Διαβάζουμε στην *Αγροτική Κρήτη* τις παραμονές της σύγκλησης του Β' Παγκρήτιου Γεωργοσυνεταιριστικού Συνεδρίου, που πραγματοποιήθηκε τον χειμώνα του 1934 στο Ρέθυμνο: «[...] το Γεωργικόν Συνέδριον ως θεσμός πλέον θεωρείται επιβεβλημένος και αναγκαίος διότι εκτός του ότι αναπτύσσονται γνωριμίας και σχέσεις των αγροτών όλης της Κρήτης, εκτός του ότι συζητούνται τα φλέγοντα Γεωργοσυνεταιριστικά ζητήματα, και υποδεικνύονται λύσεις λυσιτελείς, δημιουργείται άμιλλα προόδου μεταξύ των νομών, και μικροτέρων περιφερειών, διά την εντατικωτέραν καλλιέργειαν, καλυτέραν συσκευασίαν, και επεξεργασίαν των γεωργικών προϊόντων, την εισαγωγή νέων φυτειών, και ποικιλιών, και προωθείται ο διανοούμενος λαός της υπαίθρου και των πόλεων, εις μελέτην και ανάμιξιν υπέρ των εργαζομένων, και εις στροφήν προς την γην, ήτις τόσα παράγει τα αγαθά, και τοσαύτα περικλείει θέλητρα».³⁹⁵

Τα ζητήματα που είχαν αναδυθεί επιτακτικά από τον Αύγουστο του 1933, οπότε είχε πραγματοποιηθεί το Α' Γεωργοσυνεταιριστικό Συνέδριο, παρέμεναν άλυτα και αφορούσαν ουσιώδη προαπαιτούμενα για την τόνωση της γεωργικής παραγωγής του νησιού. Η ανύπαρκτη οδοποιία, τα ελλείποντα έργα συγκοινωνίας κι η χαλάρωση της αγροτικής ασφάλειας παρά τη δυσανάλογη απαίτηση φόρου ναρκοθετούσαν την όποια πρόοδο. Όπως σημειώνει σχετικά ο συντάκτης της *Αγροτικής Κρήτης*: «η φορολογία παραμένει η αυτή, νέα μάλιστα έμμεσος αλλ' αμέσως πλήττουσα τας εργαζομένας τάξεις φορολογία 1400 εκατομμυρίων επεκάθησε εις τους ώμους του αγρότου το πλείστον καταστήσασαν τον βίον

³⁹⁴ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 14/8/1933, σ. 1.

³⁹⁵ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 15/1/1934, σ. 1.

αυτού δυσκολότερον».³⁹⁶ Και η κρατική αναληψία απέναντι στην ανάγκη λήψης συγκεκριμένων μέτρων για την προστασία της σταφίδας και του λαδιού, που πωλούνται σε πολύ χαμηλές για τους παραγωγούς τιμές, ήταν χαρακτηριστικότερη παθογένεια του γεωργικού τομέα.

Επιπλέον, τους αγρότες της Κρήτης φαίνεται ότι ταλάνιζε το ζήτημα των χρεών, καθώς ο σχετικός νόμος του κράτους δεν άφηνε περιθώρια ούτε ελπίδα διευθέτησής τους πέραν της δυνατότητας επαλήθευσης, την οποία απλώς παρείχε. Έτσι, με βάση τον σχετικό Νόμο του 1933, οι αγρότες με χρέη σε φυσικό ή νομικό πρόσωπο -με εξαίρεση το Δημόσιο, την Ανώνυμη Εταιρεία Χημικών Λιπασμάτων, την ΑΤΕ και την Εθνική- καθώς και σε οποιονδήποτε άλλο θεσμό παρείχε αγροτική πίστωση, όφειλαν εντός 6 μηνών από τη δημοσίευση του Νόμου να δηλώσουν το ποσό της οφειλής, τον προσυμφωνημένο τόκο, την προθεσμία αποπληρωμής, τον τίτλο στον οποίο στηριζόταν η οφειλή κ.λ.π. Εκτός από τις συζητήσεις τις σχετικές με τον Σταφιδικό Οργανισμό, με τους Συνεταιρισμούς και τον Πανελλήνιο Αυτόνομο Οργανισμό των κρασιών, ιδιαίτερη προσοχή δινόταν στην προσπάθεια του μεγάλου κεφαλαίου του νησιού να τιθασεύσει με όλα τα μέσα και να εξοντώσει, όπως χαρακτηριστικά προβαλλόταν,³⁹⁷ τον γεωργό, ενάντια στην οποία θα έπρεπε να οργανωθούν.

Κατά τις εργασίες του Β' Συνεδρίου καταρτίστηκε υπόμνημα το οποίο επιδόθηκε από την Εκτελεστική Επιτροπή στην κυβέρνηση. Η περίληψη του υπομνήματος που δημοσιεύτηκε στον τύπο της εποχής, ανέφερε μεταξύ άλλων: «[...] το ανήσυχον και προοδευτικόν πνεύμα του (ενν. του ευφυούς και φιλόπονου και προοδευτικού αγροτικού λαού της Κρήτης) και η τάσις του προς πάσαν εξελικτικήν πρόοδον τον έφεραν εγγύς προς τας νέας επιστημονικάς μεθόδους και καλλιεργείας και προς τα νέα συστήματα της οικονομικής και κοινωνικής του οργανώσεως. Εντεύθεν η εξάπλωσις των νέων συστημάτων καλλιεργείας. Εντεύθεν ο πολλαπλασιασμός της χρήσεως χημικών λιπασμάτων. Εντεύθεν η οργάνωσις των αγροτικών μαζών εις παντός βαθμού και κατηγορίας συνεταιρισμών. Εντεύθεν η ίδρυσις βιοτεχνικών και βιομηχανικών συνεταιριστικών επιχειρήσεων. Εντεύθεν και αυτή η άσκησις της εμπορείας υπό των αγροτών διά τα ίδια αυτών προϊόντα. Η προσπάθεια των αγροτικών μαζών όχι μόνον προς αύξησιν και βελτίωσιν των προϊόντων των αλλά διά την οικονομικήν και κοινωνικήν αυτών χειραφέτησιν είναι πρόδηλον ότι έχει ανάγκη σοφής

---

³⁹⁶ Στο ίδιο.

³⁹⁷ Στο ίδιο.

καθοδηγήσεως και αρτίας οργανώσεως διά να μη προσκρούση εις ανυπερβλήτους δυσχερείας τας οποίας δημιουργεί η μοιραία αντίπραξις εκείνων οι οποίοι θίγονται εκ της τοιαύτης χειραφετήσεως των αγροτών».³⁹⁸

Διευκρινιζόταν, έπειτα, ότι ήδη από το Α' Συνέδριο είχαν γίνει σαφείς υποδείξεις προς όλους τους εμπλεκόμενους φορείς της γεωργικής ανάπτυξης (κράτος, συνεταιριστικές οργανώσεις, ιδιώτες, αγρότες), στις οποίες είχαν οδηγήσει οι συζητήσεις και η έρευνα των συμμετοχόντων. Κι ενώ όσον αφορά τους γεωργούς και τις συνεταιριστικές οργανώσεις η προσπάθεια σύμπλευσης με τα δεδομένα των συνεδρίων ήταν αξιομνημόνευτη και με απτά αποτελέσματα – αύξηση, λ.χ., των παραγωγικών συνεταιρισμών: Κιτρική Ένωση, Ένωση Οινοποιείων Κρήτης, Συνεταιριστικά Ελαιουργεία-, η κρατική αδιαφορία ήταν ο καταλύτης που αποτελμάτωνε την όποια πρόοδο.

Το Γ' Παγκρήτιο Γεωργοσυνεταιριστικό Συνέδριο έγινε το καλοκαίρι του 1936 στο Ηράκλειο με υπόβαθρο δύο συνεχόμενες κακές -από άποψης παραγωγικότητας και εισοδημάτων- χρονιές λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών, όπως είδαμε, οι οποίες έπληξαν ιδίως τη βόρεια πλευρά του νησιού κι είχαν φέρει τον αγροτικό πληθυσμό σε αναβρασμό. Είχαν προηγηθεί οι διαδηλώσεις στο Ηράκλειο και ακολούθησαν -σε αντίδραση της δημοτικής φορολογίας των εισαγόμενων στην τοπική αγορά προϊόντων- πολυήμερες λευκές απεργίες των αγροτών στα Χανιά, κατά τις οποίες καμία ποσότητα τροφίμων ή γεωργικών προϊόντων δε μεταφέρθηκε στην αγορά της πόλης.³⁹⁹

Φλέγον ζήτημα των γεωργών του νησιού, όπως διαμορφώθηκε και αρθρώθηκε σε αίτημα κατά τις εργασίες του Συνεδρίου, ήταν η οικονομική ενίσχυση με τη μορφή δανείων συντηρήσεως και καλλιεργητικών δανείων με αντίκρισμα την περιουσία και το μελλοντικό γεωργικό εισόδημα και με σύντονη παύση της πιεστικής δίωξής τους για χρέη. Προτεινόταν, μάλιστα, το δάνειο κάλυψης των στοιχειωδών αναγκών των σταφιδοπαραγωγών που απασχολούνταν σε μονοκαλλιέργεια να μην είναι μικρότερο των 18.000 δραχ, ενώ για τους άλλους αγρότες που απασχολούνταν σε ποικίλες καλλιέργειες να είναι 12.000 δραχ και η λήξη τους να μην είναι συντομότερη του ενός έτους.⁴⁰⁰ Επισειόταν, μάλιστα, ο κίνδυνος της προλεταριοποίησης χιλιάδων «πεινώντων» αγροτών που θα κατέκλυζαν τις

³⁹⁸ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 21/1/1934, σ. 1.

³⁹⁹ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 21/6/1936, σ. 1.

⁴⁰⁰ Στο ίδιο.

πόλεις προς εύρεση τροφής ή πρόχειρης δουλειάς με επακόλουθο την ερήμωση της υπαίθρου και την υπόρρητα εννοούμενη διασάλευση της κοινωνικής συνοχής και ευταξίας.

Εικόνα 52: Το πρόγραμμα του Γ' Παγκρήτιου Γεωργοσυνεταιριστικού Συνεδρίου.

Πηγή: Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 21/6/1936, σ. 3

Στις εργασίες του Συνεδρίου, εκτός από τους αντιπροσώπους όλων των Συνεταιριστικών και Γεωργικών οργανώσεων του νησιού, θα παρευρισκόταν πλήθος επισήμων: ο αρχηγός του «Ενωτικού Εθνικού Κόμματος», Κανελλόπουλος, αντιπρόσωπος του «Αγροτικού Κόμματος», βουλευτές των Νομών, οι διευθυντές των υποκαταστημάτων της Αγροτικής Τράπεζας της Κρήτης, τμηματάρχες της Αγροταπέζης, αντιπρόσωπος του Υπουργείου Γεωργίας, ο διευθυντής της ομοσπονδίας των ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών Ελλάδος, ο δήμαρχος Ηρακλείου και οι Νομάρχες Ηρακλείου και Λασιθίου.⁴⁰¹

Ωστόσο, εν μέσω κομματικών αλληλοκατηγοριών και ανταγωνισμών, πολλοί επίσημοι, μεταξύ των οποίων ο Γενικός Διοικητής κι ο Νομάρχης Ηρακλείου, αποχώρησαν από την πρώτη κιόλας μέρα του Συνεδρίου, οπότε τελικά «το συνέδριον διεξήχη εν απουσία του επισήμου Κράτους».⁴⁰²

Τα ψηφίσματα του συνεδρίου, όπως διαμορφώθηκαν κατόπιν των συζητήσεων στις αρχές του Ιουλίου του 1936, ήταν, μεταξύ άλλων, η οριστική διαγραφή των χρεών που προέρχονταν από την εγκατάσταση των αγροτών προσφύγων, η δραχμοποίηση των δανείων της Κτηματικής Τραπέζης σε τιμή λίρας κατά την ημέρα σύναψης του δανείου και σύμφωνα με το σχέδιο Νόμου που καταρτίστηκε κατά το Α' Πανελλαδικό Συνέδριο κι η

⁴⁰¹ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 6/7/1936, σ. 1

⁴⁰² Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 28/12/1936, σ. 1

μετατροπή των χρεών προς τις υπόλοιπες τράπεζες και προς ανώνυμες εταιρείες σε μακρο-προθεσμία δάνεια 15 έως 20 ετών.

Ακόμη, στο συνέδριο προτάθηκε ως αίτημα η ενίσχυση της Αγροτικής Τράπεζας, ώστε ευχερέστερα να μπορεί να δράσει υπέρ των αγροτών και να τους παράσχει τις διευκολύνσεις τις οποίες έχουν ανάγκη και η ανάληψη όλων των μουσουλμανικών αγροκτημάτων της Εθνικής Τραπέζης για την αγροτική αποκατάσταση των ακτημόνων γηγενών και προσφύγων με παράλληλη τακτοποίηση προβλημάτων τα οποία σχετίζονταν με κλήρους από την Επιτροπή Απαλλοτριώσεων.⁴⁰³

Από την επιτροπή του Γ' Παγκρήτιου Γεωργοσυνεταιριστικού Συνεδρίου απεστάλη και τηλεγράφημα προς την κυβέρνηση με το οποίο ζητούνταν η έκδοση διατάγματος που θα ανέστειλε τα πάσης φύσεως χρέη μέχρι του οριστικού διακανονισμού του ζητήματος βάσει των υποβαλλόμενων ψηφισμάτων του Συνεδρίου.

Η πολυπράγμων επιτροπή του Γ' Συνεδρίου, εκτός από ψήφισμα για το κτηνοτροφικό ζήτημα του νησιού και το θέμα των χημικών λιπασμάτων, κατήρτισε και ψήφισμα για το σταφιδικό στο πνεύμα της ανάγκης εξίσωσης της σουλτανίνας και της λευκής σταφίδας με την κορινθιακή όσον αφορά την κρατική προστασία και πρόνοια.

Κύριοι όροι του ψηφίσματος ήταν η κατάργηση του συναλλαγματικού παρακρατήματος κι η μείωση του εξαγωγικού δασμού και των λοιπών τοπικών φόρων. Η παροχή φορολογικής ατέλειας σε εισαγόμενα είδη για την επεξεργασία, την αποξήρανση και τη συσκευασία της σταφίδας και η μείωση των ταχυδρομικών τελών για τα δείγματα σταφίδας που αποστέλλονταν στο εξωτερικό περιλαμβάνονταν στο ψήφισμα. Τέλος, προτεινόταν η σύσταση οργανισμού επιμελητηριακής μορφής για την προστασία της «λευκής σταφίδας» με τη συμμετοχή παραγωγών, εμπόρων και κράτους για την έρευνα και την παρακολούθηση όλων των νεότερων πορισμάτων και εξελίξεων για τη βιομηχανοποίηση και εμπορία της σταφίδας.⁴⁰⁴

Η κακοκαιρία των τελευταίων χρόνων, που είχε ενσκήψει στο νησί και είχε πλήξει σφοδρά τις καλλιέργειες, είχε κάνει τους καλλιεργητές του νησιού εξαιρετικά ευαίσθητους στο θέμα της έγκαιρης προστασίας των καλλιεργειών τους με επακόλουθο να ζητούν, μέσω του συνεδρίου τους, την πυκνωση του δικτύου μετεωρολογικών σταθμών στις σταφιδοπαραγωγικές περιφέρειες, τη δημοσίευση δελτίου πρόγνωσης του καιρού στον τοπικό

---

⁴⁰³ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 13/7/1936, σ. 1

⁴⁰⁴ Στο ίδιο.

τύπο, όπως και την άμεση διανομή από την ΑΤΕ τεντών σταφιδόπανου με δυνατότητα αποπληρωμής τους με μεσοπρόθεσμα δάνεια.

Σχετικά με το ελαιοκομικό ζήτημα, το συνέδριο στο συναφές ψήφισμά του ζητούσε τη μελέτη των ζητημάτων που αφορούσαν την καλλιέργεια της ελιάς από τον Φυτοπαθολογικό Σταθμό και από ειδικό ελαιοκόμο, ώστε να καταστεί αποδοτικότερη η ελαιοκαλλιέργεια –σε μια περίοδο συνεχών αφοριών-, την ίδρυση προς τούτο Ινστιτούτο Ελαιίας στο Ρέθυμνο, την κατάρτιση ετήσιου καλλιεργητικού προγράμματος της ελιάς και τη χορήγηση από την ΑΤΕ καλλιεργητικών δανείων πενταετούς διάρκειας.

Δεδομένου ότι οι υψηλές τιμές του ελαιόλαδου στους τόπους καταναλώσεώς του οφείλονταν σε διάφορους φόρους (δήμων, κοινοτήτων και δημοσίου), προβαλλόταν, ακόμη, ως επείγον αίτημα στην κυβέρνηση η κατάργηση όσων φόρων δε σχετίζονταν με την παραγωγή και την προστασία της ελιάς. Παράλληλα, ζητούνταν και η τροποποίηση νόμου του 1935 «περί ιδρύσεως και επεκτάσεως Βιομηχανιών», ώστε να διευκολύνεται η σύσταση γωμοδοτικών συμβουλίων ανά νομό για την ίδρυση ή μη ελαιουργείων.⁴⁰⁵

Ωστόσο, εξαιτίας της επιβολής της μεταξικής δικτατορίας, το Γ' Συνέδριο αναβλήθηκε, καθώς οι διάφοροι γεωργικοί οργανισμοί είχαν υποστεί άμεσα τις συνέπειες της καθεστωτικής ανατροπής και αλλοιωμένοι πλέον δεν ήταν δυνατόν να μεταφέρουν ανόθευτη τη βούληση και τη φωνή των αγροτών.⁴⁰⁶

Το Δ' Παγκρήτιο Γεωργοσυνεταιριστικό Συνέδριο έλαβε χώρα μετά την πολιτική εκτροπή της 4^{ης} Αυγούστου. Χρόνος διεξαγωγής του ήταν το καλοκαίρι του 1937 και τόπος ο Άγιος Νικόλαος Λασιθίου. Διαβάζουμε στο φύλλο της *Αγροτικής Κρήτης*, με πρόδηλη την προπαγανδιστική χροιά, να εξαγγέλλεται η σύγκληση του συνεδρίου: «Εν τω μεταξύ έλαβε χώραν η εθνοσωτήριος μεταβολή της 4^{ης} Αυγούστου η οποία ήγαγε το κράτος εις την σοβαράν μελέτην των παραγωγικών κλάδων της εθνικής μας οικονομίας και εις την εφαρμογήν μέτρων ευρυτάτης εκτάσεως διά την παραγωγήν της γεωργίας. Αι νέαι αυταί κατευθύνσεις του νέου κράτους και ο απώτερος αυτού σκοπός να δημιουργήσῃ το Συντεχνιακόν Κράτος, δημιουργούν εξαιρετικά ευνοϊκάς συνθήκας διά την σύγκλησιν του Δ' Παγκρητίου Γεωργοσυνεταιριστικού Συνεδρίου».⁴⁰⁷

---

⁴⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 2

⁴⁰⁶ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 2/9/1936, σ. 1.

⁴⁰⁷ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 28/12/1936, σ. 1.

Κάποια βασικά ζητήματα που απασχολούσαν την περίοδο εκείνη τους Κρητικούς αγρότες, όπως φαίνεται από το άρθρο γνώμης του Ρούσσου Κούνδουρου στο πρωτοσέλιδο της *Αγροτικής Κρήτης*, ήταν η ανάγκη δραστικού περιορισμού των καλλιεργητικών δαπανών –κυρίως της χρήσης λιπασμάτων- και η ανάγκη δημιουργίας μιας γεωργικής βιομηχανίας ικανής να απορροφά το πλεονάζον δυναμικό των αγροτικών περιοχών που δεν μπορούσαν να έχουν εισόδημα από την καλλιέργεια της γης.⁴⁰⁸

Επίσημα, πάντως, τα θέματα τα οποία εγκρίθηκαν από τις επιτροπές να συζητηθούν κατά το Δ' Παγκρήτιο Γεωργοσυνεταιριστικό Συνέδριο ήταν η αγροτική ασφάλεια και πίστη, η υγειονομική οργάνωση της υπαίθρου, η βελτίωση των συγκοινωνιών και τα αρδευτικά και υδραυλικά έργα, το πρόβλημα της φορολογίας των γεωργικών προϊόντων, το ελαιουργικό και το οινικό ζήτημα.⁴⁰⁹

Εν τέλει, είχαν επιτυχή κατάληξη αυτά τα συνέδρια; Απέδωσαν καρπούς; Η απάντηση φαίνεται πως είχε δοθεί ήδη κατά την περίοδο της πραγματοποίησής τους. Πιο αναλυτικά, κατά την έναρξη του Γ' Συνεδρίου το 1936, η *Αγροτική Κρήτη* σε μονόστηλό της με τίτλο «Απολογισμός» γράφει: «Δεν έχει σημασίαν αν υπήρξαν πτωχαί εις αποτελέσματα αι προσπάθειαι των Συνεδρίων. Σημασίαν έχει το ότι ο αγροτικός κόσμος διά των συνεδρίων του εμφανίζει τα αιτήματά του, εξευρίσκει τας ορθάς λύσεις και εμμένει εις αυτάς. Το ζήτημα, λ.χ., των αγροτικών χρεών ήτο θέμα του πρώτου συνεδρίου, ήτο θέμα και του δευτέρου και είναι θέμα και του παρόντος τρίτου συνεδρίου. Παραμένει βέβαια άλυτον αλλά η λύσις του είναι ωριμοτέρα από ό, τι ήτο εις το πρώτον συνέδριον. Το ίδιον συμβαίνει και διά τα άλλα κεφαλαιώδη ζητήματα. Η εμμονή εις αυτά εξαναγκάζει το Κράτος να επιληφθή της ρυθμίσεώς των».⁴¹⁰

Τις παραμονές του Δ' Συνεδρίου, πάλι, διαβάζουμε πολύ διαφωτιστικά για την απήχηση των συνεδρίων που -σημειωτέον- πραγματοποιούνταν και στους τέσσερις νομούς: «Ο Θεσμός των Γεωργοσυνεταιριστικών συνεδρίων έχει αποφέρει μεγάλα αποτελέσματα εις την γεωργοσυνεταιριστικήν πρόοδον του τόπου μας και διά τον λόγον αυτόν έχει εδρσαιωθή εις την συνείδησιν του αγροτικού μας κόσμου. Απόδειξιν της αληθείας ταύτης

---

⁴⁰⁸ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 3/5/1937, σ. 1.

⁴⁰⁹ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 10/5/1937, σ. 4.

⁴¹⁰ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 6/7/1936, σ. 1, Πηγή:

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=46414&seg=

αποτελεί το γεγονός της προθύμου προσελεύσεως των αντιπροσώπων του γεωργικού κόσμου εξ όλης της νήσου, εις όλα τα συνέδρια». ⁴¹¹

Πράγματι, το γεγονός ότι τα προβλήματα με τα οποία ερχόταν αντιμέτωπος ο γεωργός του νησιού, τα αδιέξοδά του και οι εν γένει δυσλειτουργίες του κράτους, που εγκλώβιζαν σε στασιμότητα την παραγωγικότητά του και τον ίδιο στην ένδεια, αποτελούσαν θέματα συζήτησης και έρευνας ήταν ενθαρρυντικό. Μέσω των συνεδρίων του ο γεωργικός κόσμος αφενός διοχέτευε την υφιστάμενη πίσσή του με τρόπο εποικοδομητικό και αφετέρου γνωστοποιούσε με τον πλέον επίσημο τρόπο τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της εγχώριας γεωργίας υποβοηθώντας το έργο της πολιτείας για τον χειρισμό τους.

iii. Η γεωργική εκπαίδευση στον νομό: το Πρακτικό Γεωργικό Σχολείο Γόρτυνας Μεσαράς.

«Ως παρατηρήθη προσφύως, όσον μεγαλυτέρα είναι ή ανάγκη γεωργικών προϊόντων, όσον περισσότερον απαραίτητος καθίσταται διά τής αυξήσεως του πληθυσμού ή συστηματικωτέρα εκμετάλλευσις πάσης διαθεσίμου εδαφικής επιφανείας, όσον μεγαλυτέρα νοημοσύνη χρειάζεται διά τήν εκτίμησιν του εδάφους και του παραγομένου προϊόντος καί διά την χρησιμότητα των διαφόρων μεθόδων παραγωγής, τόσον επιτακτικωτέρα καθίσταται η γνώσις των γεωργικών πραγμάτων, η έρευνα των κληροδοτηθέντων και η διάνοιξις νέων οδών. Ήδη ο Roscher τον παρελθόντα αιώνα παρατήρησεν ότι η γεωργία είναι τέχνη και επιστήμη ταυτοχρόνως, απαιτούσα σοβαράν καί ενδελεχή σπουδήν».

Ξ. Ζολώτας, *Αγροτική Πολιτική*, Εκδ. οίκος Τζάκα, Αθήνα 1934, σ. 158

Πολλές φορές, ο τύπος-όργανο διαφώτισης της αγροτικής τάξης προσπαθεί να ενθαρρύνει την ατομική δραστηριοποίηση των καλλιεργητών ή την κοινοτική πρωτοβουλία των χωριών της υπαίθρου, προκειμένου να διορθωθούν παθογένειες της γεωργικής ενασχόλησης, που υποσκάπτουν την άνοδό της σε τοπικό επίπεδο: η εκτέλεση έργων κοινοτικής οδοποιίας, ώστε να καταστεί ευχερέστερη η κίνηση από και προς τις καλλιεργούμενες εκτάσεις, η αξιο-

⁴¹¹ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 10/5/1937, σ. 1.

ποίηση των νερών των πηγών ή των ποταμών για την άρδευση των χωραφιών ή των αμπελώνων και προπαντός η ίδρυση των «Κυριακών Γεωργικών Σχολείων» και εν γένει η προώθηση της γεωργικής εκπαίδευσης προβάλλονταν συχνά ως διέξοδοι στα προβλήματα του γεωργικού κλάδου του νομού.

Η ιδέα της ανάπτυξης της γεωργικής εκπαίδευσης ήταν διαδεδομένη μεταξύ των αγροτών του νομού Ηρακλείου και προπάντων της πεδιάδας της Μεσσαράς από την αρχή της ένωσης με την Ελλάδα. Επισήμως τέθηκε για πρώτη φορά από τους πολιτευόμενους της Μεσσαράς τον Μάη του 1914, όταν κάποιοι από αυτούς μετέφεραν στον Γενικό Διοικητή Κρήτης αναφορά με αιτήματα των κατοίκων της Μεσσαράς, μεταξύ των οποίων ήταν και η ίδρυση Αγροκηπίου ή Πρακτικής Γεωργικής Σχολής.⁴¹²

Το Πρακτικό Γεωργικό Σχολείο Μεσσαράς ιδρύθηκε με τον νόμο 2155/1920, με σκοπό την πρακτική γεωργική μόρφωση των νέων «διά να καθίστανται ούτοι ικανοί να εκμεταλλεύονται τα ίδια αυτών κτήματα, να διεξάγωσι μικράς γεωργικής επιχειρήσεις ή ν' αναλαμβάνωσι επιστασίαν ή υπηρεσίαν αρχιεργάτου εις οιαδήποτε γεωργικήν επιχείρησιν».⁴¹³

Από την ίδια χρονιά και συμφώνως με τον νόμο 2203 και άλλων συμπληρωματικών νόμων συστήνονται πρακτικά γεωργικά σχολεία, που φτάνουν τα 15 τον αριθμό στα μέσα περιόδου της δεκαετίας του 1930,⁴¹⁴ ακριβώς στο πνεύμα της προώθησης της κατώτερης γεωργικής εκπαίδευσης.

Επιπλέον, λειτουργούσαν και τρία ιδιωτικά, κατώτερα γεωργικά σχολεία, με σημαντικότερη τη Γεωργική Σχολή Θεσσαλονίκης. Τα άλλα δύο ήταν η Αναγνωστοπούλειος γεωργική σχολή Κονίτσης-Ηπείρου και το πρακτικό γεωργικό σχολείο της ελληνικής γεωργικής εταιρείας Αμαρουσίου.⁴¹⁵

Παρά το δέλεαρ της δωρεάν, διетуός φοίτησης, η έλλειψη οικοτροφείων και γενικά υποδομών για τη διαμονή των μαθητών σε πολλές περιπτώσεις γεωργικών σχολείων της περιφέρειας καθώς κι η αδυναμία κατάληψης δημόσιας θέσης μετά την αποφοίτηση αποτελούσαν γενικά ανασταλτικούς παράγοντες για τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού μαθητευόμενων.

---

⁴¹² Εφημερίδα *Ιδη*, 7/5/1914, σ. 2, Πηγή: <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3620/#63284d9da3596-1> και Εφημερίδα *Νέα Εφημερίς*, 10/5/1924, σ. 2, Πηγή: <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%bd%ce%b5%ce%b1-%ce%b5%cf%86%ce%b7%ce%bc%ce%b5%cf%81%ce%b9%cf%83-177/#63284c406b334-1>

⁴¹³ ΦΕΚ, 7/4/1920, Τεύχος Α' Αρ. Φύλλου: 79, άρθρο 1, Πηγή: http://www.et.gr/api/DownloadFeksApi/?fek_pdf=19200100079

⁴¹⁴ Ξ. Ζολώτας, «Η εργασία εις την γεωργίαν: Η γεωργική εκπαίδευσις...», ό. π., σ. 160.

⁴¹⁵ Στο ίδιο.

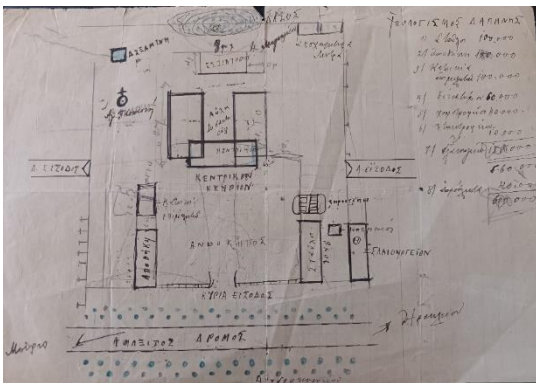

Εικόνες 54, 55 Επάνω & 56 Δεξιά: Η Γεωργική Σχολή Μεσσαράς, όπως είναι σήμερα.

Πηγή: προσωπικό φωτογραφικό αρχείο

Πρώτος διευθυντής της Γεωργικής Σχολής διορίστηκε ο νομογεωπόνος Ανδροκλής Ξανθουδίδης από το Αβδού, που είχε σπουδάσει με κρατική υποτροφία στην Εθνική Γεωργική Σχολή του Grignon της Γαλλίας, Αυτός ανέλαβε την οργάνωση και προώθηση του έργου της σχολής από το 1926, οπότε ξεκίνησε να λειτουργεί, μέχρι και το τέλος σχεδόν της περιόδου που μας ενδιαφέρει και με μικρές μόνο διακοπές.

Εικόνα 57: Σχεδιάγραμμα κάτοψης της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς. Ξεχωρίζει «εις περίοπτον θέσιν» το κεντρικό κτήριο.

Πηγή: Αρχείο Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς

Η κατασκευή του κτηρίου και των βοηθητικών του χώρων έγινε τμηματικά. Σε έγγραφο από το αρχείο της Σχολής, με ημερομηνία 3/12/1924, πληροφορούμαστε ότι μέχρι τότε είχε ολοκληρωθεί το ισόγειο κεντρικό κτήριο της σχολής με εμβαδό 500 τ.μ. και ευρύχωρες αίθουσες, όπως και η κατασκευή υπογείων για τα εργαστήρια των μαθητών. Για το κεντρικό κτήριο, ιδιαίτερα, αναφερόταν ότι «κείται εις θέσιν περίοπτον και έχει όψιν θαυμασίαν και θέαν λαμπράν».⁴¹⁸

⁴¹⁸ βλ. Παράρτημα, Επιστολή προς Υπουργείο Γεωργίας, 3/12/1924, σ. 4.

Αναμενόταν η ολοκλήρωση της ανέγερσης και του δεύτερου ορόφου, προκειμένου να παρέχεται η δυνατότητα στέγασης και του διδακτικού προσωπικού, κάτι που έγινε λίγο πριν τη νέα χρονιά. Εξάλλου, και οι μαθητές ήταν οικοτρόφοι. Εκκρεμούσε, πάντως, η κατασκευή στάβλων, βοηθητικών χώρων και αποθηκών, που θα συμπλήρωναν τη δυναμική της σχολής.⁴¹⁹

Αλλά κι όταν ολοκληρώθηκαν οι εργασίες ανέγερσης, δεν έλειψε η αδράνεια του κράτους για τον πλήρη εξοπλισμό του σχολείου. Έτσι, σε επιστολή προς το Υπουργείο Γεωργίας με ημερομηνία 18/10/1928, διαβάζουμε ότι η πολιτεία δεν έχει ακόμη παράσχει τις απαιτούμενες πιστώσεις για την προμήθεια των γεωργικών μηχανημάτων τα οποία είναι απαραίτητα για την «επιστημονική», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, καλλιέργεια του αγροκτήματος και για την πρακτική διδασκαλία των τροφίμων της Γεωργικής Σχολής, «του μοναδικού εν Κρήτη Πρακτικού Γεωργικού Σχολείου», μολονότι η λειτουργία της μετρούσε ήδη τρία χρόνια.⁴²⁰

Το αγρόκτημα στο οποίο ιδρύθηκε η Γεωργική Σχολή ανήκε από το 1900 στη Μοναστηριακή Επιτροπή Ηρακλείου και εκμισθωνόταν από αυτή σε επιχειρηματίες γεωργούς· για το έτος 1924-1925, για παράδειγμα, εκμισθώθηκε έναντι 450.000 δραχμών.⁴²¹ Καταλάμβανε έκταση 1.200 στρεμμάτων και βρισκόταν κοντά σε χείμαρρο-παραπόταμο του Γεροπόταμου που διέρρεε όλη σχεδόν την πεδιάδα της Μεσσαράς, ώστε έχοντας «κατά κυριότητα μίαν ημέραν καθ' εβδομάδα, τα άφθονα ύδατα του πλησίον χωρίου Αμπελούζου» να «δύναται δι' αυτών να διατηρή μίαν έκτασιν αρδεύσιμον 30-40 στρεμμάτων».⁴²²

Το αγρόκτημα προσδιοριζόταν ως ιδιαίτερα γόνιμο και δεκτικό πάσης φύσεως καλλιέργειας: «ο καπνός, η άμπελος φαίνονται ιδία άριστα προσηρμοσμένα προς την ιδιαιτέραν φύσιν του εδάφους. Αλλά και τα γεώμηλα και τα τεύτλα δύνανται άριστα να καλλιεργηθώσι λόγω της υπάρξεως αφθόνου ύδατος διά την άρδευσιν».⁴²³

Η παραγωγή υπολογιζόταν το 1924 -και με τα ατελή ακόμη μέσα και τις μεθόδους καλλιέργειας- σε 50.000-70.000 οκάδες σιτηρά, 5.000-6.000 οκάδες καπνού και σε 10.000-

---

⁴¹⁹ Στο ίδιο.

⁴²⁰ βλ. Παράρτημα, Επιστολή προς Υπουργείο Γεωργίας, 18/10/1928, σ. 1.

⁴²¹ Επιστολή προς Υπουργείο Γεωργίας, 3/12/1924, σ. 2.

⁴²² Στο ίδιο, σ. 3.

⁴²³ Στο ίδιο.

15.000 οκάδες ελαίου σε μια καλλιεργήσιμη έκταση 1.000 στρεμμάτων (δεδομένου ότι τα υπόλοιπα 100 στρέμματα αφήνονταν για βοσκή) και με 600 μόλις ελαιόδεντρα τα οποία χαρακτηρίζονταν απεριποίητα.⁴²⁴

Οι καθηγητές της Γεωργικής Σχολής ήταν δύο πτυχιούχοι Ανώτερης Γεωπονικής Σχολής, με πενταετή προϋπηρεσία και βαθμό τμηματάρχη β' τάξης,⁴²⁵ αλλά από το 1928 και με βάση τον Οργανισμό της Γεωργικής Υπηρεσίας, ήταν δυνατό να επιλεγούν με διαγωνισμό, ως γεωπόνοι-επιμελητές της Γεωργικής Σχολής, πτυχιούχοι μέσης γεωργικής σχολής με συγκεκριμένη ειδίκευση στη δενδροκομία, τη ζωοτεχνία ή στη μεγάλη καλλιέργεια.⁴²⁶

Επίσης, η οικονομική διοίκηση του Πρακτικού Γεωργικού Σχολείου Μεσσαράς ανατίθετο σε πενταμελές διοικητικό συμβούλιο, μέλη του οποίου οριζόταν να είναι δύο αντιπρόσωποι της Μοναστηριακής Επιτροπής Ηρακλείου και ένας αντιπρόσωπος του Γεωργικού Επιμελητηρίου Ηρακλείου.⁴²⁷

Εικόνα 58: Φωτογραφίες από τον εσωτερικό χώρο της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς που αποτυπώνουν σημαντικά γεγονότα

Επάνω αριστερά τη συμμετοχή της σχολής στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης. Επάνω δεξιά και στο κέντρο: το πρώτο προσωπικό της σχολής. Κάτω αριστερά: σκηνή από τη θεμελίωση της σχολής το 1920 και κάτω δεξιά: μαθητές και δάσκαλοι απαθανατίζονται στα σκαλιά της σχολής κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της.

Πηγή: Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο

⁴²⁴ Στο ίδιο.

⁴²⁵ ΦΕΚ, 7/4/1920, Τεύχος Α' Αρ. Φύλλου: 79, άρθρο 3, σ. 1,

⁴²⁶ Μ. Τζαρδής..., ό. π., σ. 68.

⁴²⁷ ΦΕΚ..., ό. π., άρθρο 5, σ. 1

Στη Γεωργική Σχολή, άλλωστε, πέραν του διδακτικού και διοικητικού προσωπικού, υπήρχε και γιατρός, αρμόδιος να μαθαίνει στους οικοτρόφους βασικές γνώσεις υγιεινής, και να παρακολουθεί την υγεία τους. Επίσης, υπήρχε και λογιστής, υπεύθυνος για την τήρηση των λογιστικών βιβλίων και την κατάρτιση προϋπολογισμού, απολογισμού και ισολογισμού της σχολής. Στο βοηθητικό προσωπικό ανήκαν, επίσης, ο μάγειρας, ο υπηρέτης ο οποίος επέβλεπε τους μαθητές την ώρα των διαλειμμάτων και κατά την απασυρία τους στους κοιτώνες, η οικονόμος που εκτελούσε και χρέη νοσοκόμας αν χρειαζόταν, καθώς και ένα πλήθος εργατών για τις γεωργικές εργασίες του αγροκτήματος. Η μισθοδοσία όλων αυτών επιβάρυνε τον προϋπολογισμό του Πρακτικού Γεωργικού Σχολείου.⁴²⁸

Όσον αφορά τους μαθητές της σχολής, αυτοί έπρεπε να είναι μεταξύ 12 και 16 ετών, τουλάχιστον απόφοιτοι του εξατάξιου δημοτικού σχολείου, υγιείς και παιδιά γεωργών, στοιχεία που επιβεβαιώνονταν με την κατάθεση σχετικών πιστοποιητικών. Οι ενδιαφερόμενοι μαθητές έπρεπε να παρακολουθήσουν την προκήρυξη του Πρακτικού Γεωργικού Σχολείου Μεσσαράς, που δημοσιευόταν στα μέσα του καλοκαιριού, προκειμένου έπειτα να υποβάλουν την αίτησή τους εμπρόθεσμα.

---

⁴²⁸ Μ. Τζαρδής..., ό. π., σ. 68.

Ο αριθμός των μαθητών ήταν κλειστός και η διαδικασία εισαγωγής τους στη

ΠΡΑΚΤΙΚΟ ΓΕΩΡΓΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟΝ
ΤΟΥΤΗΣ ΜΕΣΣΑΡΑΣ
ΚΡΗΤΗΣ

Όνομασμός μαθητών επί
εμβαζόντων αιτώντων εισαγωγή μαθητών
(εξ εμμέλειας 1932-33)

Α. Αριθμ. μαθητών	Όνομα	Καταγωγή	Προσόντα	Επίμειν	Έτος
1	Αντώνης Φυλάκης	Καταγωγή	Επιμετρία	24%	1915
2	Στέφανος Καραγιάννης	Καταγωγή	Επιμετρία	81%	1916
3	Χρήστος Βιλιεύς	Μέγιστο	Επιμετρία	67%	1916
4	Εμμανουήλ Βασιλείου	Τριφυλία	Επιμετρία	67%	1917
5	Νικόλαος Παπαγιάννης	Πελοπόννησος	Επιμετρία	-	1917
6	Χρυσόστομος Χρηστάκης	Μοσχάτο	Επιμετρία	A	1917
7	Μιχάλης Παπαδόπουλος	Αιτωλικό	Επιμετρία	B	1916
8	Εμμανουήλ Φυλάκης	Μοσχάτο	Επιμετρία	-	1918
9	Εμμανουήλ Παπαδόπουλος	Χαλκίδα	Επιμετρία	67%	1918
10	Χρυσόστομος Παπαδόπουλος	Μοσχάτο	Επιμετρία	67%	1917
11	Σπύρος Καραγιάννης	Τριφυλία	Επιμετρία	-	1916
12	Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος	Μοσχάτο	Επιμετρία	9	1920
13	Λορέντζος Παπαδόπουλος	Παράλι	Επιμετρία	43%	1917
14	Εμμανουήλ Βασιλείου	Πελοπόννησος	Επιμετρία	43%	1916
15	Στέφανος Καραγιάννης	Καταγωγή	Επιμετρία	47%	1915
16	Μιχάλης Φραϊδάκης	Ρεθύμιο	Επιμετρία	5	1917
17	Χρυσόστομος Χρηστάκης	Καταγωγή	Επιμετρία	87%	1918
18	Μιχάλης Φραϊδάκης	Ρεθύμιο	Επιμετρία	87%	1919
19	Μιχάλης Παπαδόπουλος	Μοσχάτο	Επιμετρία	8	1917
20	Στέφανος Καραγιάννης	Καταγωγή	Επιμετρία	8	1918
21	Μιχάλης Φραϊδάκης	Ρεθύμιο	Επιμετρία	8	1919
22	Στέφανος Καραγιάννης	Καταγωγή	Επιμετρία	8	1918
23	Εμμανουήλ Βασιλείου	Πελοπόννησος	Επιμετρία	8	1917
24	Μιχάλης Φραϊδάκης	Ρεθύμιο	Επιμετρία	8	1915
25	Εμμανουήλ Βασιλείου	Καταγωγή	Επιμετρία	47%	1916

Εικόνες 59 & 60, Επάνω & Δεξιά: Κατάλογος των αιτήσεων των υποψήφιων οικοτρόφων του Πρακτικού Γεωργικού Σχολείου Μεσσαράς το έτος 1932-1933.

Οι περισσότεροι ενδιαφερόμενοι είναι από τον νομό Ηρακλείου.

Πηγή: Προσωπικό, φωτογραφικό αρχείο.

26	Παναγιώτης Χαροβάκης	Πελοπόννησος	Επιμετρία	7	1918
27	Στέφανος Καραγιάννης	Καταγωγή	Επιμετρία	4	1915
28	Παναγιώτης Φραϊδάκης	Ρεθύμιο	Επιμετρία	4	1916
29	Χρυσόστομος Χρηστάκης	Καταγωγή	Επιμετρία	7	1917
30	Χαροβάκης	Πελοπόννησος	Επιμετρία	4	1917

Ανακεφαλαίωση (Ανακεφαλαίωση)

1	Νικόλαος Παπαδόπουλος	Πελοπόννησος	Επιμετρία	7	1917
2	Εμμανουήλ Βασιλείου	Πελοπόννησος	Επιμετρία	6	1918
3	Μιχάλης Φραϊδάκης	Ρεθύμιο	Επιμετρία	6	1917
4	Νικόλαος Παπαδόπουλος	Πελοπόννησος	Επιμετρία	6	1916
5	Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος	Μοσχάτο	Επιμετρία	6	1914
6	Στέφανος Καραγιάννης	Καταγωγή	Επιμετρία	6	1919
7	Χρυσόστομος Χρηστάκης	Καταγωγή	Επιμετρία	6	1917

(Εξέταση)

1	Χρυσόστομος Χρηστάκης	Καταγωγή	Επιμετρία	5	1916
2	Χρυσόστομος Χρηστάκης	Καταγωγή	Επιμετρία	5	1917
3	Χρυσόστομος Χρηστάκης	Καταγωγή	Επιμετρία	5	1919

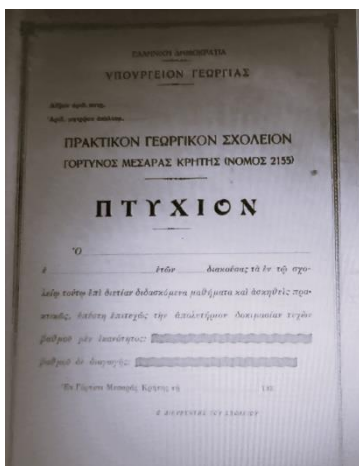
Ανακεφαλαίωση

1	Γυμνασιότοπος	11
2	Ανακεφαλαίωση	15
3	Μοσχάτο	11
4	Καταγωγή	9
	Ρεθύμιο	40
	Πελοπόννησος	15

25 Σεπτεμβρίου 1933
Εμμανουήλ Βασιλείου

σχολή γινόταν ανά δύο χρόνια λόγω της στενότητας του χώρου στέγασης των οικοτρόφων. Στην περίοδο που μας ενδιαφέρει, η μεγάλη πλειονότητα των μαθητών ήταν από την Κρήτη –ειδικότερα δε από τους νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου-· ωστόσο στο αρχείο της σχολής ήταν εγγεγραμμένοι και αρκετοί μαθητές από το νότιο Αιγαίο και τα Δωδεκάνησα.

Η διδασκαλία, η διαμονή, όπως είπαμε, και η σίτιση στη σχολή ήταν δωρεάν

Εικόνα 61: Αντίγραφο πτυχίου της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς που δινόταν στη δεκαετία του 1930.

Πηγή: Από το αρχείο της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς.

και οι μαθητές είχαν την ευκαιρία αφενός να παρακολουθήσουν θεωρητική διδασκαλία και αφετέρου να παρατηρήσουν και να εκτελέσουν πρακτική άσκηση.

Γνωρίζουμε ότι κατά το πρώτο έτος της φοίτησής τους οι μαθητές διδάσκονταν φυσιογνωστικά και αναγνωστικά μαθήματα, μαθηματικά και στοιχεία Γενικής Γεωργίας, δένδροκομίας, αμπελουργίας και κτηνοτροφίας, ενώ κατά το δεύτερο έτος τούς παρεχόταν απόλυτα ειδικευμένη γνώση,

όπως μαθήματα μελισσοκομίας, σηροτροφίας και γεωργικής βιομηχανίας με έμφαση στην οινοποίηση, την ελαιουργία και την τυροκομία καθώς και γνώσεις γεωργικής οικονομίας και λογιστικής.

Το καθημερινό τους πρόγραμμα περιλάμβανε τριώρη παρακολούθηση των μαθημάτων και από τρεις έως πέντε ώρες πρακτική άσκηση στο αγρόκτημα ή τους στάβλους καθώς και εξάσκηση στον χειρισμό των γεωργικών μηχανημάτων.⁴²⁹

Στο τέλος της υπό εξέταση περιόδου, τα έτη 1939-1940, πληροφορούμαστε ότι η Γεωργική Σχολή Μεσσαράς διέθετε μεταξύ άλλων, από άποψης γεωργικών εκτάσεων, 160 στρέμματα με καλλιέργεια σιταριού, 90 στρέμματα με καλλιέργεια κριθαριού, 65 στρέμματα βρώμης, 60 στρέμματα κουκιών, 30 στρέμματα ρεβυθιών, 8 στρέμματα αμπελών, 25 κήπου και 100 στρέμματα ελαιώνων.⁴³⁰

Η σχολή οπωσδήποτε συνέβαλε στην τόνωση της καλλιέργειας της πεδιάδας της Μεσσαράς εξοικειώνοντας τους αγρότες της περιοχής με αποδοτικότερους τρόπους παραγωγής, με τη χρήση λιπασμάτων και με τον χειρισμό γεωργικών μηχανημάτων. Για την ακρίβεια, η σχολή εγκαινίασε και διέδωσε τη χρήση φυτοπροστατευτικών ή φυτοπροωθητικών ουσιών αλλά και τη μηχανική καλλιέργεια, καθώς τα βενζινάρωτρα, οι θεριστικές

⁴²⁹ Στο ίδιο, σσ. 71-72.

⁴³⁰ βλ. Παράρτημα Πίναξ εμφανίω τας καλυφθησομένας εκτάσεις κατά το Γεωργικόν Έτος 1939-1940 εις την Γεωργικήν Σχολήν Γόρτυνος Μεσσαράς Κρήτης, σ. 1

και αλωνιστικές μηχανές κι οι χορτοκοπτικές μηχανές ήταν παντελώς άγνωστα μηχανήματα για τον γεωργό του νομού τα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου.⁴³¹

Σε επιστολή, με ημερομηνία 13/5/1927, προς τον Ξανθουδίδη, διευθυντή της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς από την Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Λιπασμάτων, απ' την οποία η σχολή της Μεσσαράς προμηθευόταν λιπάσματα και με την οποία είχε συνεχή επικοινωνία, ο αρμόδιος της Εταιρείας αναφέρει: «[...] είμαι πολύ ευχαριστημένος από τας προόδους της Γεωργίας της ωραίας νήσου σας και ιδιαίτερος στον Νομόν Ηρακλείου. Ευελπιστώ δε ότι η Σχολή σας θα συντελέση ουσιωδέστατα διά την επιτάχυνσιν της προόδου της Κρητικής Γεωργίας, διά τούτο θα είμαι ευτυχής από καιρού εις καιρόν να μανθάνω τα θετικά έργα σας».⁴³²

Και στον πειραματικό τομέα, όμως, η Γεωργική Σχολή Μεσσαράς είχε να επιδείξει δράσεις: ο Υποσταθμός καλυτερεύσεως σιτηρών, παράρτημα του Ινστιτούτου Καλυτερεύσεως Φυτών,⁴³³ που λειτούργησε στη Γεωργική Σχολή «επί σειρά ετών πειραματιζόμενος εβελτίωσεν όχι μόνον τας εγχωρίους ποικιλίας σίτου, κριθής και οσπρίων, αλλά και εισήγαγε εκ του εξωτερικού πολλάς εκαταντάδας ποικιλιών εκ των ειδών τούτων και δι' επιστημονικής διαλογής διέδωσε τας επικρατεστέρας και αποδοτικότερας», αναφέρει ο Ξανθουδίδης.

Και συμπληρώνει «εις εκατομμύρια οκάδας αριθμούνται οι σπόροι των σιτηρών και οσπρίων άτινα εις διάστημα ολιγώτερον της δεκαετίας παρήχθησαν εν Μεσσαρά, συγκεντρώθησαν διά του Υποστάθμου και διαδόθησαν εις όλην την Κρήτην και πολλά διαμερίσματα της λοιπής Ελλάδος».⁴³⁴ Μάλιστα, φαίνεται ότι από τον Υποσταθμό διαδόθηκαν στον νομό Ηρακλείου και στην υπόλοιπη Κρήτη πολλές ποικιλίες σποροφόρων δέντρων και καλλωπιστικών φυτών.

---

⁴³¹βλ. Παράρτημα: Αν. Ξανθουδίδης, «Η Πρακτική Γεωργική Σχολή Μεσσαράς και η μέχρι τούδε δράσις της», Επιστολή στην Εφημερίδα *Κρητική Ενότης*, 5/8/1948, σ. 2.

⁴³² βλ. Παράρτημα: Επιστολή Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Λιπασμάτων προς Ξανθουδίδη, σσ. 1-2. Πηγή: Αρχείο Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς.

⁴³³ Για το Ινστιτούτο Καλυτερεύσεως Φυτών, βλ. Γ. Γάσιας, *Η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης και οι μετασηματισμοί στη Θεσσαλία του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2022, σσ. 308-317

⁴³⁴βλ. Παράρτημα: Αν. Ξανθουδίδης, «Η Πρακτική Γεωργική Σχολή Μεσσαράς...», ό. π., σ. 2.

Εικόνα 62: Θεριζωαλωνιστική μηχανή επί τω έργω.

Πηγή: Από το αρχείο της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς.

Η Γεωργική Σχολή Μεσσαράς εκπαίδευσε, ακόμη, αρκετές δεκάδες μαθητών καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο μέχρι και το 1941, οπότε το κτήριο της Σχολής επιτάχθηκε από τις δυνάμεις κατοχής και μετατράπηκε σε νοσοκομείο.

Στο αρχείο της σχολής, μάλιστα, υπάρχει έγγραφο της 1^{ης} Ιουνίου 1941, στο οποίο καταγράφονται όλα τα κινητά και ακίνητα τα οποία διέθετε η Γεωργική Σχολή Μεσσαράς, όταν καταλήφθηκε η περιοχή από τους Γερμανούς.

Από εκεί πληροφορούμαστε ότι το 1941 η σχολή είχε περίπου 798 στρέμματα αγρούς, 112 στρέμματα ελαιώνων με 670 ελαιόδενδρα, αγρόκηπους και δενδρόκηπους 25 στρεμμάτων, 7 στρέμματα αμπελώνων και 900 σχεδόν στρέμματα δέντρων (λεμονιές, πορτοκαλιές, μανδαρινιές, συκιές, αμυγδαλιές κ.ά.)

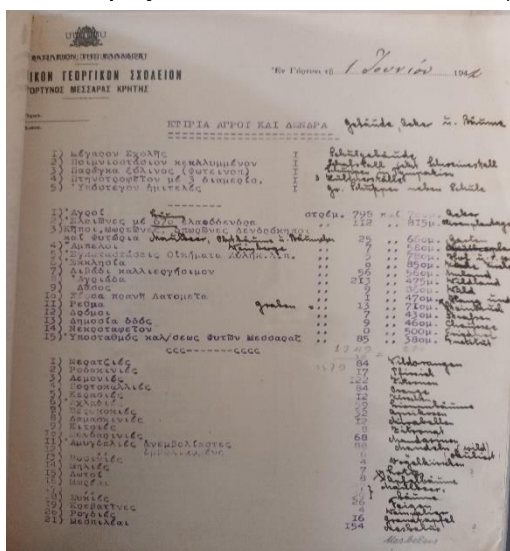
Γνωρίζουμε, επιπρόσθετα, ότι οι απόφοιτοι της σχολής είχαν συστήσει σύνδεσμο γεωργοτεχνιτών με σκοπό να πραγματοποιούν, έναντι αμοιβής, γεωργικές εργασίες,⁴³⁵ που χρειάζονταν επιτηδειότητα, όπως, λ.χ. το κλάδεμα των ελιών, και άρα είχαν κάποια παρουσία στη γεωργία του νομού.

Ωστόσο, τόσο η δράση των αποφοίτων της σχολής όσο και η εν γένει εργασία της δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν ως πανάκεια ούτε αρκούσαν για να διορθώσουν τα κακώς κείμενα της γεωργίας στην ενδοχώρα του Ηρακλείου, παρά την αδιαμφισβήτητη προσφορά τους.

---

⁴³⁵ Μ. Τζαρδής, ό. π., σ. 72.

Η έλλειψη συντονισμένων ενεργειών και στοχευμένων παρεμβάσεων των φορέων του κράτους εξακολουθούσε να αποτελεί τη δεκαετία του 1930 δεδομένο για τους αγρότες του νομού. Έτσι, διαβάζουμε στον τοπικό τύπο της εποχής και ενώ πια έχει περάσει μια δεκαετία από την ίδρυση της σχολής σε στήλη με τίτλο «Ο αληθής αλλά εγκαταλειμμένος παράδεισος της Μεσσαράς» πως το Τυμπάκι «το φάλι (σ. ο ομφαλός) της Μεσσαράς» ένα πλουσιότατο, όσον αφορά τις καλλιέργειες, χωριό της πεδιάδας (αναφέ-

Εικόνα 63: Έγγραφο που καταγράφει τα κτήρια, τους αγρούς και τα δέντρα της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς. Δεξιά φαίνεται γραμμένη χειρόγραφα η μετάφραση στα γερμανικά.

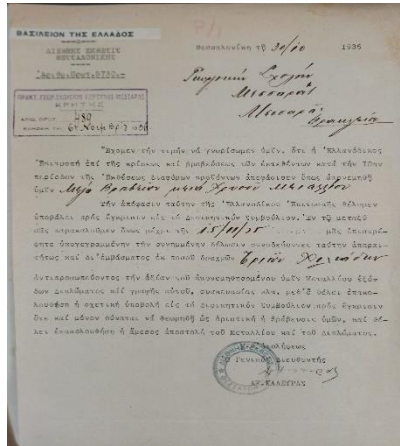
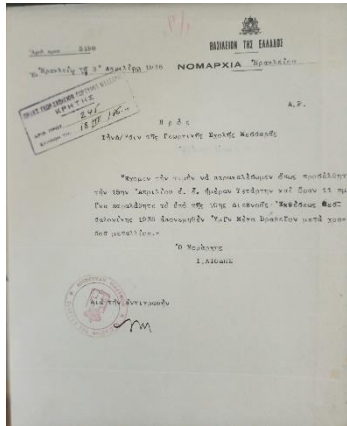
Πηγή: Από το αρχείο της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς.

ρεται ότι παράγει κηπουρικά, 600-700 χιλιάδες οκάδες λάδι, 500-600 χιλιάδες οκάδες δημητριακά, 500 χιλιάδες κρασί, σουσάμι 80 χιλιάδες ακόμη και βαμβάκι 15-20 χιλιάδες οκάδες κατ' έτος), πλήττεται από την ελονοσία και χάνει ένα μεγάλο μέρος της παραγωγικότητάς του εξαιτίας πολλών ακαλλιέργητων εκτάσεων. Ως αιτία αυτής της κακοδαιμονίας προβαλλόταν η κρατική αδράνεια που άφηνε χωρίς παρεμβάσεις τον παρακείμενο στο χωριό ελώδη ποταμό.⁴³⁶

Στο ίδιο άρθρο επισημαίνονταν, ακόμη, ως ανασταλτικοί παράγοντες οποιασδήποτε γεωργικής προόδου η μη ολοκλήρωση του αμαξιτού δρόμου Τυμπακίου-Μοιρών, γεγονός που δυσχέραινε τη μεταφορά ανθρώπων και προϊόντων, η απουσία σύγχρονου λιμανιού στον Κόκ-

κινο Πύργο, το κατεξοχήν εμπορικό και διαμετακομιστικό σημείο ολόκληρης της Μεσσαράς, και η εγκατάλειψη των ελαιουργείων. Αυτά τα τελευταία τα είχαν δημιουργήσει οι πιστοί στη συνεταιριστική ιδέα κάτοικοι της περιοχής, αλλά δεν έτυχαν της αναγκαίας οικονομικής ενίσχυσης από το κράτος και τα πιστωτικά ιδρύματα, οπότε ατόνησαν ή εγκαταλείφθηκαν.

⁴³⁶Εφημερίδα *Ανόρθωσις* 29/9/1934, σ. 1. Πηγή: <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b1%ce%bd%ce%bf%cf%81%ce%b8%cf%89%cf%83%ce%b9%cf%83-1599/#632c339dbac55-1>

Εικόνα 66, Επάνω:
Πλακέτα με μετάλλια της
Γεωργικής Σχολής
Μεσσαράς από τη ΔΕΘ.
 Πηγή: Από το Αρχείο της
 Γεωργικής Σχολής
 Μεσσαράς

Εικόνες 64 & 65, Επάνω και Δεξιά: Ανακοίνωση απονομής
«Μέγα Βραβείου μετά Χρυσού Μεταλλίου».
 Πηγή: Από το Αρχείο της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς

Εικόνα 67: Φωτογραφία στην Αγροτική Κρήτη από την παρουσίαση των
εγχώριων προϊόντων στη Β' ΔΕΘ.
 Διαβάζουμε σε διπλανή στήλη με θέμα την προώθηση της δημιουργίας
 βιομηχανιών που είναι σε θέση να βελτιώσουν την εικόνα και την ποιότητα
 των ακατέργαστων γεωργικών προϊόντων: «[...]να προσβλέψωμεν
 σεβασμόν εις το εν τη πόλει μας ιδρυθέν εργοστάσιον «Κιτρικής» διά την
 τεραστίαν του συμβολήν εις την γεωργίαν μας, βασιζόμενον εις ένα εκ των
 σοβαρών προϊόντων της νήσου, το κίτρον».

Πηγή: Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 14/11/1927, σ. 1

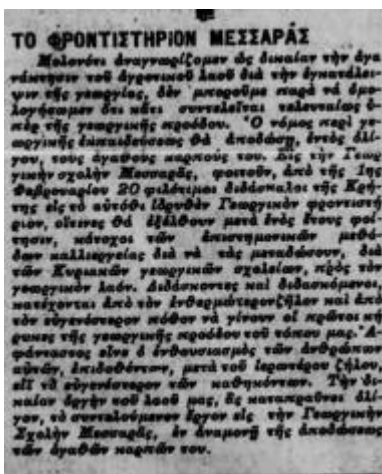

Το Πρακτικό Γεωργικό Σχολείο Μεσσαράς συμμετείχε πολλές φορές και στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης. Στη δέκατη Διεθνή Έκθεση, μάλιστα, το 1935, πήρε χρυσό μετάλλιο για τα εκτεθέντα προϊόντα της, ενώ βραβεύτηκε και άλλες φορές στη δεκαετία του 1930 ως ένδειξη αναγνώρισης της ποιότητας του καλλιεργητικού της έργου. Κρητικά (βιομηχανοποιημένα) γεωργικά προϊόντα είχαν βραβευτεί και παλιότερα, όπως βλέπουμε πίσω σε φωτογραφία του τύπου της εποχής (Εικόνα 66). Στη ΔΕΘ του 1927 είχε βραβευτεί με το χρυσό βραβείο η Κιτρική Ένωση του νομού.

Στη Γεωργική Σχολή της Μεσσαράς χωροθετούνταν και άλλες προσπάθειες του κράτους για παροχή γεωργικής εκπαίδευσης και καθοδήγησης, που καταδεικνύουν τη σημαντική θέση την οποία κατείχε από το β' μισό της δεκαετίας του 1920 στα γεωργικά τεκταινόμενα του νομού Ηρακλείου.

Με βάση τον νόμο 3600, 'Περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του από 7 Οκτωβρίου 1927 Ν.Δ. «περί στοιχειώδους γεωργικής εκπαιδεύσεως»⁴³⁷ (ΦΕΚ, Αρ. Φύλλου 121), επί υπουργίας Αλέξανδρου Παπαναστασίου, γνωρίζουμε ότι προβλεπόταν η σύσταση Κυριακών Γεωργικών Σχολείων σε κάθε δημοτικό σχολείο της χώρας.

Σε αυτά φοιτούσαν υποχρεωτικά όσοι απόφοιτοι δε συνέχιζαν στη μέση εκπαίδευση ή σε κατώτερα γεωργικά σχολεία και όσοι δεν αφοσιώνονταν σε επαγγέλματα άσχετα με τη γεωργία, φτάνει να μην είχαν υπερβεί το 14^ο έτος της ηλικίας τους. «Η διδασκαλία εις τα σχολεία γίνεται κατά τας Κυριακάς και λοιπάς μη εργασίμους ημέρας επί ώρας ουχί ολιγωτέρας των 4 καθ' ημέραν», όπως επεξηγείται στο σχετικό ΦΕΚ.⁴³⁸

Η διάρκεια της φοίτησης δεν μπορούσε να είναι μικρότερη από

Εικόνα 68, Αριστερά: Το Φροντιστήριο Μεσσαράς: Μονόστυλο στον τοπικό τύπο. Διαβάζουμε: «[...] από της 1^{ης} Φεβρουαρίου 20 φιλότιμοι δημοδιδάσκαλοι φοιτούν εις το [...] Γεωργικό Φροντιστήριο (Μεσσαράς), οίτινες θα εξέλθουν μετά ενός έτους φοίτησιν, κάτοχοι των επισημονικών μεθόδων καλλιεργείας, διά να τις μεταδώσουν διά των Κυριακών γεωργικών σχολείων, προς τον γεωργικόν λαόν.»

2 ούτε περισσότερη από 4 εξάμηνα. Με την υπ' αριθμόν 2943 απόφαση του

Πηγής: Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 20/2/1928, σ.1

⁴³⁷ βλ. σχετικά http://www.et.gr/api/DownloadFeksApi/?fek_pdf=19270100219

⁴³⁸ ΦΕΚ, 11/4/1928, Τεύχος Α', Αρ. φύλλου:121, άρθρο 3, σ. 1. Πηγή: file:///C:/Users/30697/Downloads/FEK-1928-Tefxos%20A-00121-downloaded%20-23_09_2022.pdf

υπουργείου Γεωργίας, της 10/1/1929, ορίστηκε η φοίτηση στα Κυριακά Γεωργικά Σχολεία να είναι διετής και ο χρόνος διδασκαλίας ανά έτος 40 τουλάχιστον ημέρες με τετράωρη ημερήσια διδασκαλία, από τις οποίες οι δυο ώρες διατίθεντο για πρακτικές ασκήσεις.

Στα σχολεία αυτά δίδασκαν δημοδιδάσκαλοι, που είχαν παρακολουθήσει επιμορφωτικά σεμινάρια στα λεγόμενα «γεωργικά φροντιστήρια», τα οποία οργανώνονταν γι' αυτό τον σκοπό στην Ανωτέρα Γεωπονική Σχολή της Αθήνας, αλλά και στις ανά την Ελλάδα γεωργικές σχολές και στους κατά τόπους γεωργικούς σταθμούς, οι οποίοι πληρώνονταν από την κοινότητα ή τον δήμο όπου ανήκε το σχολείο.⁴³⁹

Έτσι, από τις αρχές του 1928 ξεκίνησε τη λειτουργία του στον χώρο της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς το Γεωργικό Φροντιστήριο του Νομού με διευθυντή -και έναν εκ των καθηγητών του- τον Ξανθουδίδη και με 24-27 κατ' έτος δασκάλους που προσέρχονταν για γεωργική επιμόρφωση. Σύμφωνα με το αρχείο της σχολής, από το 1928 μέχρι το 1932 φοίτησαν συνολικά στο Φροντιστήριο 108 δημοδιδάσκαλοι.⁴⁴⁰

Η εξέλιξη των σχολείων αυτών δεν υπήρξε ευοίωνη. Ο Ζολώτας μας ενημερώνει για τον θεσμό των Κυριακών Γεωργικών Σχολείων ότι από τα 300 που συστάθηκαν το 1928, μόνο τα 25 λειτουργούσαν το 1934 και σε αυτά η διδασκαλία παρουσιαζόταν δυσχερής λόγω έλλειψης μέσων και ενδιαφέροντος.⁴⁴¹

Κατά την ίδια περίπου περίοδο, λειτούργησαν στη σχολή και «ταχύρρυθμα» τμήματα γεωργικής και κτηνοτροφικής εκπαίδευσης (π.χ. μαθήματα ελαιοκλαδέματος, αντιδιαβρωτικών εργασιών των εδαφών, τυροκομίας κ.ά.) για γεωργούς.⁴⁴² Από το 1927 μέχρι το 1931 εκπαιδεύτηκαν στο κλάδεμα της ελιάς περισσότεροι από 200 καλλιεργητές και γνωρίζουμε ότι σ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 μέχρι και την έναρξη του πολέμου εκπαιδεύονταν κατά τμήματα δεκάδες αγρότες κυρίως της περιοχής.⁴⁴³

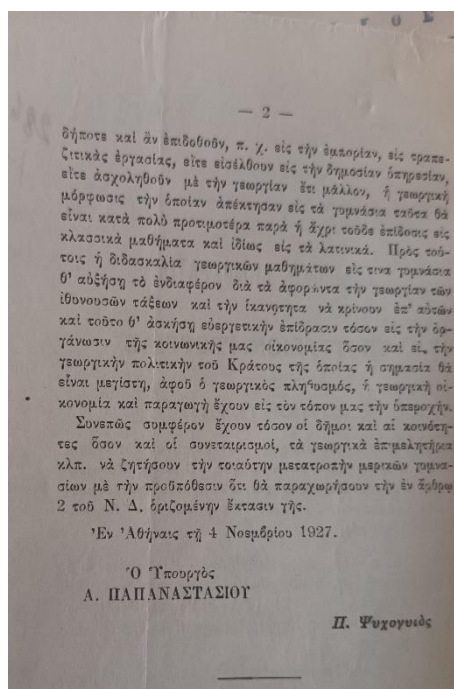
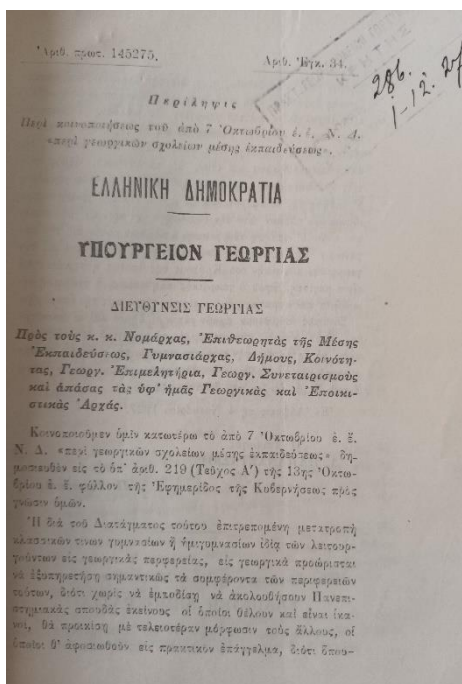
⁴³⁹ Στο ίδιο, άρθρα 4, 5, σ. 1.

⁴⁴⁰ Μ. Τζαρδής, ό. π., σ. 74.

⁴⁴¹ Ξ. Ζολώτας, «Η εργασία εις την γεωργίαν: Η γεωργική εκπαίδευσις»...ό. π., σ. 161.

⁴⁴² Μ. Τζαρδής, ό. π., σ. 75

⁴⁴³ Στο ίδιο.

Εικόνες 69 & 70: Περίληψη κοινοποίησης του Ν.Δ. «περί γεωργικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης».

Πηγή: Από το Αρχείο της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς.

Στο τέλος του Μεσοπολέμου η αναγνώριση του έργου το οποίο είχε επιτελέσει η Γεωργική Σχολή Μεσσαράς ήταν σχεδόν καθολική. «Είναι γνωστά αι υπηρεσίαι της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς και η συμβολή της εις την ανάπτυξιν και την αναδημιουργίαν της γεωργίας εις τον τόπον μας. Όσοι δε επισκέπτονται το θαυμάσιον αυτό γεωργικόν ίδρυμα, μένουν έκπληκτοι εμπρός εις το θαύμα που έχει συντελεσθή εκεί κάτω», διαβάζουμε σε άρθρο της Εφημερίδας *Ανόρθωσις* τον Απρίλιο του 1939.

Και τονίζεται: «Η Γεωργική Σχολή αποτελεί το πρότυπον από όπου εμπνέονται οι γεωργοί της Μεσσαράς και του νομού ολοκλήρου διά τας καλλιεργείας των. Αποτελεί το φυτώριον μορφωμένων, φωτισμένων γεωργών. Από την Σχολήν αυτήν έχουν εξέλθει όλοι οι ελαιοκλαδευταί και οι γεωργοτεχνίται που αποτελούν την πρωτοπορείαν της στρατιάς που εργάζεται προς αναδημιουργίαν της κρητικής υπαίθρου. Από εκεί έχουν εξαχθή δεκάδες χιλιάδες δενδρύλλια, καλλωπιστικά και καρποφόρα, που έχουν καλλιεργηθή και καλύπτουν τεραστίας εκτάσεις.⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ Εφημερίδα *Ανόρθωσις*, 28/4/1939, σ. 1, Πηγή: <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b1%ce%bd%ce%bf%cf%81%ce%b8%cf%89%cf%83%ce%b9%cf%83-409/#632c33a2cef83-1>

iv. Η δυναμική των κομματικών σχηματισμών του Μεσοπολέμου στην αγροτική περιφέρεια του Ηρακλείου: η αποτύπωση των εκλογικών αναμετρήσεων.

«Η αγροτιά είναι παραδοσιακά μια «τάξη χαμηλής ταξικότητας» που τα μέλη της δεν συνδέονται με ισχυρές μεταξύ τους σχέσεις, και στον 20ό αιώνα –όταν δεν ισχύει πλέον η κάθετη διάκριση πόλης και υπαίθρου, δεδομένης της μαζικής Landflucht– δεν μπορεί να λογιστεί σαν μια «τάξη δι’ εαυτήν», δηλαδή μια τάξη που έχει συνείδηση του εαυτού της ως τέτοιας. Οι αγρότες μοιάζουν σαν να ανήκουν στην οικονομική και κοινωνική ιστορία, αλλά όχι στην πολιτική».

Eric J. Hobsbawm, *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, μετ. Π. Ματάλας, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σσ. 209-211, 226, 230.

Η ίδρυση του Αγροτικού Κόμματος το 1923 στο Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικών Οργανώσεων, ενός κόμματος που αυτοπροσδιοριζόταν ως ταξικό, σήμαινε ότι η πολιτικοποίηση της αγροτιάς ερχόταν ρητά πια στο προσκήνιο ως πραγματικότητα ή ως επιδίωξη, ενώ παράλληλα οργανωνόταν –σε θεωρητικό επίπεδο- η χειραφέτησή της και η προαγωγή των συμφερόντων της.⁴⁴⁵

Από το καταστατικό και το πρόγραμμα του κόμματος απέρρεαν ως κύριες επιδιώξεις η απαλλοτρίωση των μεγάλων κτημάτων κι η αποκατάσταση των ακτημόνων/προσφύγων με την επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας, η οργάνωση της αγροτικής πίστης και η εκτέλεση αγροβελτιωτικών έργων στην ύπαιθρο.⁴⁴⁶

Εντούτοις, έχει γενικά παρατηρηθεί ότι οι Έλληνες αγρότες παρέμεναν πιστοί στη σφαίρα των πελατειακών σχέσεων των δύο μεγάλων αστικών πολιτικών σχηματισμών, σε αντιδιαστολή με ό, τι συνέβαινε στα Βαλκάνια, για παράδειγμα, την ίδια χρονική περίοδο, με την ανάδυση ενεργών και μαζικών αγροτιστικών κομμάτων.⁴⁴⁷

Έχει, συνεπώς, ενδιαφέρον να δούμε εάν απέκτησε δυναμική το αγροτικό, κόμμα στην περιφέρεια της χώρας –εν προκειμένω στον νομό Ηρακλείου- ή εάν η ισχύς του στην αγροτική περιφέρεια υπήρξε μικρότερη σε σύγκριση με τα αστικά κόμματα ή το κομμουνιστικό, ακολουθώντας τη γενικότερη τάση στη χώρα την ίδια περίοδο.

Εξάλλου, είναι κατεξοχήν πρόσφορη η περίοδος, κατά την οποία τα αγροτικά στρώματα αρχίζουν να αποκτούν, σε μικρό ή μεγαλύτερο βαθμό, ταξική συνείδηση ως απόρροια

⁴⁴⁵ Γρ. Μπάμας, «Αγροτικόν κόμμα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Α', Αθήνα 1926, σ. 501.

⁴⁴⁶ Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος...*, ό. π., σσ. 53-54.

⁴⁴⁷ Ν. Μουζέλης, «Οικονομία και κράτος την εποχή του Βενιζέλου: Καπιταλισμός και μετασχηματισμός του ελληνικού κράτους (1922-1938)», στο Θ. Βερέμης, Ο. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα...*, ό. π., σ. 13.

της προώθησης της αυτοδιοίκησης μέσω των κοινοτήτων, μέσω της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών-των εμφυτευτικών κτημάτων και της ίδρυσης των συνεταιρισμών.

Ο Ευελπίδης, κατεξοχήν γνώστης της περιόδου, περιγράφει πολύ παραστατικά: «Έως προ ολίγου ο αγρότης ήτο ένα απλούν νούμερο ψηφοφόρου το οποίον ο πρώτος τυχόν τοπικός κομματαρχίσκος έσυρε προς την κάλπην που ήθελε. Δεν είχε συνείδησιν τάξεως, φρονημάτων, ακόμη δε και των γενικότερων συμφερόντων του. Ο κουμπάρος, ο προύχων, ο κομματάρχης τον διέθετε σχεδόν κατά βούλησιν».⁴⁴⁸

Με τον τρόπο αυτό, πιστεύουμε ότι θα έχουμε μια ευκρινέστερη εικόνα της πολιτικής ταυτότητας του αγρότη της περιφέρειας Ηρακλείου κατά τον Μεσοπόλεμο, σε μια εποχή κατά την οποία ο αγροτισμός (ή αγροτική ιδέα) έχει ήδη διανύσει μια πρώτη περίοδο στην Ελλάδα προβάλλοντας στους αγρότες αφενός την αναγκαιότητα της πολιτικής τους συσπείρωσης και αφετέρου τη μεγάλη συμβολή τους στη συνολική πρόοδο της χώρας.

Στο πλαίσιο αυτό, θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε μια εικόνα των αποτελεσμάτων των τεσσάρων βουλευτικών εκλογών που διεξάχθηκαν από το 1926-1940 στον νομό Ηρακλείου, ώστε να προσεγγίσουμε ως έναν βαθμό την τοπική δυναμική, την οποία είχαν οι διάφοροι κομματικοί σχηματισμοί.

Μέσα από τις σελίδες των Στατιστικών Επετηρίδων που αφορούν τις εκλογές, θα προσπαθήσουμε, έπειτα, όχι να επιβεβαιώσουμε ή να απορρίψουμε την -αμφισβητούμενη πλέον- θέση περί συντηρητικότητας ή πολιτικής οπισθοδρομικότητας η οποία «ακολουθεί» τους γεωργούς διαχρονικά,⁴⁴⁹ αλλά να «φωτίσουμε» υπό το πρίσμα της «τοπικότητας», της περίπτωσης δηλαδή ενός συγκεκριμένου, σαφώς προσδιορισμένου και χρονικά οριοθετούμενου, τόπου, την πολιτική ή κομματική δυναμική των αγροτικών πληθυσμών.

Στις εκλογές του 1926, στον νομό Ηρακλείου κατήλθαν 6 υποψήφιοι του «Κόμματος των Φιλελευθέρων» και 6 του «Ενιαίου Εκλογικού Μετώπου Εργατών, Αγροτών και Προσφύγων», ενώ οι υποψήφιοι του «Λαϊκού Κόμματος» ήταν 5. Η «Δημοκρατική Ένωσις» δεν είχε καθόλου υποψηφίους στο νησί και το «Κόμμα των Ελευθεροφρόνων» του Ι. Μεταξά είχε 3 υποψηφίους μόνο σε όλη την Κρήτη και αυτοί στον νομό Λασιθίου.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Εφημερίδα *Αγροτική Ελλάς*, 19/9/1928, σ. 1.

⁴⁴⁹ Για το θέμα, βλ. Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, «Αγρότες, πολιτική και ιδεολογία: Αγροτικό κίνημα και αγρότες», στο βιβλίο του *Οι Αγρότες στην ελληνική ιστορία...*, ό. π., σ. 302-306.

⁴⁵⁰ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926, σ. 20, Πηγή:

http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/showdetails?p_id=14308593&p_derive=book&p_topic=14308576

Από τους 35.000 εγγεγραμμένους εκλογείς του νομού ψήφισαν 20.904⁴⁵¹ και εξέλεξαν 4 βουλευτές, όλους προερχόμενους από το «Κόμμα των Φιλελευθέρων» (3) και το «Λαϊκό Κόμμα» (1). Πιο συγκεκριμένα, οι βουλευτές που εκλέχτηκαν με το «Κόμμα των Φιλελευθέρων» ήταν ο δικηγόρος Μαρής Γεώργιος, ο έμπορος Περδικογιάννης Ιωάννης, οι οποίοι, μάλιστα, εξελέγησαν ξανά και στις εκλογές του 1928 και του 1932, και ο δικηγόρος Πολυχρονάκης Κωνσταντίνος, που εκλέχτηκε βουλευτής Ηρακλείου και στις εκλογές του 1928. Με το «Λαϊκό Κόμμα» εκλέχτηκε ο γιατρός Φραγκιαδάκης Γεώργιος.⁴⁵²

Το «Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας», τώρα, ιδρυμένο, όπως είδαμε, στις αρχές του 1923, είχε δοκιμαστεί τότε (1923) για πρώτη φορά εκλογικά και είχε εκλέξει 4 βουλευτές- 3 στην Αττική και 1 στον Τύρναβο, -σε περιοχές, όπως έχει παρατηρηθεί, όπου επικρατούσε λίγα χρόνια πριν η μεγάλη ιδιοκτησία-.⁴⁵³

Τελικά, έφτασε στις εκλογές του 1926 διασπασμένο σε μια τάση που εξέφραζε τους αγρότες των Νέων Χωρών και σε μία άλλη που επικεντρωνόταν στην Παλαιά Ελλάδα, ένδειξη, όπως έχει εύστοχα επισημάνει ο Παναγιωτόπουλος, του «γεωγραφικού δυισμού» του αγροτικού κινήματος και σώματος της χώρας.⁴⁵⁴

Στις εκλογές της 7^{ης} Νοέμβρη του 1926 οι «Αγροτικοί» συγκέντρωσαν το 2,95% όλων των ψήφων και 4 μόλις έδρες. Η «Δημοκρατική Ένωση» του Παπαναστασίου, που είχε μετονομαστεί λίγους μόλις μήνες πριν από τις εκλογές σε «Αγροτικό-Εργατικό Κόμμα», κατέλαβε 17 έδρες με ποσοστό 6,48% και το «ΚΚΕ», που μετείχε στις εκλογές ως «Ενιαίον Εκλογικόν Μέτωπον Εργατών, Αγροτών και Προσφύγων» έλαβε το 4,38% σε όλη την επικράτεια καταλαμβάνοντας 10 έδρες στη βουλή.⁴⁵⁵

Αξίζει, στο σημείο αυτό, να παρατηρήσουμε το έντονο ενδιαφέρον των περισσότερο σοσιαλιστικών ή ριζοσπαστικών κομμάτων για τον προσεταιρισμό του αγροτικού στοιχείου, του 52%, δηλαδή, του τότε πληθυσμού της χώρας: κάτι που επιβεβαιώνεται και από την προσθήκη του «αγροτικού» προθέματος στον τίτλο τους.⁴⁵⁶

---

⁴⁵¹ Στο ίδιο, σ. 76.

⁴⁵² Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*, σσ. 242, 264, 265, 290. Πηγή: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/1822-1935.pdf>

⁴⁵³ Κ. Μαυρέας, «Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ., εισαγ.), *Νεοελληνική Κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1993, σ. 124.

⁴⁵⁴ Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, ό. π., σσ. 58-59.

⁴⁵⁵ Στο ίδιο, σσ. 60-61.

⁴⁵⁶ Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, *Οι Αγρότες στην ελληνική ιστορία...*, ό. π., σ. 317.

Πίνακας 30: Αριθμός ψηφοδελτίων και επιτυγόντων κατά συνδυασμούς κομμάτων στον Νομό Ηρακλείου κατά τις εκλογές 1926,⁴⁵⁷ 1928,⁴⁵⁸ 1932,⁴⁵⁹ 1936.⁴⁶⁰

ΕΤΗ	ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ ΚΟΜΜΑΤΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΨΗΦΟΔΕΛΤΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΙΤΥΧΟΝΤΩΝ
1926	ΕΝΩΣΙΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ	11.476	3
	ΛΑΪΚΟΝ ΚΟΜΜΑ	5.768	1
	ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΝ ΚΟΜΜΑ	175	■
	ΕΠΑΡΧΙΑΚΟΝ ΚΟΜΜΑ	2.877	■
	ΕΝΑΙΟΝ ΕΚΛΟΓΙΚΟΝ ΜΕΤΩΠΟΝ ΕΡΓΑΤΩΝ, ΑΓΡΟΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ	565	■
	ΑΓΡΟΤΙΚΟΝ-ΚΟΜΜΑ ΕΛΛΑΔΟΣ	■	■
1928	ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΙ	16.625	5
	ΛΑΪΚΟΙ	3.244	■
	ΕΛΕΥΘΕΡΟΦΡΟΝΕΣ	883	■

⁴⁵⁷Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926, σσ.104-105.

⁴⁵⁸ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19^{ης} Αυγούστου 1928, σσ. 25-27, 34-35, Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_2101_00002.pdf

⁴⁵⁹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932, σσ. 68, 122, Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_2101_00005.pdf

⁴⁶⁰ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936, σσ. 24-25, 48, Πηγή: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_2101_00007.pdf

	ΕΝΙΑΙΟΝ ΜΕ- ΤΩΠΙΟΝ(ΚΟΜ- ΜΟΥΝΙΣΤΑΙ)	114	■
	ΑΓΡΟΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙ- ΚΟΝ ΚΟΜΜΑ (ΔΗΜΟΚΡ. Ε- ΝΩΣΙΣ)	■	■
	ΑΓΡΟΤΙΚΟΙ	■	■
	ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙ- ΚΟΙ	■	■
	ΠΡΟΟΔΕΥΤΙ- ΚΟΙ	■	■
1932	ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΝ	13.773	3
	ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΛΑΪΚΩΝ	6.057	1
	ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΠΡΟΟΔΕΥΤΙ- ΚΩΝ	2.097	1
	ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ	4.627	1
	ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙ- ΚΟΥ ΚΟΜΜΑ- ΤΟΣ	216	■
	ΕΝΙΑΙΟΥ ΜΕ- ΤΩΠΙΟΥ ΕΡΓΑ- ΤΩΝ ΚΑΙ Α- ΓΡΟΤΩΝ	263	■

1936	ΚΟΜΜΑ ΦΙΛΕ- ΛΕΥΘΕΡΩΝ	21.273	5
	ΛΑΪΚΟΝ ΚΟΜΜΑ	4.443	1
	ΓΕΝΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΡΙΖΟ- ΣΠΑΣΤΙΚΗ Ε- ΝΩΣΙΣ	5.770	1
	ΠΑΛΛΑΪΚΟ ΜΕΤΩΠΟ	859	■
	ΚΟΜΜΑ ΕΛΕΥ- ΘΕΡΟΦΡΟΝΩΝ	■	■
	ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙ- ΣΤΙΚΟΝ ΕΘΝΙ- ΚΟΝ ΚΟΜΜΑ	■	■
	ΔΗΜΟΚΡΑΤΙ- ΚΟΣ ΣΥΝΑΣΠΙ- ΣΜΟΣ	■	■

Στις επόμενες βουλευτικές εκλογές του 1928, κατά τις οποίες, μάλιστα, το «Αγροτο-εργατικό Κόμμα» του Παπαναστασίου είχε συμμαχήσει με το «Κόμμα των Φιλελευθέρων», ο θρίαμβος των «Φιλελευθέρων» επιβεβαιωνόταν από το συντριπτικότατο 61,02% των ψήφων.

Σε επίπεδο Ηρακλείου μόλις το 15,3% του πραγματικού πληθυσμού του νομού εξέφρασε τη θέση του με ψήφο.⁴⁶¹ Στις εκλογές αυτές, οι «Λαϊκοί» είχαν 4 υποψηφίους, όπως και οι «Ελευθερόφρονες», οι «Φιλελεύθεροι» 8 και 2 το «Ενιαίον Μέτωπον» (κομμουνιστές).⁴⁶²

Με βάση τα αποτελέσματα των εκλογών, το 65% των εκλογέων ψήφισε το «Κόμμα των Φιλελευθέρων» στον νομό, το 18,22% τον συνδυασμό των «Λαϊκών» και το 1,27% τον συνδυασμό του «Ενιαίου Μετώπου».⁴⁶³

⁴⁶¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19^{ης} Αυγούστου 1928..., ό. π, σ. 19

⁴⁶² Στο ίδιο, σ. 23.

⁴⁶³ Στο ίδιο, σ. 31.

Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι στην κατεξοχήν αγροτική περιφέρεια του νομού η μεν δύναμη του «Ενιαίου Μετώπου» ήταν μικρή, ανύπαρκτη δε η παρουσία και άλλων κομματικών σχηματισμών φίλα προσκείμενων -σε επίπεδο αρχών τουλάχιστον- στην αγροτική τάξη, όπως οι Αγροτιστές, γεγονός που μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι η ιδεολογική ριζοσπαστικοποίηση της υπαίθρου του νομού Ηρακλείου δεν ήταν προχωρημένη τουλάχιστον μέχρι το μεταίχμιο των δεκαετιών 1920-1930.

Πιο αναλυτικά, το «Ενιαίο Μέτωπο» έλαβε λιγότερες από 10 ψήφους στα εκλογικά τμήματα των Δαφνών, της Αυγενικής, του Χάρακα, των Κουνάβων, των Αγίων Παρασκιών και καθόλου ψήφους στα τμήματα της Γέργερης, του Τυμπακίου, του Μεσοχωριού, του Αρκαλοχωριού, του Κρουσώνος, των Μοιρών, του Τεφελίου κ.α. Στη γεωργική ενδοχώρα, με άλλα λόγια, του Ηρακλείου η εκλογική αποτύπωση του «Ενιαίου Μετώπου» ήταν ισχνή.

Κάποια δύναμη –και πάντως όχι μεγάλη- φαίνεται να έχει στα τμήματα του Κανλί Καστελίου, των Δαφνών και των Αρχανών και σημαντικότερη στα τμήματα του Ξυδά, των Αποστόλων, των Γωνιών Μαλεβιζίου, της Τυλίσσου και στα 6 από τα 8 εκλογικά τμήματα της πόλης του Ηρακλείου.⁴⁶⁴

Στις εκλογές του 1932 η δύναμη του «Κόμματος των Φιλελευθέρων» παρέμενε σημαντική τόσο στην ενδοχώρα του νομού όσο και στην πόλη του Ηρακλείου: ενδεικτικά, στον Δήμο Ηρακλείου το «Κόμμα των Φιλελευθέρων» ψήφισε το 55,6% των εκλογέων, στην επαρχία Τεμένους τον σχηματισμό των Φιλελευθέρων επέλεξε το 57,7%, στην επαρχία Μονοφατσίου το 45,8%, στην επαρχία Πεδιάδος το 44,4%, στην επαρχία Καινουρίου το 47,2% των εκλογέων, στην επαρχία Μαλεβυζίου το 51,9 % και στην επαρχία Πυργιωτίσσης το – συντριπτικό- 66,8% των εκλογέων.⁴⁶⁵

Παράλληλα, μπορούμε να παρατηρήσουμε και με βάση τον παραπάνω πίνακα μια άνοδο των άλλων πολιτικών δυνάμεων -πέραν των δύο μεγάλων αστικών κομμάτων-, που κάνουν πλέον αισθητή την εκλογική τους παρουσία και αποκτούν δυναμική στον νομό. Ενδεικτικά, το «Αγροτικό Κόμμα» συγκέντρωσε το 17% των ψηφοφόρων του νομού και οι «Προοδευτικοί» το 7,7%, ενώ με πολύ χαμηλότερα ποσοστά (κάτω από το 1%) «κινούνταν» το «Αγροτοεργατικό Κόμμα» και το «Ενιαίο Μέτωπο».

---

⁴⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 175.

⁴⁶⁵ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932», σ. 122. Οι υπολογισμοί δικό μου.

Έχει αξία να επισημάνουμε ότι οι ψήφοι τις οποίες κερδίζουν οι παραπάνω συνδυασμοί προέρχονται κατά μείζονα λόγο από την αγροτική περιφέρεια του νομού, εξέλιξη που μας επιτρέπει να θεωρήσουμε υπαρκτή πια μια ριζοσπαστικοποίηση των αγροτών και μια στροφή τους προς την ιδεολογικοποίηση.

Έτσι, από τις 4.627 ψήφους του «Αγροτικού Κόμματος» οι 2.865 (το 62% περίπου) προέρχονται από τις γεωργικές επαρχίες του Μονοφατίου και της Πεδιάδος, από τις 263 ψήφους του «Ενιαίου Μετώπου Εργατών και Αγροτών» οι 209 καταμετρήθηκαν στην επαρχία Τεμένους και από τις 216 του «Αγροτοεργατικού» οι 133 δόθηκαν στο κόμμα στην επαρχία Πεδιάδος. Και η δύναμη των «Προοδευτικών» είναι αξιόλογη στην ύπαιθρο του νομού, αφού από τις 2.097 ψήφους οι 1.476 προέρχονται από τις επαρχίες Τεμένους και Πεδιάδας. Στην τελευταία, μάλιστα, επαρχία το «Προοδευτικό Κόμμα» συγκεντρώνει τις περισσότερες ψήφους από όλο τον νομό.⁴⁶⁶

Κι όλα αυτά, ενώ πρωτίτερα στον τοπικό τύπο μπορούσε να διακρίνει κανείς, ακριβώς ενόψει των εκλογών, μια προσπάθεια συσπείρωσης τόσο των αγροτών όσο και των υπόλοιπων εργαζόμενων γύρω από το «Κόμμα των Φιλελευθέρων». Επισείονται κίνδυνοι για τη συνοχή του κοινωνικού σώματος και παράλληλα, υποβαθμίζονται τα άλλα κόμματα: το «Λαϊκό» ως φαυλοκρατικό και οπισθοδρομικό κόμμα, το καφανταρικό ως τυχοδιωκτικό και το «Αγροτικό» ως κόμμα χωρίς πρόγραμμα.

«[...] Η εξασθένησις του Φιλελευθέρου Κόμματος θα είναι μεγάλη ζημία διά την Κρήτην, διότι και ο Αρχηγός [...] και οι κυριώτεροι συνεργάται του είναι συμπατριώται μας, διότι το Φιλελεύθερον Κόμμα είναι ουσιαστικώς Κρητικόν Κόμμα», κινδυνολογεί ένας αγρότης από το Μαλεβύζι σε ανοιχτή επιστολή του προς την εφημερίδα *Ανόρθωσις*.⁴⁶⁷

Αλλά και σε ανοιχτή επιστολή των σωματείων της πόλης γινόταν ενθουσιώδης εκστρατεία υπέρ του «Κόμματος των Φιλελευθέρων» και ειδικώς υπέρ του βουλευτή του, Μαρή: «[...] με την ψήφον μας θα πουλήσωμεν την σταφίδα μας, το κρασί μας, το λάδι μας, τη σουμά μας. Με την ψήφο μας θα κάμωμεν Σχολεία, δρόμους, έργα κοινωφελή. Θα είναι λάθος να την πετάξουμε. Θα είναι αγνωμοσύνη αν δεν ενισχύσωμεν όλοι τον συνδυασμόν του κ. Μαρή [...] Εχομεν τον άνθρωπό μας που τον ζηλεύουν οι άλλοι νομοί της Κρήτης».⁴⁶⁸

---

⁴⁶⁶ Στο ίδιο.

⁴⁶⁷ Εφημερίδα *Ανόρθωσις*, 11/9/1932, σ. 1.

⁴⁶⁸ Στο ίδιο.

Κατά τις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936, τις τελευταίες του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα, είχε προηγηθεί ήδη από τον Δεκέμβρη του 1930 ακόμη μια διάσπαση του «ΑΚΕ», απόδειξη της ετερογένειας των αγροτοστελεχών και της αδυναμίας τους για συγκρότηση σαφούς πολιτικής ταυτότητας. Άλλωστε, από τις αρχές της δεκαετίας είχε καταστεί εμφανής ο ιδεολογικός διαχωρισμός του αγροτικού κινήματος σε πτέρυγες (αριστερή, βενιζελική και συντηρητική) και η παρεπόμενη φυγόκεντρη, κομματική τάση.

Στις εκλογές αυτές, το «Αγροτικό Δημοκρατικό Κόμμα» υπό την ηγεσία του Μυλωνά, το περισσότερο συντηρητικό, εξέλεξε 4 βουλευτές σε όλη την Ελλάδα (για μερικά χρόνια θα είναι η πολυπληθέστερη δύναμη του αγροτικού κινήματος)⁴⁶⁹, ενώ το «Αγροτικό Κόμμα» υπό τον Σοφιανόπουλο εξέλεξε μόνον 1.

Μετά την πολιτική συμμαχιών, την οποία εγκαινίασε το ΚΚΕ, πιστό στην κομματική γραμμή του 7^{ου} Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς, το «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας» συνεργάστηκε εκλογικά με ένα τμήμα του «Αγροτικού Κόμματος» με τη σύμπληξη του «Παλλαϊκού Μετώπου», ενώ ταυτόχρονα προωθούσε και τη μετεκλογική συμφωνία με το άλλο τμήμα του «ΑΚΕ».⁴⁷⁰

Η πολιτική φιλοσοφία που κατευθύνει το ΚΚΕ -έντονα από το β' μισό της δεκαετίας του 1930- στη δημιουργία συνασπισμών τροφοδοτούνταν από την πεποίθησή του πως ο Μεσοπόλεμος συνιστούσε μια συνεχή και επιτεινόμενη οικονομική κρίση του καπιταλισμού –με αποκορύφωμα τα χρόνια μετά το 1931-η οποία θα τον οδηγούσε τελικά στην αναπόφευκτη καταστροφή.⁴⁷¹ Υπό αυτό το πρίσμα, επιχειρούσε τη συνεργασία με κομματικούς σχηματισμούς επί τη βάση ενός πλέγματος κοινών στοιχείων κοινωνικού και πολιτικού ριζοσπαστισμού, θέλοντας να προσεταιριστεί ευρέα λαϊκά στρώματα τα οποία πλήττονταν από την αστική οικονομική πολιτική.

Να σημειώσουμε, ωστόσο, εδώ ότι, στο φύλλο του *Ριζοσπάστη*, τόσο στις 27/5/1923 όσο και στις 5/7/1927 διασαφηνιζόταν ότι «το επαναστατικό μέτωπο (εργατών και αγροτών) μπορεί να οργανωθεί μόνο υπό την ηγεσία του προλεταριάτου και την άμεσο καθοδήγηση του επαναστατικού του κόμματος, του Κομμουνιστικού κόμματος». Αυτό πρακτικά σήμαινε

⁴⁶⁹ Δ. Καπογιάννης, «Συλλογική δράση και πολιτική κινητοποίηση των αγροτών...», ό. π., σ. 79.

⁴⁷⁰ Στο ίδιο, σσ. 124-125.

⁴⁷¹ Αγ. Ελεφάντης, «Η πολιτική του ΚΚΕ τη δεκαετία του '30: Τα μέτωπα τον Μεσοπόλεμο», στο βιβλίο του *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης...*, ό. π., σσ. 271, 279.

ότι ο αγρότης δε θα αποκτούσε ποτέ την απόλυτη πολιτική εμπιστοσύνη του ΚΚΕ⁴⁷² για την πρωτοκαθεδρία στον αγώνα προς την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, αλλά περισσότερο θα αντιμετωπιζόταν ως ο «απόκληρος της ζωής» που δεινοπαθούσε από την καπιταλιστική τάξη και έπρεπε να απαλλαχτεί από την καταπίεση.

Έτσι λοιπόν η νέα πραγματικότητα που καταγράφηκε παραπάνω έχει ενδιαφέρον από την άποψη της αριστερόστροφης μεταστροφής ενός τμήματος του ελληνικού αγροτισμού, τού υπό την ομπρέλα συγκεκριμένων κομματικών σχηματισμών εκφρασμένου, και προφανώς και από την άποψη της απαγκίστρωσης από τα αστικά «δεσμά» των αγροτών-ψηφοφόρων.

Σε τοπικό επίπεδο, το «Λαϊκό Κόμμα» συγκέντρωσε στις εκλογές του 1936 το 13,74% των ψήφων, το «Κόμμα των Φιλελευθέρων», αρκετά πιο ενισχυμένο από τις εκλογές του 1932, το 65,77% και το Παλλαϊκό Μέτωπο, στο οποίο συμμετείχε το ΚΚΕ και το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος, μόλις το 2,65% των ψήφων.

Αξιόλογο ήταν το ποσοστό του 17,84% της συντηρητικής «Γενικής Λαϊκής Ριζοσπαστικής Ενώσεως», που είχε σχηματιστεί από τους Γεώργιο Κονδύλη και Ιωάννη Ράλλη, ενώ το «Κόμμα των Ελευθεροφρόνων» του Μεταξά κι ο «Δημοκρατικός Συνασπισμός» του Καφαντάρη, ο συνασπισμός, δηλαδή, του «Αγροτικού-Εργατικού Κόμματος» και του «Δημοκρατικού Κόμματος», δεν απέσπασαν ψήφους στον νομό Ηρακλείου.

Οι βουλευτές που εξελέγησαν από τον νομό ήταν οι Αγγελιδάκης Γεώργιος, Δημόπουλος Στυλιανός, Κρασαδάκης Νικόλαος, Πασσαδάκης Ιωάννης και Πολυχρονάκης Κωνσταντίνος από το «Κόμμα των Φιλελευθέρων», ο Γεώργιος Φραγκιαδάκης από το «Λαϊκό Κόμμα» και ο Βασίλειος Μεϊμαράκης από τη «Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση».⁴⁷³

Μελετώντας συνολικά τα αποτελέσματα των τελευταίων εκλογών στην περιφέρεια του νομού μπορούμε να εστιάσουμε αφενός στην ενδυνάμωση του «Παλλαϊκού Μετώπου» και αφετέρου στην αντιπροσώπευση της φιλοβασιλικής, συντηρητικής παράταξης όχι μόνο ή κατά κύριο λόγο από το «Λαϊκό Κόμμα» αλλά και με τη «Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση», η οποία συγκεντρώνει αρκετές ψήφους παραγκωνίζοντας τους «Λαϊκούς».

---

⁴⁷² Ν. Καμπέρης, «Εικόνες του αγρότη στην ελληνική κοινωνία του 19ου και του 20ου αιώνα», στο *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τομ. 6, Αθήνα 2006, σ. 174.

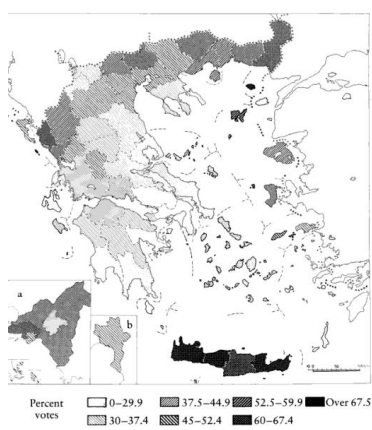
⁴⁷³ Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώων Γερουσιαστών και Βουλευτών 1929-1976*, Αθήνα 1977, σσ. 44-80.
<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/1929-1974.pdf>

Προς επίρρωση των παραπάνω ισχυρισμών μας, ας έχουμε υπόψη ότι στην επαρχία Τεμενούς, λόγω χάρη, (η οποία περιλάμβανε τον Δήμο Ηρακλείου αλλά και 7 κοινότητες, μεταξύ των οποίων τις Αρχάνες, το Βενεράτο και τις Δαφνές) δεύτερος σε δυναμική συνδυασμός, μετά το «Κόμμα των Φιλελευθέρων» ερχόταν η «Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση» και τρίτος συνδυασμός αναδεικνυόταν το «Παλλαϊκό Μέτωπο» σε βάρος του «Λαϊκού» που δοκίμαζε μεγάλη πτώση.

Σε όλες τις επαρχίες του νομού, με εξαίρεση την επαρχία Καινουρίου και Βιάννου, το «Λαϊκό Κόμμα» είχε απωθηθεί σημαντικά από τη «Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση». Τέλος, το «Παλλαϊκό Μέτωπο», αν και όχι τρίτο σε δύναμη, αλλά τέταρτο, είχε κάποια παρουσία, στις αγροτικές επαρχίες Μονοφατισίου και Μαλεβυζίου.⁴⁷⁴

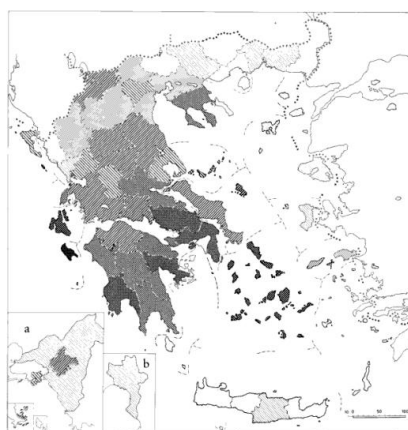
Γενικότερα, μπορεί να ειπωθεί ότι ο βενιζελισμός, ως πολιτικός σχηματισμός, αλλά και ως ιδεολογικός πυρήνας, είχε σημαντικά ερείσματα στον νομό Ηρακλείου, αλλά πάντως όχι μεγαλύτερα από όσα είχε στους άλλους νομούς του νησιού.

Σύμφωνα με τους χάρτες που ακολουθούν,⁴⁷⁵ στις τελευταίες εκλογές του Μεσοπολέμου, υπαρκτή ήταν και η αντιβενιζελική δύναμη στον νομό και μάλιστα ισχυρότερη από οπουδήποτε αλλού σε επίπεδο νησιού.

Map 3. VENIZELISM IN 1936.

source: Elias Nicolacopoulos, *Atlas ton Hellenikon Voulefthikon Eklogon kai Demografismaton, 1936-1977* (Atlas of the Greek Parliamentary Elections and Hecistics, 1936-1977) (Athens: National Social Research Center, forthcoming).

Map 2. ANTIVENIZELISM IN 1936.

Εικόνες 71 & 72: Χάρτες που απεικονίζουν τη «βενιζελική» και «αντιβενιζελική» Ελλάδα το 1936.
 Πηγή: Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922- 1936*, University of Galifornia Press, 1983, σσ. 277- 278.

⁴⁷⁴ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936...ό. π., σ. 368.

⁴⁷⁵ G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922- 1936*, University of Galifornia Press, 1983, σσ. 277- 278.

Συνεπώς, οι πελατειακές σχέσεις, η πολιτική-γεωγραφική διάσπαση Νέων Χωρών και Παλαιάς Ελλάδας⁴⁷⁶ και η απουσία ταξικής συνείδησης με προβολή της ιδιοτέλειας ως προτάγματος και γνώμονα για την κομματική τοποθέτηση είχαν βαθιές ρίζες στην τοπική κοινωνία και μόλις στη δεύτερη δεκαετία του Μεσοπολέμου αρχίζουν να τίθενται εν αμφιβόλω, ως έναν μικρό έστω βαθμό. Καμία πολιτική ή κοινωνικό-πολιτική συσπείρωση δεν κατάφερε να απειλήσει σοβαρά ούτε να ανατρέψει το διπολικό πολιτικό σύστημα «Φιλελεύθερων» και «Λαϊκών» στον Μεσοπόλεμο.⁴⁷⁷

v. **Διεκδικητικές ζυμώσεις στους κόλπους των αγροτών του νομού Ηρακλείου: Διαδηλώσεις και αγροτικά συλλαλητήρια κατά τον Μεσοπόλεμο.**

«Άλλωστε προκειμένου περί κτηματιών, στοιχείων κατ' εξοχήν συντηρητικών, δεν γεννάται αμφιβολία ότι αι συγκεντρώσεις και τα συλλαλητήριά των θα έχουν απολύτως ειρηνικών χαρακτήρα».

Εφημερίδα *Ανόρθωσις*, 13/4/1936.

Οι αγρότες της περιφέρειας του Ηρακλείου αντέδρασαν αρκετές φορές στη διάρκεια του Μεσοπολέμου σε μέτρα ή πολιτικές της εκάστοτε κυβέρνησης και μάλιστα με βίαιο τρόπο. Ξεχωρίζει μεταξύ των λαϊκών αγωνιστικών αντιδράσεων η διαδήλωση και επίθεση των αγροτών της Μεσσαράς στην εφορία των Μοιρών στις αρχές του 1928, οπότε η κατάσταση στη χώρα ήταν αρκετά τεταμένη εξαιτίας κυρίως της ακρίβειας της ζωής και της σκληρής φορολογίας.

Μελετώντας κάποιος τον τύπο της εποχής θα διαπιστώσει μια δυσχερή καθημερινότητα για τις λαϊκές κυρίως τάξεις. Η παγκαλική δικτατορία που είχε προηγηθεί με την απαξίωση των κοινοβουλευτικών θεσμών την οποία επέφερε, η κατασπατάληση του δημοσίου ταμείου από μέλη της «κυβέρνησης» του δικτάτορα και η διχοτόμηση του χαρτονομίσματος είχαν, αναμφισβήτητα, συνταράξει το πολιτικό σκηνικό.

---

⁴⁷⁶ Στο ίδιο, σσ. 274-275.

⁴⁷⁷ βλ. σχετικά Στ. Ασπιώτης, (2010), «Η γεωγραφική και δημογραφική κατανομή των αποτελεσμάτων των βουλευτικών εκλογών του Μεσοπολέμου», *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας*, 3, σσ. 11-12.

Διαβάζουμε χαρακτηριστικά στην εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*, στο φύλλο της Πρωτοχρονιάς του 1928: «Ο απαραίτητος διά την ύπαρξιν ενός κράτους σεβασμός προς αυτών των πολιτικών εξέλιπεν, εφ' όσον απεκαλύπτοντο καθ' ημέραν παντοειδείς καταχρήσεις, εις τας οποίας πρωτεστάουν οι υπουργοί και η σύζυγος του δικτάτορος, εφ' όσον ολίγοι άνθρωποι, μισθοδοτούμενοι και οπλιζόμενοι διά των προϊόντων της εργασίας των πολιτών διά να υπερασπίσουν την τιμήν της πατρίδος, εδημιούργουν κινήματα και στάσεις με τον σκοπόν να ικανοποιήσουν τας φιλοφοξίας των και να πρωτοστατήσουν εις την λεηλασίαν του δημοσίου πλούτου».⁴⁷⁸

Πέρα από τις πολιτικές παθογένειες, η γενικότερη οικονομική αβεβαιότητα και η δυσπραγία που «βύθιζε» στην ανέχεια πλατιά στρώματα της κοινωνίας «αναζωπύρωνε» τα πάθη στο τέλος της δεκαετίας του '20. Πολύ γλαφυρά στην εφημερίδα *Έθνος*, στη στήλη με τίτλο «Τα αίτια και οι συντελεσταί της ακρίβειας του βίου. Τα μέσα της θεραπείας» αναφέρεται: «Αναμφισβήτητος, την ακρίβειαν συναντά κανείς αισθητήν εις τα είδη πρώτης ανάγκης και διά να ιδώμεν τον βαθμόν αυτής, ας συγκρίνωμεν τας προπολεμικάς τιμάς, των κυριωτέρων εξ αυτών προς τας σημερινάς τοιαύτας. Και, εν πρώτοις, η προπολεμική τιμή του άρτου, ανερχόμενη εις 40 λεπτά κατ' οκάν, σήμερον φθάνει εις το εικοσιπενταπλάσιον, της ελαίας 30-40 λεπτά και η σημερινή πλέον των δρ. 24, ήτοι ανωτέρα του 60πλάσιου, του τυρού δρ. 1-60, η δε σημερινή δρ. 44, ήτοι πλέον του 25πλάσιου. Του ελαίου από δρ. 1 έφθασεν εις το 45πλάσιον, της πατάτας, χορταρικών εν γένει και οσπρίων το 20πλάσιον και πλέον, ομοίως του κρέατος, των ιχθύων, των αυγών, των πουλερικών, του οίνου και των ειδών Μονοπωλίου το 80πλάσιον».⁴⁷⁹

Την κατάσταση επιδεινώνει, ακόμη, η ανεπαρκής παραγωγή ειδών πρώτης ανάγκης και η συνακόλουθη ανάγκη εισαγωγής τους από το εξωτερικό καθώς κι η βαριά φορολογία για την ικανοποίηση των πολεμικών και μεταπολεμικών αναγκών του κράτους, όπως προβάλλονταν, στο ίδιο άρθρο.

Βέβαια, την ατμόσφαιρα δυναμίτιζε περαιτέρω και το δημοσιοϋπαλληλικό ζήτημα, που από το 1927 παρέμενε ανοιχτό και αφορούσε στην υλική και ηθική εξύψωση του δημοσιοϋπαλληλικού κλάδου. Αυτή ήταν αναγκαία «ου μόνον, διότι ούτω εξυπηρετούνται κάλλιον και του κράτους και του κοινού τα καλώς εννοούμενα συμφέροντα, αλλά και ως εκ της

⁴⁷⁸ Εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*, 1/1/1928, σ. 1, Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=43358&seg=

⁴⁷⁹ Εφημερίδα *Έθνος*, 4/1/1928, σ. 1, Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=32958&seg=

διαζούσης σημασίας, ην ενέχουν παρ' ημίν οι δημόσιοι υπάλληλοι, λόγω της βαθμίδος την οποίαν κατέχει η Ελλάς εις την κλίμακα των πολιτισμένων κρατών εν συγκρίσει προς τα πολύ πλέον ημών πεπολιτισμένα και διοικητικώς αρτιότερα οργανωμένα Κράτη μη παραγνωρίζον την ευπάθειαν του προϋπολογισμού, δι' ης άλλως τε και η Επαγγελματική καθώς και αι λοιπαί κοινωνικά τάξεις ικανάς υπέστησαν και υφίστανται θυσίας, ουδέ παραβλέπον τον δημιουργηθησόμενον οδυνηρόν κλονισμόν διά την περίπτωσιν επιβαρύνσεως του σκέλους των εξόδων».⁴⁸⁰ Η παραπάνω, λοιπόν, εκρηκτική κατάσταση πυροδοτούσε, κατά τόπους και κατά κλάδους, διαδηλώσεις και κινητοποιήσεις που έπαιρναν ως αφορμή ένα ειδικότερο γεγονός.

Στη Μεσσαρά όλα ξεκίνησαν όταν φορολογούμενοι αγρότες προσήλθαν στην εφορία των Μοιρών στις 19 Ιανουαρίου του 1928 για την εκδίκαση ενστάσεων που αφορούσαν την εγγραφή τους σε φορολογικούς καταλόγους παλαιότερων χρόνων. «Δεν ήτο μόνον η βαρυστάτη φορολογία ήτις εξόργισε τον λαόν της Μεσσαράς [...] αλλά και η εγκληματική απέναντι αυτού στάσις των οικονομικών υπαλλήλων της περιφέρειας, οι οποίοι ήθελον ναι, και καλά, να βγάλουν από το ίδιο πρόβατο 4 και 5 προβιές. Δεν εξητούντο δηλ. μόνον οι απλοί νόμιμοι φόροι, αλλά πολλαπλάσιοι τούτων. Για αυτό και ο λαός έκαυσε τα αμαρτωλά τεφτέρια», γράφει η *Αγροτική Κρήτη*.⁴⁸¹

Στην εφημερίδα *Πρωία*, στη στήλη με τίτλο «Η πυρπόλησις των αρχείων της εφορίας των Μοιρών της Μεσσαράς. Πόθεν προεκλήθη η εξέγερσις» και με υπότιτλο «Αι φυλακαί δεν χωρούν πλέον» επισημαινόταν ότι το Υπουργείο Οικονομικών, μέσω του αρμόδιου ταμιά του στο Ηράκλειο, προχώρησε στη διανομή προσκλήσεων προς τους φορολογούμενους για άμεση –εντός τριών ημερών- καταβολή του αντιτίμου των φόρων και με απειλή φυλάκισης σε περίπτωση μη ανταπόκρισης.

Μέσα σε λίγες μέρες, οι φυλακές του Ηρακλείου γέμισαν από φορολογούμενους που δεν είχαν την οικονομική ευχέρεια για την άμεση αποπληρωμή του φόρου που τους αναλογούσε, γεγονός που οδήγησε τον διευθυντή των φυλακών, με έγγραφό του προς τον ταμιά Ηρακλείου, να δηλώσει την υπερπλήρωση των φυλακών και να προτρέψει σε παύση της εκτέλεσης ενταλμάτων για προσωπική κράτηση.

---

⁴⁸⁰ Εφημερίδα *Ελληνική*, 1/1/1928, σ. 4. Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=42989&seg=

⁴⁸¹ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 30/1/1928, σ. 1.

Ακριβώς αυτή η κατάσταση, δηλωτική της έκτασης την οποία έλαβε η προσωποκράτηση για χρέη προς το δημόσιο στον νομό, λειτούργησε ως θρυαλίδα για την ένταση που ακολούθησε. Ο τύπος την προβάλλει γλαφυρά: «Ενώ το απόγευμα της 18^{ης} τρέχοντος (σς. Ιανουαρίου) εγίνετο η εκδίκασις 40 φορολογικών ενστάσεων εις την εφορείαν των Μοιρών, όμιλοι πυκνοί κατοίκων, τόσον εκ Μοιρών όσον και εκ των πέριξ χωρίων συνωθούντο εις την κεντρικήν πλατείαν της κωμοπόλεως, φωνάζοντες κατά του εφαρμοσθέντος συστήματος της εισπράξεως των φόρων. Αι φωναί βαθμιαίως μετεβλήθησαν εις απειλάς, προ των απειλών δε αυτών τα μέλη της Επιτροπής ηναγκάσθησαν να εγκαταλείψουν το κατάστημα, πλην του Οικονομικού Εφόρου Μεσσαράς και του εισπράκτορος του ταμείου Μοιρών Μπαμιαδάκη. Ηναγκάσθησαν όμως και ούτοι να φύγουν μετ' ολίγον εκ τινός παραθύρου παραλαβόντες μεθ' εαυτών και τινά βιβλία της Οικονομικής Εφορίας και τούτο διότι οι συγκεντρωθέντες έθραυσαν την θύραν του Καταστήματος της Εφορίας και εισήλθον εντός αυτού. Μόλις εισήλθον εις το Κατάστημα της Εφορίας έθραυσαν την θύραν του γραφείου του Οικονομικού Εφόρου και ήρχισαν να συλλέγουν τα διάφορα αρχεία και βιβλία της Εφορίας άτινα μεταφέροντες εις την οδόν τα έκαυσαν», διαβάζουμε στην εφημερίδα *Πρωία*.⁴⁸²

Ενδεικτική της γενικότερης αναταραχής που φαίνεται πως επικράτησε ήταν η απόπειρα αποκοπής των τηλεγραφικών και τηλεφωνικών συρμάτων της περιοχής από τμήμα των συγκεντρωθέντων, παρόλο που τελικά κάτι τέτοιο αποσοβήθηκε. Όμως, τα αρχεία κάρηκαν έξω από το κτήριο της Εφορίας, στο οποίο προκλήθηκαν, επίσης, σημαντικές ζημιές.

Στο ίδιο πνεύμα, πληροφορούμαστε για το χρονικό της εξέγερσης από την εφημερίδα *Έθνος* της 20^{ης} Γενάρη: «Οι ενιστάμενοι επέμενον όπως μη εκδικασθούν οι ενστάσεις των. Ο οικονομικός έφορος τους διεβεβαίωσεν ότι θα εισηγηθεί εις το Υπουργείον την λήψιν μέτρων υπέρ αυτών. Οι μάλλον θερμόαιμοι εκ των ενδιαφερομένων επετέθησαν εναντίον της Οικονομικής Εφορίας, διήρπασαν τα αρχεία της, τα μετέφερον εις τας οδούς και έθεσαν πυρ εις αυτά, ως και εις το κατάστημα της Εφορίας. Ο έφορος διεσώθη πηδήσας από του παραθύρου. [...]Αι αρχαί της κωμοπόλεως δεν ηδυνήθησαν να προλάβουν την διασάλευσιν της τάξεως. Αι αρχαί Ηρακλείου, ειδοποιηθήσαι, απέστειλαν δύναμιν στρατού, η οποία αποκατέστησε την τάξιν προβάσα εις την σύλληψιν των πρωταιτίων».⁴⁸³ Τελικά συνελήφθησαν κάποιοι, μετά

⁴⁸² Εφημερίδα *Πρωία*, 24/1/1928. Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=38465&seg=

⁴⁸³ Εφημερίδα *Έθνος*, 20/1/1928, σ. 6. Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=32958&seg=

από έρευνες εισαγγελεία και ανακριτή, ως πρωταίτιοι της κίνησης, αλλά μόνον ένας τους κρατήθηκε.

Ο Γεωργιάδης, τότε γενικός διοικητής Κρήτης, σε τηλεγράφημά του στο Υπουργείο Εσωτερικών εξηγεί μετά τα συμβάντα ότι «ο αρχικός σκοπός των συγκεντρωθέντων ήτο να διαμαρτυρηθούν διά την φορολογίαν και κυρίως διά τον τρόπον βεβαιώσεως αυτής, εν στιγμήα δε εξάγει τινές αυτών προέβησαν εις τον εμπρησμόν» και συνεχίζει καθησυχαστικός λέγοντας: «Οι πλείστοι των συγκεντρωθέντων δεν επεδοκίμασεν την πράξιν αυτήν, εις τούτο δε οφείλεται η άμεσος διάλυσις τούτων και η επιστροφή εις τα χωρία των».⁴⁸⁴

Αντίθετη εικόνα, ωστόσο, μας δίνει η *Αγροτική Κρήτη*, όπου αναφέρεται πολύ χαρακτηριστικά και ενδεικτικά της γενικότερης αναταραχής στον νομό: «Η συνείδησις του γεωργικού κόσμου της υπαίθρου είνε επαναστατημένη». Τονίζεται δε: «Ελάχιστοι είνε οι αγρότες που κατακρίνουν τας σκηνάς των Μοιρών. Η μεγίστη πλειονότης τας επικροτεί και μεγάλη μερίς εύχεται την συνέχισιν και εις άλλας εφορίας».⁴⁸⁵ Πρόκειται για τη στοιχειοθέτηση ενός τεταμένου κλίματος του αγροτικού κόσμου του νομού, ο οποίος παράλληλα έχει αντιληφθεί τη δυναμική την οποία μπορεί να έχει η αντίδρασή του.

Εικόνα 73: Η δημοσιογραφική προβολή της πυρπόλησης της εφορίας Μοιρών.

Πηγή: Εφημερίδα *Πρωία*, 24/1/1928, https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=38465&seg=

⁴⁸⁴ Στο ίδιο.

⁴⁸⁵ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 23/1/1928.

Προφανώς η εντονότατη αυτή αντίδραση των αγροτών της ενδοχώρας του Ηρακλείου δεν ήταν εκδήλωση αναρχισμού ή στείρας απείθειας προς τον κρατικό μηχανισμό ούτε παρορμητική κίνηση κάποιων λίγων ακραίων.

Είχαν, ήδη, συσσωρευθεί πολλά προβλήματα στην αγροτική ύπαιθρο του νομού. Η ζωοκλοπή είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις και η γενικότερη διασάλευση της δη-

μόσιας ασφάλειας ήταν απειλητική.

Μας διαφωτίζει σχετικά η αναφορά του εισαγγελέα Εφετών Χανίων σε έγγραφό του προς το Υπουργείο Δικαιοσύνης και Εσωτερικών την ίδια περίοδο: «[...]ιδίως αδικήματα κατά της ζωής των κατοίκων και αδικήματα ζωοκλοπών συμβαίνουν τόσο πολλά ώστε παρέχουν την εντύπωσιν ότι η νήσος είνε χώρα αναρχουμένη. Άνευ υπερβολής δύναται να λεχθεί ότι ουδείς δύναται να έχει ζώα εάν δεν τα φυλάττη νυχθημερόν ένοπλος ή δεν είνε τόσον ισχυρός οικογενειακώς, ώστε να φοβίζη τους κακοποιούς δι' απειλής αντεκδικήσεων. Τούτ' αυτό συμβαίνει και διά την ασφάλειαν της ζωής των ζώντων εν υπαίθρω, αλλά και των εν ταις πόλεσι ακόμη».⁴⁸⁶

Και αλλού επισημαινόταν: «Αι αγροζημίαι είνε εις την ημερησίαν διάταξιν. Όποιος θέλει μπαίνει εις το ξένο χωράφι «με το σεχέρι του», όπως λένε εδώ, δηλαδή με το κουμπούρι του. Η ζωοκλοπή ευρίσκεται εις την άνθησίν της. Και να υπήρχε τουλάχιστον ελπίς ότι ο ζωοκλέπτης θα συλληφθή, θα τιμωρηθή και θα αποζημιωθή κατά τι ο παθών! Κατά κανόνα δεν συλλαμβάνεται. Ή και αν συλληφθή, επεμβαίνει ο ψηφοθήρας ο πολιτευόμενος. Επεμβαίνει εις την δικαιοσύνην, εις τον εισαγγελέα, ειδικώτερον εις τον ειρηνοδίκην και επιτυγχάνει την έκδοσιν αθωωτικού βουλεύματος και αποφυλάκισιν του ζωοκλέπτου».⁴⁸⁷

Ακόμη, χρονίζοντα προβλήματα της υπαίθρου αποτελούσαν, όπως έχουμε επισημάνει σε προηγούμενο κεφάλαιο, η συγκοινωνία, που είναι σε άθλια κατάσταση, κι η «αγροζημία», που καταστρέφει κάθε τόσο την παραγωγή, αφήνοντας έκθετους οικονομικά τους καλλιεργητές. Τα παραπάνω σε συνδυασμό με τη βαριά φορολόγηση κι την ανέχεια του γεωργικού κόσμου, τη γενικότερη αδράνεια της πολιτείας για την ύπαιθρο, όπως εκλαμβανόταν από τη γεωργική τάξη, που δεν απολάμβανε καμία ιδιαίτερη οικονομική ενίσχυση ούτε φορολογική ισοσύνη ή διευκολύνσεις για την άσκηση του επαγγέλματός της, μολονότι αναγνωριζόταν ως εφιαλτήριο για την ευημερία της χώρας,⁴⁸⁸ ώθησαν τελικά στη συντονισμένη δράση ενάντια σε αυτό που αντιπροσώπευε τότε την ανάληψη οικονομική πολιτική του κράτους, στην πυρπόληση της εφορίας.

Τη γενική, άλλωστε, δυσφορία και δυσπραγία του αγροτικού κόσμου αποδείκνυε και η διάρκεια (σχεδόν ένα μήνα κράτησε η αναταραχή) και η επέκταση της αναταραχής και σε

⁴⁸⁶ Εφημερίδα *Η Βραδυνή*, 24/1/1928, σ. 6. Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=39702&seg=6946

⁴⁸⁷ Εφημερίδα *Πρωία*, 12/2/1928, σ. 7.

⁴⁸⁸ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 23/1/1928, σ.1. και Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 31/1/1928, σ. 1. Πηγή: efimeris.nlg.gr/ns/pdfwin_ftr.asp?c=65&pageid=-1&id=10775&s=0&STEMTYPE=0&STEM_WORD_PHONETIC_IDS=&CropPDF=0

άλλες επαρχίες του νησιού, όπου οργανώνονταν διαδηλώσεις μαζικότητας, έτσι που ο τύπος να κάνει λόγο πια για λαϊκή εξέγερση στο νησί. «Αι πληροφορίες πείθουν απολύτως ότι, ουδεμία συστηματική οργάνωσις υπήρξεν, ούτε πολιτική τις ή άλλη υποκίνησις ουδαμόθεν και ότι η λαϊκή εξέγερσις ήτο εντελώς αυθόρμητος», εξηγεί η αθηναϊκή εφημερίδα *Πρωία*.⁴⁸⁹

Από τα χωριά του Μαλεβιζίου οι αγρότες εφοδιασμένοι με κορμούς δέντρων και ράβδους κατευθύνονταν στην πόλη και ενώνονταν με αγρότες που έρχονταν πεζοί από τη Μεσσαρά. Για ένα ογκωδέστατο συλλαλητήριο με πάνω από 2 χιλιάδες αγρότες έκανε λόγο ο τύπος, το οποίο ενώθηκε, κατά την είσοδό του στην πόλη, με πλήθος λαού, που περίμενε, για να συν-διαδηλώσει για τα δίκαια αιτήματα των χωρικών.⁴⁹⁰

Στον *Ριζοσπάστη* προβαλλόταν ως εξόχως σημαντικό –κι όχι αδικαιολόγητα- το γεγονός ότι συμπορεύθηκαν με τους αγρότες κι οι επαγγελματικές τάξεις της πόλης του Ηρακλείου: «Το οικονομικό πρόγραμμα του Καφαντάρη, η εξυγίανση της μπουρζουαζίας, η ανόρθωση της δημόσιας οικονομίας της μπουρζουαζίας ήταν δυνατό να γίνη μονάχα με τη σκληρότερη εκμετάλλευση, με τη βαρύτερη φορολογική καταπίεση των εργαζομένων μαζών. Οι εργαζόμενες μάζες ενωμένες ανθίστανται, οι εργαζόμενες μάζες ενωμένες εξεγείρονται αποφασιστικά κατά της εξυγιαντικής και της ανορθωτικής πολιτικής της κυβέρνησης», υποστηρίζεται.⁴⁹¹

Πράγματι, πάνω από 15.000⁴⁹² ήταν ο λαός που είχε μαζευτεί κάτω από τη Νομαρχία Ηρακλείου και βροντοφώναζε συνθήματα για την κατάργηση των φόρων και την αποφυλάκιση των κρατουμένων χρεωστών του δημοσίου. Η είσοδος της επιτροπής των διαδηλωτών στη Νομαρχία και η συζήτηση με τον Νομάρχη Λυδάκη κατέληξε στη δέσμευση εκ μέρους του να διαβιβάσει τα αιτήματα των χωρικών στην κυβέρνηση και να μεριμνήσει για την ικανοποίησή τους.

Οι χωρικοί του είχαν διαμηνύσει ότι θα κατέρχονταν ένοπλοι, εάν δε λαμβάνονταν γρήγορα τα σχετικά μέτρα και απαίτησαν την άμεση αποφυλάκιση των κρατουμένων. Κινήθηκαν, έπειτα, προς τη φυλακή και απείλησαν να ικανοποιήσουν οι ίδιοι το αίτημά τους, σε περίπτωση που δεν το έκανε το κράτος. Ήταν, δηλαδή τέτοιος ο δυναμισμός της κίνησής τους κι η αυτοπεποίθησή τους για το δίκαιο του αγώνα τους, που έφτασαν να αμφισβητήσουν ή να απειλήσουν την ίδια την κρατική υπόσταση και λειτουργία. «... Από της στιγμής εκείνης»,

⁴⁸⁹ Εφημερίδα *Πρωία*, 3/2/1928, σ. 1, Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=38465&seg=
⁴⁹⁰ Στο ίδιο.

⁴⁹¹ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 31/1/1928, σ. 1

⁴⁹² Εφημερίδα *Πρωία*, 3/2/1928, σ. 1.

γράφεται στον τύπο, «η έννοια του κράτους κατελύθη και εις την θέσιν της εγκατέστη η θέλησις του κυρίαρχου Λαού. Από της στιγμής εκείνης εκυβέρνα πλέον ο Λαός και το Κράτος περίτρομον και πελιδόν εξετέλει τας διαταγάς του υπό την απειλήν της οργής του». ⁴⁹³ Πράγματι, η κρατική εξουσία υποτάχθηκε τις μέρες αυτές στη βούληση του λαού που έδειχνε ότι αυτός κατηύθυνε τις εξελίξεις.

Χαρακτηριστικά παραθέτουμε τη γλαφυρότατη περιγραφή, σε εφημερίδα της εποχής, της δυναμικής την οποία είχαν οι αγρότες που κατέκλυσαν τη Νομαρχία Ηρακλείου εκείνες τις μέρες. Υπό τον τίτλο «Το κράτος καταλύεται. Ο λαός εκλέγει διά βοής Νομάρχη!» διαβάζουμε: «Ο Λαός ζητών διαρκώς την απόλυσιν των κρατουμένων εις τας φυλακάς χρεωστών του Δημοσίου, εισέβαλεν εις το Νομαρχιακόν κατάστημα και κατέκλυσε τα γραφεία[...] Από εν των παραθύρων τότε ενεφανίσθη εις νέος χωρικός, όστις έκαμε χειρονομίαν εις το κάτωθι πλήθος, δηλών ότι θέλει να ομιλήσῃ. Το πλήθος πράγματι εσίγησε και τότε ο νεαρός χωρικός φωνάζει με στεντορείαν φωνήν: Από τούτη τη στιγμή εγώ είμαι ο Νομάρχης! Το πλήθος εις το άκουσμα εξέσπασεν εις χειροκροτήματα και ζητωκραυγάς. Ναι εσύ είσαι! Ζήτω ο Λαός! Εμείς κυβερνούμε! Κάτω οι ψεύτες! Ζήτω η θέλησις του Λαού!» ⁴⁹⁴

Και στην επαρχία Τεμένους πραγματοποιήθηκαν, κατά τις αρχές Φλεβάρη, συλλαλητήρια και συγκεντρώσεις των αγροτών που σε κάποιες περιπτώσεις ήταν και ένοπλοι, όπως στις Δαφνές.

Εικόνα 74, Αριστερά: Χάρτης δημοσιευμένος στην αθηναϊκή εφημερίδα *Αθηναϊκή*, στις 31/1/1928, με τις περιοχές στην ενδοχώρα του νομού Ηρακλείου όπου σημειώθηκαν τα μαζικότερα και δυναμικότερα συλλαλητήρια του Γενάρη του 1928.

Πηγή: Εφημερίδα *Αθηναϊκή*, 31/1/1928, σ. 1, https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=42989&seg=

Εικόνα 75, Αριστερά: Στο οπισθόφυλλο της εφημερίδας *Πρωία*, της 6/2/1928, μεταφέρεται η είδηση-τελευταία εξέλιξη των ταραχώδων γεγονότων και στο Λασιθί.

Πηγή: Εφημερίδα *Πρωία*, 6/2/1928, σ. 6, https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=38465&seg=

⁴⁹³ Στο ίδιο.

⁴⁹⁴ Στο ίδιο.

Στον Άγιο Νικόλαο και στη Νεάπολη της επαρχίας Μεραμβέλου, στον νομό Λασιθίου, συγκεντρώθηκαν 6.000 και 2.000 αντίστοιχα χωρικοί που ζητούσαν την ελάττωση των φορολογιών. Το μαχητικότερο συλλαλητήριο του Αγίου Νικολάου (που είχε και πολιτικό αίτημα, την αμνήστευση του Κούνδουρου, φυγόδικου υπουργού της δικτατορίας) κατέληξε μπροστά από την οικονομική εφορία της περιοχής, την οποία κάποιοι προσπάθησαν ανεπιτυχώς να πυρπολήσουν.

Στο Σπήλι του Ρεθύμνου, πραγματοποιήθηκε, επίσης, διαδήλωση των αγροτών με γενικότερα αιτήματα πέρα της ελάφρυνσης των φορολογικών «βαρών», όπως η ίδρυση γεωργικής σχολής κι η κατασκευή οδικού δικτύου και στον Βάμο έγινε συλλαλητήριο των χωριών του Αποκόρωνα, γεγονός που πιστοποιεί, πιστεύουμε, την ένταση της κατάστασης στο νησί.

Η τοποθέτηση του βουλευτή Ηρακλείου Μαρή ως Υπουργού Εσωτερικών της κυβέρνησης στις 8 Φλεβάρη κι οι εξαγγελίες του για άμεση ρύθμιση των ζητημάτων των αγροτών δεν έδωσε διέξοδο στην κρίση. Άλλωστε, και εκτός Κρήτης οι αγρότες φαίνεται πως ήταν σε αναβρασμό.

Στη Θεσσαλονίκη, για παράδειγμα, επιτροπή του αγροτικού συνεδρίου Επανομής επέδωσε ψήφισμα στον Γενικό Διοικητή με το οποίο του εξέφραζε τη δυσφορία των αγροτών για τους βαρύτερους φόρους και ζητούσε την αναστολή της είσπραξής τους.⁴⁹⁵

Στην Καβάλα, πραγματοποιήθηκε μεγάλο συλλαλητήριο των επαγγελματιών τάξεων εξαιτίας της βαρύτερης φορολογίας, της ακρίβειας της ζωής, της ανεργίας και της αδιαφορίας της κυβέρνησης για τα συμφέροντα των επαρχιών, στις αρχές του Φλεβάρη του 1928, στο οποίο ψηφίστηκε ψήφισμα διά βοής που ζητούσε, μεταξύ άλλων, τη διάλυση της βουλής και τη διενέργεια εκλογών για σχηματισμό νέας κυβέρνησης.⁴⁹⁶

Η κυβέρνηση, διά των δηλώσεων των εκπροσώπων της, φάνηκε σε σύγχυση ή αμηχανία παραδεχόμενη κατόπιν των γεγονότων την ύπαρξη χρονιζουσών φορολογικών ανισοτήτων και τέλματος στην ύπαιθρο. Γράφει ο τύπος της εποχής: «Ο κ. Καφαντάρης δεν αντελήφθη χθες ότι υπάρχει φορολογική ανισότητα· δεν έμαθε χθες ότι η χωλότητα των φοροτεχνικών υπηρεσιών εκσπά εις τους φορολογουμένους· δεν πληροφορήθη χθες ότι συγκοινωνία δεν υπάρχει εις τας επαρχίας και ότι η ύπαιθρος χώρα υφίσταται βαρύν τον ζυγόν της ζωοκλοπής, της ληστείας και των αποσπασμάτων».⁴⁹⁷

---

⁴⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 6.

⁴⁹⁶ Εφημερίδα *Πρωία*, 18/2/1928, σ. 4.

⁴⁹⁷ Εφημερίδα *Πρωία*, 2/2/1928, σ. 1.

Μάλιστα, είχαν γίνει προειδοποιητικές κινήσεις των Κρητών προς την κυβέρνηση πριν από την εξέγερση, σε μια προσπάθεια διευθέτησης της κατάστασης, που, όμως, δεν απέδωσαν εξαιτίας ακριβώς της κρατικής νωθρότητας. Και πιο συγκεκριμένα, γράφει η *Πρωία*: «Η εξέγερσις [...] χρονολογείται από τριμήνου, έχει την αρχήν της δε από τον νομόν Χανίων»,⁴⁹⁸ για να διευκρινίσει, στη συνέχεια, ότι είχαν συνέλθει εκεί, πριν από 3 μήνες, οι πρόεδροι των επαγγελματικών, βιοτεχνικών και εργατικών σωματείων και το προεδρείο του Εμπορικού Συλλόγου, οργάνωσαν συλλαλητήριο με πλήθος κόσμου και με ψήφισμά τους ζήτησαν πρώτοι ευκολίες στην είσπραξη των φόρων και γενικότερα, την έμπρακτη προσοχή του κράτους στα προβλήματα της υπαίθρου. Εστάλη, μάλιστα, οικονομικός επιθεωρητής από το Υπουργείο Οικονομικών που μελέτησε τα προβλήματα από κοντά και δεσμεύτηκε να μεταφέρει τα αιτήματα στην αρμόδια υπηρεσία του. Αλλά καμία παρέμβαση δεν πραγματοποιήθηκε τελικά, ώστε να δοθεί διέξοδος στη συσσωρευμένη λαϊκή δυσφορία.

Εικόνα 76: Γελοιογραφία που σατιρίζει το «καθεστώς» της είσπραξης των φόρων, όπως το αντιλαμβάνονταν ο μέσος αγρότης της εποχής.

Πηγή: Εφημερίδα *Πρωία*, 2/2/1928, σ. 1.

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=38465&seg=

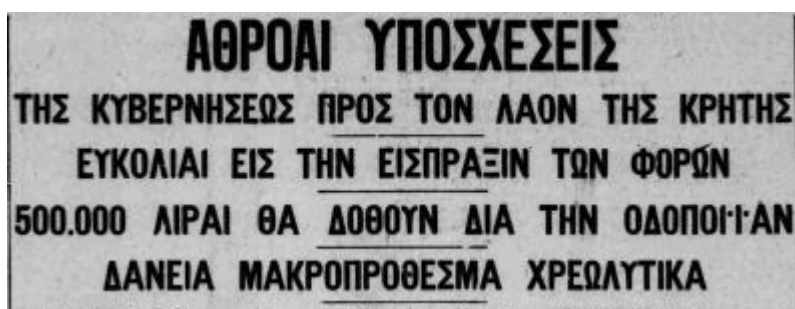
⁴⁹⁸ Εφημερίδα *Πρωία*, 12/2/1928, σ. 7.

και για εξίσωση της φορολογίας της σουλτανίνας προς τη φορολόγηση της κορινθιακής, ενώ ταυτόχρονα, μέσω υποβληθέντος νομοσχεδίου -χαρακτηριζόμενου μάλιστα ως επείγοντος-, ρυθμίστηκαν οι ατέλειες των συνεταιρισμών.

Δόθηκε, ακόμη, η υπόσχεση για προώθηση της οδοποιίας στο νησί με την εξασφάλιση 500.000,⁵⁰¹ ενώ παρεχόταν και η δυνατότητα γρήγορης σύναψης με την Εθνική Τράπεζα χρεωλυτικών, πολυετών γεωργικών και κτηματικών δανείων. Ειδική επιτροπή, που συστήθηκε από διάφορα σωματεία και συλλόγους της πόλης, ήρθε σε επαφή με τον Γενικό Διοικητή και του ζήτησε την αναστολή των αναγκαστικών εκτελέσεων. Προέτρεψε, επιπλέον, μέσω προκήρυξης της την επικράτηση ηρεμίας και τάξης στον νομό, έως ότου οι ιθύνοντες προέβαιναν στην ικανοποίηση των αιτημάτων. Συστήθηκε, παράλληλα, και δεύτερη επιτροπή η οποία διέτρεχε την ύπαιθρο του νομού επιφορτισμένη με τη διαφώτιση των χωρικών για τη λήψη των παραπάνω μέτρων.⁵⁰²

Εικόνα 78: Το πρωτοσέλιδο της αθηναϊκής εφημερίδας *Πρωία*, 20 περίπου μέρες μετά τα συμβάντα στις Μοίρες.

Η κυβέρνηση προσπαθεί να κατευνάσει τα πνεύματα με διάφορες εξαγγελίες.

Πηγή: Εφημερίδα *Η Πρωία*, 7/2/1928, σ. 1

Στο μεταξύ, θεωρώντας εμπαιγμό ή προσπάθεια για εφησυχασμό τις αθρόες υποσχέσεις- δεσμεύσεις της πολιτείας μέσω του νέου Υπουργού της, Μαρή, (για έργα οδοποιίας στο νησί, για αύξηση των γεωργικών πιστώσεων, για παράταση της εξόφλησης των χρεών

⁵⁰¹ Το ζήτημα της οδοποιίας ήταν πραγματικά φλέγον την εν λόγω περίοδο. Λίγο πριν από τις παραπάνω εξαγγελίες, στις αρχές Φλεβάρη του 1928, το έργο της οδοποιίας είχε ανασταλεί προσωρινά και ο Υπουργός Συγκοινωνίας, Μεταξάς, είχε ζητήσει σχετική γνωμοδότηση του Συμβουλίου Δημοσίων Έργων, προκειμένου αυτό να αποφανθεί κατά πόσον θα ήταν ασφαλές να δοθεί η ανάθεση του έργου σε έναν όμιλο -από τους 2 που συναγωνίζονταν- που πρότεινε μια αρκετά χαμηλότερη τιμή για την πραγματοποίηση του έργου. Τελικά λόγω ριζικής διαφωνίας των μελών της και μέσα στη γενικότερη αμφισβήτηση, ολόκληρη η κυβέρνηση παραιτήθηκε λίγο μετά.

Πηγή: Εφημερίδα *Η Πρωία*, 4/2/1928, σ.1

⁵⁰² Εφημερίδα *Η Πρωία*, 7/2/1928, σ. 1.

όσων καλλιεργητών η παραγωγή είχε πληγεί από ακραία καιρικά φαινόμενα, για εξομοίωση των εξαγωγικών δασμών της κρητικής σουλτανίνας με τη σταφίδα της υπόλοιπης Ελλάδας, για αυξήσεις των γεωργικών πιστώσεων της Εθνικής Τραπέζης και παροχή δανείων από τα υποκαταστήματα της Κτηματικής Τράπεζας μέχρι 75.000 δραχ. κ.ά.)⁵⁰³ και αφού στο μεταξύ είχε παρέλθει κάποιος χρόνος χωρίς τουλάχιστον την αποφυλάκιση των κρατουμένων, οι χωρικοί κινούνται και πάλι.

Έτσι, οι αγρότες πολλών χωριών συγκεντρώθηκαν στον Άγιο Μύρωνα, κάποιοι και ένοπλοι, και προχώρησαν στην καθαίρεση της επιτροπής αγώνα, που είχε αποφασίσει την παύση των κινητοποιήσεων, εκλέγοντας νέα. Μεγάλο συλλαλητήριο έγινε και στον Κρουσώνα. Υπό το βάρος των εξελίξεων, ο Γενικός Διοικητής Κρήτης παραιτήθηκε στις 12 του Φλεβάρη κι ένα νέο κύμα συλλήψεων ξεκινούσε με εντολή του Υπουργού Εσωτερικών, προκειμένου να επανέλθει η τάξη διά της βίας.

Λίγους μήνες αργότερα, το καλοκαίρι του 1928 και υπό το βάρος κι άλλων αντιδράσεων των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων της χώρας που πλήττονταν από την οικονομική πολιτική, θα επέλθει τελικά η πτώση της οικουμενικής κυβέρνησης. Εξάλλου, το κύρος της είχε κλονιστεί και από την παραίτηση του Υπουργού Γεωργίας, Παπαναστασίου, στις 3 Φλεβάρη, λόγω της γενικότερης ασυμφωνίας του με την εφαρμοζόμενη κυβερνητική πολιτική και της ειδικότερης διαφωνίας του με τον Μεταξά για την ανάθεση των έργων οδοποιίας.

Όμως, οι μεσοπολεμικές εντάσεις δε σταμάτησαν εδώ. Στο τέλος του α' μισού της δεκαετίας του 1930 το σταφιδικό ζήτημα γνώριζε κάποια ένταση, ενώ ο αγροτικός κόσμος σε διάφορα σημεία της χώρας βρισκόταν σε αγωνιστικό αναβρασμό.

Στο Ηράκλειο, ειδικότερα, πραγματοποιήθηκε πανεργατική διαδήλωση, στις αρχές Αυγούστου του 1935, στην οποία πρωτοστατούσαν οι σταφιδεργάτες. Πάνω από 5.000 απεργοί συγκεντρώθηκαν στο κτήριο της Νομαρχίας και ζητούσαν να υποβάλουν τα αιτήματά τους στον Νομάρχη.

Στην καταστολή της χωροφυλακής οι διαδηλωτές απαντησαν με πέτρες και μάλιστα τραυμάτισαν αστυνομικούς.⁵⁰⁴ «Ευθύς μετά την πρώτην αιματηράν σύγκρουσιν, κατά την ο-

⁵⁰³ Εφημερίδα *Ανόρθωσις*, 10/2/1928, σ. 1.

⁵⁰⁴ Εφημερίδα *Πρωία*, 5/8/1935, σ. 4.

ποίαν ετραυματίστησαν και άνδρες της Χωροφυλακής, η απεργία εγενικεύθη εις το Ηράκλειον, οι δε απεργοί καλέσαντες συναγεμόν διά κωδωνοκρουσιών και οπλισθέντες, συνεκρότησαν θορυβώδη διαδήλωσιν, γενόμενοι κύριοι της πόλεως»,⁵⁰⁵ μας πληροφορεί η *Πρωία*.

Λεπτομερέστερη κάλυψη του θέματος γίνεται από την εφημερίδα *Παρατηρητής* των Χανίων, στο φύλλο της 6^{ης} Αυγούστου 1935. Για το χρονικό της απεργίας αναφερόταν: «Ως γνωστόν από 42 ημερών οι σταφιδεργάται ήριζον μετά των σταφιδεμπόρων Ηρακλείου διά διάφορα ζητήματα το σπουδαιότερον των οποίων ήτο η αύξησις του ημερομισθίου των μεν τεχνιτών από 80 εις 100, των γυναικών από 20 εις 30 και τα όμοια. Ο επιθεωρητής εργασίας παρά τη Γεν. Διοικήσει κ. Πανταζής μετέβη προς διευθέτησιν της διαφοράς αργότερον δε επελήφθη ταύτης και ο νέος Νομάρχης κ. Θεοτόκης. Αμφότεροι, κατά τας πληροφορίας μας, ετάχθησαν με τας απόψεις των εργατών. Εξ αιτίας της διαφοράς ταύτης εργατών και εμπόρων, η οποία συνεχώς οξύνετο, προεκλήθησαν επανειλημμένοι κοιναί συσκέψεις των Επιμελητηρίων Γεωργικού και Εμπορικού και αντιπροσώπων των εργατών, υπό την προεδρείαν του Νομάρχου αλλ' άνευ αποτελέσματος».⁵⁰⁶

Εικόνες 79 & 80: Η δημοσιογραφική παρουσίαση της πανεργατικής απεργίας στο Ηράκλειο στις εφημερίδες.

Τα αιτήματα των απεργών δεν προβάλλονται λόγω της απαγόρευσης κάθε επικοινωνίας με την πόλη.

Στο κέντρο: Πληροφορίες για την κατάσταση στο Ηράκλειο στην εφημερίδα *Παρατηρητής* των Χανίων.

Πηγή: Εφημερίδα *Πρωία*, 5/8/1935.

Πιο αναλυτικά, η κατάσταση ωθήθηκε στα άκρα, όταν οι σταφιδέμποροι αθέτησαν τις δεσμεύσεις τις οποίες είχαν αναλάβει κατά τη συμβιβαστική προσπάθεια του Γεωργικού Επιμελητηρίου, ότι, δηλαδή, θα αύξαναν τα ημερομίσθια κατά 5-10 δραχμές, λύση που ικανοποι-

⁵⁰⁵ Εφημερίδα *Πρωία*, 6/8/1935, σ. 1.

⁵⁰⁶ Εφημερίδα *Παρατηρητής*, 6/8/1935, σ. 4, Πηγή: <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%cf%80%ce%b1%cf%81%ce%b1%cf%84%ce%b7%cf%81%ce%b7%cf%84%ce%b7%cf%83-810/#63258ae2c65fe-1>

ούσε προς ώρας και τους σταφιδεργάτες του νομού. Το Γεωργικό Επιμελητήριο του Ηρακλείου κάλεσε σε σύσκεψη τους εμπόρους και μια επιτροπή σταφιδεργατών, προκειμένου να καθοριστούν οι όροι της μεταξύ τους σύμβασης, αλλά οι έμποροι απείχαν και οι σταφιδεργάτες επανέφεραν τους αρχικούς τους όρους. Δήλωσαν, δε, ότι θα παραμείνουν αμετακίνητοι και προειδοποίησαν ότι θα κατέλθουν σε απεργιακό αγώνα.

Η πρώτη εκδήλωση της απεργιακής κινητοποίησης των σταφιδεργατών, που ως πληθθέστατη επαγγελματική ομάδα στο Ηράκλειο συμπαρέσυρε στον αγώνα και άλλα εργατικά σωματεία- ήταν η συγκέντρωση στην προκυμαία του λιμανιού, όπου εμπόδισαν τη φόρτωση του ατμόπλοιου «Ακρόπολις». Εκεί δέχτηκαν την πρώτη προσπάθειας καταστολής της κίνησής τους από τους χωροφύλακες, κάποιους από τους οποίους, όμως, κατάφεραν να τους αφοπλίσουν παίρνοντας -κατά πληροφορίες του τύπου- και τρία πολυβόλα στρατού.⁵⁰⁷

Σύμφωνα με τα ανακοινωθέντα της Γενικής Διοικήσεως και της Χωροφυλακής, «Ο κ. Νομάρχης αυτοπροσώπως μεταβάς επί τόπου συνέστησεν εις τους απεργούς να διαλυθώσι και να αποστίλωσι επιτροπήν προς εξέτασιν και επίλυσιν των νέων τυχόν ζητημάτων των. Ενώ συνεζητούντο μετά του κ. Νομάρχου και της Επιτροπής εν τω Νομαρχιακώ καταστήματι τα αιτήματα τούτων τα πλείστα των οποίων εγένοντο δεκτά, οι απεργοί αδικαιολογήτως επιτεθέντες κατά περιπόλου εκ στρατιωτών διέλυσαν ταύτην, τους δε προστρέξαντας εις ενίσχυσιν Χωροφύλακας, και μολονότι ουδεμία βία παρά τούτων ησκήθη, εκακοποίησαν μολωπίσαντες τούτους διά λίθων και ξύλων και αφαιρέσαντες και τα όπλα Χωροφυλάκων τινών. Ταυτοχρόνως επετέθησαν κατά της Νομαρχίας και της Διοικήσεως Χωροφυλακής πυροβολούντες. Προς της αδηρίτου ανάγκης ευρεθείσα η εκεί δημοσία δύναμις ηναγκάσθη αμυνομένη [...] και προς επιβολήν του Κράτους του Νόμου να κάμη χρήσιν βίας, διαλύουσα τους ούτω εκτραπέντας απεργούς».⁵⁰⁸

Η άφιξη του διοικητή Μεραρχίας Κρήτης από τα Χανιά με στρατιωτικές δυνάμεις και η κήρυξη του στρατιωτικού νόμου στην πόλη επέβαλε τη βίαιη επαναφορά των διαδηλωτών στην «τάξη».

Μπορεί η συγκεκριμένη μαχητικότετη κινητοποίηση να μην κατευθύνθηκε ούτε να πραγματοποιήθηκε από τους καλλιεργητές του νομού –και άρα, να μην αφορά άμεσα την εργασία μας-, εντούτοις αντικατοπτρίζει κάποια διαμορφωμένη πραγματικότητα στην αγροτική πραγματικότητα του νομού, που έχει ενδιαφέρον. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη μεγάλου αριθμού

---

⁵⁰⁷ Στο ίδιο.

⁵⁰⁸ Στο ίδιο.

σταφιδεργατών στο Ηράκλειο σημαίνει ότι υπήρχε προχωρημένη πλέον ανάγκη βιομηχανικής επεξεργασίας της σταφίδας, η οποία φαίνεται ότι είχε καταστεί πέρα από γεωργικό και βιομηχανικό και εμπορικό προϊόν. Ταυτόχρονα, στη διαφωνία σταφιδεργατών-σταφιδοπαραγωγών υποδηλώνεται και η επίδραση την οποία είχε η βιομηχανική επεξεργασία της σταφίδας στην ίδια τη γεωργική παραγωγή της. Αυτό σημαίνει ότι, την περίοδο αυτή, οι όροι εργασίας των σταφιδεργατών συνδέονταν άρρηκτα και αλληλένδετα με τους όρους απόδοσης της σταφιδικής παραγωγής. Προς επίρρωση των παραπάνω διαβάζουμε στην *Αγροτική Κρήτη*: «Ο παραγωγικός κόσμος δεν είχε διατεθειμένος να ακούσει αύριο από το εμπόριο ότι η σταφίδα του θα πληρώνεται κατά μίαν δραχμήν ολιγότερον διότι ηυξήθησαν τα εργατικά ημερομίσθια».⁵⁰⁹

Σε μια προσπάθεια, μάλιστα, να βρεθεί η λύση στο πολυδιάστατο σταφιδικό ζήτημα ο συντάκτης της εφημερίδας υποστήριξε: «Νομίζομεν ότι ο παράγων ο οποίος δύναται να επηρεάσει σημαντικά το κόστος της επεξεργασίας (ενν. της σταφίδας) είναι το ημερομίσθιον και αι ώραι εργασίας των σταφιδεργατριών αι οποίαι κάνουν την διαλογήν, διότι οι άλλοι εργάται είναι εις αριθμόν πολύ ολιγότεροι και δεν μπορούν να αυξήσουν αισθητώς το εργατικόν κόστος της σταφίδος. Εν τοιαύτη περιπτώσει, και προ της απειλής καταστρεπτικής απεργίας δύνανται να γίνουν δύο σκέψεις προς εξουδετέρωσιν του παράγοντος των σταφιδεργατριών. Η να γίνη ό,τι διά το μέγιστον μέρος της Συμυρναϊκής σταφίδος η οποία δεν υφίσταται την διαλογήν και περνά μόνον από το κόσκινον του ξελυκίσματος, ή να καθοδηγηθούν οι παραγωγοί να κάνουν εις τα χωρία των την διαλογήν με τα μέλη της οικογενείας των και με εργάτριες εκ του χωρίου των».

Όπως είπαμε, το σταφιδικό ζήτημα στον Μεσοπόλεμο ήταν πολύπτυχο και διατοπικό. Θα παρουσιάσουμε, ακολούθως, δύο άλλες αγροτικές κινητοποιήσεις, σχεδόν ταυτόχρονες, που προσφέρονται για αντιπαραβολή με τις προηγούμενες γεωργικές κινητοποιήσεις τις οποίες είδαμε ότι έγιναν στον νομό Ηρακλείου. Κοινά σημεία αποτελούν τόσο η μαζικότητα των κινητοποιήσεων (αρκετές χιλιάδες χωρικοί) όσο και η μαχητικότητά τους. Σε κάθε περίπτωση, αυτοί κατήλθαν στον απεργιακό τους αγώνα με όπλα (Ηράκλειο, Πύλος, Λευκάδα) ή επιχείρησαν να αμφισβητήσουν την κρατική ισχύ και εξουσία με στοχευμένες κινήσεις ενάντια σε ό,τι αντιπροσώπευε ή κατοχύρωνε στην αντίληψή τους την εξουσία του κράτους πάνω τους: πυρπόληση εφορίας Μοιρών, καύση καταλόγων ΑΣΟ στην Πελοπόννησο, απομόνωση της δύναμης της χωροφυλακής Λευκάδας εντός των σταθμών και αποκοπή της

---

⁵⁰⁹ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 29/7/1935, σ. 1.

τηλεγραφικής επικοινωνίας των αρχών του νησιού με τον κρατικό μηχανισμό της πρωτεύουσας.

Ακόμη, κοινή συνισταμένη των διαδηλώσεων ήταν και η άγρια κρατική καταστολή που είχε και θύματα. Όλα τα παραπάνω μπορούν να προβάλουν την εικόνα μιας μαχητικής αγροτιάς των μεσοπολεμικών χρόνων που εξεγείρεται, ανθίσταται και διεκδικεί έστω και ασύνταχτα ή ανοργάνωτα.

Έτσι, στα τέλη Αυγούστου του 1935, ξέσπασαν μεγάλα συλλαλητήρια σταφιδοπαραγωγών στην Πελοπόννησο που ζητούσαν αναθεώρηση των αποφάσεων του Αυτόνομου Σταφιδικού Οργανισμού (ΑΣΟ) σχετικά με την τιμή της σταφίδας τους. Ήθελαν να πληρωθούν 3.600 δραχμές το χιλιόλιτρο αντί 2.900 δραχμές που είχε καθιερώσει ο ΑΣΟ κι η κυβέρνηση, όταν οι έμποροι την πουλούσαν 9.000 δραχμές το χιλιόλιτρο. Ωστόσο, η σκληρή καταστολή στρατού και χωροφυλακής είχε ως αποτέλεσμα 3 νεκρούς σταφιδοπαραγωγούς και αρκετούς

τραυματίες στη Μεσσηνία.⁵¹⁰

Εικόνα 81: Η προβολή των αγροτικών κινητοποιήσεων της Μεσσηνίας, στον Ριζοσπάστη.

Το πρωτοσέλιδο του, στις 26/8/1935, γράφει: «Στην Κυπαρισσία έγινε συγκέντρωση με 3.500 σταφιδοπαραγωγούς οι οποίοι κάψανε με εκδηλώσεις αγανάκτησης τα χαρτιά του ΑΣΟ. Μια στεντόρια φωνή βγαίνει από τα στήθια των ακατάβλητων σταφιδοπαραγωγών: «Ζητάμε να καταργηθούν τα χρέη»

Πηγή: Εφημερίδα Ριζοσπάστης, 26/8/1935, σ. 1.

⁵¹⁰ Εφημερίδα Ριζοσπάστης, 30/8/1935, σ. 1.

Ομοίως, και στη Λευκάδα το φθινόπωρο του 1935, οι αμπελουργοί ξεσηκώθηκαν εξαιτίας των αδιάθετων σταφυλιών τους. Η σταφυλοπαραγωγή του νησιού εκείνη τη χρονιά ήταν μεγάλη και η αγορά μερικών μόνο τόνων στην αρχή του τρύγου από την κρατική «Εταιρεία Οίνου και Οινοπνευματωδών» άφησε έκθετους τους σταφυλοπαραγωγούς σε ιδιώτες αγοραστές που ήθελαν να αγοράσουν σε εξευτελιστικές για τους παραγωγούς τιμές.

«Η εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων αγοράζει κατ' έτος εκ Λευκάδος 2 ½ -3 ½ εκατομμυρίων οκάδων σταφυλών προς οινοποίηση, εφέτος δε προέβη εις την αγοράν μόνον 500 χιλιάδων οκάδων. Τούτο προεκάλεσε τας διαμαρτυρίας των παραγωγών, οι οποίοι εξήτησαν την επέμβασιν του Κράτους προς εξαναγκασμόν της Εταιρίας όπως αγοράση το τεράστιον περίσσευμα ή πάντως μέγα μέρος τούτου», επισημαίνεται στην εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος*.⁵¹¹

Εικόνα 79, Επάνω: Η πρώτη παρουσίαση της είδησης για την αγροτική αναταραχή στη Λευκάδα.

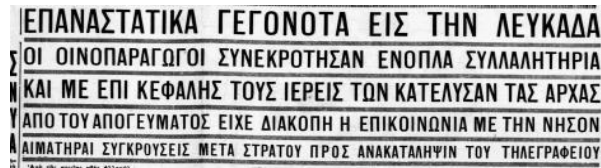
Πηγή: Εφημερίδα *Ανεξάρτητος*, 1/10/1935.

Στο φύλλο της 1/10/1935 της εφημερίδας *Ανεξάρτητος* της Λευκάδας (εικόνα 79), διαβάζουμε ότι κύρια αιτήματα των διαδηλωτών καλλιεργητών ήταν, μεταξύ άλλων, «η άμεσος αγορά σταφιδοκάρπου ποσότητας τουλάχιστον επτά εκατομμυρίων λιτρών, εκτεθειμένων εις βεβαίαν καταστροφήν ελλείψει βαρελίων παρά τοις οινοπαραγωγούς, μακροπρόθεσμος αναστολή των χρεών της Αγροτικής», αλλά και η παραχώρηση των εγκαταστάσεων του Ταμείου Αμύνης Οινοπαραγωγών Λευκάδος (στο εξής ΤΑΟΛ) σε περίπτωση άρνησης της εταιρείας να παραλάβει μεγάλες ποσότητες από τα αδιάθετα σταφύλια.⁵¹²

Το συλλαλητήριο, που ήταν μαζικότατο και στο οποίο φαίνεται ότι συμμετείχαν κάποιοι ένοπλοι, για 2.000 αγανακτισμένους καλλιεργητές με επικεφαλής ιερείς κάνει λόγο η εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος*, χτυπήθηκε απηνώς από τη χωροφυλακή και τον στρατό και είχε, επίσης, θύματα. Ωστόσο, ο αγώνας τους δικαιώθηκε, καθώς η κυβέρνηση αναγκάστηκε εν τέλει να χρηματοδοτήσει, μέσω της Αγροτικής Τράπεζας, τη συνεταιριστική οργάνωση των αμπελουργών του νησιού, το ΤΑΟΛ, που αγόρασε τελικά τα σταφύλια σε ανεκτή τιμή.

⁵¹¹ Εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 2/10/1935, σ. 1, Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=43817&seg=

⁵¹² Εφημερίδα *Ανεξάρτητος*, 1/10/1935, σ. 3, Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=43679&seg=

Εικόνα 84, Επάνω: Η παρουσίαση των συλλαλητηρίων της Λευκάδας στην εφημερίδα *Ελεύθερος Ανθρωπος*, 2/10/1935.

Διαβάζουμε: «... η κατάσταση εις την νήσον ευρίσκεται εις άκρος επικίνδυνον σημείον, εμφανίζεται δε ως χαώδης. Οι χωρικοί καταλύσαντες τας Αρχάς, είνε κύριοι της νήσου, αγνοείται δε μέχρι της στιγμής αν εγένοντο συρράξεις μεταξύ των οργάνων της τάξεως [...] και των εξημμένων ενόπλων χωρικών» και παρακάτω «οι διαδηλωταί εξηνάγκασαν τους χωροφύλακας και τους στρατώτας υπό την απειλήν των όπλων των, να εγκλεισθούν εντός των σταθμών Χωροφυλακής».

Και το 1936 –μια χρονιά με ογκώδη παλλαϊκά και πανεργατικά συλλαλητήρια- οι αγρότες του νομού Ηρακλείου, πιεζόμενοι από το ζήτημα των χρεών τους, κατήλθαν σε απεργία. Στις 18 Απριλίου έγινε μαζική συγκέντρωση στην πόλη του Ηρακλείου (στο θέατρο) απαρτιζόμενο από αγρότες που ήρθαν επί τούτω από τα χωριά τους. Στη συγκέντρωση παρευρίσκονταν, ακόμη, ο πρόεδρος της Ενώσεως Γεωργικών Συνεταιρισμών, που δήλωσε την αλληλεγγύη του προς τους χρεωμένους αγρότες, αλλά και διάφοροι επίσημοι, όπως ο δήμαρχος της πόλης, Μ. Γεωργιάδης, ο πρόεδρος του Γεωργικού Επιμελητηρίου και διάφοροι βουλευτές.

Το ακανθώδες ζήτημα των χρεών την περίοδο αυτή απασχολούσε έντονα την κυβέρνηση, καθώς είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις: «[...] ευρισκόμεθα προ πανελληνίου εξεγέρσεως του χρεωμένου κόσμου, ο οποίος απαυδήσας ν' αναμένη την εκδήλωσιν της στοργής και του ενδιαφέροντος του κράτους, απεφάσισε να διεκδικήση διά της επιβολής του ό,τι η κρατική αδικία του αφαιρεί», διακηρυσσόταν στον τύπο και συμπεραινόταν: «Δεν εμπορεί δε κανείς να ισχυρισθή ότι δεν ευρίσκεται εν δικαίω ο κτηματικός κόσμος [...]».⁵¹³

Η κυβέρνηση είχε πάρει κάποια μέτρα υπέρ των χρεωμένων (χρεοστάσιο και νόμος περί επαληθεύσεως των χρεών των αγροτών), τα οποία, όμως, ήταν εντελώς προσωρινά και επί της ουσίας στόχευαν στην αναστολή της βίαιης είσπραξης των χρεών μέχρι την οριστική ρύθμιση τόσο του τρόπου όσο και του χρόνου της αποπληρωμής τους.⁵¹⁴

Ενδεικτική της έκτασης των χρεών ανά την Ελλάδα και της αγανάκτησης των «χρεοπλήκτων» είναι η σύγκληση του Α' Πανελλαδικού Συνεδρίου Χρεωμένων, κατά το οποίο

⁵¹³ Εφημερίδα *Ανόρθωσις*, 19/4/1936, σ. 1.

⁵¹⁴ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 19/4/1936, σ. 1.

προβλήθηκε ως κύριο αίτημα η έκδοση αναγκαστικού νόμου που να δραχμοποιεί τα δάνεια Χάμπρο και να αναστέλλει την εκτέλεση των πάσης φύσεως χρεών.

Σε επίπεδο νομού, το μέλος της εκτελεστικής επιτροπής του Συνεδρίου και πρόεδρος του Συνδέσμου οφειλετών Κτηματικής, δικηγόρος Κοσμαδάκης, κατηύθυνε την πορεία της συγκέντρωσης. Αυτός «ετόνισεν ιδιαίτερος την βαρύτητα και ληστρικήτητα των κτηματικών δανείων Χάμπρο, τα οποία επροστάτευσε πάντοτε το κράτος, ίδια δε διά του τελευταίου Νόμου, Πεσμαζόγλου, όστις καταδικάζει τους οφειλέτας εις ισόβιον δουλείαν και εκμετάλλευσιν. Επειδή δε η εφαρμογή του Νόμου τούτου είναι ανέφικτη διά τους οφειλέτας, ευρίσκονται ούτοι υπό την απειλήν των εκπλειστηριασμών της περιουσίας των, εκ του οποίου και αυτοί θα καταστραφούν, παρασύροντες ολόκληρον των Νομών εις καταστροφήν».⁵¹⁵

Στο συλλαλητήριο, που υπήρξε ειρηνικό, εγκρίθηκε και ψήφισμα, το οποίο διαβιβάστηκε στην κυβέρνηση. Με βάση αυτό, βασικά αιτήματα των διαδηλωτών ήταν η έκδοση αναγκαστικού νόμου δραχμοποίησης των δανείων των Κτηματικών Τραπεζών, η αναστολή των πάσης φύσεως χρεών είτε προς το δημόσιο είτε προς ιδιώτες, η κατάρτιση Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη σύνταξη νομοσχεδίου οριστικής ρύθμισης των χρεών και η άμεση απομάκρυνση του υπουργού Δικαιοσύνης Βρυάκου, που ήταν και νομικός σύμβουλος της Πάουερ. Στο ψήφισμα γίνονταν, επιπροσθέτως, σαφείς οι αδιάλλακτες προθέσεις του λαού του νομού να μην επιτρέψει τη διενέργεια πλειστηριασμών και να κορυφώσει τον αγώνα του σε περίπτωση απόρριψης των ουσιωδών διεκδικήσεών του.⁵¹⁶

Τη θρυαλλίδα των εξελίξεων αποτέλεσε μια πληθώρα παραγόντων. Πρωτίστως, η αδιαφορία της κυβέρνησης για ένα τόσο σοβαρό ζήτημα, όπως αυτό των πλειστηριασμών, που αφορούσε τις παραγωγικές τάξεις της χώρας, και η αθέτηση των υποσχέσεων που είχαν δοθεί περί οριστικής ρυθμίσεως των αγροτικών χρεών. Οι υποσχέσεις αυτές, μάλιστα, είχαν δημιουργήσει την εντύπωση ότι έως τον οριστικό διακανονισμό του θέματος δε θα ασκούνταν εναντίον των χρεωμένων αγροτών καμία δίωξη. Μία άλλη αιτία της όξυνσης της κατάστασης ήταν και η ζωνρή συζήτηση στο παγκτηματικό συνέδριο μεταξύ των χρεωμένων η οποία είχε καταδείξει τον τοκογλυφικό χαρακτήρα των δανείων της Χάμπρο με εμπεριστατωμένες αναλύσεις.⁵¹⁷

---

⁵¹⁵ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 19/4/1936, σ. 4.

⁵¹⁶ Στο ίδιο.

⁵¹⁷ Εφημερίδα *Ανόρθωσις*, 19/4/1936, σ. 4.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ ΚΑΙ ΖΩΗ	
Αι εν τη αγορά μας κυμαίνουσαι τιμές των διαφόρων αγροτικών προϊόντων είνον ως κάτωθι :	
Σουλιανίνα	28
α' ποιότητος δρ.	16
β' " " " "	16
γ' " " " "	1,60
δ' " " " "	26
10-12	460
Έλεμεδες	Κουκούλια ξηρά
α' ποιότητος δρ.	20-35
β' " " " "	20-35
γ' " " " "	28
δ' " " " "	35-40
Ταχτάδες	Τιμὰι Συναλλάγματος
α' ποιότητος (δρ.)	Δολλάριον 106,50 - 108,50
β' " " " "	Λίρα 626 - 534
γ' " " " "	Φράγκον 6,99 - 7,09
δ' " " " "	Λιρέτα 8,36 - 8,51
Βιομηχανίας	Έλβ. Φράγκον 34,29 - 35
Οίνου	Φιερνι Όλανδ. 71,05 - 72,05
Αρχανόν τό μιστ. δρ. 21-22	Μάρκον 40,50 - 41,50
Μαλζιου κατ' όκ. » 2,50-	3,00 - 3,53
Έλαια	Φράγκον Βελγ. 4,28 - 4,40
όξότη β δρ. 25,40-	
κοινά 24,70	
Ραφινέλα	
Σάπωνες	
Λευκοί	
πράσινοι	
νοθευμένοι	
Χαρύτσια	
Μέλι πασιτικός	
Μέταξα	
Κουκούλια ξηρά	
Βάμβακα Βόια	
Άρνοβέρματα Ιρλε.	
Προβάτια αγγλόν	
Μαλλιά κατ' όκων	

Εικόνα 85: Οι τιμές βασικών εγχώριων προϊόντων στην αγορά του Ηρακλείου.

Πηγή: Εφημερίδα *Ανόρθωσις*, 3/5/1936, σ. 4

πορροφώντας για εργασία κι ένα μεγάλο μέρος των αγροτών και βέβαια, οι φόροι διαμόρφωναν ένα ασφυκτικό πλαίσιο ζωής για τον μέσο Έλληνα αγρότη. Μάλιστα, την περίοδο αυτή η Αγροτική Τράπεζα είχε αναστείλει την παροχή καλλιεργητικών δανείων σε οφειλέτες καλλιεργητές που δεν μπορούν να αποδώσουν ένα ποσοστό από το παλιό τους δάνειο κι ούτε τους διένειμε θειάφι επί πιστώσει, γεγονός που σαφώς δυσχέραινε την κατάσταση.⁵¹⁹

Στην εφημερίδα *Ανόρθωση* διαβάζουμε σχετικά: «Οι αγρόται μας στενάζουν υπό αφόρητον δυστυχίαν. Και παρ' όλον ότι εργάζονται ημέραν και νύκτα, χύνουν ποταμούς ιδρώτος και ζυμώνουν την γην διά ν' αποσπάσουν εκ των σπλάχνων της τον καρπόν, εν τούτοις δεν κατωρθώνουν ούτε τα απολύτως απαραίτητα διά τας βιωτικές των ανάγκας να κερδίσουν».⁵²⁰ Και παρακάτω: «Υπό τας συνθήκας όμως αυτάς, φυσικόν είναι να φθίνη καθημερινώς η ύπαιθρος και να μαραίνεται ο ζήλος των αγροτών προς δημιουργικήν εργασίαν. Ήδη μάλιστα ήρχισαν εκδηλούμενα τα αποτελέσματα αυτής της οικονομικής εξαθλιώσεως και της χρεωκοπίας των αγροτικών επιχειρήσεων. Μέγα μέρος των αμπέλων έμειναν τελείως ακαλλιέργητον. Αλλά και των άλλων η καλλιέργεια δεν έγινε πλήρης και επιμελημένη όπως εγένετο κατά τα παρελθόντα έτη. Πώς να κάμη άλλωστε καλλιεργείας, ο αμπελουργός, όταν η μεν σταφίς πωλείται προς 7 δρ. μόλις, εις τιμήν δηλαδή μη καλύπτουσαν ούτε τα καλλιεργητικά έξοδα, το δε κρασί μένει ακόμη απώλητον, τελείως αζήτητον;»⁵²¹

⁵¹⁸ Εφημερίδα *Πατρίς*, 2/4/1936, σ. 1. Πηγή: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=38437&seg=

⁵¹⁹ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 4/5/1936, σ. 3

⁵²⁰ Εφημερίδα *Ανόρθωσις*, 3/5/1936, σ. 1

⁵²¹ Στο ίδιο.

Τέτοιες ήταν οι συνθήκες, όταν στις 10 Μαΐου πολλοί αγρότες συγκεντρώθηκαν στα Πεζά Ηρακλείου και συνέταξαν ψήφισμα διαμαρτυρίας προς την κυβέρνηση. Διαβάζουμε στην εφημερίδα *Η Δράσις*: «Χίλιοι αγρότες τέως δήμου Αγίων Παρασκιών και Αρχανών συγκεντρωθέντες σήμερον εν Πεζά Πεδιάδος διαμαρτύρονται διά τετάρτην φοράν και αξιούν όπως εντός 8 ημερών συμπεριληφθούν εξουσιοδότησιν ψηφίσματα Πανελλαδικού συνεδρίου δραχμοποιήσεως δανείων Χάμπρο άμεσος αναστολή και ρύθμισις χρεών εν γένει ως και φλεγόντων ζητημάτων αγροτών πληρωμής σούμας και πώλησις οίνου· δηλούσι ότι εις περίπτωσιν καθ' ην δεν γίνει άμεσος ρύθμισις ζητημάτων και αναστολή χρεών με αναδρομικήν ισχύν διά πλειστηριασμούς κατά των οποίων εκκρεμεί ανακοπή είμεθα αποφασισμένοι κατέλθομεν ένοπλον αγώνα δι' υπεράσπισιν δικαίων αιτημάτων μας· δηλούσι Βουλευτάς Νομού ότι εάν κυβέρνησις αρνηθή λύσιν ζητημάτων μας δέον παραιτηθώσι άλλως αποκηρύσσομεν αυτούς».⁵²²

Εικόνα 86: Τίτλος από τοπική εφημερίδα για την αγροτική αναταραχή του 1936.

Πηγή: Εφημερίδα *Κρητικά Νέα*, 12/5/1936, σ. 4

Σε απάντηση του ψηφίσματος ο βουλευτής Ηρακλείου Πασαδάκης απέστειλε τηλεγράφημα δηλώνοντας: «Δίκαιον τηλεγραφηθέντων σήμερον αιτημάτων Συλλαλητηρίου Πεζών ανέπτυξα Πρόεδρον Κυβερνήσεως απησχολημένον εξαιρετικώς αιματηρά γεγονότα Θεσσαλονίκης επίσης Σοφούλην υποσχεθέντα ρητώς άμα τη ενάρξει Επιτροπής εξουσιοδοτήσεως ληφθώσι μέτρα προσωρινής αναστολής μέχρις οριστικής κατά δυνατόν δυσμενούς ρυθμίσεως Χάμπρο και άλλων χρεών».⁵²³

Δηλωτική της δυσχερούς κατάστασης στην οποία είχαν βρεθεί και τη δεδομένη περίοδο οι αγρότες του νομού Ηρακλείου είναι η επιστολή του προέδρου της Ενώσεως Γεωργικών Συνεταιρισμών Ηρακλείου προς την Αγροτική, με την οποία ζητούσε από την τράπεζα την έγκριση δανείων 500-3.000 δραχ κατά συνεταιίρο προς αγορά άρτου!

⁵²² Εφημερίδα *Η Δράσις*, 12/5/1936, σ. 4. Πηγή: <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b4%cf%81%ce%b1%cf%83%ce%b9%cf%83-4689/#6326d6a60a618-1>

⁵²³ Εφημερίδα *Κρητικά Νέα*, 12/5/1936, σ. 4. Πηγή: <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%ba%cf%81%ce%b7%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%b1-%ce%bd%ce%b5%ce%b1-2017/#6326da828b789-1>

Πράγματι, το υποκατάστημα της Αγροτικής στο Ηράκλειο δεσμεύτηκε να δώσει στους αγρότες των αμπελοφόρων περιφερειών της Πεδιάδος, του Τεμένους, του Μαλεβυζίου,

όπως και στους πρόσφυγες αγρότες, 500-2000 δρχ αναλόγως του εάν δεν είχαν ή είχαν εξοφλήσει τα δάνειά τους.

Μεγαλύτερη χρηματική ενίσχυση καθορίστηκε και για τις 300 οικογένειες της κοινότητας Χερσονήσου, των οποίων η σιτοπαραγωγή είχε πληγεί από την ξηρασία (βεβαιωμένη καταστροφή κατά 85-100%, από υπάλληλο της Γεωργικής Υπηρεσίας Ηρακλείου που διέτρεξε την περιοχή) και κατέστη μη αποδοτική.

Μάλιστα, οι καλλιεργητές της περιοχής είχαν πραγματοποιήσει ξεχωριστό συλλαλητήριο και είχαν αποστείλει και ψήφισμα προς την κυβέρνηση, με το οποίο εξέθεταν την καταστροφή της παραγωγής τους και το οικονομικό αδιέξοδό

τους.⁵²⁴

Εικόνα 87: Πρωτοσέλιδο τοπικής εφημερίδας με τίτλο «Ο αγροτικός κόσμος πινά».

Πηγή: Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 18/5/1936.

Στο πρωτοσέλιδο της *Αγροτικής Κρήτης*, της 18^{ης} του Μάη, η κατάσταση των καλλιεργητών της περιοχής περιγράφεται σκληρή και δυσοίωνη: «[...]ο πληθυσμός έχει ανάγκη άρτου επί εν ολόκληρον έτος. Η προσεχής ελαιοδοσία θα είναι μηδαμινή, ώστε ο πληθυσμός έχει ανάγκη ελαίου, δι εν ολόκληρον και πλέον, έτος. Επίσης έχει ανάγκη αχύρου διά τα κτήνη των δι' οκτώ τουλάχιστο μήνας. Επί πλέον έχει ανάγκη και χρηματικής ενισχύσεως διά την αγοράν τροφίμων, καθότι η εσοδεία των σουλτανίνων είναι και αυτή κατεστραμμένη εκ της ξηρασίας, ο τόπος δε δεν παράγει όσπρια ή μπιστανικά».⁵²⁵

Στον αγροτικό κόσμο του νομού, συνολικά, φαίνεται να είχε αρνητικό αντίκτυπο και το γεγονός της σύγκλησης την ίδια περίοδο του σταφιδικού συνεδρίου Αθηνών, στο οποίο δεν προσκλήθηκαν να συμμετάσχουν σταφιδοπαραγωγοί από την Κρήτη, με το σκεπτικό ότι το συνέδριο αφορούσε πρωτίστως την κορινθιακή σταφίδα.

⁵²⁴ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 18/5/1936, σ. 1.

⁵²⁵ Στο ίδιο.

Μάλιστα το διοικητικό συμβούλιο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Ηρακλείου με τηλεγραφήματά του στους βουλευτές του νομού είχε εκφράσει τη δυσαρέσκειά του και είχε επιστήσει την προσοχή τους να παρακολουθούν τα τεκταινόμενα και τις αποφάσεις που θα ληφθούν, ώστε να μην τεθεί ζήτημα παραγκωνισμού ή υπονόμησης των συμφερόντων της κρητικής σταφίδας.⁵²⁶

Πάγιο αίτημα των σταφιδοπαραγωγών Πελοποννήσου την περίοδο αυτή –το οποίο και αναμενόταν να συζητηθεί στο συνέδριο- ήταν η απαγόρευση της παραγωγής οινοπνεύματος από κάθε άλλη ύλη πλην της κορινθιακής σταφίδας, γεγονός που έθιγε τα συμφέροντα των Κρητών αμπελουργών. Δεδομένου ότι μεγάλες ποσότητες οινοπνεύματος παράγονταν από τα στέμφυλα, δηλαδή τους βεβλαμμένους οίνους και από την κατώτερης ποιότητας σταφίδα, μια τέτοια απαγόρευση θα επέφερε κρίση στην τοπική αγροτική οικονομία.⁵²⁷

Εν κατακλείδι, οι μαζικότερες κινητοποιήσεις των αγροτών, αναντίρρητα, είχαν αντίκτυπο στις κατοπινές εξελίξεις. Τον Μάη του 1937 ο Μεταξάς ανακοίνωσε τη ρύθμιση των αγροτικών χρεών σε μια προσπάθεια κατευνασμού των πνευμάτων από την αυταρχικότητα της πολιτικής του και επί τη βάση της λαϊκίστικης εργαλειοποίησης της αγροτικής τάξης ως στυλοβάτη του καθεστώτος του: «Η αγροτική τάξις», υποστήριζε, «καθώς και η εργατική εις την οποίαν συμπεριλαμβάνονται και οι ναυτικοί αποτελούν τα δύο ισχυρότερα βάρη επί των οποίων στηρίζεται το εθνικόν μας οικοδόμημα. Οι αγρόται αποτελούν την υγιεστέραν εις το σώμα και την ψυχήν μερίδα της όλης ελληνικής κοινωνίας[...]».⁵²⁸

Προς την κατεύθυνση αυτή, ο αναγκαστικός νόμος 677/17-5-1937, «Περί ρυθμίσεως χρεών» αφορούσε τους αγρότες που ζούσαν από εισοδήματα της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, της αλιείας, της εκμετάλλευσης δασών και κάθε άλλης συναφούς δραστηριότητας και τους Γεωργικούς Συνεταιρισμούς ή Ενώσεις, αλλά όχι τις γεωργικές επιχειρήσεις ή όσους ασκούσαν τις παραπάνω εργασίας για εμπορικούς λόγους.⁵²⁹

---

⁵²⁶ Εφημερίδα *Ανόρθωσις*, 10/5/1936, σ. 4, και Εφημερίδα *Ελευθέρα Σκέψις*, 11/5/1936, σ. 1, Πηγή: <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b5%ce%bb%ce%b5%cf%85%ce%b8%ce%b5%cf%81%ce%b1-%cf%83%ce%ba%ce%b5%cf%88%ce%b9%cf%83-245/#632709f83d67d-4>

⁵²⁷ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 19/4/1936, σ. 1.

⁵²⁸ Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, 23/5/1937, σ. 1.

⁵²⁹ ΦΕΚ, 17/5/1937, Τεύχος Α', Αρ. Φύλλου:184, Άρθρο 1, σ. 1. Πηγή: http://www.et.gr/api/DownloadFeksApi/?fek_pdf=19370100184

Οι οφειλές που υπάγονταν στον παραπάνω νόμο ήταν όσες δημιουργήθηκαν πριν από την 1^η Ιανουαρίου 1935 ή όσες συνολογήθηκαν μετά, αλλά αφορούσαν ανανέωση ή αντικατάσταση παλαιότερων οφειλών, όπως και οι -με τη σημασία δανείων- πωλήσεις ακινήτων ή γεωργικών μηχανών που έγιναν από αγρότες από 1/1/1933 έως 31/12/1934, υπό τον όρο να δικαιούται ο πωλητής να εξαγοράσει το πωληθέν, εάν καταβαλλόταν εντός ορισμένης προθεσμίας το συμφωνηθέν τίμημα. Στην τελευταία, μάλιστα, περίπτωση οριζόταν η με όρους επανάκτηση της κυριότητας από τον πωλητή αγρότη.⁵³⁰

Κύρια παράμετρος της ρύθμισης ήταν η διαγραφή των καθυστερούμενων τόκων προς τους ιδιώτες πιστωτές και η δυνατότητα της νέας εξόφλησης του κεφαλαίου σε 12 ετήσιες δόσεις με τόκο 3%.

Επρόκειτο για μια μικρή μόνο διευκόλυνση του καταχρεωμένου αγροτικού κόσμου στην κοπιώδη του προσπάθεια για δουλειά και επιβίωση. Ήταν, όμως, και μια προσπάθεια υποστήριξης της ελληνικής βιομηχανίας που είχε ακριβώς να διαχειριστεί έναν χρεωμένο και με μικρές δυνατότητες αγοραστή. «Δεν είναι συμπτωματικό», υποστηρίζει ο Κωστής, «ότι μία από τις μεγαλύτερες βιομηχανικές επιχειρήσεις της χώρας, η εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ο γιος του ιδιοκτήτη Νικολάου Κανελλόπουλου, Αλέξανδρος, ήταν πρόεδρος της φασιστικής νεολαίας Εθνική Οργάνωσις Νέων (ΕΟΝ)), βρισκόταν σε εξαιρετικά δύσκολη θέση εξαιτίας των αγροτικών οφειλών, ενώ σε αντίστοιχη θέση βρίσκονταν μηχανολογικές/μηχανουργικές εταιρείες που κατασκεύαζαν γεωργικές μηχανές και εργαλεία».⁵³¹

---

⁵³⁰ Στο ίδιο, άρθρο 2.

⁵³¹ Κ. Κωστής, «Η οικονομία: 1932-1940», στο Ε. Χατζηβασιλείου, Η. Νικολακόπουλος, Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά. 1936-1941*, Εκδόσεις Άλτερ Έγκο ΜΜΕ Α.Ε., Αθήνα 2010, σ. 89.

Γ. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι πιο σημαντικές εξελίξεις του Μεσοπολέμου, σε ευρωπαϊκό και ελληνικό επίπεδο, προβλήθηκαν αδρομερώς, για να «φωτίσουν» το υπόβαθρο στο οποίο διαρθρώθηκε η αγροτική πολιτική και αναπτύχθηκε η αγροτική οικονομία της περιόδου. Γιατί θα ήταν κατανοητή η επιδίωξη της σιτάρκειας και της μεγέθυνσης των εγχώριων προϊόντων στη μεσοπολεμική Ελλάδα χωρίς την αναφορά στην παγκόσμια οικονομική κρίση κι η παγίωση του προστατευτισμού χωρίς την προβολή της αμιφισβήτησης του *laissez faire* στα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια; Η εκσυγχρονιστική προσπάθεια κι η έμφαση στον αγροτικό τομέα θα ήταν κατανοητή χωρίς την αναφορά στην εμπορευματοποίηση και εξαγωγή της γεωργικής παραγωγής ή χωρίς την προβολή της περιρρέουσας πολιτικής και οικονομικής ατμόσφαιρας στη μεσοπολεμική Ευρώπη;

Η αρχή του Μεσοπολέμου στο Ηράκλειο παρακολουθήσαμε ότι συνέπεσε με την υποδοχή ενός σημαντικού αριθμού προσφύγων, δεδομένου ότι ο νομός αποτέλεσε τον κατεξοχόν χώρο προσφυγικής εγκατάστασης στην Κρήτη. Είδαμε ότι συστήθηκαν 69 προσφυγικοί, αγροτικοί συνοικισμοί και πάνω από 2.500 οικογένειες ωθήθηκαν ή διάλεξαν την αγροτική αποκατάσταση. Στους πρόσφυγες δόθηκαν κτήματα κυρίως ανταλλάξιμων μουσουλμάνων. Παράλληλα, είδαμε ότι η αγροτική μεταρρύθμιση είχε μικρό αντίκτυπο στον νομό, υπό την έννοια ότι δε διατάραχτηκαν σοβαρά οι επικρατούσες γεωκτητικές σχέσεις.

Λίγο πριν την τυπική έναρξη του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα, το 1920, η Κρήτη ήταν μια αγροτική περιοχή: στη συντριπτική πλειονότητά τους, οι κάτοικοί της ήταν γεωργοί. Αυτή η πραγματικότητα επιβεβαιώθηκε και στην απογραφή του 1928, οπότε καταγράφεται το 63% του ενεργού επαγγελματικά ανθρώπινου δυναμικού στην Κρήτη να είναι γεωργοί και το 95% από αυτούς να είναι ιδιοκτήτες γης και μικροκαλλιεργητές.

Έπειτα, η προσπάθεια αποτύπωσης της γεωργικής πραγματικότητας στον νομό Ηρακλείου μας οδήγησε σε κάποια πρώτα συμπεράσματα. Προβλήθηκαν οι επικρατέστερες καλλιέργειες στον νομό, οι οποίες ήταν τα σιτηρά (σιτάρι, κριθάρι, βρώμη), η αμπελοκαλλιέργεια, κυρίως για παραγωγή σταφίδας αλλά και για παραγωγή μούστου ή νωπών σταφυλιών, καθώς και η ελαιοκαλλιέργεια, η καλλιέργεια οσπρίων και γεωμήλων και δευτερεύοντως η καλλιέργεια οπωροφόρων δέντρων.

Οι εγχώριες καλλιέργειες δε διαφοροποιούνταν σημαντικά από τις αντίστοιχες στην υπόλοιπη Ελλάδα, τηρουμένων των αναλογιών. Διακριτή εξαίρεση είδαμε ότι αποτέλεσαν οι καλλιέργειες βιομηχανικών προϊόντων, όπως η καπνοκαλλιέργεια και η βαμβακοκαλλιέργεια, που δε γνώρισαν ιδιαίτερη δυναμική στον νομό, ειδικά η δεύτερη. Η καλλιέργεια καπνού, από την άλλη, γνώρισε μια μεγάλη αλλά σύντομη άνοδο τη διετία 1923-1925.

Κατά τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία, παρατηρήσαμε τη σημαντική αύξηση των εκτάσεων που καλλιεργούνταν όχι μόνο σε επίπεδο νομού αλλά και σε εθνικό επίπεδο. Η μείωση των στρεμματικών εκτάσεων οι οποίες αποδίδονταν στον καπνό ή την παραγωγή σταφίδας συνοδεύτηκε από την αύξηση των εκτάσεων όπου καλλιεργούνταν όσπρια και σταφύλια στον νομό Ηρακλείου. Βέβαια, η σταφιδοκαλλιέργεια, όπως και η παραγωγή μούστου, εξακολουθούσαν να δεσμεύουν αξιόλογες εκτάσεις στον νομό. Ακόμη, είδαμε ότι σε όλη τη δεκαετία 1930-1939 παρέμενε κυρίαρχη η καλλιέργεια σιτηρών, στην οποία πρώτη ερχόταν η καλλιέργεια του κριθαριού και δεύτερη της βρώμης. Πάντως, η παραγωγή ελαιόλαδου, σταφίδας και σιτηρών ήταν η αξιολογότερη τόσο σε όγκο όσο και σε αξία.

Επιπρόσθετα, φάνηκε ο αργός ρυθμός της εκμηχάνισης της γεωργίας στον νομό κι ο καθοριστικός ρόλος της Γεωργικής Σχολής της Μεσσαράς στην εξοικείωση ενός σημαντικού τμήματος της αγροτικής ενδοχώρας του Ηρακλείου με τον χειρισμό εξελιγμένων γεωργικών μηχανημάτων ή την εφαρμογή πρωτοπόρων καλλιεργητικών μεθόδων. Προβλήθηκε, επίσης, ο ρόλος της σχολής στη γεωργική «αναζωογόνηση» της μεγαλύτερης πεδιάδας του νομού, η οποία παρέμενε αναξιοποίητη για μια μακρά περίοδο.

Παράλληλα, διαφάνηκε η σκληρότητα της ζωής των αγροτικών στρωμάτων της τοπικής κοινωνίας, η υπερχρέωσή τους και η ανέχεια που τους μάστιζε. Προβλήθηκε και το γεγονός ότι η κακή ποιότητα της ζωής τους και η κοπιώδης δουλειά τους καθιστούσε ευάλωτους στις ασθένειες και στον θάνατο.

Είδαμε και την έκταση –μικρή, αλλά υπαρκτή– την οποία πήρε η γεωργική ασφάλιση των προϊόντων ή των ζώων των γεωργών του νομού, ως αντιστάθμισμα των απρόβλεπτων καιρικών συνθηκών που έπλητταν συχνά το Ηράκλειο ή των ασθενειών των αροτριώντων ζώων τους.

Σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η κρίση και η ανάπτυξη αλληλοπροσδιορίζονταν και αλληλοαναιρούνταν, όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Πατρώνης.⁵³² Η οικονομική

---

⁵³² Β. Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία...*, ό.π., σ. 159.

ανάκαμψη της δεκαετίας του 1920 έφερε τις γενεσιουργές αιτίες της κρίσης που ακολούθησε, αλλά κι η ύφεση της δεκαετίας του 1930 δημιουργούσε συνθήκες ανάπτυξης. Το «αγροτικό θαύμα» που επιτελέστηκε στον Μεσοπόλεμο με την αύξηση των καλλιεργητικών εκτάσεων και την έμφαση και ώθηση στη γεωργία δε συνοδεύτηκε από ανάλογη εισοδηματική άνοδο των γεωργών, που συχνά αντιδρούσαν.

Προβλήθηκε η μαχητικότητα που διέκρινε τους αγρότες του νομού, η οποία «συνομιλούσε» με αντίστοιχες εκδηλώσεις τόσο των αγροτικών πληθυσμών άλλων περιοχών της ελληνικής υπαίθρου όσο και άλλων επαγγελματικών ομάδων. Ειδικά μετά το Μάρτιο του 1933, οπότε αναλαμβάνει την εξουσία το «Λαϊκό Κόμμα», είδαμε ότι οι εργατικές και αγροτικές κινητοποιήσεις εντάθηκαν σε όλη σχεδόν τη χώρα, αλλά στον νομό Ηρακλείου είχαν εκδηλωθεί και νωρίτερα.

Μάλιστα, οι αγροτικές κινητοποιήσεις στον νομό Ηρακλείου μπορούμε να πούμε ότι αντικατόπτριζαν το επίπεδο της αγροτικής ανάπτυξης της τοπικής κοινωνίας αλλά και τις παθογένειές της, ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσαν και μια σοβαρή περίπτωση αντίδρασης και αμφισβήτησης της εξουσίας.

Είδαμε, τέλος, τη μεγάλη ανάπτυξη του πνεύματος του συνεργατισμού στον νομό, όπως εκδηλώθηκε με την ευρεία ίδρυση συνεταιρισμών ήδη από το 1915 και συνεταιριστικών ενώσεων, αλλά και με τη σύγκληση συνεδρίων, εξέλιξη, θεωρούμε, ουσιώδη για μια μικρή περιφέρεια. Οι μικροκαλλιεργητές του νομού έδειξαν ζωηρό ενδιαφέρον να ενταχθούν σε τέτοιου είδους συλλογικότητες και για να έχουν πρόσβαση σε καλλιεργητικά δάνεια αλλά και διότι αντιλαμβάνονταν ότι η βελτίωση της θέσης τους στην κοινωνία θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνον μέσα από τη συλλογική δράση.

Η εντονότατη συλλογική δράση των αγροτών του νομού που εκδηλώθηκε ήδη από τα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου συνυπήρχε με την κρατική πρωτοβουλία δημιουργίας αποκεντρωμένων οργανισμών για την κατά τόπους χάραξη και παρακολούθηση της αγροτικής πολιτικής. Η ίδρυση του Γεωργικού Επιμελητηρίου Ηρακλείου το 1927 κι η ίδρυση των Γεωργικών Ταμείων από το 1928 είναι, από την άποψη αυτή, πολύ σημαντική, όπως και η ίδρυση συνεταιρισμών ή ενώσεων συνεταιρισμών (η πρώτη ένωση ιδρύθηκε το 1927) και βέβαια όπως και η διοργάνωση των παγκρήτιων γεωργικών συνεδρίων.

Παρακολούθησαμε, τέλος, και την αποτύπωση στις στατιστικές επετηρίδες των τεσσάρων εκλογικών αναμετρήσεων του Μεσοπολέμου στον νομό Ηρακλείου και διαπιστώσαμε τη μικρή απήχηση του Αγροτικού Κόμματος στην αγροτική ενδοχώρα του νομού. Η δύναμη

του «Κόμματος των Φιλελευθέρων» παρέμενε μεγάλη σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όπως και η δυναμική του «Λαϊκού Κόμματος», αλλά στις εκλογές του 1932 παρατηρήσαμε μια αξιοσημείωτη άνοδο των άλλων πολιτικών δυνάμεων και ειδικότερα, του «Αγροτικού Κόμματος» και των «Προοδευτικών».

Είδαμε ότι πάνω από το 60% των ψήφων του Αγροτικού Κόμματος στις εκλογές του 1932 προερχόταν από τις αγροτικές επαρχίες του νομού, όπως και το μεγαλύτερο μέρος των ψήφων τις οποίες πήρε το «Ενιαίο Μέτωπο». Αυτό προφανώς σήμαινε ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 οι αγροτικοί πληθυσμοί του νομού διατηρούσαν μεν τους πολιτικούς τους δεσμούς με τα μεγάλα αστικά κόμματα του Μεσοπολέμου, αλλά ένα τμήμα τους δοκίμαζε μια ριζοσπαστικότερη στροφή στην ιδεολογία του.

Κλείνοντας, πιστεύουμε ότι θα είχε ενδιαφέρον να γίνει μια συγκριτική προσέγγιση των νομών του νησιού ως προς την ανάπτυξη του γεωργικού τομέα, η οποία επιχειρήθηκε σε λίγα σημεία μόνο στην παρούσα εργασία, όπως και μια συνεξέταση των δύο μεγάλων κλάδων του πρωτογενούς τομέα, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, που δεν έγινε εδώ. Τέλος, το σημαντικό σε όγκο αρχείο της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς, η οποία συνέχισε να λειτουργεί και μετά τον Μεσοπόλεμο, προσφέρεται για νέες προσεγγίσεις.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ, ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ, ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ & ΕΙΚΟΝΩΝ

Πίνακες

1. Ποσοστά στην παγκόσμια παραγωγή και στο διεθνές εμπόριο (1913-1924), σσ. 13-14
2. Μεταπολεμική σταθεροποίηση νομισμάτων, σ. 15
3. Είδη καλλιέργειας και μέσοι όροι στρεμματικών αποδόσεων σε χιλιόγραμμα (1914-1932), σ. 72
4. Μέση παραγωγή γεωργικών προϊόντων στην Ελλάδα (1914-1932), σ. 74
5. Μέσος όρος καλλιεργηθεισών εκτάσεων σε χιλιάδες στρέμματα (1914-1932), σ. 75
6. Εισαγωγές-Εξαγωγές της Ελλάδας (1929-1932), σ. 87
7. Οι καλλιεργητικές χορηγήσεις της ΑΤΕ κατά είδος καλλιεργούμενων προϊόντων (1930-1939), σ. 90
8. Εξαγωγές γεωργικών προϊόντων σε όγκο και αξία (1929-1930), σ. 92
9. Εισαγωγή γεωργικών μηχανών και χημικών λιπασμάτων (1931-1938), σ. 95
10. Αγροτικός εγκατασταθέντες πρόσφυγες στην Κρήτη μέχρι 31/12/1928, σ. 104
11. Σύνολο καλλιεργηθεισών εκτάσεων στον νομό Ηρακλείου, στην Κρήτη και σε όλη την Ελλάδα (1919-1926), σ. 108
12. Σύνολο καλλιεργηθεισών εκτάσεων στον νομό Ηρακλείου, στην Κρήτη και σε όλη την Ελλάδα (1927-1930), σ. 108
13. Καλλιεργηθείσες εκτάσεις κατά είδος προϊόντων στον νομό Ηρακλείου, την περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1919-1926), σσ. 110-113
14. Γεωργική παραγωγή βασικών προϊόντων σε μετρικούς στατήρες στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1922-1926), σσ. 115-116
15. Αξία σε δρχ της γεωργικής παραγωγής βασικών προϊόντων στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1922-1926), σσ. 117-118
16. Καλλιεργηθείσες εκτάσεις κατά είδος προϊόντων στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1927-1930), σσ. 120-122
17. Γεωργική παραγωγή βασικών προϊόντων σε μετρικούς στατήρες στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1927-1930), σσ. 122-123
18. Αξία σε δρχ της γεωργικής παραγωγής βασικών προϊόντων στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1927-1930), σ. 123
19. Γεωργικά εργαλεία και μηχανήματα κατά το έτος 1929 στον νομό Ηρακλείου, την περιφέρεια Κρήτης και την Ελλάδα, σσ. 125-126
20. Αριθμός αροτριώντων ζώων στον νομό Ηρακλείου κατά τα έτη 1926 και 1929, σ. 129
21. Σύνολο καλλιεργηθεισών εκτάσεων στον νομό Ηρακλείου, στην Κρήτη και σε όλη την Ελλάδα (1931-1938), σ. 132
22. Καλλιεργηθείσες εκτάσεις κατά είδος προϊόντων στον νομό Ηρακλείου, την περιφέρεια Κρήτης και την Ελλάδα (1931-1938), σσ. 136-140
23. Παραγωγή βασικών γεωργικών προϊόντων σε μετρικούς στατήρες στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1931-1938), σσ. 142-143

24. Αξία σε δρχ της γεωργικής παραγωγής βασικών προϊόντων στον νομό Ηρακλείου, στην περιφέρεια Κρήτης και στην Ελλάδα (1931-1938), σσ. 144-145
25. Αριθμός ασφαλισμένων έναντι των καιρικών συνθηκών (παγετός) στο Ταμείο Γεωργικών Ασφαλειών καθώς και αποζημιωθέντων γεωργών στον νομό Ηρακλείου την περίοδο 1930-1938, σσ. 149
26. Αριθμός ασφαλισμένων έναντι έναντι των καιρικών συνθηκών (χαλάζι) στο Ταμείο Γεωργικών Ασφαλειών καθώς και αποζημιωθέντων γεωργών στον νομό Ηρακλείου την περίοδο 1930-1938, σ. 150
27. Αριθμός αροτριώντων ζώων στον νομό Ηρακλείου κατά τα έτη 1932, 1935, σ. 152
28. Εργασθέντα ζώα στον νομό Ηρακλείου και στην Ελλάδα και ημέρες εργασίας αυτών (1936-1938), σ. 152
29. Εξαγωγές νωπών σταφυλιών από τον νομό Ηρακλείου στην Αίγυπτο και στην Ευρώπη (1933-1938), σ. 175
30. Αριθμός ψηφοδελτίων και επιτυχόντων κατά συνδυασμούς κομμάτων στον νομό Ηρακλείου κατά τις εκλογές του 1926, του 1928, του 1932 και του 1936, σσ. 207-209

Γραφήματα

1. Κατάταξη των γεωργών στην Κρήτη με βάση τη σχέση τους με τη γη, 1928, σ. 131
2. Παραγωγή εσπεριδοειδών δέντρων στον νομό Ηρακλείου, στην Κρήτη και στην Ελλάδα (1931-1938), σ. 140

Διαγράμματα

1. Οικονομική ανάπτυξη στις μεσοπολεμικές δημοκρατίες, σ. 16
2. Το επίπεδο των τιμών και ο πληθωρισμός (1914-1939), σ. 56
3. Απασχόληση και οικονομική δραστηριότητα στην Ελλάδα (1925-1934), σ. 56
4. Βιομηχανική και γεωργική παραγωγή (1928-1934), σ. 56
5. Έκταση (χιλ. στρ.), παραγωγή (χιλ. μετρ. στ.) και εισαγωγή (χιλ. τον.) κριθαριού (1927-1939), σ. 96
6. Έκταση (χιλ. στρ.), παραγωγή (χιλ. μετρ. στ.) και εισαγωγή (χιλ. τον.) οσπρίων (1927-1939), σ. 97
7. Παραγωγή, εισαγωγή και κατανάλωση σιταριού (1927-1939), σ. 97
8. Έκταση (χιλ. στρ.), παραγωγή (χιλ. μετρ. στ.), εισαγωγή (χιλ. τον.) και τιμή παραγωγής κατά χλγρ (δρχ) βαμβακιού, σ. 98
9. Αύξηση καλλιεργητικών εκτάσεων προϊόντων εγχώριας κατανάλωσης σε σχέση με τα εξαγόμενα προϊόντα (1927-1939), σ. 99
10. Μουσουλμανική ανταλλάξιμη περιουσία στη διαχείριση της Εθνικής Τράπεζας μέχρι 31/12/1928, σ. 103

Εικόνες

1. Το γιγαντιαίο Ζέππελιν, σ. 19
2. Bugatti Type 44 Drophead Coupe, σ. 20
3. Η ιταλική φασιστική οργάνωση νέων, σ. 24
4. Το φύλλο των NYT της Τρίτης 29/10/1929, σ. 31
5. Ουρά ανέργων μπροστά από Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας, Αννόβερο, σ. 33
6. Άνεργος Γερμανός, 1930, σ. 33
7. Hoovervilles στις ΗΠΑ, σ. 33
8. Διαφημιστική αφίσα του εθνικοσοσιαλιστικού οργανισμού «Δύναμη μέσω της χαράς» για το Volkswagen, το αμάξι του λαού, το 1938, σ. 35
9. Αφίσα του 1933 στη Σοβιετική Ένωση, σ. 36
10. Εθελοντές στις Διεθνείς Ταξιαρχίες, σ. 38
11. Δοκιμαστικές ασκήσεις για αεροχημικό πόλεμο στην Αγγλία, σ. 39
12. Προσωρινή κατασκήνωση προσφύγων στην Αττική, σ. 43
13. Προσφυγική εγκατάσταση στα περίχωρα της Αθήνας, σ. 43
14. Η ίδρυση της ΑΤΕ στον τύπο, σ. 47
15. Αθήνα 1929, Πεζοναύτες σε επιφυλακή έξω από το Πανεπιστήμιο κατά τη διάρκεια φοιτητικών συλλαλητηρίων, σ. 61
16. Από τη δημοσιογραφική προβολή της απεργίας της 23/8/1923, σ. 63
17. Η πανεπαγγελματική απεργία της 10^{ης} Μαρτίου 1927. Εφημερίδα *Εμπρός*, 11/3/1927, σ. 64
18. Εικόνα από τη δημοσιοϋπαλληλική συγκέντρωση της Αθήνας στην εφημερίδα *Έθνος*, σ. 66
19. Διαμαρτυρία καπνεργατών Καβάλας για την αύξηση των εισφορών τους υπέρ των ΤΑΚ και για την κράτηση συναδέλφων τους, σ. 66
20. Η έναρξη της απεργίας των εργαζόμενων στα μεταλλεία Λαυρίου που κράτησε 47 μέρες, σ. 66
21. Η δημοσιογραφική προβολή του αγροτικού συλλαλητηρίου της Μακεδονίας στις αρχές του 1929 στον *Ριζοσπάστη*, σ. 67
22. Η απεργία στα Ταχυδρομεία-Τηλεγραφεία-Τηλεφωνεία (ΤΤΤ) τον Μάη του 1932 από το φύλλο του *Ριζοσπάστη* στις 20/5/1932, σ. 67
23. Ο μηχανικός εκσυγχρονισμός πάνω από το ανθρώπινο εργασιακό κόστος. Άρθρα στην εφημερίδα *Πρωία*, σ. 69
24. Η κάλυψη των «Λιμενεργατικών» της Καλαμάτας από την εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 9/5/1934, σ. 69
25. Η δημοσιοποίηση της απεργίας των καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 5/5/1931, σ. 69
26. Στιγμιότυπο με τις περιπόλους των έφιππων στρατιωτών να επελαύνουν κατά των απεργών στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Έθνος* με ημερομηνία 10/5/1936, σ. 70
27. Το όργωμα, 1924-1925, σ. 81
28. Μηχανικό αλέτρι, δεκαετία 1920, σ. 84
29. Η δημοσιοποίηση του παραγγέλματος Μεταξά στον τοπικό τύπο: «ούτε σπιθαμήν γης ακαλλιέργητον», σ. 93

30. Κρήτη προαύλιο σπιτιού, 1919, σ. 101
31. Ελαιοσυλλογή, Πρέβελη, Ρεθύμνο Κρήτης, 1911, σ. 107
32. Βραχιονικά θεριστικά εργαλεία: α) δρεπάνι, β) λελέκι, γ) κοτσιές, σ. 126
33. Ατμόροτρο τύπου Fowler με μια ατμομηχανή, σ. 127
34. Αμερικάνικη αλωνιστική μηχανή τύπου Case στην Ελλάδα, 1919, σ. 127
35. Διαφήμιση γεωργικού μηχανήματος της δεκαετίας του 1920 σε μια προσπάθεια εκβιομηχάνισης της γεωργίας της χώρας, σ. 129
36. Γυναίκες θερίζουν σιτηρά, Ρογδιά Ηρακλείου, 1927, σ. 130
37. Θέρισμα στην Κεντρική Κρήτη, 1939, σ. 145
38. Ομοίως
39. Αφίσες της Διεύθυνσης Γεωργικών Εφαρμογών του Υπουργείου Γεωργίας για την προώθηση της γεωργικής ασφάλισης, σ. 151
40. Ομοίως
41. Ομοίως
42. Αγρότες στη Μεσσηνία, Λιθογραφία, σ. 153
43. Διαφήμιση σανατορίου στον τοπικό τύπο (*Αγροτική Κρήτη*), σ. 160
44. Λίχνισμα, Κρήτη, σ. 163
45. Αλώνισμα, Κρήτη, σ. 163
46. Προτροπή της *Αγροτικής Κρήτης* για καλλιέργεια οπωροφόρων δέντρων, σ. 165
47. Προσπάθεια διαφώτισης των γεωργών για τη φύτευση δέντρων. Στήλη στην *Αγροτική Κρήτη*, σ. 165
48. Τεύχος-αφιέρωμα του περιοδικού *Συνεταιριστής* για τα 20 χρόνια του νόμου 602, σ. 170
49. Συσκευασμένα νωπά σταφύλια στο λιμάνι του Ηρακλείου, που προορίζονται για εξαγωγή στην Αίγυπτο, σ. 176
50. Φόρτωση στο λιμάνι του Ηρακλείου συσκευασμένων σταφυλιών για εξαγωγή, σ. 177
51. Φυλλάδιο γνωστοποίησης του Α' Γεωργοσυνεταιριστικού Συνεδρίου, 1926, σ. 178
52. Το πρόγραμμα του Γ' Παγκρήτιου Γεωργοσυνεταιριστικού Συνεδρίου, σ. 184
53. Πλακέτα στην είσοδο της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς, σ. 191
54. Η Γεωργική Σχολή Μεσσαράς όπως είναι σήμερα, σ. 191
55. Ομοίως
56. Ομοίως
57. Σχεδιάγραμμα κάτοψης της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς, σ. 191
58. Φωτογραφίες από τον εσωτερικό χώρο της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς που αποτυπώνουν σημαντικά γεγονότα, σ. 193
59. Κατάλογος των αιτήσεων υποψήφιων οικοτόφων της Πρακτικής Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς το έτος 1932-1933, σ. 195
60. Ομοίως
61. Αντίγραφο πτυχίου της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς που δινόταν στη δεκαετία του 1930, 196
62. Θερίζοαλωνιστική μηχανή επί τω έργω, σ. 198
63. Έγγραφο που καταγράφει τα κτήρια, τους αγρούς και τα δέντρα της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς, σ. 199
64. Ανακοίνωση απονομής «Μέγα Βραβείου μετά Χρυσού Μεταλλίου», σ. 200

65. Ομοίως
66. Πλακέτα με μετάλλια της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς από τη ΔΕΘ, σ. 200
67. Φωτογραφία στην *Αγροτική Κρήτη* από την παρουσίαση των εγχώριων προϊόντων στη Β' ΔΕΘ, σ. 200
68. Το Φροντιστήριο Μεσσαράς: Μονόστηλο στον τοπικό τύπο, σ. 201
69. Περίληψη κοινοποίησης του ΝΔ «περί γεωργικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης», σ. 203
70. Ομοίως
71. Χάρτες που απεικονίζουν τη «βενιζελική» και την «αντιβενιζελική Ελλάδα» το 1936, σ. 214
72. Ομοίως
73. Η δημοσιογραφική προβολή της πυρπόλησης της εφορίας Μοιρών, σ. 219
74. Χάρτης δημοσιευμένος στην αθηναϊκή εφημερίδα *Αθηναϊκή* στις 31/1/1928, με τις περιοχές στην ενδοχώρα του νομού Ηρακλείου που σημειώθηκαν τα μαζικότερα και δυναμικότερα συλλαλητήρια τον Γενάρη του 1928, σ. 222
75. Στο οπισθόφυλλο της εφημερίδας *Πρωία*, της 6/2/1928 μεταφέρεται η είδηση-τελευταία εξέλιξη των ταραχών γεγονότων και στο Λασιθί, σ. 222
76. Γελοιογραφία που στατιρίζει το «καθεστώς είσπραξης των φόρων» όπως το αντιλαμβάνονταν ο μέσος αγρότης της εποχής, σ. 224
77. Μονόστηλο στον *Ριζοσπάστη*: Η σκληρή φορολόγηση και η ανασφάλεια δε χαρακτηρίζει μόνο την Κρήτη, σ. 225
78. Το πρωτοσέλιδο της αθηναϊκής εφημερίδας *Πρωία*, 20 περίπου μέρες μετά τα συμβάντα στις Μοίρες, σ. 226
79. Δημοσιογραφική προβολή της στις αθηναϊκές εφημερίδες, σ. 228
80. Ομοίως
81. Η προβολή των αγροτικών κινητοποιήσεων της Μεσσηνίας στον *Ριζοσπάστη*, σ. 231
82. Το πρωτοσέλιδο του *Ριζοσπάστη*, της 30^{ης} Αυγούστου 1935, σ. 232
83. Η πρώτη παρουσίαση της είδησης για την αγροτική αναταραχή στη Λευκάδα, σ. 233
84. Η παρουσίαση των συλλαλητηρίων της Λευκάδας από την εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 2/10/1935, σ. 234
85. Οι τιμές βασικών εγχώριων προϊόντων στην αγορά του Ηρακλείου, σ. 236
86. Τίτλος από τοπική εφημερίδα για την αγροτική αναταραχή του 1936, σ. 237
87. Πρωτοσέλιδο τοπικής εφημερίδας με τίτλο «Οι αγροτικός κόσμος πεινά», σ. 238

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΑ

- Αβδελά, Ε., Αλβανός, Ρ., κ.ά. (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017.
- Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, *Το έργον μιας δεκαετίας (1930-1939)*, Αθήνα 1940.
- Αλιβιζάτος, Μπ., *Το νέον σύστημα γεωργικής διοικήσεως*, Έκδοσις Εθνικής Εταιρίας, Αθήνα 1937.
- Αρβελέρ, Ε., Aymard Μ. (επιμ.), *Οι Ευρωπαίοι. Νεώτερη και Σύγχρονη Εποχή*, Τόμος Β', μετ. Π. Μπουρλάκης, Σ. Κακουργιώτης, Κ. Γεωργακοπούλου, Σαββάλας, Αθήνα 2003.
- Βερέμης, Θ., Δημητρακόπουλος, Ο. (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1980.
- Βερέμης, Θ., Νικολακόπουλος, Η., (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμ. Θ. Βερέμης, Η. Νικολακόπουλος, Τα Νέα-Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.
- Βερέμης, Θ., (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2009.
- Bernstein, S., Milza, P., *Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης. 1919 έως σήμερα*, μετ. Μ. Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Bernstein, S, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20^ο αιώνα*, μετ. Η. Στροϊκού, Σ. Βόικου, επιμ. Η. Κουσκουβέλης, Ν. Μαραντίδης, Ποιότητα, Αθήνα 2001.
- Βλαχόπουλος, Σπ., *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935*, Ευρασία, Αθήνα 2012.
- Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώον Γερουσιαστών και Βουλευτών 1929-1976*, Αθήνα 1977.
- (του ίδιου), *Μητρώο πληρεξουσίων, γερουσιαστών και βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986.
- Broadberry, St., Harrison, M., *The economic of the Great War: A centennial perspective*, CEPR Press, Λονδίνο 2018.
- Carr, E., *Η εικοσαετής κρίσις 1919-1939. Εισαγωγή στη μελέτη των διεθνών σχέσεων*, μετ. Η. Στροϊκού, επιμ. Κ. Αρβανιτόπουλος, Ποιότητα, Αθήνα 2000.
- Δαφνής, Γ., *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997.
- Douglas, D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μετ. Α. Ξανθόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982.
- Ελεφάντης, Αγγ., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

- Ευελπίδης, Χρ., *Γεωργικόν Δίκαιον και Αγροτική Πολιτική. Περίληψις μαθημάτων Χρ. Ευελπίδη, Καθηγητού εις την Πάντειον Σχολήν Πολιτικών Επιστημών*, Εκδόσεις Αργ. Παπαζήσης, Αθήνα 1943.
- (του ίδιου), Χρ., *Θεωρία και πράξις Αγροτικής Πολιτικής και Οικονομίας*, Τόμος Β': Αι φυσικάί συνθήκες της γεωργικής παραγωγής και η βελτιώσις των, Εκδ. Αργ. Παπαζήση, Αθήνα 1948.
- Ζολώτας, Ξ., *Αγροτική Πολιτική*, Εκδοτικός Οίκος Δ. Ν. Τζάκα, Αθήνα 1934.
- (του ίδιου), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος*, Αργ. Παπαζήση, Αθήνα 1950.
- Θεοτοκάς, Γ., *Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά Κείμενα 1925-1966*, πρόλ. Ν. Αλιβιζάτος, επιμ. Μ. Τσαπόγας, Τόμος Α' 1925-1949, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1996.
- Fearon, P., *The origins and nature of the Great Slump (1929- 1932)*, MacMillan, Λονδίνο 1979.
- Feinstein, Ch., Temin, P., Toniolo, G., *The World Economy between the World Wars*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008.
- Ferro, M., *Οι 7 ηγέτες του πολέμου (1918-1945)*, μετ. Ε. Γραμματικοπούλου, πρόλ. Σ. Τρανταφύλλου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.
- (του ίδιου), *Εξηγώντας τον 20^ο αιώνα στον εγγονό μου*, μετ. Γ. Καυκιάς, Πολύτροπον εκδόσεις, Αθήνα 2008.
- Gallant, Th. W, *Νεότερη Ελλάδα. Από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*, Πεδίο, Αθήνα 2017.
- Gunnar- Persson, K., Sharp, P., *An Economic History of Europe: Knowledge, Institutions and Growth. 600 to the Present (New approaches to Economic and Social History)*, Cambridge University Press, 2015.
- Hobsbaum, E., *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, μετ. Π. Ματάλας, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2001.
- (του ίδιου), *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας. 1914-1991*, μετ. Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2010.
- Horton, G., *Η μάστιγα της Ασίας. 1922- Η μικρασιατική καταστροφή*, μτφρ. Γ. Μπαρουξής, επιμ. Δ. Καραδήμας, Μίνωας, Αθήνα 2016.
- Καλλιβρετάκης, Λ., *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1990.
- Καραμάνος, Ι. (επιμ.), *Αναλαμπές δημιουργίας στη Νεότερη Ελλάδα. Ο βίος και το έργο του Ιωάννη Καραμάνου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2020

- Κλήμης, Αριστ., *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα. Οραματισμοί, υποδείξεις, προσπάθειες, πραγματοποιήσεις, νέες επιδιώξεις μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα*, Τόμος Πρώτος, εκδόσεις Πιτσίλος, Αθήνα 1985.
- (του ίδιου), *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα. Ιστορική αναστήλωση, παρουσίαση μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα και ανθολογία από τα βασικά-χαρακτηριστικά κείμενα*, Τόμος Δεύτερος:1923-1934/5, Έκδοση ΠΑΣΕΓΕΣ, Αθήνα 1988.
- (του ίδιου), *Οι Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα. Η συνεταιριστική ζωή κατά έτη-θέματα-τόπους, τόμος τρίτος, 1935-1945. Ιστορική αναστήλωση-Παρουσίαση μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα με ανθολογία από τα βασικά, χαρακτηριστικά κείμενα*, Τόμος Τρίτος:1935-1945, εκδ. Αριστ. Ν. Κλήμη, Αθήνα 1991.
- Κολιόπουλος, Ι., *Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία (1789-1945). Από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.
- Κωστής, Κ., *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- (του ίδιου), *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2015.
- League of nations, *Economic Committee: The agricultural Crisis*, Vol.1, Γενεύη 1931.
- Λιάκος, Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Νεφέλη, Αθήνα 2016.
- Μαργαρίτης, Γ., *Πλημμυρίδα και Άμπωτη. Ο ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας: Από τον αποικισμό στη ναζιστική Νέα Ευρώπη (1873-1942)*, Τόμος Α΄, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014.
- Mazower, M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετ. Σ. Μαρκέτος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2009.
- (του ίδιου), *Σκοτεινή Ηπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετ. Κ. Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.
- Μαρκέτος, Σπ., *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Τόμος Ι, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Mavrogordatos, G.,Th., *Stillborn Republic.Social Coalitions and Part Strategies in Greece. 1922- 1936*, University of California Press, 1983.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1988.
- Μπάμιας, Γρ., «Αγροτικόν κόμμα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Α΄, Αθήνα 1926.
- Μωυσίδης, Αντ. (επιμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα. Από το 19^ο αιώνα ως σήμερα*, Ινστιτούτο Ν. Πουλαντζάς-Νήσος, Αθήνα 2011.
- Πάλλης, Α.Α., Μέλος του Συμβουλίου της ΕΑΠ, *Συλλογή των κυριωτέρων στατιστικών των αφοροσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων*, Αθήνα 1929.

Παναγιωτόπουλος, Δ.Γ., *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2010.

(του ίδιου), *Οι Αγρότες στην ελληνική ιστορία. Από την επανάσταση στην παγκοσμιοποίηση*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022.

Παντελής, Α., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου: Βασικές έννοιες, συνταγματική ιστορία, οργάνωση του κράτους*, Λιβάνη, Αθήνα 2007.

Πατρώνης, Β., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία: Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός αιώνας)*, Κάλλιπος: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015.

Πετμεζάς, Σ. Δ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2003.

(του ίδιου), *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.

Πιζάνιας, Π., *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Πλουμίδης, Σ. Γ., *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2011.

(του ίδιου), *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016.

Ρήγος, Α., *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία. 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Σακελλαρόπουλος, Θ., *Κείμενα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα 2003.

[του ίδιου] (επιμ.-εισαγ.), *Νεοελληνική Κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1993.

Τράπεζα της Ελλάδος, *Η κρίση του 1929, η ελληνική οικονομία και οι εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδος για τα έτη 1928-1940*, Νοέμβριος 2009.

Τσακαλογιάννης, Π., *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Από τη Βασίλισσα στον 21^ο αιώνα*, Τόμος Β', Εστία, Αθήνα 2009.

Φραγκιάδης, Αλ., *Ελληνική Οικονομία. 19^{ος}-20^{ος} αιώνας. Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, επιμ.: Α. Λιάκος, Έ. Γαζή, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2007.

Χατζηβασιλείου, Ε., Νικολακόπουλος, Η., Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά. 1936-1941*, Εκδόσεις Άλτερ Έγκο ΜΜΕ Α.Ε., Αθήνα 2010.

Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας (1900-1940)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

Ψαλιδόπουλος, Μ. Μ., *Οικονομολόγοι και οικονομική πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2010.

Ψυχογιός, Δ.Κ., *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1995.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ

Μωυσίδης, Α., *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου «Οικογένεια και εργασία: Νέες τάσεις στην απασχόληση»*, Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη-Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, Αθήνα, 3-4 Μαΐου 1996.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ-ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Γ. Γάσινας, *Η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης και οι μετασχηματισμοί στη Θεσσαλία του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2022.

Λιαδάκης, Σ., *Η βιομηχανία και το εργατικό κίνημα στον Πειραιά του Μεσοπολέμου*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014.

Τζαρδής, Μ., *Γεωργική επαγγελματική εκπαίδευση. Η περίπτωση του Πρακτικού Γεωργικού Σχολείου Γόρτυνας Μεσσαράς Κρήτης*, Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2010.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Αβδελά, Ε., (1987), Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. *Μνήμων*, 11, σσ. 234-246.

Αλιβιζάτος, Μπ., (1932), «Αι κοινωνικά ασφαλίσεις, το Κράτος και η Γεωργία», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, 2 (12), σσ. 161-194.

(του ίδιου), (1933), «Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επί αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής: Μέρος Α', τα δεδομένα του ζητήματος», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, 2 (Γ) σσ. 341-386.

(του ίδιου), (1934), «Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικής οικονομίας και η επί αυτής επίδρασις της αγροτικής πολιτικής: Μέρος Β', αι στρεμματικά αποδόσεις εις την ελληνικήν γεωργίαν κατά την τελευταίαν εικοσαετίαν», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, 3 (Α), σσ. 71-107.

- Ανδριώτης, Ν., (2004), «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη, 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», *Μνήμων*, 26, σσ. 63-94.
- Ασπιώτης, Στ., (2010), «Η γεωγραφική και δημογραφική κατανομή των αποτελεσμάτων των βουλευτικών εκλογών του Μεσοπολέμου», *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας*, 3, σσ.1-324.
- Βαρβερόπουλος, Β., (1935), «Ο μονοπωλιακός χαρακτήρ της οικονομικής του καπνού οργανώσεως Μέρος Α΄. Μελέτη περί της οικονομικής του κράτους πολιτικής και της μονοπωλιακής του καπνού οργανώσεως», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, 2 (15), σ. 95-182.
- Dimsdale, N., Horsewood, N., (2006), «Unemployment in interwar Germany: An analysis of the labour markets, 1927- 1936», *The Journal of Economic History*, 66, (3), σσ. 778- 808.
- Διομήδης, Αλ.Ν., (1935), «Το πρόβλημα του οικονομικού μας μέλλοντος», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, τόμ. 4, τεύχ. Β, σσ. 129-155.
- Ευελπίδης, Χρ., (1931), «Η γεωργική κρίσις ίδια εν Ελλάδι», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, 2 (11), σσ. 145-204.
- [του ίδιου], (1932), «Γεωργική επισκόπησις της Ελλάδος κατά το έτος 1931», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, 1 (Α), σσ.125-132.
- [του ίδιου], (1940), «Η γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής οικονομίας», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, 9 (Α) σσ.73-89.
- Federico, G., (2005), «Not guilty? Agriculture in the 1920s and the Great Depression», *The Journal of Economic History*, 65, (4), σσ. 949-976.
- Καλλίας, Κ., (1934), «Η οργάνωσις της παραγωγής της κοινής αμπέλου εν Ελλάδι και η συγκέντρωσις των πλεονασμάτων αυτής», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, 2 (14), σ. 111-159.
- Καμπέρης, Ν., (2006), «Εικόνες του αγρότη στην ελληνική κοινωνία του 19ου και του 20ου αιώνα», *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών*, 6, σ. 161-214
- Κωστής, Κ., (1992), «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, σσ. 31-46.
- Marks, S., (2013), ‘Mistakes and Myths: The Allies, Germany and the Versailles Trteaty. 1918- 1921’, *The Journal of Modern History* 85, (3), pp. 632- 659.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., (1976). Λαϊκή βάση των κομμάτων και ταξικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 28, 235–258.
- Μπαμπανάσης, Σ., (1981), Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα (1900-1981). *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 42, σσ. 110-144.
- Moller, J, Schmotz, A., Skaaning, S.- E., (2015), «Economic crisis and democratic breakdown in the interwar years: a reassessment», *Historical* 40, (2), σσ. 303- 318.

Σίδερης, Αρ., (1936), «Εισαγωγή εις το γεωργικόν δίκαιον», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, τόμ. 1, τεύχ. 16, σ. 1-28.

(του ίδιου), (1940), «Συμβάσεις εργασίας εν τη γεωργία», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, 2 (20) σ. 122-134.

Σωτηρόπουλος, Δ.Π., -Παναγιωτόπουλος, Δ., (2011). «Ειδικοί διανοούμενοι και θύλακες χειραφέτησης στο Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και μηχανικοί στην ύπαιθρο και το άστυ», *Μνήμων*, 29, σσ. 121-150.

Τσούγκος, Δ., (1932), «Διατί απέτυχεν η αγροτική μας προσπάθεια», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών*, 4 (12), σσ. 432-454.

Χατζηβασιλείου, Ν.Ι., (1935), «Η Ελλάδα απέναντι του οικονομικού προβλήματος της Κεντρικής Ευρώπης», *Επιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής*, 4 (Α), σσ. 74-93.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Εφημερίδα *Αγροτική Ελλάς*, από 8/8/1926 έως 19/9/1928.Α

Εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*, από 12/9/1927 έως 24/2/1940.

Εφημερίδα *Αθηναϊκή*, από 16/8/1922 έως 31/1/1928.

Εφημερίδα *Ανεξάρτητος*, 1/10/1935.

Εφημερίδα *Ανόρθωσις*, 10/2/1928 έως 28/4/1939.

Εφημερίδα *Η Απογευματινή*, 8/3/1925.

Εφημερίδα *Η Βραδυνή*, 24/1/1928.

Εφημερίδα *Η Δράσις*, 12/5/1936.

Εφημερίδα *Έθνος*, από 29/12/1927 έως 10/5/1936.

Εφημερίδα *Ελευθέρα Σκέψις*, 11/5/1936.

Εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 2/10/1935 έως 1/1/1928.

Εφημερίδα *Εμπρός*, 11/3/1927 έως 15/2/1928.

Εφημερίδα *Εσπερινή. Εφημερίς Ελευθεροφρόνων Αρχών*, 23/8/1923.

Εφημερίδα *Ίδη*, 7/5/1914.

Εφημερίδα *Κρητικά Νέα*, 12/5/1936.

Εφημερίδα *Νέα Εφημερίς*, 10/5/1924.

Εφημερίδα *Παρατηρητής*, 6/8/1935.

Εφημερίδα *Πατρίς*, από 28/1/1929 έως 2/4/1936.

Εφημερίδα *Πρωία*, 24/1/1928 έως 6/8/1935.

Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 31/1/1928 έως 5/5/1936.

Εφημερίδα *Σκριπτ*, 14/2/1927.

Εφημερίδα *Πατρίς*, 3/1/2013, Τίγκιλης, Γ., «Το Ηράκλειο του χθες και του σήμερα και η παραγωγή σταφίδας στην Ελλάδα. Αφιέρωμα στα 90 χρόνια της Μικρασιατικής Καταστροφής».

ΦΕΚ

ΦΕΚ, 20/5/1920, Τεύχος Α', Αρ. Φύλλου:112.

ΦΕΚ, 7/4/1920, Τεύχος Α' Αρ. Φύλλου: 79.

ΦΕΚ, 11/4/1928, Τεύχος Α', Αρ. Φύλλου:121.

ΦΕΚ, 17/5/1937, Τεύχος Α', Αρ. Φύλλου:184.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ-ΜΕΛΕΤΕΣ

Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά τη 19^η Δεκεμβρίου 1920, Γενικά Στατιστικά Αποτελέσματα: Α' Πληθυσμός, Β' Οικογένεια» Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

Γεωργική και Κτηνοτροφική Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1929. Κρήτη.

Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1931, Αθήνα, 1932.

Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1933, Αθήνα, 1934.

Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1934, Αθήνα, 1935.

Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1935, Αθήνα, 1936.

Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος του έτους 1937, Αθήνα, 1938.

Ετήσια Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος 1938.

League of nations, *Memorandum on Production and Trade, 1923 and 1923-1926*, Γενεύη, 1928.

Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, «Κατάσταση των εν Ελλάδι Τραπεζών κατά την 31 Ιανουαρίου 1931», Έτος III, Αριθμός 4 (28), Απρίλιος 1931.

Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Ιούνιος 1932, Έτος IV, Αρ. 6 (42).

Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Έτος VII, Αρ. 8 (80).

Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Δεκέμβριος 1938, Έτος X, Αρ. 12 (120),

Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1940, Έτος XII, Αρ. 10-12 (142).

Στατιστικές Επετηρίδες της Ελλάδος, 1930, 1934, 1935-39

Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926.

Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19^{ης} Αυγούστου 1928.

Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932.

Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936.

Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Νόμιμος πληθυσμός κυρωθείς διά του από 10 Δεκεμβρίου 1928 Διατάγματος.

Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Επαγγέλματα, τεύχος πρώτον, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα, 1937.

Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16^{ης} Μαΐου 1928. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός. Πρόσφυγες, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1931, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1934, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

ΑΡΧΕΙΟ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΜΕΣΣΑΡΑΣ

Επιστολή προς Υπουργείο Γεωργίας, 3/12/1924.

Επιστολή προς Υπουργείο Γεωργίας, 18/10/1928.

Επιστολή προς Υπουργείο Γεωργίας, 3/12/1924.

Ξανθουδίδης, Αν., «Η Πρακτική Γεωργική Σχολή Μεσσαράς και η μέχρι τούδε δράσις της», επιστολή στην Εφημερίδα «Κρητική Ενότης», 5/8/1948.

Επιστολή «Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Λιπασμάτων» προς Ξανθουδίδη

Πίναξ εμφανίων τας καλυφθησομένας εκτάσεις κατά το Γεωργικόν Έτος 1939-1940 εις την Γεωργικήν Σχολήν Γόρτυνος Μεσσαράς Κρήτης.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

<https://atexnos.gr/%CF%84%CE%AC%CF%83%CF%83%CE%BF%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AC%CF%83%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CE%B1%CE%BB%CE%B5%CE%B2%CE%AF%CE%B6%CE%BF%CF%82/>

https://it.wikipedia.org/wiki/File:Balilla_adunata

<https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/financial/102929crash-slump>

<https://digitalcollections.lib.washington.edu/digital/collection/imlsmohai/id/7232/rec/17>

<https://www.100.bmw.de/BMWI100/Navigation/DE/Meilenstein-03/1929-1933.html>

<https://historia-europa.ep.eu/en/permanent-exhibition/europe-ruins>

Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου: Εφημερίδες και Περιοδικά
(<http://www.vikelaiia.gr/index.php/services/newspapers>)

Βουλή των Ελλήνων: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: Εφημερίδες και Περιοδικά
(<https://library.parliament.gr/%CE%A8%CE%B7%CF%86%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CE%92%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CE%B8%CE%AE%CE%BA%CE%B7/%CE%95%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BF%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%AC>
)

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bundesarchiv_Bild_102-11265,_Braunschweig,_NS

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_International_Brigade_during_the_Spanish_Civil_War,_December_1936_-_January_1937_HU71509.jpg

Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισα (www.larissa-katsigras-gallery.gr/g)

Deutsches Historisches Museum Berlin (https://www.dhm.de/?gclid=EA1aIQobChMI-uOXX16e3-wIVye93Ch2tzQCOEAAYASAAEgKgkPD_BwE)

ΕΛΙΑ (<http://www.elia.org.gr/>)

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών: Αρχείο φωτογραφιών (<http://www.kms.org.gr>)

Lebendiges Museum online (<https://www.dhm.de/lemo/>)

Παντειακές Δημοσιεύσεις (www.pandemos.gr)

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΕΛΣΤΑΤ (<http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/>)

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικού Τύπου (<http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>
)

ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΚΕΣ ΕΚΠΟΜΠΕΣ

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, «Ενοικιάζεται και ο Πρύτανης δε νοιάζεται. Πανεπιστήμιο και φοιτητές στον Μεσοπόλεμο», Συζητούν Αγγελική Χριστοδούλου και Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Στο Κόκκινο, (Η εκπομπή μεταδόθηκε στις 19/11/2017).

Παράρτημα

Ἐκδόσιν τῆ 3 Δεκεμβρίου 1924

τέ Σεφιστόν Ὑπουργεῖον Γεωργίας
 Διοδύσουιν Γεωργίας

Τμήμα Γεωργικόν Α΄
Ἀθήνας

τοῦ ἀγροκτήματος Ἐκτασίς, θέσις, ὄρις

Γεωργικῆς Σχολῆς Τό ἀγρόκτημα τῆς Γεωργικῆς Σχολῆς Μεσσαρίας ὀλιγῶς σήμερον ἐκτάσεως 1200 περίπου στρεμμάτων ἀποτελεῖται ἀπὸ μονομερῆ ἐκτασίη ἐπὶ τὴν ἀπέκλιν τῆς ἀρχαίας πόλεως Πάρτυνος (νῦν Ἁγίων Δέμα) πνευματικῶς καὶ θεσημευτικῶς κέντρου ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑλληνικῆς καὶ Ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς κεῖται δεξιὰ τοῦ χειμάρρου Ἀθηαίου ὅστις τοιγάρτοι παρὰ κέταρος τοῦ Περωιάταρου τοῦ διαρρέοντος ἐλδὶ κληρον σχεδὸν τὴν μεδιάδα Μεσσαρίας. Συγκοινωνεῖ δι' ἀμαξιτῆς ὁδοῦ μετὰ τῆς πόλεως Ἡρακλείου ἀπὸ τῆς ὁδοῦ ἀπέχει περί πὸ 42 χιλίετρα ἀπέχει ἓνα περίπου χιλίετρα τῶν χωρίων Ἀμπελόβου Ἡπτακλήως καὶ Ἁγίων Δέμα μεθ' ἧν συγκοινωνεῖ διὰ ἡμιονικῶν ὁδῶν πλὴν τῶν Ἁγίων Δέμα μεθ' ἧς συνδέεται δι' ἀμαξιτοῦ ὁδοῦ.

Ἰστορικόν Τό ἀγρόκτημα τοῦτο, γνωστόν ὡς τὸ ἄνωμα μετόχιον τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ἐν τῷ φερονόματι Ναύκου λαμβρεθὲν Ἰωντικῶν ρυθμῶν, τοῦ εὐρισκομένου ἐν τῷ κτήρατι, ἀνήκει σήμερον κατὰ ἀλήθη κυριότητα εἰς τὴν Μοναστηριακὴν τρεσὴν Ἡρακλείου ἣτις διὰ τῆς θα' ἀριθμῶν 574 τοῦ 1919 ἀπεφασίσως τῆς ἐπιβουλή τὴν χρῆσιν τοῦτου πρὸς τὴν Γεωργικὴν Σχολὴν Μεσσαρίας.

Η εφαρμογή αυτή ενεκρίθη διά του υπ' αριθ. 9 'Απριλίου 1920 Β. Διατάγματος του Υπ' της Παιδείας και του Εκπαιδευσιαστικῶν Υπουργείου δημοσιευθέντες εἰς τὸ δι' ἀριθμὸν 88 Τεύχος Α' τῆς 18 'Απριλίου 1920 φύλλον τῆς ἑφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως. Τὸ κτήμα τοῦτο ἀνήκειν πρὸς 26 ετίας εἰς τὴν ἤδη διαλυθεῖσαν Μονὴν Ἁγίας Παρασκευῆς μέχρι τοῦ 1900 ὅτε περιήλθεν εἰς τὴν Μοναστηριακὴν Μικτροκλήνην Ἡρακλείου.

Ἐκτετατὴ ἡ Μοναστηριακὴ Μικτροκλήνη ἐξεμεταλλεύετο ἀπὸ δι' ἐκμισθώσεως εἰς ἐπιχειρηματίας γεωργούς. Διὰ τὸ τρέχον Γεωργικὸν ἔτος 1924-1925 τὸ κτήμα τοῦτο ἐξεμισθώθη ἑτησίως ἀντὶ 420 χιλ. δραχμῶν.

Ἐδαφολογικαὶ καὶ οὐδαμῶς τὴν ἀνατολικὴν κατεύθυνσιν ἔχει τὸ εἶδος τοῦ εὐδαφίου. ὕδατογραφικαὶ σχέσεις τοῦ κτήματος.

Τὸ ἀγρόκτημα τῆς Γεωργικῆς Σχολῆς Μεσσαρῆς θεωρεῖται ἐκ τῶν μεγαλύτερων καὶ γενιωτέρων τῆς Κρήτης.

Τὸ εὐδαφ. τοῦτο εἶναι σχεδόν ἐξολοκλήρου κρυσταλλικόν. Περιλαμβάνει τὸ κλειστόν τῆς ἐκτάσεως τῆς ἀρχαίας ἀδελφῆς Γόρτυνος γνωστῆς καὶ Ἑλληνικῆς ἐποχῆς καὶ μάλιστα κρυσταλλοστένης τῆς Ἠέσου.

καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς ἡ πέλις αὐτῆς ἠρῶν εἰσέτι καὶ ἐν αὐτῇ ἐφαρμόσαν ἐπὶ Δελφῶν τῆς 150 π.χ. οἱ Ἁγιοὶ Δέκα ἐξ' ὧν καὶ ἡ ἐνερασία τοῦ γένους. Οἱ ἀγροὶ τῆς Σχολῆς κείμενοι ἐπὶ τῶν ἐρειπίων πέλιος ἀφασίσεως ἐπὶ γιγνησίδας. Ἐλας εἶναι φυσικόν νά εἶναι γενιωτάτοι. εἶναι κατὰ τὸ κλειστόν εὐδαφίον εἰς φύτχον (*humus*) μετὰ μεγάλην ἀναλογίαν καλῶν κρυσταλλοστένης.

Τὸ εὐδαφ. εἶναι κρυσταλλικόν, ἀποτελεῖται ἀπὸ στρώματα τῆς αὐτῆς συστάσεως καὶ τὸ κρυσταλλικόν εὐδαφ. ἔχει τῶν ἀσβεστότερον αὐτῶν πρὸς τὸ κρυσταλλικόν εὐδαφ. ἔχει τῶν ἀσβεστότερον αὐτῶν πρὸς τὸ κρυσταλλικόν εὐδαφ. εἶναι ἀπὸ ἀργιλλώδη οχιστέλιον λευκῶν.

Ἡ γενιωτής τοῦ εὐδαφίου εἶναι ἀρίστη. Ἡ μέση ἀπόδοσις τοῦ σίτου 1.10 ἀνά εἰδος δὲ εἶναι κατὰ ἀπόδοσιν τῶν λοιπῶν καλλιεργειῶν. Καλλιεργεῖται ἐν αὐτῷ εὐδαφίον σικερά, κιννάρος μετὰ καὶ ἄλλα ἀσβεστοκρυσταλλικὰ καὶ τὸ εὐδαφ. εἶναι ἀπὸ ἀργιλλώδη οχιστέλιον λευκῶν. 800 ἐλαιόδενδρα ἐκ τῶν 4

100 είναι καλαιά δένδρα τὰ δὲ λοιπὰ νεαρά.-
 καὶ ἡδωτεγραφικῶς τὸ κτήμα εὐρίσκεται διὰ ἐννοήσεως ἔργου διότι ἔχει κατὰ
 ριότητα μίαν ἡμέραν καθ' ἑβδωμάδα, τὰ ἀφθονα ἔδατα τοῦ κήριον γούρου ἡμετέ-
 ρου καὶ δύνανται δι' αὐτῶν νὰ διατηρῆ μίαν εὐκασίαν ἀρδεύσεων 20-40 στρέμματα
παραγωγή κτήματος Ἡ παραγωγή τοῦ κτήματος μετὰ τὸ ἐπεὶ ἡ γείση καλλιεργείας
 εἶναι διαθέσιμη σήμερον εἶναι ἡ ἔξῃς.-
 λιτήρᾳ 50-70 χιλιάδας ἑκάδας. ✓
 καπνός 5-6 " " "
 ελαιον 10-15 " " "

Ἐὰν θελήσωμεν νὰ ἀναλύσωμεν τὴν ἀνωτέρω παραγωγὴν ὅσον εἶναι αὕτη εἶναι
 ἀρίστη σχετικῶς μετὰ τὴν καλλιεργουμένην ἔκτασιν (1000 κερίκου στρέμματα) τὸ
 πᾶσιμα 200 ἀφίστανται διὰ βεσνίς. Ἐκτός τοῦ σίτου καὶ αἱ ἀποθέσεις τοῦ κα-
 τοῦ εἶναι καλὸ καλαί. (80-100 ἑκάδας κατὰ στρέμμα). Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ελαιεπα-
 γωγὴν αὕτη εἶναι ἀρίστη διότι μετὰ 500 ελαιόδένδρα ἔχον παραγωγὴν εἰς ελαιον
 12 χιλιάδας ἑκάδας κερίκου ἢτοι 30 ἑκάδας κατὰ ελαιόδένδρον. Ἐννοεῖται ὅ-
 καθεν ὅτι τὰ ελαιόδένδρα εἶναι ἀπερικεῖτητα καὶ ἐκπερνωσ μετὰ συστηματικὴν κα-
 λιέργειαν δύνανται ἀκόμη νὰ ἀξήθη κατὰ καλὸ ἢ παραγωγὴ των. -

τὸ ἔδαφος τοῦ κτήματος τοῦτο εἶναι δευτικὸν κάσας φύσεως καλλιεργείας. Ἡ κα-
 νός ἢ ἀμπελος φαίνονται ἰδίᾳ ἀριστα κρησσηροσμένα πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν φύσιν
 τοῦ ἔδαφους. .
 Ἐνδὲ καὶ τὰ γαμάρα καὶ τεύτλα δύνανται ἀριστα νὰ καλλιεργηθῶσιν λόγω τῆς
 θερμότητος ἀφθονοῦ ἔδατος διὰ τὴν ἀρδεύσιν.-

εἶναι ἄξιον μνησῆς τὸ γεγονός ὅτι ἐν τῇ κτήμασι τῆς ἐχελῆς κρησσηρῆς λόγω
 τοῦ εὐκασίης καὶ τῆς πρὸς κρησσηρῆσαν ἐκθέσεως του δύνανται νὰ εἰσάχθῃ μετὰ
 πρὸ ἀποτέλεσμα. ←

Ἡ κρησσηρῆ καλλιέργεια τῶν γαμάρων. Οἱ κάτοικοι τῶν παρακειμένων γαίων
 καλλιεργεῖσιν εἰς ἀκό τινος τεύτλα γαμάρα μετὰ καλὸ καλὸ ἀποτέλεσμα.
 Ἡ αὐτοματὴ γίνεται ἀρχῆς Σεπτεμβρίου ἢ ὀκτωβρίου τὴν Ἰανουάριον.
 Καὶ ἐκ τῶν κρησσηρῆσαν φύσιν δύνανται ἀριστα νὰ καλλιεργηθῶσιν, εἰ μὴδὲν
 καὶ ὁ ἀποτέλεσμα.

καί τ' τεύτλα.

Καθ' ἑξῆς κρῆσθεος τοῦ κτήματος. αὕτη εἶναι σχετικῶς μικρὰ λόγω τῶν ἀτελῶν ἔργων ἐπιμεταλλεύσεως, ὅτινα διαθέτουσιν εἰ ἐκαστοτε μισθωταί τοῦ κτήματος. Ἐπὶ τὸ τρέχον γεωργικόν ἔτος τὸ ἐνεκτικόν ἀνῆλθεν εἰς 420.000 δραχμὰς καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι τὸ μίσθωμα τοῦτο εἶναι κατὰ ἐφέτος θύωμένον λόγω τῆς ἠρημένης ἐδοθείας τοῦ ἐλαιοκάρπου ἧτις εἶναι πολὺ καλὴ ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ μέλλοντι ἐλπίζομεν ἢ καθαρὰ κρῆσθεος νὰ διατηρηθῇ θύηλῃ ἐὰν μάλιστα ληφθῇ φροντίς ἐκεκτάσεως τῆς καλλιέργειας τοῦ κικνεῦ. ἐλπίζομεν νὰ ἀνάβῃ αὕτη εἰς ἤμισυ ἐκατομῦριον δραχμὰς κοσὸν ἰκανόν νὰ καλύψῃ τὰς δαπάνας τῆς συντηρήσεως τῆς Λχολῆς.-

Ἐγκαταστάσεις διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς Λχολῆς. Ἐκ τῶν ἀπαραιτήτων ἐγκαταστάσεων διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς Λχολῆς ἔχουσι γείνην μέχρι σήμερον.-

1) Τὸ κεντρικόν κτίριον τῆς Λχολῆς. Τοῦτο κείται εἰς θέσιν κερὶ οὐκον καὶ ἔχει ὄψιν θαυμασίαν καὶ θέσιν ^{Π.} λαμπράν. ἔχει σχῆμα περιλαμβάνον τὸ κεντρικόν μέρος καὶ τὰς δύο πτέρυγας ἔχει ὀλικόν ἐμβαδόν 500 τ. μ. καὶ περιλαμβάνει 7 ἐμβρυώρους αἰθεύσας ὕψὸς τὰς αἰθεύσας ταύτας ἑκάρχουσι ἐμβρυώρα ὄψογεια καὶ τῶν ἄλλων διὰ τὰ διάφορα ἐργαστήρια τῆς Λχολῆς. Μελετᾶται ἤδη ἐπὶ τῆς προεσέψεως ἢ ἀνέγερσις δευτέρου ὄρφου ἵνα χρησιμεύσῃ διὰ κατεικίαν τοῦ ἀνωτέρου διβακτικῆ καὶ ρεσοκικῆ.-

Ἡ κατασκευὴ τοῦ δευτέρου ὄρφου θέλει γείνην ἐκ τσιμεντολιθοδομῆς ἐλπίζεται δὲ νὰ ἔχῃ ἀπεκρεατωθῇ τὸ ἔργον ἔργον τὸ προεσχεῖς παρ ὅσοι ἡ Λχολὴ τὰ εἶναι κατεικίσιμος τὸ προεσχεῖς φθινέκωρον. -

2) Ἄλλοτερον ἔργον ἀριστὰ σπουδαῖον εἶναι ἡ κατασκευὴ μεγάλης διαφανῆς χωρητικότητος 500 κυβ. μέτρων προεπιζομένην νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰς ἀνάγκας τῆς Λχολῆς. Μελετᾶται εἰσέτι ἡ κατασκευὴ τῶν λοιπῶν ἐγκαταστάσεων, σταθῶν, ἀκεθριῶν, καὶ ἐργαστηρίων, ἵνα πράγματι ἡ Λχολὴ αὕτη ἀκεθρὴ ἐκ τῶν καλύτερων εἰς τὸ εὐρωπαϊκόν.

Προγεγραμένος Ἰπριλίου

Αἰθάρης

Επιστολή Ξανθουδίδη προς το Υπουργείο Γεωργίας

10.8.1

ΕΠΙΧΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

21/16 Οκτωβρίου 1958

Αρ. 16039/ΡΥΠΡ

ΕΠΙΧΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ
ΚΡΗΤΗΣ
319
20-10-58

Π Ρ Ο Σ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

(ΓΕΩ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ)

ΕΙΣ ΑΘΗΝΑΣ

Αναβάνω τήν τιμήν νά Σας γνωρίσω ότι, από τριετίας ήδη ήρξατο λειτουργούντο Πρακτικόν Γεωργικόν Σχολείον Μεσσαράς, χωρίς τό κράτος νά έκπληρώση τάς νια διά του νόμου 2155 του ίδρύοντος τό Γεωργικόν τοῦτο Σχολείον ἔχει ἀναλάβει υποχρεώσεις παρέχον τάς σχετικές πιστώσεις πρός προμήθειαν τῶν ἀπαιτουμένων γεωργικῶν μηχανημάτων διά τήν ἐπιστημονικήν ἐκμετάλλευσιν τοῦ κτήματος τοῦ Σχολείου, καί πρακτικήν διδασκαλίαν τῶν τροφίμων αὐτοῦ.

Ενεκα τῶν στοιχειῶδων τούτων ἐλλείψεων καθίσταται προβληματική ἡ λειτουργία τοῦ Σχολείου τούτου δι' ὅπερ ἡ Μοναρχική Ἐπιτροπεία Ἀρακλείου πάνυ κριθῶς καί πλουσιώτατον κτήμα διέθεσε καί ἄρτίως οἰκοδομῶς ἤγειρεν ὑποστάσα αὐτῶ δαπάνην δεκάδος ὡλῶν εκατομμυρίων, ἥτις λόγω τῆς ἐπὶ τοῦ κράτους καθυστερήσεως δλίγων ἐκ κατονηδῶν χιλιάδων δραχμῶν αἴτινες θά ἀπαιτηθῶσι διά τήν προμήθειαν τῶν ὑποχρεμένων γεωργικῶν μηχανημάτων, τείνει νά ἀποβῇ κίκαρος καί ματαία.

Ἴνα δέ μή τό μοναδικόν τοῦτο ἐν Κρήτῃ Πρακτικόν Γεωργικόν Σχολεῖον ὑποστῇ ναυάγιον ἐν μέσῳ λιμένι, μα-

ταιωσή δέ ούρου κώτατος σκοπός εν κέκληται να έξυπη-
 ρείση, λαμβάνων τήν τιμήν να Σας πικραλέσω έπως εβ-
 αρεστηθήτε να διατάξητε να χρηγηθή η άπαιτουμένη πι-
 στωσις προς άρεσαν προμήθειαν των περιών πρέκειται
 γεωργικών μηχανημάτων, των άνευ κεί η λειτουργία του
 σχολείου κηδίσταται προβληματική και ο σκοπός αυτός
 ήμισυ επιτυγχάνεται. -

Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ
 ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
 Γ. ΚΑΤΕΧΑΚΗΣ

ΑΡΧΙΣ ΚΑΤΕΧΑΚΗΣ
 ΑΡΧΙΣ ΚΑΤΕΧΑΚΗΣ
 ΑΡΧΙΣ ΚΑΤΕΧΑΚΗΣ

ΑΡΧΙΣ ΚΑΤΕΧΑΚΗΣ

Επιστολή του Γενικού Διοικητή Κρήτης, Κατεχάκη, προς τον Υπουργό Γεωργίας μέσω της οποίας κοινοποιείται η ανάγκη οικονομικής στήριξης της σχολής.

ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΧΗΜΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ & ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ

ΜΕΤΟΧΙΚΟΝ ΥΕΦΑΛΙΟΝ ΕΣ ΟΛΟΚΛΗΡΟΥ ΚΑΤΑΒΕΒΑΗΜΕΝΟΝ ΔΡ. 15,000,000

<p>ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΩΝ :</p> <p>ΕΣΜΙΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ <small>ΒΕΛΙΟΝ ΟΥΤ ΤΑΡΤΑΡΟΣ ΟΥΤ ΒΕΛΙΟΝ ΟΥΤ ΒΕΛΙΟΝ ΟΥΤ ΒΕΛΙΟΝ ΟΥΤ ΒΕΛΙΟΝ ΟΥΤ ΒΕΛΙΟΝ ΟΥΤ</small></p> <p>ΕΣΜΙΑ ΔΙΑΣΤΑΜΑΤΑ <small>ΤΑΡΤΑΡΟΣ ΟΥΤ ΒΕΛΙΟΝ ΟΥΤ ΒΕΛΙΟΝ ΟΥΤ ΒΕΛΙΟΝ ΟΥΤ</small></p> <p>ΤΑΧΥΤΡΕΜΟ <small>ΦΙΛΙΝΟ ΤΑΧΥΤΡΕΜΟ ΚΑΡΒΟΝΑΤΟ ΤΑΧΥΤΡΕΜΟ ΤΑΧΥΤΡΕΜΟ ΚΑΡΒΟΝΑΤΟ ΤΑΧΥΤΡΕΜΟ ΚΑΡΒΟΝΑΤΟ ΤΑΧΥΤΡΕΜΟ ΚΑΡΒΟΝΑΤΟ</small></p> <p>ΜΕΤΑΛΛΑΝΑ <small>ΚΑΡΒΟΝΑΤΟ ΚΑΡΒΟΝΑΤΟ ΚΑΡΒΟΝΑΤΟ ΚΑΡΒΟΝΑΤΟ</small></p>	<p>ΕΔΡΑ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ</p> <p>ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ 22-</p> <p>Αριθ. Τηλεφώνου { 6-80 13-41</p> <p>ΤΗΛΕΓΡΑΦΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ: ΟΣΕΑΑ-ΑΘΗΝΑΙΣ</p> <p>ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΡΓΙΚΟΝ</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> <p style="font-size: small;">Παρακαλείσθε να διαβιβάσετε την απάντησή σας εις το άνω σημειωμένον Τμήμα μας.</p> </div> <p>Αθήναι 13 Μαΐου 1927</p> <p>Κύριον ΑΝΔΡ. ΚΑΠΟΔΥΣΙΑΔΗΝ (Διευθύντην Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς)</p>	<p>ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ</p> <p>Αριθ. Τηλεφώνου 2-13</p> <p>ΓΡΑΦΕΙΑ ΦΟΡΤΩΣΕΩΝ ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ</p> <p>ΟΔΟΣ ΑΓΙΟΥ ΒΗΝΕΤΙΟΥ</p> <p>Αριθ. Τηλεφώνου 2-73</p>
--	---	---

Ἀγαπητέ Συνάελφε,

τὴν αὐτὴν 16 ΧΙΙ) 27 φιλικὴν σου ἀγκαλίω εἶλα, δὲν ἀπὴντησα δὲ ἀμέσως διότι ἀνέμενα τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ τοῦ ἐν Ἡρακλεῖω Ἀγροτικοῦ συνεδρίου. Ὅτε ἀργότερα εἶλα τὰ ἐν λόγῳ πρακτικὰ ἐλησθόνησα τὴν ἐπιστολήν σου, εἰς τοῦτο δὲ συνετέλεσε καὶ τὸ ὅτι τὰ τῶν λιπασμάτων ἠσυχάλως βαλμένα εἰς τὴν θέρσιν των.

Ἀλλὰ τὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου περὶ τῆς κοινωνικῆς θέσεως τοῦ γεωργοῦ γραφόμενα τοῦ κ. Βαροῦχα ἀνεδημοσίευσεν εἰς τὸν Ἀγρ. Ταχ.μον, διότι τὸ θέμα τοῦτο θεωρῶ σπουδαιότατον. φρονῶ ὅτι ὅλοι οἱ ἀγροεῖς τῆς γεωργίας μας, ὡς εἶθε σεως, χρεωστοῦμεν νὰ ἐργασθῶμεν διὰ τὴν ἀνάψωσιν τῆς κοινωνικῆς θέσεως τοῦ γεωργοῦ.

Εἰς τὸ προσεχὲς τεσχος τοῦ Ἀγρ. Ταχ.μου (τοῦ Ἰουνίου) θὰ δημοσιεύσω ἐν τῶν Γ' των παρραμάτων.

Γεωργικὴ πρόθεσις Κρήτης - Ἐν γένει εἶμαι πολὺ εὐχαριστημένος ἀπὸ τὰς προθέσεις τῆς Γεωργίας τῆς θρακίας νήσου σας καὶ ἐδιδαιτέρως Νομὸν Ἡρα-

ΑΓΙΟΥΣ ΔΕΚΑ

 ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ-ΚΡΗΤΗΣ

κλείου-εμφελισιῶ δε διτι ἡ σχολή σας θα συντελέσῃ οὐσιωδέστατα δια τὴν
ἐπιτάχυσιν τῆς προόδου τῆς κρήτιμῆς Γεωργίας, διὰ τοῦτο θα εἶμαι ἐδῶ
χρὴς ἀπο καιροῦ εἰς καιρον να μανθάνω τὰ θετικὰ ἔργα σας· περιττὸν νὰ
προσθέσω κατὸ μιν τῶν ὅσων οὐκ ἔγραφα εἰς τὴν ἀπὸ 18)XI)26 ἀπιστολήν
μου, εἰ ἡ ἡμετέρα Ἐταιρεία ἐν γένει, καὶ ὅπως ἰδιαιτέρως ὁ κύριος Η.Κα
νελλόπουλος προσωπικῶς, ἐπιθυμοῦσι τὴν πρόδον τῆς σχολῆς σας διὰ τὴν
ἐνίσχυσιν τῆς ὁποίας προθύμως θα προβῶσιν εἰς πραγματικὰς θυσίας.
Ἰράφατέ μοι, παρακαλῶ, πῶς ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ λιπάσματα, τὰ ὅποια κατὰ
φθινόπωρον ἐλάβατε, καὶ τίνων ἀκόμη λιπασμάτων ἔχετε ἀνάγκη διὰ τὴν θε
ρινὴν περίοδον.

•Αναμένων σχετικὰς ἐδηήσεις σας

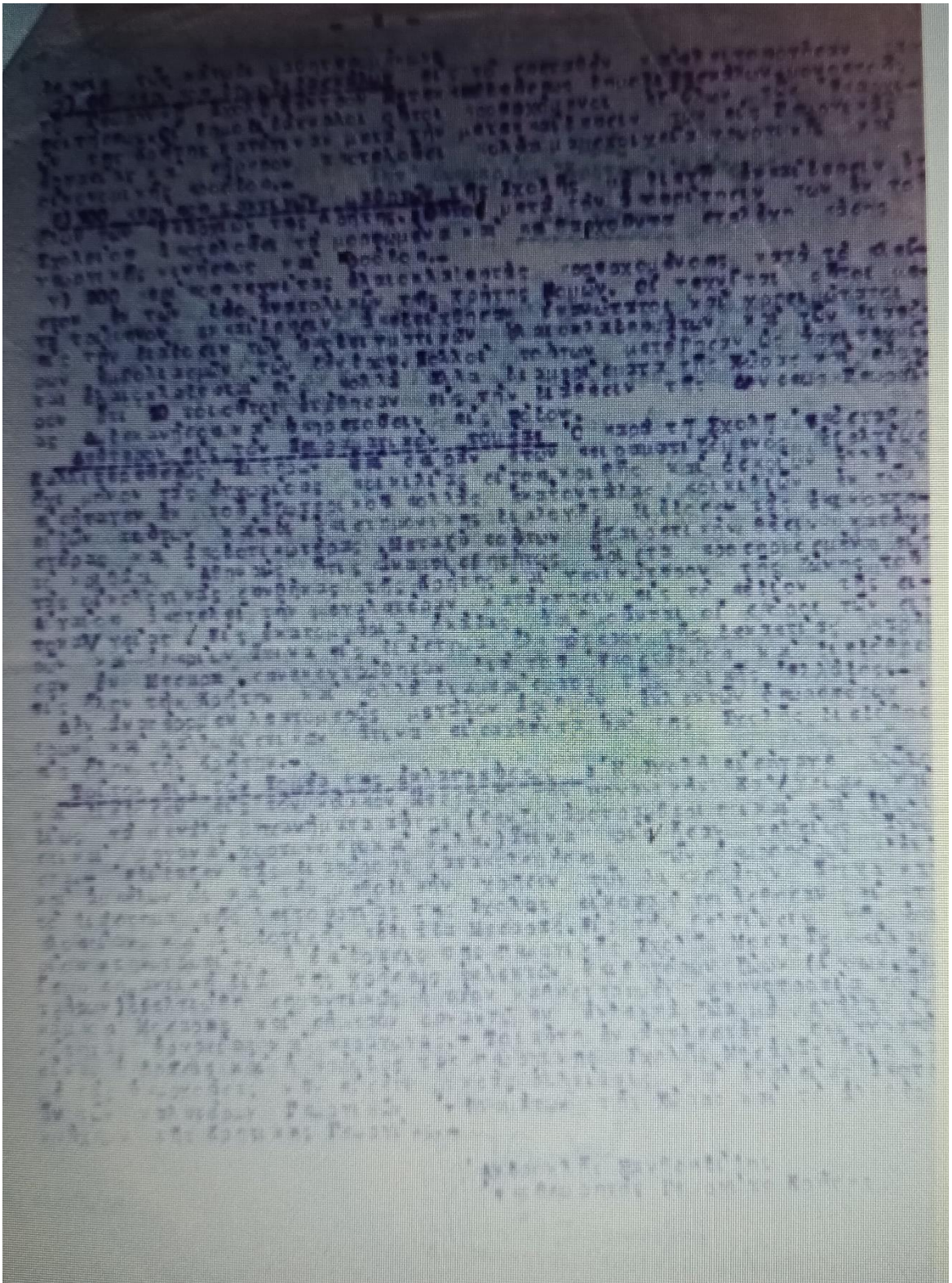
Σὰς ἀσπάζομαι πατρικῶς

ΑΝ. ΕΛΛ. ΕΤ. ΧΗΜ. ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ & ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ
Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

Γεωργίου Κρητίκου

Επιστολή του διευθυντή της «Ανώνυμης Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων» προς τον Ξανθουδίδη.

Πίναξ

'Εμφανών λεπτομερώς τὰς καλυφθησομένας ἐκτάσεις κατὰ τὸ Γεωργικὸν ἔτος
1939-1940 εἰς τὴν Γεωργικὴν Σχολὴν Γόρτυνος Μεσσαρῆς Κρήτης

Ἴδος καλλιεργ.	Τοποθεσία	στρέμματα	Ἔνολον	Ποσότης κατ' εἶδ. σπόρου	καλλιεργ. προηγού ἔτους
Σίτος Ψαθῆς	"Ἐσω Σωχώρα	80		650	Κουκιά
Σίτος Μίνως	Καλοπαντομένα	80	160	800	Βῆκος Κάρπος
Κριθὴ	Κανιά	90	90	900	ἀγροανάπαυσις
Βρώμη	Καλαπόδια	60			ἀγροανάπαυσις
Βρώμη	Ἄη Γιάννης	13			ἀγροανάπαυσις
Βρώμη	Μεζαρία	2	75	600	Σίτος
Κουκιά	"Ἐσω Σωχώρα	25			Σίτος
Κουκιά	"Ἐλαιοφυτάκι	15			Βῆκος Σανος
Κουκιά	"Ἐλαιοφυτάκι	20	60	500	"Ρεβύθια
Βῆκος Κάρπος	"Ἄη Γιάννης	40			Σίτος
Σίτος-Λαθοῦρι	"Ἄη Γιάννης	20	60	600	Σίτος
Βῆκος Σανος	Βατολλακος	30			Σίτος
Βῆκος Σανος	Μικρὸς Λάκος	25			Σίτος
Βῆκος Σανος	"Ἐσω Σωχώρα	20	75	750	Σίτος
"Ρόβι	Χαμαλία	10			Σίτος
"Ρόβι	Κοπανιστρέες	8	18	180	Βρώμη
Μπιζελία	Βενικου "Αλῶνι	10	10	100	Σίτος
"Ρεβύθια	Γέρο Λάκος	30	30	220	Κριθὴ
Βοσκή προβάτων	Μανταοῦτσος	150			Κριθὴ
~~Βοσκή προβάτων~~	Βοσκοτοποι	300			
~~Βοσκή προβάτων~~	"Ἐλαιωνες	~~100~~ 100			
Πόμπια		25			
Χουστουλιανα		23			
Κηποι-Δενδροκομία-Φυτωρία		25			
"Ἀμπελοι		8			
"Ἐγκαταστάσεις		6			
Δάσος		10			
Δρόμοι		8			
"Ρεῦμα-Λατομεῖον-Πετροῦδη		28 21			
Σύνολον		1.254			

578

*ὅτι παραχρῆμα εἶναι δὲν ἐμφανισθῆναι
ἐπισημαίνονται.*

'Ἐν Γόρτυνι τῆ 6 Ὀκτωβρίου 1939
'Ο Διευθυντῆς τῆς Σχολῆς

Γ. Βαλίουνης

Πίνακας που δείχνει τις καλλιεργούμενες εκτάσεις της Γεωργικής Σχολής Μεσσαράς, κατά το έτος 1939-1940

